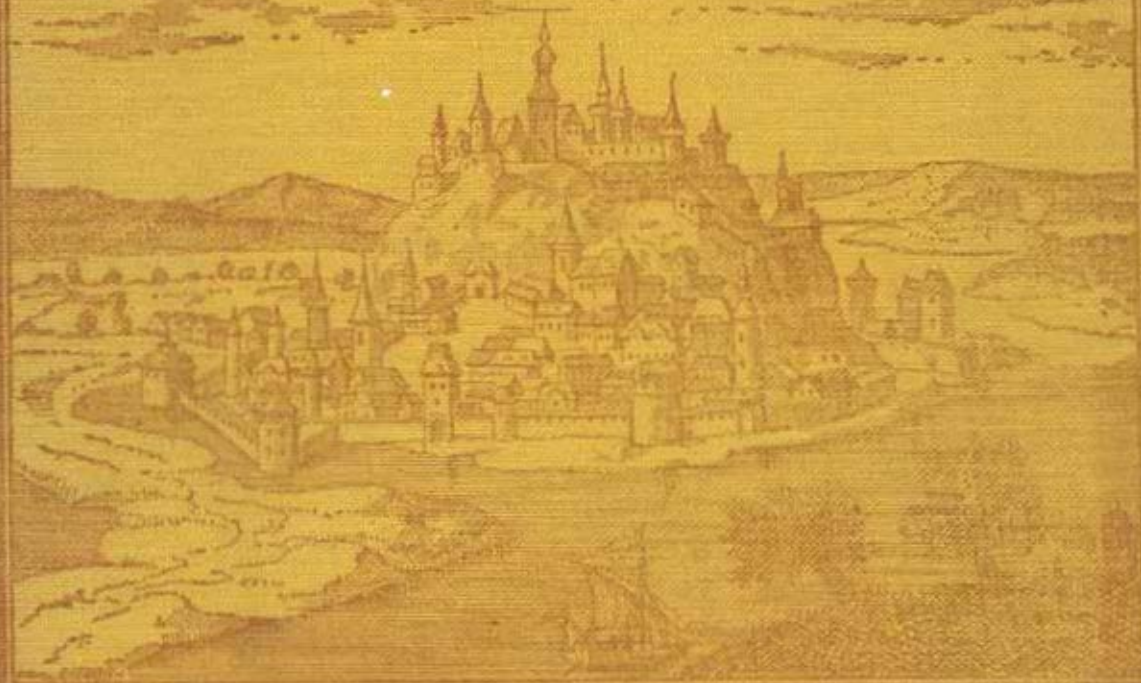

Б-11-226+

ИЛУСТРОВАНА
ИСТОРИЈА БЕОГРАДА

ДР. МАРИЈА НАИЋ-АГАПОВА

Симболична слика старог Београда. Олуја у природи предказује борбу кроз коју је морао проћи Београд пре свог коначног ослобођења.

Б-11-226 94/497.41)

(35719.2)

Др. МАРИЈА ИЛИЋ-АГАПОВА

ИЛУСТРОВАНА ИСТОРИЈА БЕОГРАДА

Др. Т. ТУСАКОВИЋ

БЕОГРАД — 1933

ИЗДАЊЕ БИБЛИОТЕКЕ ОПШТИНЕ ГРАДА БЕОГРАДА

УСТАВНА ПРАВА

9789

С А Д Р Ж А Ј

	СТРАНА
Увод, Др. Стеван Иванић	1
Поводом 125-годишњице ослобођења Београда	5
Постанак Београда и његови први становници	21
Римско господство у Сингидунуму	37
Пропаст старог Сингидунума	51
Божји путеви	65
На прагу новог века	79
Прве жртве	91
Сулејман Кануни, Сулејман Сахиби Киран	107
Од Истамбула до Београда	113
Нове борбе	123
У туђини	135
Евгеније Савојски и освојење Београда 1717 године	145
Стари град	159
Од Пожаревачког до Београдског мира — 1718—1740	169
Пред ослобођењем	181
Борба	199
Знаменије	213
Хиљадуосамтошеста — Велики Јунаци	221
Од ослобођења до катастрофе	241
Београд у низу нових догађаја	249
Београд 30 новембра 1830 — Хатишериф	257
Београд на путу великих градова	273
Београд на прелому	291
Београд 6 априла 1867	303
Писци старог Београда — Ф. Каниц, С. Ј. Поповић, М. Ђ. Милићевић	315
Независност	349
Ослобођење	367
Братство	375

IV

Београд у Светском рату	383
Београд од 1914 до 1918 године	395
Најмлађи бранници Београда	417
План новог Београда	429
Београд по речима једног племенитог странца	443
Из историје наше општине	451
Наш нови грб	477
Београд у центру културних интереса	495

ПОПИС СЛИКА

СТРАНА

- Симболична слика старог Београда. Олуја у природи пред-
скажује борбу кроз коју је морао проћи Београд пре свог
коначног ослобођења. (Уз насловну страну.)
-
- Београд 1521 године. У стари град продире победничка турска
војска султана Сулејмана Величанственог.
- Заузеће Београда 1521 према старој турској кронци.
- Београд 1521 године. Хришћани напуштају стари град на
обалама Саве и Дунава 107
-
- „Сулејманije”, турска цамија у Цариграду, коју је подигао
султан Сулејман Величанствени.
- Злогласна турска тамница: „Једи-Куле” у Цариграду у коју су
затварани хришћански поклесари. Кула се налази на по-
четку цариградских зидина на Мермерном Мору.
- План Цариграда из XVI века с портретима старих турских
султана 113
-
- Посланици аустријског цара у аудијенцији код будимског наше.
- Битка под Београдом 1688 под командом Максимилијана Ба-
варског.
- План знамените битке под Београдом 1688.
- Слика у спомен освојења Београда 1688.
- Максимилијан Баварски — освајач Београда 1688 123
-
- Споменик у Светом Андрији на месту где су почивале мошти
кнеза Лазара. (Рад академ. сликара Балажа.) 135

Битка под Београдом 1717 под командом принца Евгенија Савојског.	
План знамените битке под Београдом 1717. На слици, у левом углу, налази се стари средњевековни грб града Београда.	
Принц Евгеније Савојски — освајач Београда 1717.	
Потпис Пожаревачког уговора о миру 1718	145
<hr/>	
Изглед Београда у XVI веку. На кулама и црквама полумесец је заменио крст.	
Београд крајем XVII века.	
Симболична слика на којој је вековно страдање Београда изражено у међусобној борби вепра, младића и змије	159
<hr/>	
Стари средњевековни грб града Београда	169
<hr/>	
Аустријска војска пред Београдом 1788.	
Битка под Београдом 1789 под командом барона Лаудона.	
Турци предају Београд барону Лаудону 1789.	
Турци напуштају Београд 1789.	
Турци напуштају Београд 1789.	
Панорама Београда 1789.	
Барон Лаудон — освајач Београда 1789	181
<hr/>	
Ступање на престо султана Селима III — Свечаност у Ејубовој џамији.	
Стара Турска војска у ратном походу.	
Стари турски војнички костими.	
Стари турски војнички костими.	
Границе турске власти у Европи крајем XVIII века	199
<hr/>	
Ослобођење Београда под Карађорђем 1806 године.	
Карађорђе	
Скица споменика јунацима палим за слободу Београда 1806, који је 1848 подигнут у Карађорђевом парку. (Рад акад. сликара Бете Вукановић.)	221

Лицеј Доситеја Обрадовића — перспективни изглед с југа. (Рад архитекте Лукића.)	
Лицеј Доситеја Обрадовића — уздужни пресек с југа. (Рад архитекте Лукића.)	241
<hr/>	
Свечана предаја градова кнезу Михајлу 1867	303
<hr/>	
Отмено београдско друштво у XIX веку. (Цртеж Ф. Каница.)	
Београд у XIX веку.	
Београд у XIX веку.	
Београд у XIX веку.	
Београд у XIX веку.	
Земун у XIX веку	315
<hr/>	
Српска војска обара турску заставу у Београду и полази у бој за слободу 1876.	
Одлазак српске војске из Београда у рат за слободу 1876 . . .	349
<hr/>	
Краљ Петар	
Претседник Београдске општине Љ. Давидовић предаје Њ. В. Престолонаследнику Александру сабљу — дар Београда . . .	367
<hr/>	
Њ. В. Краљ Александар	
Диплома о одликовању Београда Крстом Легије Часте Фран- цуске Републике	385
<hr/>	
Живорад Томашић. (Рад акад. вајара Лукића.)	417
<hr/>	
Нови Београд. — Престолонаследников Трг.	
Из старе београдске тврђаве. (Рад сликара Б. Војиновића.) . . .	443
<hr/>	
Поједини претседници Београдске општине.	
Свечано преузимање претседничке дужности у О. г. Б. — Прет- седник М. Савчић предаје дужност новоименованом прет- седнику Милану Нешићу.	
Свечано преузимање претседничке дужности у О. г. Б. — Прет- седник Милан Нешић предаје дужност новоименованом претседнику Милутину Петровићу	451

- Са седнице чланова жирија за избор најлепше скице новог грба града Београда. (С лева на десно седе: акад. вајар Лукић, унив. проф. Др. Станоје Станојевић, унив. проф. Богдан Поповић, акад. сликар Бета Вукановић, председник О. г. Б. инж. Милан Нешић, унив. проф. Бранко Поповић, сарадник „Политике“ Павле Церовић.)
- Нови грб града Београда. (Рад акад. сликара Андрејевић-Куна.) 477
- Кула Небојша. (Рад акад. сликара Бете Вукановић.)
- Музеј принца Павла. (Рад акад. сликара Пастухова.)
- Уметнички Београд. (Рад акад. сликара Жив. Анастасјевића.)
- Стара текија у Вишњићевој улици. (Рад акад. сликара Балажа.)
- Један кутак из руске цркве св. Тројнице у Београду. На слици се виде многобројна кандила и завијени барјаци старих руских пукова. (Рад акад. сликара Балажа.)
- Са освештења Општинске библиотеке и музеја О. г. Б. 11 јануара 1931 године.
- Час прича у Дечјој библиотеци. Деца окупљена око дечјег библиотекара.
- Чланови Дечје библиотеке О. г. Б. на конкурс за најлепшу књигу.
- Плакат Дечјих зидних новина Библиотеке општине града Београда. (Рад акад. сликара Балажа.) 495

У СПОМЕН 125-ГОДИШЊИЦЕ
ОСЛОБОЂЕЊА БЕОГРАДА

У В О Д

Овај град маколико да је сад после великог мучеништва опсађен и заробљен многим друштвеним покорима, пороцима, невољама и јадима, ипак по својој историји и неизмерљивом напору од оснивања до данас, да остане први и велики, изазива у души свакога који га упозна осећање замашног, несавладљивог и непокорљивог. Београд се може заузети, али не може покорити.

И маколико да је данас после најдубље трагедије од 1915 овај болни град пун великих патњи и беде, пун многих тешких односа и прилика, као и сваки велики град, ипак Београдом још назиру и сви високи квалитети једне здраве и сирове нације, која још није дошла до свог израза и коју још ни они који веле да за њу раде, не познају довољно. Београд је и поред свега тога синтеза оног дела југословенског народа који је постао насељавањем са Словенског југа оних који нису трпели ничију власт над собом и који су били кадри стићи и утећи и на страшном месту постојати.

И зато је неопходно потребно дати древне историје народног мучеништва и народних напора, ради оних изданака народне крви, који ће своју крв дати за овај благословен и свети народ. И то је и ова књига о Београду. Она није ни шовинизам ни патриотизам. Она је познавање самог себе. А то је најпотребније младим покољењима, која наилазе као одмена онима који су заједно с Београдом преживели мучеништво трогодишњег поробљавања.

Нема боље заштите за народ од свих невоља великог града, него ако се још у детињству у душе и срца младих унесу сви они велики и значајни историјски догађаји, који су стварали и изграђивали садашњицу.

Маколико ми савременици налазили у своме граду много неповољних утицаја и неприлика, маколико упознали мноштво тешких односа, ипак највећи извор љубави према Београду налази се баш у тој великој историјској вредности овог града и у његовом великом значају за народну будућност и за велику државну мисао Јужних Словена.

Јер из те историје очигледно се види, колико је овај град везан не само за српски народ, него за сва јужнословенска племена. Из ње се види колико је овај град патио и подносио за оне животне идеале целог овог народа и колико је неизмерљиво и недељиво уткана судбина његова у судбину наше народне прошлости и наше народне будућности.

Још стварање народне заједнице у Србији за време тешких векова после пропасти слободних јужнословенских држава на Балкану и овом делу Европе, насељеном јужнословенским племенима, определило је Србији и с њом Београду као средишту тешку историјску судбину стварања нове јужнословенске државе и уједињење, народно и духовно, свих племена јужнословенских. Није случајно живела у народу у Србији вечита велика мисао и стално живо осећање о потреби тога уједињења. То је била последица постанка овог народа насељавањем са свих страна словенског југа. И овај народ, досељен из свих крајева наших земаља, вазда је имао живу свест о својим крвним сродницима, о својој рођеној браћи у црногорским брдима, у македонским равницама, на Косову, на Шар-планини, са Висоравни око Новог Пазара и Сјенице, из Сремских и Војвођанских равница, са Босне и Врбаса, из Лике и Крбаве, с Далматнског Косова и Велебита, са Хрватског

приморја и Загребачких гора, са Крањских и Корушких планина, од Триглава, Трста и Пуља до обале плавога Јадрана, до Риле и Родопе, до Струме и Једрена . . . у свим тим крајевима овај народ у Србији има своје крвне сроднике, има жива предања о своме пореклу. Бачен историјском судбином на велике путеве Саве, Дунава, Мораве и Вардара, он је био и по земљописном положају предодређен да понесе тежак крст на народног ослобођења и уједињења и он га је и изнео уз помоћ браће са свих страна Словенског Југа. А Београд је томе народу у Србији био више од главног престоног града. Он је био заменик и залога велике народне мисли. И то ће Београд и у будућности бити, јер још је много остало до потпуног остварења велике јужнословенске културне заједнице.

И баш томе треба да послужи ова књига, коју Општина београдска предаје подмлатку нашег народа. Тај подмладак треба из ове историје древног Београда и његовог вековног распињања на крст слободе и правде да се упознаје са догађајима, животом овог града, да би схватио велики значај његов са примерима нечувеног пожртвовања старих чувара и бранилаца његових, да би разумео како треба стојати на бранику народних права.

Београд је претрпео више од иједног града на европском тлу. Па ипак је остајао. Он је био онај митски јунак чија је снага расла од додира са земљом. Њега су срањивали са земљом, њега су огњем палили и топовима рушили, па је одмах чим би дошао у додир с народом чије је срце био, ницао из земље још лепши, још поноснији, него раније. Зар није поучан пример Београда после светског рата? Порушен, опљачкан, расељен после народног слома од 1915, преко ноћи као вилинским чаробним штапићем подигнут је нов Београд после рата, још већи и још поноснији од старог. Векови нису могли порушити и уништити овај град и то неће никад моћи, докле год постоји на

стазама Саве и Дунава народ чија је судбина историјском и земљописном неминовношћу везана за овај положај.

Ту историју морају упознати нараштаји млади баш у оном узрасту кад теже што већем сазнању, кад највише траже сведочанства из прошлости, кад њихов дух највише занимају пожртвовања старих и јунаштва предака, кад се у њима буди осећање народне свести и поноса и кад се у њима развија осећање друштвене савести и људске заједнице. Јер само с упознавањем свога народа моћи ће се развити осећање за велику међународну сарадњу. А у овим причањима из историје Београда има толико много тих занимљивих и поучних догађаја који се читају као роман, пуστοловина или мит. А то је оно што највише утиче на машту подмлатка и на његову душу. То је оно што усађује љубав, развија схватања, оплемењује машту. То је оно што васпитава покољења у праве људе.

Ова књига писана топлином и љубављу према Београду и према народном подмлатку несумњиво да ће много допринети стварању исправног схватања у том подмлатку. А то је њен главни задатак.

Др. Стев. З. Иванић

ПОВОДОМ 125-ГОДИШЊИЦЕ ОСЛОБОЂЕЊА БЕОГРАДА

У низу многобројних предмета који испуњавају дневни ред седница Суда и Одбора наше Општине има много питања, која често изазивају дуготрајне дебате, код којих су мишљења појединих чланова Одбора подељена, која се по неки пут морају скинути с дневног реда, или се решавају већином гласова. Такав је став Одбора разумљив, он је у природи самих предмета који се решавају. Сваки се предмет односи на извесну грану делатности наше Општине: свака одлука излаже сваког члана Одбора огромној одговорности и пред грађанством и у односу према развоју и напретку самог града у будућности. Дебате и разнолика мишљења помажу да се сваки предмет осветли са свих страна, да се не стварају пренагли закључци, да се доносе што правилнија решења. У том и јест највиши задатак сваког оваког колективног тела и највише обезбеђење за што већу правилност у читавом раду, чије су последице тако значајне и велике, и не падају на терет само једног човека, већ целог грађанства.

Па ипак, поред све ове несагласности чланова Одбора у појединим питањима, постоји једно велико подручје рада у ком су мишљења свих чланова увек била сагласна, у ком је до несагласности долазило само утолико, што се тражило још више и још боље. То велико подручје, на ком наилазимо на такву хармонију, то је рад Општине, њезина брига и старање за што бољи и што већи напредак наше деце, наших најмлађих грађана, који ће постепено, кад нарасту, доћи на смену старијој генерацији и преузети у своје руке све велике послове од којих зависи живот и напредак нашег народа, наших грађана и наше Престонице. Ово опажање не вреди само за један Одбор наше Општине, већ за све Од-

боре. Оно није појединачно, већ опште. Било да се радило о оснивању нових: школа, дечјих прихватилишта, саветовалишта, диспанзера или о другом неком старању за децу, која су стицајем несретних прилика препуштена улици и њеном лошем утицају — у свим тим питањима сви одборници скупа и сваки одборник наше Општине понаособ, показивали су увек дубоку и искрену жељу, да продру у суштину проблема, да помогну његовом што бољем решавању, настојећи да својим одлукама на овом пољу подупру сваки ваљан рад.

Колико су пута слушаоци са галерије били дирнути видећи ову слогу на тако значајном питању, колико су пута осетили магичну силу речи „дете” и свег оног што је за њу везано. Код те речи, и они, који су родитељи, као и они који то нису били никад, осећају се повезани чврстим везама симпатије, коју је у човечју душу улила сама природа. То, што се види и запажа на одборским седницама, то се запажа и код појединих чланова Суда наше Општине. Само онда кад су заиста стајале на путу непремостиве сметње, нису се одобравали поједини предлози, који су се непосредно или посредно тицали деце. У сваком другом случају — само ако је предлог био добро схваћен и образложен — саслушаван је и уважаван.

Питање дечје заштите, дечјег напретка, у једном или другом облику, увек је сачињавало предмет општих интереса сваке људске заједнице. Откад су општине у свој делокруг рада преузеле велики део задатака које је раније вршила држава, или које су раније биле остављене случају и приватној иницијативи, израђен је читав низ програма и предузет читав низ радова у циљу усавршавања појединих метода рада дечје заштите.

Рат са свим својим страшним последицама унео је у тај рад посебну систематичност. Примери дечје социјалне беде, запуштености и потпуне „безпризорности” били су тако велики и тако чести и за време рата и после рата, да се сама по себи наметала потреба широко засноване акције у корист дечје заштите. Није било могуће пустити сву ту безбројну децу коју је рат лишио родитеља, родитељске неге и заштите, да расту у невољи, у беди своје немаштине, потпуно остављена сама себи и свим лошим утицајима којим је сиротиња изложена у великој мери.

Тако су после најстрашнијег рата никле најплеменитије установе, установе којима је заштита детета био врховни принцип.

Оно, што је нарочито одликовало све те установе од дотадашњих сличних усанава, показало се у свестраном схватању проблема, у схватању да социјална заштита детета мора подједнако и у исто време имати у виду не само физички, већ и духовни напредак и развој деце; да није доста нахранити дете и заштитити га од студени, већ да му у исто време треба постепено проширивати хоризонт његовог знања, отворити му пут науци, књизи, као најмоћнијем чиниоцу за изједначење људи; улећати у дечју душу оне посебне елементе, који ће од њих васпитати добре грађане, ваљане и честите општинаре, којима ће, кад одрасту, подједнако лежати на срцу и напредак државе и њихове општине, најмање државне јединице на којој почива сила и снага сваке државе.

И појединац и поједини народи, део су великог стабла људског рода. Да схватимо и разумемо поједине људе и поједине народе, треба да познамо човекову историју уопште, историју људског рода. Свака појава у нашем животу, у животу народа, има узрочну везу с појавама у животу других људи, других народа и читавог човечанства. Права и истинска љубав оснива се на познавању. Да обрете на себе пажњу, да упознају свет и стекну његове симпатије, људи и народи предузимају велике и многоструке акције, највећи и најугледнији људи износе податке о историји, културном или социјалном животу извесног народа. Али исто тако као што је потребно да један извесни народ упознају други народи који око њега живе тако је исто потребно, да и сваки грађанин упозна своју земљу. Да грађани дубоко и искрено заволе своју земљу, да буду спремни у критичном часу за њу жртвовати и свој живот, да се у доба мира залажу за њен напредак, потребно је да је упознају. Само тако ће њихова љубав бити на висини свих тих жртава које често мора да поднесе сваки грађанин своје државе. То што вреди за државу, то вреди и за поједине градове. Позната је изрека која каже да љубав према отаџбини извире из љубави према родном граду.

Да се развије и одржи права љубав према граду, потребно је дубоко и темељито познавање његове прошлости.

Поједини социолози запажају да међу опасностима којима су изложени савремени градови, лежи и велика опасност од губитка личне самосвести њихових многобројних становника и губитка осећаја повезаности према граду, другим речима: прети слабљење патриотског осећања. Да та појава не би узела веће размере, да не би постала правило које вреди за цело градско становништво, предузимају се разне мере опрезности. У циљу развијања патриотског осећања, у циљу развијања љубави према граду, све се више истиче потреба да се грађани из малена упознају с историјом свога града, са делима прошлих покољења.

Историја Београда је занимљива у сваком погледу. Београд је Јунак-град, који је од свог најранијег постанка па до данас непрестано пролазио кроз борбе и патње. Као нарочита особина ове историје истиче се њен нашироко заснован значај. Она је занимљива за сваког културног човека, јер је име Београда везано с именима готово свих народа који су становали и који станују у Европи и ван европског континента. Огромна улога Београда у читавом нашем националном животу, његова велика улога у нашој савремености уздижу историју Београда с нашег националног гледишта на прво место.

Код наших најмлађих грађана постоји нарочито развијен осећај љубави према Београду. И мања, и одраслија деца, увек су жељна да чују нешто што се односи на његову старину, на његову прошлост. У тој се љубави осећају и посебни елементи поноса. Деца су увек горда кад је предмет њихове љубави овечан славом. Позната им је велика слава и величина Београда. Да се одржи и даље развије овај велики осећај љубави наше деце према Београду, Суд и Одбор наше Општине решили су да се за децу изради посебна историја Београда, у којој ће се у облику прича изнети сви главни моменти из прошлости Београда, из његове војничке и културне историје и из историје развитка самог града; сви они моменти, који одлучују развојем савремених градова уопште. Непосредни повод за ову одлуку дала је прослава **Стодвадесетпетогодишњице** од дана ослобођења Београда под неумрлим Карађорђем и његовим јунацима.

Међу свим великим годинама и датумима који су записани у историји Београда златним словима, дан и година

У СПОМЕН 125-ГОДИШЊИЦЕ
ОСЛОБОЂЕЊА БЕОГРАДА

пажњом, одушевљењем и заносом деца слушала све што им се износило и тумачило из историје нашег града.

Истичући у свом говору велики значај ослобођења Београда под Карађорђем, истакао је председник Милан Нешић, да су сви каснији велики историјски догађаји, велика јунаштва и пожртвованост племенитих бораца за слободу Београда, само увеличали славу ових првих жртава, да су се сви каснији борци одушевљавали њиховим великим примером, да је њихов гроб био извор светла за све млађе генерације.

Стојећи, и у дубоком поштовању према Сенима великих покојника, саслушао је Одбор председников говор, у ком је дело ослобођења Београда проматрано са широког националног становишта, а јуначки учесници у историјској перспективи и кроз осећаје љубави и захвалности. Слушајући све оне речи и мисли, посматрајући поједине чланове Одбора и присутне грађане, осетила се жива веза између далеке прошлости и садашњости, која веже поколења на размаку далеких векова.

Пошто је примљен предлог, да се у спомен стодвадесетпетогодишњице изда за децу историја Београда у причама, одборник Јован Гавриловић, ценећи дубоки патриотски значај председникова говора, предложио је да у ову историју уђе у целости председников говор.

Извод из записника свечане седнице Одбора, на којој је донето решење, гласи: —

„Записник XXXIV — Друге редовне седнице Одбора Општине Београдске, одржане 10 децембра 1931 год. у 6 часова по подне

Претседавао Претседник г. Милан Нешић.

Деловођа г. Божидар Павловић.

1.

Пре прелаза на дневни ред, Претседник г. Нешић огласио је први део седнице за свечан, поводом 125 годишњице ослобођења Београда. Тим поводом одржао је подужи пригодан говор, у коме је истакао значај епске борбе нашега народа за слободу и националну самосталност. Да би овај дан остао у успомени генерацијама које долазе, општински Суд је одлучио да изда

„Илустровану историју Београда у причама“, за коју је прикупљен материјал од стране референта општинске Библиотеке г-ђе Др. Марије Илић-Агапове. Ова књига биће прво издање Дечје библиотеке ове Општине, а из прихода од ње образоваће се фонд за издавање других књига.

Општински Одбор саслушао је говор г. Претседника стојећи и на крају су сви присутни узвикнули: Слава палима за ослобођење Београда!

Одборник г. Јован Гавриловић предлаже, да се говор Претседника оштампа било у Општинским новинама било у књизи о Београду, коју Суд намерава да изда, како би и овај говор остао као трајан спомен младим генерацијама, које ће из њега црпсти поуку.

Сви Одборници прихватају и поздрављају овај предлог г. Гавриловића.

Оверавају:

Деловођа,
Бож. Л. Павловић, с. р.

Претседник
Општине Београдске,
Милан Нешић, с. р.”

Одбор су сачињавала ова господа одборници: —

Др. Александар Леко, проф. Универзитета, Алберт Фирт, претседник Занатске коморе, Др. Букић Пијаде, лекар, Богдан Крекић, секретар Уједин. раднич. синдиката, Благоје Антонијевић, трговац, Влада Петровић, претседник Југосл. учитељ. друштва, Др. Драгољуб Аранђеловић, професор Универзитета, Др. Драг. Новаковић, генерал. директор Народне банке у пензији, Драгиша Матејић, трговац, Димитрије Станчуловић, трговац, Драгољуб Милошевић, абација, Ђура Бајаловић, архитекта, Ђорђе Попара, хотелијер, Јован Мисирлић, инжињер, Јован Дравић, професор, Јоца Поповић, бивши претседник чукарничке општине, Јосиф Фрид, обућар, Клементије Букавац, инжињер, Др. Лазар Генчић, лекар, Др. Љуба Стојановић, лекар, Др. Мића Анић, адвокат, Милић Сокић, инжињер, Милош Радојловић, инжињер, Др. Милорад Недељковић, ген. директор Поштанске штедионице, Милан Радосављевић, претседник Удружења резервних официра и ратника, Михаило Ђурић, трговац, Милован Матић, трговац, Милан Ј. Стојановић, ташнер, Негослав Илић, претседник Радничке коморе, Никола Ђорђевић, бивши претседник ба-

њичке општине, Петар Гребенац, адвокат, Павле Миљанић, доцент Техничког факултета, Радисав Ј. Јовановић-Ресавац, трговац, Страшимир Милетић, адвокат, Ставра Триковић, трговац, Светозар Гођевац, индустријалац, претседник Индустријске коморе, Тјешимир Старчевић, професор и новинар, Триша Јовановић, кројач, Танасије Здравковић, трговац, Шемајо Де Мајо, адвокат, Бранко Поповић, професор Универзитета, Димитрије Живаљевић, новинар, Јордан Видановић, начелник у пензији, Јован Гавриловић, трговац, Миливоје Арачић, инжењер.

Говор господина претседника Милана Нешића гласи: —

„У кратком размаку времена, ми смо већ три пута на гробљу, у цркви, одавали пошту херојима нашег народног ослобођења и уједињења. То су наше свечаности, то је наша историја, историја народа: духа, дела и велике националне и државне свести, народа, који о својим идеалима није само сачувао, већ их и остваривао својом руком, својом крвљу, својим животом. Наше највеће народне погибије, мешају се с највећим народним победама: Косово се задржало и славило у успомени нашег народа не само, као „панихида“ за велике и безбројне јунаке, већ и као велико светло из ког се напајала измучена душа, оно је било у исто време и дан туге и дан славе, и опело и благодарење. Поред овог великог дана, у нашој се души задржао још цео низ сличних датума. Ми нисмо ниједан заборавили, и ако их је веома много. Како у нашој народној историји, тако и у историји нашег Београда има цео низ датума, који су исписани нашом крвљу, крвљу многих и великих хероја нашег народа. Од великог рата, кад су наши грађани: и одрасли и жене и деца, својим животом бранили ову Престоницу, нису прошла ни два деценија. Над гробом, где су прикупљене њихове кости, диже се велики споменик, који је за нас синоним и поноса и бола, саставни део нас самих, наше народне психологије.

Још су свеже наше успомене од великог дана освећења овог споменика, ком је присуствовао и наш Велики Краљ, преживљујући у својој души све оне страшне, трагичне, али и величанствене моменте, кад је, у одбрани наше рођене земље, предводио нашу народну војску, не заостајући у излагању свог личног живота за најхрабријим војником.

Данашњи дан, данашња наша Свечана седница, посвећена је успомени оне велике генерације људи, која је осло-

бодила наш Београд из тристогодишњег дугог и мучног турског робовања, која је сама, потпуно препуштена себи и својим личним силама и могућностима: потлаченог, заробљеног, материјално и морално исцрпљеног народа, извршила величанствено дело нашег Првог устанка, за које ни у даљој, ни у ближој историјској перспективи није могуће наћи сличног примера.

Данас у доба самоопредељења Друштва народа, треба учинити велики душевни напор, да се схвати, да је некад пре петсто година, један цео народ могао бити насилно угушен и уништен, уништена цела једна велика држава, која је културно стајала на истом степену на ком су стајале и све остале најнапредније државе тог доба и времена, која је имала своје велике културне традиције, своју сјајну прошлост, своју уметност, коју данас са заносом истражују и проучавају културни и уметнички историчи целог света, своје велике законодавне споменике, свој израђени друштвени и политички облик. Кад пратимо стопу по стопу историју нашег народа од прве турске најезде на Балканско Полуострво, све до деветнаестог века, осећамо се повучени, пригушени оном бујицом народног бола и пропасти. Као оркан, код поништи богату њиву пуну дивног златног класја, тако је и турска војска у напону своје моћи, своје политичке и војне организације, прешла преко српске државе. Није је могла уништити наједанпут, дуго јој се отимала, али је ипак на крају савладала и што је дуже владала, што је више и сама слабила и распадала се, то је све страшније било њезино господство у нашој земљи. Године 1521 пао је и Београд. Освојио га је султан Сулејман Величанствени с војском, која већ и по самим описима хроничара, историчара, писаца историјских романа из тога и каснијег времена, зауставља дах у човечјој души. Фанатизовани, занесени, богато опремљени оружјем, што га је тада стављала на располагање најсавршенија савремена војна техника, освојили су Турци 29 августа те године наш Београд, који је после смрти и владања Деспота Стевана доспео у мађарске руке. Први уметнички дрворези, прве слике Београда, које су нам се сачувале, показују нам га у том добу. Док хришћанска војска бежи и излази, улази у његове беле зидине нова сила, нова моћ, туђа и по племену и по језику, по вери и по обичајима, читавом начину живота и уређења...

Док се под господством ове нове силе Београд метаморфозира, док се на место његових средњовековних заветних цркава, у којим се чувала и икона његове велике заступнице, чудотворне Мајке Божије, подижу турска тулбета и цамије, лагано, али сигурно врши се метаморфоза и у души српског народа, формира се једно велико колективно осећање, једна јединствена психологија, која истиче на први план једну јединствену мисао: Слободу.

„Слобода, дивна, слатка слобода“ о којој пева велики Гундулић, једнако је у души Краљевића Марка, кад ронећи сузе ступа по оскврнутом Косову, где је ударио табор и купи харач црни Арапине, као и у души најмањег чобанчета, које уз фрулу чува своје стадо по тадашњим непроходним српским шумама. Као симбол свега тога, ствара се један нови, дотле непознати кадар људи, ствара се српски хајдук, човек, који замењује: кућу, породицу — зеленом гором, шумом и ведрим небом, да ту у својој души, као легендарни јунак, скује план о ослобођењу своје домовине.

Величанствене су ове појаве, као што је величанствена наша историја и у нашим најтежим данима.

Постоји један виши ред и закон правде и правичности, који у све што је неморално и нездраво, већ у основи, усађује траг пронасти. Дан турске пронасти морао је доћи, као што је дошао дан пронасти једне друге државе, која као ни Турска није могла, ни знала, ни хтела схватити потребе нашег народа у оним деловима наше државе, где се он од давније налази, или где је бежећи са својим народним светињама, тражио заклониште пред турским злочиним.

У шумадијском селу Орашцу, недалеко од Аранђеловца, 8 новембра 1803, под претњом најтеже казне за издајнике, донели су тадашњи прваци српског народа одлуку о ослобођењу. Започета је гигантска борба, у којој се од самог почетка као централна личност истиче Велики Вођа Карађорђе.

Везани својом светом заклетвом, устаници су пошли у народ, бодрећи га и будећи наду на ослобођење. Турски је зулум био на врхунцу; 1801 био је уморен Хаџи Мустафа (београдски паша од 1793), велики поборник турског реформистичког покрета и заштитник потлаченог народа и његових права; у Београду и у земљи завладаше су злогласне хахије: Фочић-Мехмед ага, Аганија-барјактар, Кучук Алија,

Мула Јусуф, у чијим се злочиначким главама родио онај паклени план, да се на препад посеку сви знаменити Срби, кнезови, свештеници, учитељи и сви мушкарци старији од 15 година.

То се догађало у свитање XIX века, у доба: ренесансе, хуманизма, слободомислилачких идеја за које је Француска пролевала крв, па ипак је цео свет, иако обавештен о свему, остао пасиван и нем на све српске молбе. Требало је, да се сам српски народ спасе својим силама, требало је, да се у његовој средини нађу људи гвоздене грађе и срца. Такви су људи били српске усташе, који су 14 фебруара 1804 у присуству многобројног народа, одржали своју прву Народну Скупштину, на којој је било потврђено решење о устанку против Турака и на којој је Карађорђе изабран за „Верховног Војда“.

Као једну од главних тачака свога програма, усташе су поставиле заузеће и ослобођење Београда, тад главног центра за снабдевање турске војске, којим су Турци без краћих интервала владали од 1521 године.

Познато је, какве су огромне своте потрошили Аустријанци за утврђење Београда за време своје владавине од 1717 до 1740. На учвршћењу београдске тврђаве и вароши радио је цео низ година тада најзнаменитији војни архитекта Доксат фон Морес, који је касније у њој заглавио. Варош је била опасана дубоким ровом и бедемима. И ако су ти бедеми у доба устанка били знатно измењени, ипак су они претстављали огромну препону, коју је требало савладати, требало је пронаћи место где су бедеми најслабији, требало је провалити кроз тешке забрављене и турском стражом чуване капије...

У Карађорђевој војсци били су окупљени најхрабрији људи. Велика идеја „За крст часни и слободу златну“ деловала је магичном силом на сваког, ко се осећао син ове земље. На страну усташа, слушајући унутрашњи глас свог јуначког срца, прешао је и познати бимбаша Конда, хришћанин, који је дотад служио у турској војсци.

Конда је био онај бранилац Београда из првог устанка који је указао на место у злогласном београдском беду, куд је било најлакше продрети. Идући напред с другим срчаним и великим јунаком Узун Мирком и још пет својих другова, Конда је на дан одлучног јуриша на Београд, у

рану зору на правозваног Андреју, 30. новембра 1806, први, борећи се као лав и сав покривен ранама, продро у Београд указујући пут осталим усташама, који су предвођени Карађорђејем, Станојем Главашем, Васом Чарапићем и осталим, јуришали и борили се као дивови. *Тог истог дана у десет сати, усташе су освојили варош.* После вековног ропства, Београд је био враћен и ослобођен.

Под Београдским зидинама пало је 55 јунака. Скупа с њима смртно је рањен и велики јунак Васо Чарапић. Издахнуо је неколико сати након боја у Карађорђевој табору на Ташмајдану. Према његовој изричитој жељи, његови су посмртни остаци сахрањени код манастира у Раковици; посмртни остаци свих осталих јунака сахрањени су поред Крагујевачког друма, с десну страну Мокролушког потока, у данашњем Карађорђевој парку, где се диже скромни споменик, ког је 1848 године подигао Кнез Александар Карађорђевић.

Од великог датума освојења Београда, најславнијег у историји нашег града, данас се навршило 125 година, прва четврт другог века, један велики период времена, који је пул нових великих догађаја, пул борбе, прегнућа нашег народа, да у свим правцима нашег друштвеног и државног живота, постигне све оно што би иначе постигао мирним, еволутивним путем, да није морао бити брана другим народима против страшног турског господства.

Но сви каснији велики историјски догађаји, велика јунаштва и пожртвовност племенитих бораца за слободу Београда, само су увеличали славу ових првих жртава. Сви су се каснији борци одушевљавали њиховим великим примером, њихов је гроб постао извор светла за све млађе генерације.

Шта значи слобода у животу једног народа, то нам је довољно доказала наша старија и млађа историја, и историја нашег Београда.

Је ли онда чудо, да људи цене и поштују слободу преко свега! **Прави је живот могућ једино у слободи, права се култура једног народа може развити само у слободи** и зато наша захвалност према нашим претцима, који су јуначки пали под зидинама Београда борећи се за његову слободу, неће бити никад довољно велика.

Све што је Београд постигао кроз ових сто двадесет и пет година свог живота од 30 новембра 1806, захваљује својим првим великим борцима. На слободи, сазиданој на њиховој величанственој жртви, Београд, који је географски увек био наш, постао је наш и по својој социјалној структури по свим својим главним спољним и унутарњим ознакама.

Тек сад, на слободи, могла се у целости показати и витална снага нашег народа, његове велике културне способности, његов смисао за сва достигнућа човечјег духа, схваћања и осећања. За ово кратко време ми видимо у Београду један гигантски развој: науке, уметности, књижевности. Културни историк, који би све то проучавао, не знајући како је све то створено за кратко време, претпоставио би, да је за ово стварање био потребан читав низ векова.

Центар југославенске културе, центар велике југославенске идеје, пун полета и смисла за даља стварања на свим пољима, Београд неће никад заборавити на успомену својих првих јунака. Имена: Карађорђа, Васа Чарapiћа, бимбаше Конде, Станоја Главаша, Узун Мирка не само, да украсују улице нашег дивног града за који су они пролили своју крв, већ ће остати исписана вечним словима у душама свих његових нараштаја, остаће им вечна успомена као што им је и слава вечна.

Данашњи дан остаће увек најславнији и најсветлији дан у историји нашег Београда као дан који нам је донео слободу, највеће благо нашег грађанства. Славећи га, ми ћемо одати израз највећег поштовања Неумрлим Сенима Његових Бораца 1806 године; наша захвалност и радост над постигнутом слободом Београда, одговараће оној радости, с којом су се сви ови племенити борци борили за његову слободу.

Желећи сачувати трајан спомен на овај велики дан код наших млађих грађана, желећи пружити нашој деци могућност, да се на начин, који је доступан дечјем интересовању и схватању, већ у детињству упознају с великом историјом свог родног града, да се код нашег подмлатка већ у детињству шири љубав и интерес према свему што се односи на

Београд, како у његовој прошлости тако и у будућности, Суд општине града Београда донео је одлуку, да се изradi

ИЛУСТРОВАНА ИСТОРИЈА БЕОГРАДА У ПРИЧАМА

и поверио израду ове историје референту наше Општинске библиотеке и Музеја, Др. Марији Илић-Агаповој, која се нарочито бавила овом идејом и већ неколико година прикупља материјал, који је, како је познато, огроман, као што је велика и огромна и сама историја Београда. Књига ће се издати као прво издање Библиотеке Општине града Београда. Од примерака, који ће бити одређени за продају, основаће се фонд за издавање даљих књига Дечје библиотеке Општине града Београда, чим ће се потпомоћи опште позната потреба за добром дечијом литературом.

Износечи пред вас ову одлуку, молим, да је Одбор прими."

Проучавајући и скупљајући већ неколико година грађу за историју Београда, досад издату литературу о историји Београда на нашем и на страним језицима, проучавајући поједине проблеме градског живота, комуналну литературу и историју градова уопште, разна дечја издања, бавећи се нарочито психологијом читалца, било ми је јасно, да није ни лак ни једноставан задатак у ограниченом времену написати историју Београда.

Почеци историје Београда досежу до најстаријих векова. У догађајима, који се нижу један за другим, уплетени су безбројни народи, који су историји Београда придодали њен посебни карактер. Материјал, који се односи на сву ту историју, је огроман. Резимирање и одабирање појединих догађаја претставља огроман задатак. Свака историја, а нарочито историја, која се пише за децу, мора садржавати и извесне поуке. У овој историји Београда, поред њезиног основног задатка, требало је увек имати у виду и околности, да је упоредо с историјом Београда — па макар у најкраћим потезима — потребно приказати и историју народа и градова с којим је Београд стајао у вези. Исто је тако било потребно осврнути се и на поједине проблеме савременог градског живота, јер се само тако могу деца

упознати с основним правцима развитка великих градова, с појединим питањима, која су важна за Београд, као што су важна и за остале велике градове.

Имајући у виду одраслију децу од дванаест до шеснајест година, било је потребно средити и изложити материјал, како то највише одговара узрасту у ком су деца склона много већем и дубљем размишљању, него што се то обично мисли.

Свако доба дечијег живота има своје интересе о којима нам говоре најпознатији педагози. Пишући о деци, каже професор В. Зјенковски за децу између 3—7 године: „У то је време свет, пре свега, повод за игру осећања; свет привлачи дете не онакав какав је у ствари, него онакав какав се детету чини. Дете се не удубљује у реални свет, него само плива по његовој површини“. И ако се мала деца занимају свим оним, што је ново и није познато, ипак је предмет њиховог интересовања обично везан за садашњост или будућност. Прошлост за њих такорећи не постоји или не представља никакав интерес.

У доби од 7—12 година деца уче. Безбрижне игре и бујна машта уступају место незаситљивој радозналости. Деца хоће да знају све, да продру у суштину оног света, који их опкољава. Најмање се интересирају сама собом, а у колико имају прилике, да се зауставе на самој себи, лако долазе до уверења, да су слаба и немоћна пред огромним, тајанственим, а често и страшним спољашњим светом. У овим се годинама јавља смисао за упознавање са прошлошћу. Професор Зјенковски каже: „У овом периоду дете има своје јунаке, своје идеале; оно их тражи и налази међу људима, који га окружавају, а понекад их бира и из историје“. Само што ова деца воле из прошлости светле моменте, лепе и занимљиве догађаје и привлачне симпатичне јунаке.

Главна је намера Суда и Одбора Општине града Београда била, да историја Београда послужи као материјал за васпитање у духу родољубља и развијања љубави према Београду. Овако схваћена историја највише делује на децу од 12 до 16 година. То је доба, како је рекао Жан Жак Русо, другог рађања човека, рађања његове личности. До ових је година интерес окренут према спољашњем свету, а отад према унутрашњем, према своме ја. „Спољашњи свет губи своју снагу, унутрашњи доживљаји искачу на прво

место у души" (Зјенковски). То је доба, кад се идеализира све, што је далеко, било у погледу времена, било у погледу одстојања. Најромантичније доба. То је доба у коме књига постаје главни наставник и саветник, у коме дечаци и девојчице у својим омиљеним јунацима виде свој прототип. Историја, као низ или сплет занимљивих догађаја, као прича о снажним и моћним људима, представља нарочити интерес. Имајући у виду ову децу и предајући у њихове руке ову историју нашег дивног и јуначког Београда, уверена сам, да ће нарочито ова деца открити у његовој прошлости многе јунаке, који ће задовољити њихове романтичне склоности, који ће одговорити њиховој љубави према свему што је велико и лепо.

Као и досад, и у будуће ће историја Београда имати своје марљиве истраживаче. Сваки такав рад биће од огромне користи за развој наше науке, за упознавање нашег народа, његових прегнућа и настојања на општем, културном и социјалном пољу. Пишући историју Београда за децу, руководила су ме два осећаја: љубав према деци и љубав према Београду, јер сам имала прилике, да видим с коликим интересом сва наша деца слушају све што се односи на Београд. Београд и његова прошлост привлаче децу као и одрасле. Ако књига допринесе учвршћивању и буђењу љубави према Београду код наших малих Београђана и код наше деце, која живе у осталим деловима наше отаџбине, њен ће циљ бити постигнут.

ПОСТАНАК БЕОГРАДА И ЊЕГОВИ ПРВИ СТАНОВНИЦИ

Мало која наука занима децу у толикој мери, као историја, било општа историја света, или историја појединих народа и земаља. У историјској науци историја градова заузима посебно место, јер су градови увек били велика средишта око којих се кретао живот, у њима су великим делом никле и развиле се мисли и идеје, које су покретале човечанство и одређивале ток његове целокупне историје. Београд спада у оне градове, који по древности и величини своје историје заузимају прво место. За Београд су везана имена многобројних народа о којима говори најстарија историја света; у Београду су се започели, или одигравали, догађаји, који су одлучивали судбину многобројних народа и везали за име Београда, поред имена најразличитијих народа света, и имена многих великих људи, војсковођа светског значаја. На тај начин Београд је постао средиште, коме припада нарочито место у читавој историјској науци, а поготово у историји целокупног нашег народа и у историји градова. Узимајући у обзир ову главну, основну ознаку историје Београда, потребно је проматрати ту историју у светлу народне и опште историје, у светлу историје градова и свих оних значајних догађаја, који су пратили човечанство у његовом развоју од најстаријих времена до данас. На тај ће начин и деца имати највише користи од ове историје, јер ће им она у том случају јасно показати, што је Београд био и значао у прошлости, његов садашњи значај, као и указати који се и какви путеви могу предвидети за његову будућност.

Пре појаве првих градова, пре појаве првих писаних споменика о човеку, протекло је огромно много времена, десетине и стотине хиљада година, доба у ком је човек живео попут безбројних животиња тадањег света борећи се у првом реду за свој опстанак. Ти први људи оставили су

за собом извесне споменике, које наука данас проналази и постепено ствара све тачнију слику о њиховом животу и изгледу. То далеко доба човекова постојања на земљи назива се преисторијским. Споменици, који говоре о животу ових људи, налазе се по разним скривеним пећинама, у дубоким слојевима наше земље, коју историчари називају „највећим и најмоћнијим архивом света“. Као и данас, тако је и у преисторијско доба читав живот на земљи, као и сам облик и изглед земље, био у сталној промени. Данас, кад нас растављају векови од тих првих људи, изгледају нам промене још огромније и значајније. Код обичног проучавања историје појединих народа, мало се пажње посвећује проучавању преисторије поглавито с тога, што је веза између савремених људи и преисторијског човека врло далека, а свакако и с тога, што је преисторија још млада наука, јер је углавном основана тек у прошлом веку. Но ипак, иако је постављање извесних чињеница и утврђивање самог процеса збивања у преисторијском добу скопчано са знатним потешкоћама, преисторија је у најмању руку исто толико занимљива наука, као и сама историја. А можда још и више! Она нас упознаје с првим људским корацима на земљи, с првим појавама човечјег духа, који му је постепено помогао, да се попне до невероватне висине његовог развоја, с чињеницом, да је наша земља велико позориште на ком се наизменично појављују и смењују најразличитији народи, читаве људске расе — уз природни декор, који се исто тако мењао, као и сам човек. Место некадашњих планина, огромних прашума, пустих залеђених крајева, полако су дошла на смену мора, језера, реке, дивне пољане. Исто се тако од искона мењао и биљни и животињски свет. Постојала је маса огромних биљака, животиња најчудноватијег изгледа за које данас дознајемо откривајући њихове скамењене остатке, фосиле, које вадино из дубоких наслага земљине коре. Човечанство и читав живот тог далеког доба, личе дану, који се једва рађа и с муком побеђује ноћну таму, личе полетарцу, детету, које на дугој стази свог животног пута покушава своје прве самосталне кораке, пада и диже се с великом упорношћу свега, што постоји и што је живо. Како су дивни ови први почeci живота на земљи и како је још велик и диван пут, што ће га прећи преисторијска наука на свом путу познања. Откриће још много тајни о којим нисмо ни

служили, даће нам одговор на безброј питања, која нас још увек узалуд муче. Историја човечанства постаће потпунија, веза између појединих народа и општих заједничких предака много јаснија и већа.

Како су градови дело човечјих руку, дело његовог културног и социјалног духа, морамо се бар укратко осврнути на развој и постанак човека у ово прадавно, преисторијско доба, кад су се и на место нашег данашњег Београда први пут појавили људи.

Доба у коме се човек први пут појавио назива се палеолитско доба обзиром на камени, нетесани алат којим се човек служио у то доба. Људска раса, која се појавила на земљи у ово доба назива се „неандерталском” расом. Име потиче од места у Немачкој Неандертал, које се налази у долини реке Дусел, притоке Рајне, где су пронађени први остаци ове преисторијске људске расе. Сматра се, да је неандерталска раса стара сто и више хиљада година. Неандерталцима припада и наш познати Крапински човек, који је нађен крај Загреба и чији се скелет сад чува у загребачком Палеонтолошком музеју. За Крапинског се човека сматра, да је живео пре тридесет и више хиљада година. Слика ових првих људи, која је израђена на основу проучавања самог скелета, форме и облика лобање, није привлачна. Лобања им је „долихокефална”, што значи, да је *везина дужина скоро за једну четвртину већа од везине ширине*. Овој се особини у проучавању криминалне антропологије и социологије данас приписује велико значење. Од других њихових телесних ознака најзначајније су: чело, које је јако управљено према затиљку, огромне очне дупље, огромне обрве, широк нос, велика уста, ванредно мала брада, неправилне ноге. У ходу се нису држали сасвим усправно. Ишли су полу-нагнути унапред. Уопште се сматра, да Неандерталац заузима средње место између мајмуна и савременог човека, да чини прелаз од мајмуна ка човеку. Као што је био физички недовољно развијен, тако су и душевне особине овог прачовека биле на слабом степену развита. Вишим културним споменицима нема ни трага. Споменици материјалне културе, које је Неандерталац за собом оставио, показују врло слабо развијен интелект. Оруђе, којим се он служио израђено је од дрвета и кости, а највише од камена. Израда овог првог оруђа је још сасвим примитивна.

Камен је неизгладан, без облика, без оштрице. Као што је оруђе првог човека било примитивно, тако су примитивни и његови станови. Он живи у становима, које му је сама природа стављала на располагање, у пећинама у које ми данас улазимо и с извесним страхом и великим интересом, да пронађемо трагове првог човечјег живота на земљи. Те су пећине преисторијски музеји. У њима се налази и пепео и остаци каменог и кошчаног оружја старог Неандерталца, разбијене животињске и људске кости. Баш по овим костима, које су пронађене у пећинама, суди се, да је преисторијски човек у извесним крајевима био људождер.... Нарочито се са извесном сигурношћу може тврдити за нашег Неандерталца, Крапинског човека, да је био људождер, јер све људске кости, које су пронађене у крапинској пећини поред костура Крапинског човека, биле су већином разбијене: лобање, чељусти, бутне кости и цеванице. Како нам ово даје тешку и страшну слику првих људи, како је много векова морало проћи од тог првог до данашњег човека!... Какав је био његов душевни живот, то је тешко одредити. То је велико поље најразличнијих претпоставки. Свакако, да је и на њега деловала и лепота дана и мистерија ноћи, безбројне природне појаве, које он није могао никако протумачити помоћу природних закона. То су била разна чудеса против којих је помагала мађија, пред којим је он бежао и скривао се у своја тамна, пећинска склоништа. Замислите Неандерталца у његовој пећини, поред ватре, која се никад не гаси, јер се с муком могла запалити. Жишка се добијала дуготрајним и мучним трљањем дрвета о дрво. Напољу ураган, бура, киша, снег, преплашене животиње, које и саме траже неко природно склониште и лако могу наићи баш на његову пећину. Каква је ипак сила и снага морала бити у том човеку да се поред свега тога одржао кроз стотине и стотине векова! Многе животиње с којим је он дошао на свет нестајале су, изумирале а он се све даље обнављао у својим потомцима. Његов душевни живот, о ком се могу правити поуздани закључци, углавном је ограничен на његово поштовање мртвих. Али и тај пијетет према мртвима није општи за читаву неандерталску расу. Он у главном отсуствује код оних народа ове расе, који су били људождери. Тако и код нашег Крапинца. Где су мртваци сахрањивани, сахрањивано је с њима и оружје и алат, разни предмети,

који су покојницима служили у животу. Из тога се види, да је Неандерталац веровао у загробни живот, да је веровао, да људи живе и после смрти, да ће му ти предмети и касније бити од потребе. То је био на сваки начин један значајан мисаони процес, који нас побуђује на размишљање и ком се може посветити пажња.

Колико је живела на свету неандерталска раса, није могуће одредити. Претпоставља се, да је ова раса постојала на свету преко 200.000 година. У Европи је сасвим изумрла још у то давно преисторијско доба, но историци претпостављају, да је она на другим континентима живела и после тог доба, а сматра се, да није искључена могућност, да далеки потомци Неандерталаца и данас још живе у неком неиспитаном крају Африке. Наука у овом правцу још има широко и велико поље рада. Ми можемо гледати с поверљем у ту будућност, јер ће увек бити људи, који ће се, и по цену највећих личних жртава и напора, посвећивати науци за добро читавог човечанства, за напредак и развој културне мисли, која га води великим, племенитим, па макар и по тешко доступним путевима.

Данашње човечанство, сви познати народи скупа сачињавају једну огромну људску врсту. Више врста људи нема, али се зато људи деле на неколико више-мање сродних подврста. Са нестанком Неандерталаца, нестало је и једне старе људске расе. На земљи се појавила једна нова раса, која живи и развија се кроз векове све до наших дана. Ова људска раса, која је сменила неандерталску расу назива се општим именом „Хомо сапиенс“, раса људи, који мисле. С појавом ове расе, историја света постаје историја човечанског духа, мисао — главна човечја особина, оно што га уздиже над осталим земаљским створовима и што му даје извесне надземаљске особине, омогућује, да ствара дела бесмртног значаја, која су одраз најузвишенијег, божанског духа у човеку. Неандерталац са својим слабо развијеним мисаоним особинама није се могао високо успети. Хомо сапиенс, помоћу свог духа, попео се на ванредну висину. Код Неандерталца се развиће не примећује, он остаје на истом месту, Хомо сапиенс, што је дуље залазио у историју, све се више развијао и усавршавао што је нашло свога израза у најразноврснијим људским творевинама. Постепеним развијањем и напредовањем, постала је духовна страна ње-

говог бића његова главна особина; она се огледа и на цртама његовог лица, и у његовим делима. Варали би смо се, ако би замисљали, да се ова промена брзо извршила. Она се дешавала постепено, из века у век, у историјским размацима времена, чија дужина далеко надмашује обичне временске размаке.

Први претставници ове нове расе Хомо сапиенс, названи су Гро Мањон, или Кромањон. И ако и Кромањонци још увек припадају палеолитској периоди, они ипак у културном погледу стоје далеко над Неандерталцима. Камени алат, којим се они служе није више онако примитиван, већ је напротив изглачан и далеко боље може служити сврси за коју је намењен. По својој спољашњости били су леви, а као главна њихова духовна особина истиче се њихов велики смисао и љубав према свему, што је лепо. Кромањонци су створили прву уметност. Истраживањима, у разним пећинама у којим су они живели, откривене су читаве сликарске галерије. Нарочито се спомињу три пећине и то: чувена пећина у Алтамири у северној Шпанији, где су по зидовима исликани бизони, преисторијске животиње овог доба, донекле сличне данашњим биковима. Ради необичне лепоте ових слика, алтамирска пећина се назива „Salon carré“ по чувеној дворани у великом париском музеју Лувр-у, где се налазе слике највећих уметника нашег модерног доба. Исто су тако знамените пећине у Конабарелу и Фондегому, где су по пећинским зидовима насликани мамути, бикови и ирваси. Као и уметност, у којој су нарочито приказивали разне тадашње животиње, Кромањонци су исто тако волели и различите наките, које су правили од шкољки, разних каменчића, животињских зуба. Нанизане, носили су их било као нарукнице, било као огрлице. Оно, што је за нас важно и што морамо нарочито истаћи, то је, да Кромањонци поред својих високих уметничких особина још нису градили никакве *станове*, они још увек станују по разним пећинама, где сахрањују и своје мртве. Градови су у то доба, и ако је од појаве првих људи на земљи већ било прошло безбројно много векова, песма далеке будућности! Исто им је тако непознато сточарство, земљорадња, не познају никакав алат.

Какав је у то доба био живот на нашој земљи, на месту, где се данас подиже наш Београд? Како је уопште дошло до појаве првих градова на земљи?! Како то све

изгледа другојачије, кад се гледа у овој дугачкој историјској слици, како је свет и живот стар! Срећа је, да му нова снага непрестано даје нов, младалачки изглед, да нам све ово изгледа, као нека бескрајна, неизмерно занимљива бајка ткана вековима. Историја се у свом даљем ходу све више шири, постаје сложенија, многообразнија, као и сам живот о ком сведочи. Из првобитне јединствене масе, издвајају се постепено поједини народи. Док су једни још увек на првом степену свог развитка, други напредују и стварају своје велике посебне културе од огромног значаја. Кад се мало унесемо у ту прошлост, осећамо историју као потмули скуп гласова из огромних даљина, у ком се јасно разаберају и поједини индивидуални звуци, који пред нашим притворени мочима стварају величанствене, најдивније и најмоћније слике, које се уопште могу замислити. Чује се говор векова, виде се лица давно изумрлих људи и народа, села, градова, који данас више не постоје, који су нестали, који су разорени, или почивају дубоко под тешким земаљским наслагама, на морском дну. Неизмерно много ствари разоткрива историја пред нашим очима, и за то је она велика наука света, која нам је помогла, да упознамо човека и његов живот у великом процесу постанка, развитка и стварања.

И наша земља, као и све остале земље и континенти, проживела је у ово далеко преисторијско доба велики низ значајних промена, које су једнако обухватиле и земљиште, где се налази наш данашњи Београд. Ове поједине промене, поједине фазе, појаву првог човека, некадашњу флору и фауну на овим и околним местима, проучавају науке: Историја, географија, палеонтологија, археологија, етнографија и цео низ других сродних наука, које богате наше знање и оштре наше мишљење дајући нам могућност, да дођемо до сасвим новог схватања и појимања. Геолошке студије дале су могућност за поближе упознавање историјског развоја наше земље, њезиног формирања. У далеко т. з. терцијарно доба формирања наше земље, које је претходило кватерној епоси, или добу, кад су се појавили први људи на земљи, Неандерталци, земљиште на ком се данас налази Београд сачињавало је саставни део дна огромног Панонског језера под чијом су се површином налазиле и данашње простране Прекодунавске равнице и један део Шумадије. Иако је то било пре 200.000 година, ипак нам

чудновато изгледа, да се по земљишту по ком се ми данас слободно крећемо, некад протезала огромна водена површина, заплускивала вода прикривајући огромни простор драгоцене земљине површине. Велике атмосферске и геолошке промене, које су у стању, да измене сав дотадашњи начин живота, могу лако у човечјој претстави, нарочито у претстави примитивнијег човека, узети фигуративни изглед чудотворног финског млина Сампо, који — ледене и бедне крајеве — претвара у плодна земљишта погодна за људски живот. Панонско језеро се постепено повлачило остављајући за собом, као главни траг — Велики Дунав, који је од тог доба до данас видео неизмерно много промена: огромне прашуме, којих више нема, велике животиње преисторијске епохе: мамута, бизона (тура), ирваса, преисторијског човека и многобројне историјске народе, који су давно ишчезли са позорнице. Описујући с научне тачке гледишта постанак Дунава, вели један научник: „Дунав је веома стара река. У геолошкој преисторији, млађој терцијарној периоди, средња и Југоисточна Европа била је испуњена низом унутарњих мора. Кад су се та мора повукла, — постао је Дунав, тако да се може казати, да данашњи ток Дунава следи старе, давно ишчезле морске путеве и унутарња мора.....” На старим плановима нашег Београда налазе се и други занимљиви описи Дунава, али већ и ово је доста, да нам укаже на велики и исконски значај ове дивне и моћне реке у чијим се водама огледао Београд од свог постанка, као што се у тим истим водама огледа још цео низ других великих и моћних градова. Дунав је створио Београд, Дунав је од најстаријег доба био она главна привлачна сила, која је у ове крајеве вукла најразличитије народе, а и у далекој будућности он ће остати велика сила и снага наших земаља..... Да је у крајевима око Дунава у старо преисторијско доба поред преисторијских животиња, живео и човек, о том сведоче поједини налази и на земљишту самог Београда и у околним местима, нарочито читаво преисторијско насеље, које је откривено у селу Винчи, које је удаљено свега неколико километара од Београда. На самом Београдском земљишту нађени су фосили античког слона, део мамутовог скелета, а нађен је и фосилни човек за ког научници мисле, да је припадао неандерталској раси. Сматра се, да су ови преисторијски становници данашњег Београда били савре-

меници Крапинског човека, дакле, да су живели пре 30 до 50.000 година. Као и из овог најстаријег преисторијског, т. зв. палеолитског доба, откривени су и на територији Београда и у Макишу, Вишњици, Великом Селу разни предмети и читава насеља, која припадају млађем преисторијском, т. зв. неолитском добу. У то доба је алат, којим се служио преисторијски човек добио савршенији облик, појавили су се предмети, који су били израђени из бакра и жељеза, појављују се први људски станови, *четвороугаоне зграде начињене од дирека*, који су били забодени у земљу, оплетени прућем и облепљени блатом. Сматра се да је култура бронзаног доба трајала у околини Београда до једанаестог века, а култура гвозденог доба до Христовог рођења. На прелазу из преисторијског у историјско доба на нашем полуострву живе три велика народа: Стари Илири, Трачани и Јелини. У трећем веку пре Христа из источних Алпа и Паноније продире на Балканско полуострво један нови, моћни народ тога доба — Гали или Келти, којим је било суђено, да на утоку Саве и Дунава оснују Београд и ударе на тај начин темељ једном великом граду, чија богата историја данас занима не само нас, већ уопште сав културни свет, који Београду придаје велики значај.

Ко су били Келти? — Откуд су дошли?! — Откуд су дошли у нашу земљу?! — Како је изгледао и како се звао келтски Београд?! — Одговарајући на сва та питања, морамо се у исто време упознати и са историјом постанка градова уопште, која је нарочито значајна. Преко опште историје постанка и развоја градова, постаје и историја Београда много јаснија и разумљивија. —

*

*

*

Како смо већ видели, први људи, који су живели на земљи, Неандерталска раса, не само, да нису имали својих градова, већ уопште нису имали ни својих домова. Место домова служиле су им природне пећине. Први преставници нове расе Хомо сапиенс, који су се појавили после Неандерталца, живели су такође по пећинама. Од појаве човека до појаве првих изграђених, па макар и најпримитивнијих кућа, прошло је ванредно много времена, а исто тако и од појаве првих људских кућа до појаве првих градова и ако се гра-

дови убрајају међу најстарија људска дела. Најстарији градови појавили су се у Бабилонији, Египту, Криту и Средњој Америци, где је стари Маја народ, далеко пре Христовог рођења, стајао на ванредно високом степену културног развоја. Проучавајући историју постанка и развоја градова од најстаријег доба, наука сматра, да се претече савремених градова појављују у познато нам преисторијско доба и то у т. зв. неолитској периоди, која није у свим крајевима наступила у исто време, али која приближно пада у доба између 12 и 15.000 година пре Христовог рођења. Овде нам се одмах намеће питање дефиниције самог појма „град“. Шта је то град? Кад можемо извесно место, извесно људско насеље назвати овим именом, које су и какве особине града? На ово питање мора се поставити примедба, да се обично најтеже могу одредити ствари, које изгледају најлакше. Ми у животу сви познајемо градове, видели смо их и тешко ће нам се десити, да неко село назовемо градом и обратно. Па ипак, ако нам поставе питање: на основу чега правимо ову разлику, нећемо увек моћи дати одговор. И ако ћемо ми о овом питању опширније говорити касније, морамо и на овом месту покушати, да установимо бар неке главне особине града. Прво, што нам мора бити јасно, то је чињеница, да појам града претпоставља постојање већег броја људи на извесном месту, који су повезани извесним заједничким интересима. Колики је најмањи број људи, који мора постојати на извесном месту, да се место назове градом, то није тачно утврђено, али се обично узима, да број људи не може бити мањи од 2.500. Дакле, то би била она најнижа граница испод које не може ни број градског становништва. Да је постојање заједничког интереса битни елемент града, то нам је јасно већ на први поглед. Није ни могуће скупити толики број људи и држати их на извесном месту, ако не постоји извесни општи интерес, извесни општи циљ, који их је на то место довео. Интерес је станан елемент појма градова, то ће бити општа потреба и заједничка жеља становника, да створе место у ком ће се заједничким силама лакше бранити од непријатеља, други пут ће их на извесно место везати општи трговачки интереси, или какав заједнички култ, културне потребе. За све ово постоји безброј примера. На овом месту морамо запамтити, да извесно људско насеље спада под појам града, ако је густо

насељено и ако су његови становници способни на заједнички рад ради опште користи. Колико год је занимљива историја уопште, толико је исто тако занимљива и историја постанка градова. Како је то велик и величанствен процес! Из својих природних склоништа, старих пећина, полако је изашао преисторијски човек и стао градити своје прве вештачки створене станове, своје прве примитивне кућице, које смо већ раније споменули. После појаве ових првих осамљених кућица, полако су се појављивала мања и већа села, да се на крају појаве градови, као највиши израз духовне и физичке удружене човечје снаге. То нам личи на игру дечакову с каменчићима из којих он, невешт, без довољног знања и искуства, прво време, у почетку, гради тек мале, незнатне кућице, капије, врата, да се постепено све више усаврши у својој игри и по мало почне изграђивати читаве мале катедрале, дивне средњовековне замке, читаве утврђене градове..... Какав је огромни прелаз од прве људске пећине до било ког савременог града. Како се већ код ове једне једине појаве осећа оно силно врење живота, снаге, развитак духа од најпримитивнијих времена до нашег доба. Кад би Неандерталац устао из својих пећина и прошетало улицама наших градова, какве би се све мисли развиле у његовој глави, ако би уопште био способан, да тако много мисли!...

У наше савремено доба појављује се све већи број посебних дела из науке о градовима, која нам дају могућност, да пратимо развиће градова од самих првих почетака до данас. Занимљиво је, да се упознамо с првим преисторијским градовима неолитског доба, дакле, с градовима, или боље речено градским претечима, који се у Европи појављују 15 до 12000 година пре Христа, који се називају: магацини, утврђења, водене насеобине, магалитски споменици. Остаци ових „градова“ пронађени су у: Француској, Швајцарској, Аустрији, Немачкој, Италији, Енглеској и Скандинавији. „Магацини“ стоје у вези с најпримитивнијим неолитским селима. Њихови су се становници у првом реду бавили изградом разног алата из камена. Израђивали су и за продају: секире, ножеве и сличне предмете. Највећи број ових насеобина налазио се у Француској. Своју су трговину водили не само у земљи већ и далеко ван њених граница, у Швајцарској, Италији. Главне насеобине ове врсте, чији су

трагови пронађени близу Grand Pressigny, називају се „Питсбург каменог доба“!..... „Логори“, чији су остаци такође пронађени у Француској, још се више приближују појму градова. Логори су заузимали доста знатну површину. Били су утврђени јарцима и шанчивима. Још интересантији је трећи тип ових старих људских насеобина, „Језерске насеобине“, чији су трагови пронађени у швајцарским језерима. Дубоко у језерско дно побијани су велики дрвени стубови, на којима је изграђена скела, а на њој су подизане зграде за становање. Насеобине су често доста удаљене од обале. Ради везе с обалом грађени су дугачки, уски мостови. Број становника ових насеобина кретао се од 400 до 1.000. Уз овај тип старих људских насеобина треба споменути и насеобине млађе периоде, т. зв. бронзаног доба. Насеобине бронзаног доба долазе под називом „террамара“. И ове су насеобине биле подигнуте на стубовима, али не по језерима, већ на чврстом земљишту. Било их је нарочито много у северној Италији, а бројале су од 3 до 5.000 становника. У гвоздено доба појављују се у Европи прави градови и то нарочито у млађој половини овог доба, која траје од 500 година пре Христа и протеже се у доба писање историје. Прва половина гвозденог доба назива се Халштатском фазом, друга половина Ла-Тенском. Прва фаза започиње у западној Европи око 1000 година пре Христовог рођења. Ова је доба за нас нарочито значајно, јер су оснивачи нашег Београда, Гали или Келти, у доба, кад су их победили Римљани, који су нам оставили драгоцене податке о њиховом уређењу и начину живота, припадали Ла-Тенској периоди гвозденог доба.

Пошто смо се на овај начин укратко осврнули на развитак првих људских насеља уопште, на претече наших градова, можемо се вратити нашем већ раније постављеном питању: —

Ко су били Келти?! — Откуд су дошли у нашу земљу?! — Како је изгледао и како се звао келтски Београд?!.....

✱

* * *

Говорећи о Неандерталцима, ми смо већ установили, да је та раса изумрла још у преисторијско доба, да нова раса која се појавила за Неандерталцима, носи заједничко

име Хомо сапиенс. Овој новој раси припадају и најстарији оснивачи Београда — Келти и то главној кавкаској подврсти ове расе у коју спадају многобројни народи, Индијанци, Славени, Германи и други. Име Београда увек је везано с именом великог народа. Његови оснивачи, Келти, и ако нису имали могућности, да се развију до оне културе и политичке величине до које су у својој историји дошли Грци и Римљани, ипак су и по својој многобројности, по огромном простору, који су заузимали и по разним својим душевним особинама, били велики народ и ми можемо с интересом и пажњом проучавати прве почетке историје нашег града у вези с келтским именом.

Келтски је народ сачињавао читав низ многобројних племена, која су се још од давине настанила у централном делу Европе и то од реке Везера до Средње Француске, Алпа, угарских пушта и Високе Татре. У доба, кад писани споменици у V веку први пут спомињу име овог народа, међу појединим племенима настаје велико кретање, што је границе њихове простране државе још више раширило. Неустрашиви ратници, слични су бујици, коју не може ништа зауставити. Продрли су и у Италију и на Балканско Полуострво и у Велику Британију. Били су средњег раста, плаве дугачке косе и бркова, велике и бујне маште, великог говорничког дара. Под ударцима њиховог мача, пао је моћни Рим и морао платити страшну откупнину; на Балканском Полуострву провалили су све до великог грчког светишта у Делфима. Изгледало је, да ће освојити читав свет. Свакако, да би Келти у својим ратним походима и више напредовали, да су били боље организовани, да је била јача централна власт, која је управљала њиховим племенима. И ако јуначки и неустрашиви, ипак су организованије војске после дугих и мучних ратова, коначно савладале келтску бујицу, нарочито њихово напредовање на Балканском Полуострву. Само једно келтско племе, Скордисци, зауставило се при повлачењу на обалама Саве и Дунава. За брежуљак на ком се и данас налази најстарији део Београда, био је настао одлучни час. Ратничко и смело келтско племе Скордиска зауставило је свој поглед на том брежуљку, откуд су се и онда као и данас пружали дивни погледи на све стране велике и простране земље. Сама је природа била определила ово место. Заустављајући се на том месту, Келти су мало

по мало на њему подигли свој утврђени градић, који је лично другим келтским градовима, који су се у то доба све снажније развијали. Новооснованом граду дали су Келти име **Сингидунум**. — Прво, најстарије име нашег Београда!..... Научници тумаче, да реч „дунум“ на старом келтском језику значи тврђава, утврђење, према томе је већ и име старог Београда одређивало његову главну улогу, коју је задржао од тог доба кроз све векове. Да буде брана, штит, место борбе и одбране. Оснутак Сингидунума пада у четврти век пре Христа. Стар је и прастар Београд! А ово је био тек почетак његовог живота. И ако су Келти у доба, кад су основали Београд, били знатно одмакли од најстаријег доба људског развића, ипак су они својом културом на Балканском Полуострву стајали тек на прелазу из бакреног у гвоздено доба. Њихов начин живота, њихови обичаји, њихова производња нису ни из далека стајали на оном ступњу на ком се налазио живот Грка и Римљана тога доба. Изглед овог првог Београда не можемо замислити према слици тадашњих грчких, или римских градова. Он се више приближавао, у нешто савршенијем облику, оном типу градова, које смо раније споменули. Куће су им биле саграђене од дрвета. Велики део куће, скоро половина, био је изграђен под земљом. Унутрашњост зграде састојала се из једног јединог простора. Тек касније, под културним утицајем Римљана, стали су Келти градити своје куће са већим бројем посебних одељења. Мртваце су закопавали, веровали су у више богова, а главна оруђа су им била: бронзана кацига, дрвени штит и дугачка сабља. Нарочито су волели разне наките и светле боје. Од накита је најпознатија *келтска метална огрлица*, а од делова њиховог одела *светли огртач и кратка туника*. О београдским Келтима мало је где што забележено, али за то о другим разним келтским племенима постоји исцрпна литература, која нам у многим правцима може помоћи, да поближе упознамо прве београдске становнике. Из живота других келтских племена, нарочито треба споменути Гале, британске Келте, код којих се била развила позната свештеничка каста друида. Друиди су у исто време били и свештеници и филозофи, а делили су се на касте. Једну су касту сачињавали посебни друидски песници, познати под именом барда. Овај је назив познат и у нашем језику. У својим песмама барди су величали дела

својих господара, који су се о њима бринули. Песме су певали уз пратњу нарочитог инструмента, који је лично лири. Британски су се барди одржали кроз читав средњи век, док се нису претворили у обичне луталице. Иако се друидска каста развила искључиво међу британским Келтима, ипак нам постојање барда, као посебне песничке класе, доказује, како је код Келта песма била у великој цени. И на обалама Дунава и Саве, са брежуљака нашег града, сигурно се често чула песма калтских песника, који су величали славу келтских јунака и певали о својој старој постојбини. Лако можемо замислити њихове старе ратнике, чији се светли шлемови огледају у дунавској води, како стоје наслоњени на своје дугачке сабље и слушају песму, која их је одушевљавала за нова јунаштва. Београд је био тек на почетку своје моћи. Стари келтски Сингидунум је тек мали пупољак дивног цвета.

РИМСКО ГОСПОДСТВО У СИНГИДУНУМУ

Народ, чије је племе Скордиска у IV веку пре Христа основало Београд, учвршћивао се све више у свом огромном поседу у западној и северозападној Европи. У њиховим многобројним градовима: Алезизи, Адуатикуму, Аварикуму цветала је трговина, градови су се све више изграђивали и усавршавали, тако, да се данас у урбанистичкој науци, науци о градовима, ови први келтски градови сматрају као мост између преисторијских и историјских градова. На обалама Секване-Сене они ударају основ старој Лутецији, данашњем Паризу, на обалама Темзе оснивају Лондинум, Лондон. Обзидом на њихову способност, јунаштво, даровитост, велики број, изгледало је, да је Келтима суђено, да зваладају целим светом. Но, била су тешка времена у доба великих келтских подвига! Кретале су се друге силе, други велики народи, који су се полако дизали из примитивних прилика, са свог првог културног степена и тражили нова поља за своју пробуђену снагу, за ширење своје физичке и духовне моћи. Кад проматрамо Келте и ове нове народе, онда нам сви ови нови народи скупа изгледају као неки огромни колос, који се полако, али поуздано приближује келтским племенима. Његова сенка већ из огромне даљине пада на келтску земљу. Будили су се и дизали Германи, разни источни народи, дизао се и учвршћивао стари Рим, ком је било суђено, да после борбе, која је трајала неколико векова коначно победи Келте широм свих њихових земаља и да се коначно утврди и у старом келтском градићу на обалама Дунава и Саве, Сингидунуму у ком су Келти владали преко три века. Од четвртог века пре Христа, до прве половине првог века по Христу.

Први почеци римске историје, као и почеци историје свих народа, уткани су у безбројне приче и легенде. У тим се причама налазе главне одлике римске историје, историје

великог војничког и политичког народа, који је дошао до своје моћи, колико својим беспрекорним јунаштвом, самоодрицањем и љубављу према домовини, толико и ванредно вештом и добро смешљеном политиком, која се нарочито огледала у односима према народима, које су Римљани побеђивали. Средиште римске државе, Апенинско полуострво, пружало је и само по себи, по свом географском положају, многа преимућства, која су допринела ширењу римске власти. Иако се на истоку полуострва пружају велике планине, оно је отворено према Галији, према Средоземном мору; на југу је отворено према Грчкој и њеној великој и старој култури. У својој основи римски народ је постао из неколико народа. Најстарији се сматрају Лигури, који су у неолитско и енеолитско доба живели од лова и заузимали цело полуострво. Касније су дошли Етрушћани и други народи.

По свом старом друштвеном уређењу, које је нарочити предмет изучавања, Римљани нам пружају ванредно занимљиву слику. Узевши укупно, историја Римљана обухвата доба од оснивања Рима, до деобе римског царства на два дела, западну или римску и источну или византијску империју. Као годину оснивања Рима, предање узима 753-гу пре Христовог рођења. Деоба римске империје извршена је за време цара Теодосија 395 године по Христовом рођењу. Она у исто време означава крај старе историје и почетак средњег века.

Историја римске државе је историја величанственог развика и пропасти у најтежим друштвеним и политичким приликама, што их је могуће замислити. Старо друштвено уређење почива на *родовима*, генсу. Сваки род има своју заједничку земљу, коју заједнички обрађује, своје богове и свој сопствени суд. Врховна власт припада старешини генса, који има пуно власт над целокупном имовином рода и над животом сваког члана, т. зв. „*jus vitae ac necis*“. Ово се првобитно уређење постепено губило. На место рода долазе породице, у којим је отац глава куће и ужива сва она права, која су раније припадала старешини рода, нарочито имовинска права и право над животом и смрти чланова породице. У држави је главни носилац власти владалац и сенат у ком у почетку заседава само један део римских грађана — патрицији, аристократски staleж, а тек касније, након дугих борби, и плебејци, обични грађани. Како је римска, као и

грчка држава, по свом политичком уређењу *савез градова*, није на одмет, да се, у вези с историјом Београда у римско доба, бар у најкраћим и најједноставнијим цртама упознамо с тим посебним градским уређењем, с положајем, што су га у римској држави заузимали поједини градови.

Споменули смо већ, Римљани су се нарочито одликовали својим великим политичким способностима. Те су способности нарочито долазиле до израза у њиховом односу према новозадобивеним крајевима, којима су давали велике самоуправе, тако да покорени народи нису осећали римско господство као понижење и уништење својих ранијих права и слободе. Читава се римска држава делила у градске комуне, које су, већ према томе, да ли их је Рим желео: наградити, дати им могућност, да се надају, или казнити — добијале *грађанско* или *латинско право*, или спадале у *префектуре* или *колоније*. Грађани муниципија, које су уживале грађанско право, уживали су сва права пуноправних римских грађана и то

- 1) сва јавна права: —
 - а) активно изборно право (*jus suffragii*);
 - б) пасивно изборно право (*jus honorum*);
- 2) сва приватна права: —
 - а) женидбено право (*jus connubii*);
 - б) право отуђивања и куповања имовине (*jus commercii*);
 - в) наследно право (*factio testamenti*).

Гласали су у Риму. Грађани муниципија с латинским правом добијали су приватна права и самосталну управу. Давали су извесни контигенат војске, коју су сами издржавали. Префектуре нису имале никакве самоуправне власти. Стајале су под управом римског губернатора. Губернатори су се назначивали сваке друге године. Као и префектуре и колоније нису имале никакве самосталности. У њима је власт Рима била свемоћна и искључива. Код поближег упознавања с историјом Београда у римско доба, видећемо, како је правни положај разних римских муниципија био од пресудног значаја за читав њихов развој и напредак.

У историји законодавства, римско право заузима прво место. Дух и моћ римских закона преживели су римску државу и сачињавају основу законодавства свих савремених

држава од римског доба до најновијег времена. Римско законодавство је највише оличење римског духа, огромна културна добит, која заслужује, да јој се посвети највећа пажња. Назива се „писани разум“. Римски закони нису створени наједанпут. Стварани су вековима. У почетку је оно било неписано, т. зв. обичајно право. Основне одлике овог права састоје се у томе, што је у свом развићу све више узимало у обзир права човека. Раније је човек у целости био потчињен грађанину.

План старих римских градова био је изграђен према једном основном типу, по ком су Римљани градили своје познате војничке логоре. У сваком су римском граду постојале две главне улице, које су се међусобно секле. На месту где су се улице секле, налазио се форум, који је постепено постао главно средиште читавог политичког и друштвеног живота у граду и место, које су украшавале најлепше и највеличанственије зграде и споменици: храмови, тријумфалне капије, победнички стубови, уметнички израђене статуе. На том су ме месту Римљани састајали, да већају о многобројним политичким питањима, ту се састајало највише друштво.

Како својим мудрим политичким уређењем, исто тако и уређењем, дисциплином, величином своје војске, римска држава заслужује пуно дивљење. Главна јединица римске војне организације назива се *легија*. У Цезарево доба легија броји 6.000 војника, а дели се у десет кохорта, свака кохорта у 3 манипуле, манипула у две центурије. Укупан број легија није стаалан, кретао се од 50 до 25 и 30. Главни делови ратничке опреме римских војника састојали су се од металне или кожане касике, штита, оклопа и дугачког копља, с којим су Римљани освојили свет. У прво доба римске републике војском управљају војнички трибуни, два по два. Мењали су се свака два месеца. У доба империје заведена је стална војна команда, која је била поверена нарочитом војном чиновнику (легат) и генералном штабу. Међу вишим војним чиновима, нарочито треба споменути трибуне и офицере. Војску су увек пратили лечници, музиканти, радници. Легије би се улогориле у нарочито добро изграђеним таборима, који су изграђивани у облику четворокута и били опкољени дубоким јарком и насипом. Из ових римских логора, развио се касније велики број чувених римских градова. И стари Сингидунум у почетку био је логориште IV легије Флавија

Феликса. Ради њиховог јунаштва, морала и дисциплине, историци називају римске легије: „Највећом установом римских победа...”

Године 390 продрли су Келти у свом победничком походу све до Рима. Заузели су га и опљачкали. Рим је морао платити огромну откупнину победницима. Предање вели, да је келтски војсковођа Бренус за време мерења блага бацио свој мач на вагу с ускликом: „Тешко побеђеним” — *vae victis*. Од тог доба била су прошла пуна три века. Рим је постепено ојачао, држава се проширила на далеко, била је створена ванредна администрација, ударени основи великом правном поретку, створена моћна војска, која је под својим знаком римског орла односила победу за победом, врховна управа над целом државом била је у рукама једног од највећих римских војсковођа, конзула Гаја Цезара, великог државника, великог римског грађанина, који је гледао далеко у будућност римске државе и схватао у целисти историјски задатак римског народа. Међу своје главне задатке убрајао је Цезар покорене Келта (Гала) и освојење њихових пространих поседа. Она страшна сенка, која се била намакла на келтске земље, претварала се све више у живу снагу римских легија, које су морале уништити њезину самосталност.

С огромном војском, крене Цезар године 58 пре Христа у Галију. Ратови су трајали пуне три године, али су на крају Гали били побеђени. Читава Галија од Атланског Океана и Канала налазила се у Цезаровим рукама. Још једанпут су устали Гали. Велики галски патриота и војсковођа Верцингеторикс подигао је 52 г. устанак против Римљана широм целе Галије. Да би непријатељу било теже ратовати, попалили су и уништили своје напредне градове. У борби су показали неописиво јунаштво. Изгледало је, да ће Цезар изгубити све што је с муком освојио. Један једини град није био спаљен, напредни и богати Аварикум. Ово је улило нову снагу Цезаревој војсци. Поновно се ратна срећа насмешила Римљанима. Прогоњени, Гали се са својим војсковођом Верцингеториксом затварају у утврђену Алезизију. Кад су потрошили и последње залихе хране, кад је глад завладала у читавој галској војци, обукао се Верцингеторикс у своју најлепшу војничку одору и под оружјем, на коњу, три пута пројахао поред места, где је седео Цезар, а затим

се предао непријатељу на милост и немилост. Задњи велики галски јунак одведен је у Рим, као римски заробљеник. Пет година проживео је у римским тамницама, а онда је 47 г. над њим извршена смртна казна. Такав је био тужни Верцингеториксов свршетак. Ускоро иза пропасти Галије, дошао је ред и на келтски Сингидинум...

Прва појава Римљана на Балканском Полуострву везана је уз име старог илирског народа. Како смо већ споменули, у освитку историјског доба главни су становници Балканског полуострва: Илири, који су становали у његовом западном делу, од средњег Дунава па све до Епира; Трачани, источни суседи Илира, који су наставали простране крајеве од ердељских Карпата па преко Дунава до у Малу Азију; Јелини или Грци, који су заузимали јужни део Балканског Полуострва. Сва три народа припадала су кавкаској раси, али су се по својим личним особинама, по свом друштвеном уређењу, културним способностима разликовали у великој мери.

Да бисмо могли лакше разумети, како су Римљани могли савладати овако многобројне народе, не смемо заборавити, да је главна мана ових старих народа — неслога. Живели су племенским животом, подељени у мање скупине. Свако је племе имало своје интересе, а тек у ретким и изузетним приликама, као и Гали и сви остали тадашњи народи, уједињавали су се у велику народну заједницу. Да би до тога дошло, требало је, да се појави какав генијални племенски владар, војсковођа, као што је код Гала био Верцингеторикс. Те поједине личности успевале су, да их под извесним заједничким геслом сједине, али се, муком створена држава, после њихове смрти редовно веома брзо распадала. И Илири су живели у племенским државицама. У једну заједничку државу нису се никад ујединили. На челу појединих племенских државица стојали су поглавице или наследни краљеви. Становништво је највише живело у високим крајевима, по пећинама. Само онај део становништва, који је становао уз Дунав, у степама, где није било дрвета и камена, живео је по земуницама. На језерима и рекама становали су у *сојеницама* (примитивне зграде, изграђене на кољу, које смо већ раније описали). Веровали су у више богова. Ратни бог звао се Медаур, а приказивали су га на ватреном коњу са завитланим оружјем. У друштвеним одно-

сима, нарочито се истиче велика улога жина, које су уживале опште поштовање. Илирке су биле снажне, вредне. Стари Илири поверавали су им и највише државне послове. Кад су Римљани први пут дошли у додир с Илирима, седела је на престолу моћног илирског племена у Далмацији жена краља Агрона, чувена краљица Теута. Бавили су се највише сточарством. Многобројна стада пасла су по високим планинама за којим су ишли пастири свирајући у своје фруле и друге инструменте. Од заната, највише се спомиње рударство. Нарочито су се бавили истраживањем злата.

И ако први суседи Илира, Трачани су се од њих у великој мери разликовали. И њима су управљали племенске поглавице и наследни краљеви, али је друштвени положај жена био потчињен. Тетовирање је било у високој цени и код жена и код мушкараца. По лицу и по телу угледног Трачанина и Трачанке били су иглом начињени многобројни цртежи, који су сведочили о њиховом високом пореклу. Нарочито су се бавили риболовом и коњарством. Од земљорадње су се највише бавили виноградарством. Надалеко и нашироко били су чувени као велике пијанице.

Не само између ова два народа, већ међу свим народима уопште, стари су Јелини заузимали посебно место. Они су највећа радост старог века, његов најлепши и највиши израз. Ни по отмености духа, култури, високо развијеној уметности и књижевности нико им није био раван. Оно што су Римљани били као политичари, организатори, законодавци, то су Грци били на пољу уметности. Стари грчки уметнички споменици, који се данас откопавају и ваде из земље, сматрају се за најдрагоценије уметничке тековине, а Грци, као први уметнички мајстори света. Њихова проза, песништво и говориништво служе као најлепши примери савршеног стила, бистрине и лепоте. Грци су се у Грчку доселили још у преисторијско доба, око 3.000 година пре Христовог рођења. У најстарије доба прошли су кроз три културне фазе: тројанску, кретску и микенску. Ове су фазе трајале од 2.000 до 1.200 година пре Христа. У доба тројанске културе — 2.000 г. — Грци су били на прелазу из каменог у бакарно доба; кретска се култура — 1.500 г. — истиче дивним вазама и фајанс-фигурама; микенска култура — 1.500 до 1.200 г. — представља још виши степен развића. Градови су утврђени огромним киклопским зидовима (зидо-

вима од огромног камена), израђују се најфинији накити од злата, сребра, бакра, филибара...

Непосредни повод, да се Римљани умешају у унутрашње прилике Балканског полуострва, дали су илирски гусари на обалама Јадранског мора. У Далмацији је становало илирско племе познато под именом: Ардејци. Око 250 године пре Христа оснује њихов краљ Агрон, ког смо већ споменули, велику државу, која се протезала од реке Војусе у Албанији па до Неретве у Херцеговини. Престоница му је била Скадар на Бојани. Већ за живота овог краља, а још више за време владања краљице Теуте, Агронове жене, која га је наследила на престолу, чувени илирски гусари господарили су читавим Јадраном и били страх и трепет не само лађама, које су путовале овим морем, већ и свим многобројним грчким насеобинама на нашим далматинским острвима на којима су се Грци населили јор у 6, 5, 4 веку пре Христа. На молбу грчких насеобина, пошаљу Римљани посланике краљици Теути. Посланици затраже од илирске краљице, да својим поданицима забрани гусарење. У разговору, римски посланик увреди краљицу, а краљица наложи у својој срџби, да се оба посланика убију. Убиство римских посланика тешко је одјекнуло у Риму. Римљани поведу против Илира рат, који се лоше свршио и по Теуту и по њезиног неверног доглавника Димитрија Хварског. Теута се морала одрећи престола, а Димитрије је коначно отеран у прогонство. Грчки градови склопили су савез с Римљанима и дозволили им, да могу присуствовати њиховим највишим верским играма.

Ово је био тек први додир Римљана с нашом земљом, али од тог доба почиње страшна борба, која је трајала око двеста тридесет година, све док нису Римљани својој власти подвргли читаво Балканско Полуострво. После Далмације, дошла је на ред Македонија, коју су Римљани освојили у III македонском рату 168 г., разделили у четири републике (с ограниченим приватним правом, без *connubia* и *commercía*), а 146 г. претворили у римску провинцију. Пропаст Македоније повукла је за собом и пропаст Илирије и Грчке, јер су обе ове државе заједно с Македонцима ступиле у борбу против Римљана. Илирија је исте године кад и Македонија, раздвојена на три републике, илирски краљ Гиниције одведен је у Рим, где је умро у сужањству. Из Грчке је 168 г. одве-

дено 1000 најугледнијих личности, као таоци. После 17 година, од овог великог броја вратило се у Грчку само 300 лица. Исте године, кад и Македонија, и Грчка је претворена у римску провинцију. С тим је била запечаћена судбина трију великих народа, који су се дуго и јуначки борили за своју самосталност.

Освојење Македоније дало је Римљанима могућност, да се лакше приближе средњем и доњем Дунаву, где су се настанили Келти и Дачани. Римљанима је био потребан Дунав, јер је ова велика и моћна река претстављала најбољу природну границу и одбрану за новостечени римски посед. *Након дугих и крвавих борби, освојен је Сингидунум пред крај новог доба, које је наступило с доласком хришћанства.* Рачуна се да су Римљани освојили Сингидунум око 33 године пре Христовог рођења. Од ове године, па до VI века, остао је Београд у римским рукама, видео је највећу римску славу, развио се од малог келтског утврђења до велике римске вароши тадашњег доба и коначно доживео пропаст ове државе, која је, убрзо после освојења Сингидунума, у доба римског цара Трајана — који је владао од 98—117 године, и који се спомиње и у нашим народним причама — захватала површину од 6,000.000 квадратних километара и бројала око 70,000.000 становника најразличитијих народности. Овај огромни посед протезао се од Шкотске и реке Дњестра до велике афричке пустиње Сахаре, у ширину од Атлантског океана до Каспијског мора и реке Тигриса у Азији. . .

*

* * *

Од келтског Београда није остало ништа. Остало је само његово старо име Сингидунум спојено с успоменом на овај јуначки народ, који је први схватио велики значај и осетио лепоту места над утоком Саве у Дунав. Шест векова, колико је уз мање прекиде трајало римско господарство у Београду, сачињавају огромни период, који би био од великог значаја и за живот једне читаве државе. У данашњем Београду нема ништа, што нас на то доба потсећа. Мисао се противи и буни, јер би хтела видети бар неки траг тих далеких времена. Странац наше сумњиво главом и мисли, да му причамо неку сасвим измишљену причу, кад му гово-

римо о великој старости Београда, о овом римском господству од неколико векова. Но и ако би нас наша уобразиља можда могла завести на приказивање историје постанка нашег Београда у нешто измишљеном облику, у нашем случају уобразиља није потребна, јер је истина већа. Наш незадовољни осећај, што садашњи лик нашег града није на себи задржао ниједан споменик ни из келтског ни из римског доба, морамо умирити проучавањем прошлости, проучавањем и изналагањем свега оног, што лежи дубоко закопано под привидно непроменљивом површином београдског земљишта. Кад бисмо слојеве београдског земљишта могли листати, као листове књиге, видели бисмо, да је свака страна богата својим огромним садржаем, читање би све више обухватило нашу пажњу, често би до суза били дирнути дубоком трагедијом и тешком судбином нашег града.

Прекопавањем београдског земљишта, нађени су безбројни предмети из доба римског Сингидунума: римски гробови, саркофази, урне с пепелом римских грађана, старе римске вазе, накити, опеке, које су некад биле узидане у старе римске зграде у Сингидунуму и у његову стару тврђаву, коју су Римљани подигли на рушевинама старе келтске тврђаве, као што су подизали тврђаве у свим својим градовима и војничким логорима. Један дубоки бунар у горњем граду, чија је историја нејасна и тајанствена, као што је тамна и једва прозирна тама, која се види с врха његовог отвора, носи назив „Римски бунар”. Новија ископавања и проучавања, донеће нам све занимљивија открића.

Треба да се пренесемо за скоро двадесет векова у прошлост, да се нађемо у старом римском Сингидунуму. Његови први становници Келти, потиснути од Римљана, морали су се иселити из тврђаве и настанити уз дунавску обалу. Римљани су на место старе келтске тврђаве најпре саградиле логор. Све већи развитак трговине, претварање несталног логора у стални логор, полако је унапређивало развој римског Београда. Од Београда водили су велики природни путеви на све стране. Овим је путевима у келтско доба продирао међу старе барбарске народе велика грчка култура, ти су путеви одувек помагали великом развоју трговине на овом месту. Римљани су старе путеве усавршили и изградиле безброј нових путева. Римску је војску пратио велики број занатлија, трговаца, који су у непосредној близини

логора подизали дрвене бараке по којим је читаво насеље добијало име сапабае. Кад се у Београду настанила IV Флавијева легија, стари привремени логор све је јаче утврђиван. Кроз логор су ишле познате нам две главне улице: *cardo principalis* и *cardo decumans*, а поред њих паралелно друге мање улице. Велика количина одличне земље омогућавала је израду цигала од којих су подизана утврђења. Ислужени војници, ветерани, добијали су земљу у околини логора и посвећивали се све више земљорадњи. Историјски подаци, који спомињу стари Сингидунум, доказују, да је Сингидунум већ крајем I века постао ванредно лепа и богата варош са мноштвом драгоцених споменика и с развијеним друштвеним животом. Цар Хадријан поделио је 117 године Сингидунуму *градско право*. Но не само по свом правном положају, већ и по свом спољашњем уређењу тадањи Београд има у целини изглед осталих римских градова. У средишту града налазио се форум на ком је преко дана киптио живот старог Сингидунума. У близини данашње Народне банке у то се време дизао храм римског бога Јупитера, а на месту данашње Саборне цркве налазило се градско купатило. Данашња Александрова улица била је у Сингидунуму главна улица. Уздуж ове улице, по обичају, сахрањивали су Римљани своје мртве. На тим су местима у најновије доба пронађени римски саркофази, који се данас налазе у Народном музеју. Живот је кипио на све стране. По улицама, преко форума, ишли су и стајали римски легионари и официри. Са свих страна чуо се жагор и вика трговаца и купаца. Пролазили су робови, покорени Илири, Трачани..... Виделе су се носиљке у којим су робови проносили богате трговачке и официрске госпође, досељене Римљане, који су пријатно лешкарили у затвореној носиљци, или посматрали сакупљени свет. Деца су хитала у школу, где су им учитељи тумачили штива из разних дела римских и грчких песника и филозофа. По улицама су се чули сви могући језици: грчки, латински, келтски, језици разних робова и заробљеника, који су се у Сингидунуму стицали из свих крајева света. Војничка труба је давала команду у логору, а по Дунаву и Сави путовале су и пролазиле у подножју тврђаве трговачке и војничке лађе, које су носиле трговачки еспап, римске војнике пут нових освајања, у борби против варвара,

који су полако, потмулим кораком надирали према богатој, пространој римској царевини.

И ако су Римљани, као и Грци већи део дана проводили ван куће: на форуму, по купатилима, у игри, ипак су мало по мало створили тип зграда, које су се одликовале својом лепотом. Прве куће су незнатне, без прозора. Светло продире кроз отвор на крову, куда у исто време излази дим. Но, на основу ове језгре, развијао се по мало све лепши план. Стари је простор задржан под именом *атрија*. У средини атрија зидан је мали басен *имплувиум* где се скупљала киша, која је падала кроз четвртасти отвор на крову. Одмах према атриуму налазио се вестибил, који је служио домаћину као његова радна соба, *таблинум*. У богатијим кућама поред првог атриума налазио се и други атриум, који је био окружен колонама. То је римски *перистилум*. У средишту овог другог дворишта, атриума, налази се башта украшена уметничким скулптурама. Према врту налазиле су се: соба домаћина — *кубикула*, и благоваонице — *триклини*. Овај други атриум, са свим наведеним одељењима, сачињавао је приватан стан домаћина. Посетиоци су имали право слободног приступа у први атриум и у таблинум. Како поједина одељења нису била велика, у стану није било одвећ много покућства, али су за то зидови били богато украшени сликама, које су сликане на зиду (фреске). По некад су зидови, уместо сликама, били прекривени разним мермерним плочама. Под је био прекривен финим мозаиком и источњачким саговима. Некоје су куће имале још по један или више спратова, терасе, које су биле украшене разним биљкама. На главној фасади прма улици налазили су се трговачки дућани.

Римљани су градили своје куће и у граду и у градској околини. Познате су римске виле. Ту су искуство и лепота долазили до посебног израза. Богати Римљанин посвећивао је највећу пажњу изградњи своје виле. Цезару није било жао, да до темеља сруши прекрасну, једва довршену вилу, која није одговарала његовом укусу. Према описаном типу римских кућа, можемо замислити римске куће у Београду, а сигурно се и у дивној београдској околини налазило много вила богатих Сингидунаца. Све је то сачињавало један посебан живот у старом Београду у који се можемо пренети, преносећи се у тадашње историјско доба, које је

нарото привлачно и значајно. Нашу пажњу у једнакој мери занима преисторијско, као и историјско доба у читавом свом развоју. Историја Београда иде упоредо с историјом великих догађаја, носи на себи општи, универзални карактер. Колико су народи настојали, да им он буде упориште у остваривању њихових најразличитијих тежња. У римском је Сингидунуму текао живот пуном снагом, носећи на себи одлике и истока и запада, спајајући културе разних народа, посебних светова, преносећи и ширећи тековине материјалне културе и културе духа с једног краја света на други.

Док се римски Сингидунум ширио и напредовао, док је на око мирно текла обична врева на његовим улицама, учвршћивала се све више једна велика мисао, којој је било суђено да препороди свет и удари нови печат читавом до-тадашњем схваћању и појимању, друштвеним обичајима, међусобним људским односима, читавом духовном и моралном животу појединог човека и свих људи скупа.

У доба, кад су Римљани после вековне борбе заузели Балканско Полуострво и наш стари Сингидунум, далеко на истоку, у једној од најстаријих држава света искупио је Христос својом смрћу грехове човечанства. Његови ученици разишли су се по свету, да пронесу широм целог света Његове свете речи, које су у себи садржавале највишу утеху и наду милиона напаћених и измучених људи. Да ли је ова вера могла мимоћи Сингидунум?! Света је реч нашла свој одјек и на обалама Саве и Дунава, и међу римским легионарима и међу робовима, међу високим римским чиновништвом и богатим матронама, које су се у тајности одрицале старе римске вере и са заносом, спремане на највећу жртву, упућивале се у хришћанску науку. На оном прелазу из средњег у нови век, који се све више приближавао, хришћанство је највећа појава, највећи и најснажнији покрет свих векова. Историја хришћанства је великим делом историја средњег века. Хришћанство удара на све свој печат. Пред крстом сагињу главу нови народи, који су извирали из својих драшума и бескрајних степа и који су све више притешњавали старо римско господство. Хришћанство исто тако прихватају и стари културни народи, који су дотле били учитељи света. Страшни прогони, што су их приредили римски цареви нису могли зауставити развиће хришћанства. Ко би могао зауставити ветар, да не покреће лишће на гра-

нама дрвећа! Хришћанство се ширило снагом елемента, коме ништа није могло стати на пут. По тамним катакомбама, у дубини шума, проповедала се и проносила реч божја. Кад се данас преносимо у то доба, кад пред нашим очима пролазе они милиони хришћанских мученика, који су дали свој живот за своју веру, осећамо се потресени, осећамо још јаче снагу велике истине, која је све ово покретала, која је безбројним жртвама улевала у душу увек нову силу и снагу. Рачуна се, да су прогони хришћана започели с пожаром Рима, у доба римског императора Нерона. Трају до Константина Великог, до 313, кад је Миланским едиктом признато хришћанима право слободног исповедања своје вере. У тим је прогонима укупно погинуло око једанаест милиона хришћанских мученика Као и сви остали градови, и стари Сингидунум је дао своје безбројне хришћанске мученике, који су ударани на најстрашније муке само да се одрекну своје вере. Безбројне, невине жртве бацане су у дубину хладног Дунава. Дунав је у својој дубини скривао њихова телеса, али није могао уништити нову веру. Што је мучење и прогањање било страшније и веће, то је и вера старих Сингидунаца била већа .

Кад је хришћанство постало равноправно осталим државним религијама, Сингидунум је у IV веку постао седиште аријског епископа Урзација, који је живео у исто време, кад и велики готски епископ Вулфила, који је превео Нови Завет за аријевске Готе на Балкану.

Од оснутка Београда до појаве хришћанства на обалама Саве и Дунава, били су прошли читави векови. Хришћанство је у Сингидунуму било ухватило дубоки корен, унело нови дух и ново схватање у некадашњи римски начин живота старих Сингидунаца, али је било дошло време за нова искушења нашем старом граду. Рађао се средњи век, нови народи су стајали пред лицем историје уносећи у судбину Београда нове, досад невиђене елементе страдања, који су под рушевинама старог града покопали и његово старо име Сингидунум.

ПРОПАСТ СТАРОГ СИНГИДУНУМА

Свака људска организација, свако људско дело, као и сам човек, потпадају под вечни закон привремености и пролазности. Ништа није и не може бити вечно, јер је обнављање, рађање и умирање основни закон света, који се у једном или другом облику огледа у свим стварима. Живој држави, једног од највећих људских дела, разликује се у толико од живота, њихових твораца, што се државе често одржавају кроз читаве векове, проживљују стотине и стотине људских генерација. Људи долазе на свет и одлазе у релативно кратком времену. Но, државу редовно саздају покољења; она није дело човека појединца, већ дело удружених људских снага кроз читаве генерације. Што је био већи дух, што је била већа морална снага, што су је људи уложили у стварање државе, то су и њени темељи чвршћи, дужи њен живот. Иначе, као и људи, и држава има своје доба младости, доба свог највишег развоја, општег напона својих снага, кад свршава највећа дела, и доба свог пропадања, које је понекипут постепено, а понекад нагло, као што и људи понекад умиру, гасе се лаганом смрћу, одупирући се дуго својим снагама, а понекад нестају кроз ноћ, угасе се као метеор на небеском своду у једном часу. Што вреди за државе, вреди и за градове. И они имају своје доба детињства, младости и доба старости. Но као што се људи настављају у свом потомству, тако се државе и градови често настављају, васкрсавају из пепела у другом облику, с другим основним елементима. Остаје земља, остаје место, где су настали, где су подигнути, као један од основних елемената, али се други елементи: државно уређење, облик града, људи, који их ставарју и подижу, мењају.

Било је дошло време, које је морало изменити изглед света, које је носило снагу и силу нових народа, које је морало променити и изглед старог Сингидунума, покопати

га под рушевинама старог доба. Барбарски су народи стајали пред вратима велике римске државе и тражили своје право на живот. У мукама је умирао Рим, у мукама су се ређале многобројне нове државе, али је нови живот морао победити.

Замишљајући римску државу, и у доба њене највеће моћи и славе, у доба Римског мира (*Pax Romana*), кад је велико државно уређење сваком грађанину осигуравало највећу сигурност у дивној благодати мира, ипак ни у једном тренутку не можемо замислити римску државу, као неког господара, који мирно стоји у сред свог огромног поседа чије се границе покривају с далеким хоризонтима иза којих нема живота. Такав изолован положај државе не можемо замислити. Док постоје државе, постојаће и њихови непријатељи, који гледају, да на један или други начин подрију њихове темеље. Сила и снага држава огледа се у томе, што оне својом јаком руком стварају брану против разорних елемената, који настоје, да их поткопају, или да их сасвим униште. И Рим није никад био без непријатеља. Уз силе, које су зидале државу, увек су постојале и силе, које су ишле за тим, да је униште. Док су се те разорне силе налазиле изван саме државе, Рим се с њима могао борити. Пропаст је дошла, кад су се спољашњим силама придружили и унутарњи разорни елементи, кад су се појавили пороци међу самим римским грађанима, кад је нестало старе честитости и љубави према отаџбини. Страшна је пропаст државе. Она вуче за собом пропаст народа, културе, често најлепших споменика, којим смо се дивили кроз векове.

Римско господство над Балканским Полуострвом никад није било потпуно обезбеђено. Извор највеће опасности били су разни народи, који су становали с леве стране Дунава. Морамо се позабавити овим народима, јер је судбина Сингидунума мало по мало прелазила у њихове руке. Приближавала се велика сеоба народа, која је произвела велике промене и у етничком и у државном погледу. Од народа, у сусетству старе римске државе, највећу пажњу привлаче Германи, с којима су Римљани водили вековне борбе и којим је било суђено, да коначно униште огромно римско царство, да се касније на његовим рушевинама развије читав низ нових, самосталних држава. У доба, пред сеобом народа,

поједина су германска племена била груписана у конфедерације и то: Франци, Саксонци, Вандали, Бургунђани, Херули, Алемани и Готи, који су дошли из Азије преко Кавказа и заузели земље око Црног Мора и Дунава. Касније су се проширили све до Балтичког мора и Скандинавског Полуострва. Сва германска племена скупа заузимала су простране земље од Рајне, Висле и Дунава, а затим на север до Скандинавије. Рачуна се, да су стари Германи заузимали простор од 600.000 км² и да је укупни број становника износио 10.000.000. Иако непосредни суседи напредне и велике римске империје у којој су биле укритене римске и стара грчка култура, стара германска племена и по свом језику и по својим обичајима остајала су изван знатнијег утицаја те културе. Неки се уплив осећао уз непосредну римско-германску границу на Рајни, док је унутрашњост Германије и у петом веку после Христа живела својим старим германским животом. Као и о Келтима, драгоцени се подаци о старим Германима налазе у чувеном Цезаровом делу *De Bello Gallico*. Још опширније је о Германима писао славни латински историк Тацит.

Грци и Римљани називали су све народе, који су остали туђи њиховој великој култури — барбарима. Иако је овај назив касније добио и други значај, иако служи, као заједнички назив свих народа, који су уништили западно римско царство, значај назива је ипак остао онај, који је био у почетку — синоним некултурности, назадности. Премда то у многим погледу може бити тачно, ипак не смемо замишљати, да су народи, које су Римљани овим именом крстили, били лишени оних главних врлина, које су у ствари главна особина праве културе, да у њиховом животу, схватањима, веровању и обичајима није било ништа привлачно, велико и значајно. Оваково би схватање било погрешно, оно би нас могло навести на криви пут. Неправду, која се на овај начин наносила старим народима, исправила је наука, која је почињући од XIX века посветила велику пажњу проучавању овог најстаријег доба и открила и у уметности и у народним песмама старих народа огромно душевно благо, које је од тог доба постало извор инспирације великом броју модерних песника и уметника. Стара германска вера носи на себи извесне заједничке особине с вером старих Славена. Ту се види заједничко аријско порекло ових двају народа. Стари

германски богови представљају *светло и тмину*, борбу између светлих и тамних природних сила, дана и ноћи, лета и зиме, живота и смрти, добра и зла, плодности и неплодности. Врхони је бог Вотан, бог свега физичког и духовног живота. Богови тмине су дивови који станују у тамним пећинама. Богови станују у небеском крају Асгарду, којег дуга веже за земљу. У Асгарду се налази и сјајни, прекрасни дворач Валхала у ком станују душе заслужних јунака, које ратне девице Валкире купе по бојишту. Главно им је занимање лов и рат. По једном мишљењу, војска старих Германа бројала је преко 2,000.000 људи. Злочинац је код старих Германа био фриденлос, свако га је могао убити. Постојала је и крвна освета, која је давала право читавом роду, да се свети крвном осветом за проливену крв. Градова нису имали; живели су по селима у примитивним кућама од дрвета, које су биле покривене сламом. Трговина је била развијена само на римској граници. По свом изгледу стари су Германи били огромног раста, коса им је била плава и дугачка. У густим праменовима падала им је по плећима испод ратничке kacиге. Непрестано ратовање унело је у природу старих Германа, поред прирођене доброћудности и гостољубивости, необузданост у којој није било мере, теутонски бес, „фурор теутоникус“.

На римске покрајине разна германска племена стала су нападати још у другом веку пре Христа али су сретни Цезарови ратови за неколико векова зауставили њихову бујницу. Римљани су касније (9 г. после Христа) покушали, да их протерају преко реке Лабе, али је римска војска била потучена у Теубобуршкој шуми. Највеће кретање разних германских племена било је у почетку *сеобе народа*, која започиње 275 г. Ово повећано кретање германских племена, нарочито племена, која су становала уз Дунав, изазвала је појава Хуна, народа, који је оставио најстрашнији траг у историји.

Тешке прилике у римској империји, које су настале услед све чешћег кретања и упадања германских и осталих народа, тешкоће, које су настале и у самом унутрашњем државном животу, довеле су до деобе велике римске империје у два дела — у *западну* римску империју с Римом и — *источну* римску империју с Константинопољем. Ову је деобу извршио пред своју смрт последњи владар целе римске

империје, цар Теодосије, г. 395. После овог, држава се није више никад ујединила. Док је источна римска империја трајала још пуних десет векова, западна је половина за време сеобе народа пропала већ сто година после деобе. У барбарском мору пропала је западно-римска цивилизација; на истоку се из римске, грчке и источне културе рађала нова јединствена византијска култура под чији је утицај потпао Сингидуну, као и читаво Балканско Полуострво. Како је у културној и политичкој сфери Константинопоља Београд остао кроз цео средњи век, па све до друге половине XIX века, морамо се већ на овом месту поближе осврнути на постанак и изглед Константинопоља, тим више, што и у самом положају Константинопоља, као и у начину његовог средњевековног и модерног утврђења постоји велика сличност с положајем и старим утврђењем Београда. Још већа ће сличност у општем изгледу града наступити у турском периоду, који је још доста далеко пред нама.....

Легенде пуне нарочите лепоте и дубоке поезије, приче и тајанственост обавијају постанак већине великих градова. И за постанак Константинопоља везано је једно стародревно предање, које на необичан начин карактерише ону ненакривљиву природну лепоту места, на ком је град поникао. Грчко племе Магарани дуго се није могло одлучити на ком би месту основало свој град. Кад је за савет запитано Аполоново пророчиште, оно је одговорило, да град треба подићи према земљи Слепаца. Овај тајанствени одговор схватили су Магарани на тај начин, да треба нови град подићи на троугластом земљишту, које је гледало према азијским обалама и малоазијском граду Каледонији, чију лепоту нису запазили оснивачи Каледоније, кад су тражили место за свој град. На дубок и мисаон начин ова стара прича тумачи онај основни мотив, који је био пресудан за подизање Бизанта, каснијег Константинопоља. Место на ком се подиже Константинопољ само се по себи намеће. Намеће се и својом лепотом, својим ванредним обранбеним положајем, својим централним положајем на главним трговачким путевима између Истока и Запада. Не може се ни замислити човек, који би посматрао положај Константинопоља, а да ово не би видео и схватио. Заиста би, како каже стара прича, морао бити слеп. Град што су га подигли Мегарани и прозвали Бизант, основан је 658 године пре Христа. Иако је град и

кроз сав стари век играо значајну улогу, ипак је до свог пуног израза дошао тек кад је постао престоница западно-римске империје, кад је добио улогу за коју га је била определила сама природа.

Константинопољ се налази на југоистоку Европе, између три мора: старог Pontus Euxinus (Црног мора), Мермерног и Егејског мора, које веже Босфор, дивни морски рукав. Земљиште на ком се диже Константинопољ, има облик троугластог полуострва. Море му је главна и највећа природна заштита, и извор лепоте. Између Константинопоља, и његовог данашњег другог дела Пере и Галате налази се Златни Рог, најлепши и најдивнији морски залив, што се може замислити. У старо доба овај се залив звао Hriso-Keras. Залив је био средиште целокупне трговине, чувена лука у којој је наједанпут могло пристати преко 1.200 лађа. Лука се против непријатељске навале затварала тешким гвозденим ланцем, чија је дужина износила 200 м. Тај се стари ланац и до данас сачувао, а налази се у цариградском градском музеју, поред других историјских предмета старог Константинопоља. Дужина Златног Рога износи 11 км., просечна ширина 450 метара. Име Златног Рога стоји у вези с оним богатством, драгоценим трговачким товарима, што су га носиле лађе, које су се у њему усидравале. Лађе су биле пуне гримизне, свилене, памучне и ланене робе, дивних предмета, који су били израђени од емаља, мозаика, злата, слонове кости. Чегга није било у самом Константинопољу, то су чувени цариградски трговци добијали из далеких источних градова, које је мимоишла сеоба народа и тешка судбина западно-европских градова. Трговина је ишла с једне стране Црвеним морем преко Александрије, Перзијским заливом, преко Антијохије и Трапезунта.... На запад се трговина ширила преко блаканских река Марице, Мораве, Дунава; преко руске реке Дњепра, богатих и старих руских трговачких градова Кијева и Великог Новгорода. Кад само мало замислимо овај огромни простор, који је потпадао под цариградску трговачку сферу, можемо си претставити, какву је огромну добит вукао град из ове трговине. Трговина се великим делом налазила у јеврејским рукама у чијим је рукама претежно била и трговина у старом римском Сингидунуму. Трговина, мир и благодат привлачили су у Цариград свет са свих страна. Рачуна се, да је већ у петом веку у

Цариграду било око 500.000 душа. Римски цар Константин Велики пренео је своју престоницу из Рима у стари Бизант, јер му се овај град чинио много згоднији у оно тешко историјско доба, кад су о врата Рима ударали вали нових народа, кад је у самом Риму, у његовом друштву превладала раскош, лак и безбрижан живот, кад су римске легије, у којима су све више превладала барбари, изгубиле свој значај. Цар Константин је нову престоницу назвао „Нови Рим“ али је касније тај назив замењен именом — Константинопољ по имену самог цара Константина. Путници, који посећују Константинопољ, остају задивљени пред дивним и величанственим споменицима овог града, који су се до данас сачували. Са сваког места пружају се дивни изгледи, виде дивне панораме с којима се ништа на свету не може такмичити. Старина, историјски трагови далеких векова, огледају се у вековним градским зидинама, старим величанственим црквама, које су данас претворене у џамије, јер се данас некадашњи Константинов град налази у турским рукама; у најразличитијим споменицима, који се огледају у дубинама Златног Рога, Босфора, или Мермерног мора. Константинопољу су мора оно, што су Београду Сава и Дунав. Као што без наших река не би било Београда, тако без цариградских мора не би било Цариграда. Немогуће је казати, кад је дивније гледати одраз старих Константинопољских споменика у морским дубинама! У свако доба дана слика добија друге тонове, али је увек неописиво лепа. Лепа је тако, да осећате, како вас прожима искрено и дубоко усхићење. У ноћи она је пуна тајанствености. Страшна. Читаве километре можемо се возити уз старе зидине иза којих заплускује морска вода, криши и одвлачи собом у дубину њихове камичке. Тишина и мир, само жуборење воде, ударање таласа и шкрипа камења. Све у толикој мери одише старином, да би изгледало сасвим наравно, кад би се под тамном сенком зидова показале фигуре старих константинопољских гладијатора, конспиратора, разних ноћних прилика, које у ноћној мистичној слици траже свој одмор. Сенка, што је зидине бацају на водену површину, изгледа као сенка огромног црног плашта. Крајеви, где се поједине контуре завршују, секу се под оштрим углом, а над њима, као чудан контраст, сребрена боја светле ноћне месечине, која се огледа у води. Зид, који се протеже с копнене стране, дуг је као и зид с морске стране, неколико километара.

Стари градови у којима је нарочито предвиђен одбранбени моменат, не само што су подизани на местима, која су већ сама по себи, својим топографским положајем олакшавала борбу с непријатељем, већ су и опасивани огромним градским зидинама, утврђеним кулама и шапчевина. Остатак тих утврђења налазимо скоро у свим старим градовима, но услед све већег развитка града у новија времена, а често и услед неразумевања историјског значаја и естетске вредности тих старих утврђења, она су немилице уништавана и рушена. То изгледа, као кад би човек поништио све драгоцене, старе документе, који га вежу с његовим претцима. Споменици прошлости су обележја града, доказ његовог порекла и значаја од давнине, они вежу нове с прошлим генерацијама, потомке с претцима. Стари споменици садрже у себи дух предака, говоре о њиховим патњама, смислу и схваћању за лепоту и напредак. Човек сам по себи је пролазан и слаб, његова дела су оно што иза њега остаје, а свако дело, у ком је на леп и велик начин дошао до израза човечији дух, треба поштовати. У Константинопољу су пропали многи величанствени споменици византијског доба. Народи, који су у доцнијој његовој историји долазили с њим у везу, често су га немилице пленили, односили, као ратни плен, читаве делове његових споменика, али је ипак, јер се све није дало однети, много остало, што нам и данас омогућује, да замислимо сву његову некадашњу величину. Константинопољ спада међу оне ретке старе градове, чије одбранбене зидине, које су га опасивале нарочито с копнене стране, и данас стоје скоро у целини очуване у свом оригиналном византијском облику, с извесним рестаурацијама и утврђењима из турског доба. Ако узмемо у обзир, да су Византијци у доба своје владавине у Београду опасали стари Сингидунум сличним зидинама, да су с утврђењем старог Сингидунума наставили и његови каснији освајачи, онда је лако себи преставити, што осећа наш путник, кад гледа и иде уздуж ових старих зидина у Цариграду, које су остале као његов најтрајнији споменик. Укупна дужина цариградских зидина са копнене стране износи око седам километара. То је огромни зид местимице с кулама и капијама. Протеже се с једне стране од Мермерног мора и иде на другу страну до Златног Рога. На самом почетку зидина, непосредно уз Мермерно море, као да су израсле из морских

дубина, дижу се рушевине т. зв. Мермерне куле. Мало даље рушевине страшне турске тамнице „Једи Куле“, која је подигнута на старој византијској основи. Ту се налази и чувена триумфална капија цара Теодосија, подигнута 388. г., која задивљује својим огромним размерама, једноставним и величанственим стилем.

Треба преко пола дана, да се обиђу цариградске зидине с копнене стране. Могло би се поставити питање: да ли човек треба, да их уопште види, шта може бити занимљиво и значајно у старим, пустим зидинама, које се монотono протежу на огромној дужини? — Да, али се место сваког одговора мора казати, да је онај, ко се једанпут потрудио и обишао их с краја на крај, видео нешто, што никад неће заборавити. И ако није уобичајен епитет, морамо казати, да на том месту влада царска тишина. Никакви је људски гласови не могу пореметити. Векови говоре језиком, који се не изражава речима, него без сваког звука, непосредно делује и на душу и на разум. Зидине иду вијугавом линијом, дужући се и спуштајући на валовитом земљишту. Изгледа, да су се отегле у бесконачност. Жуте, као позлаћене на цариградском сунцу. Између жутих зидина помаља се по која зелена биљка, багрена са својим цвећем светле, ружичасте боје. Са зидина и кула види се у даљини Мермерно море и острва „Прицеса“ на којим су у сужањству живеле византијске принцесе и владарке. Иза градских зидина, на клинастом земљишту, протеже се град, а с друге стране равница, која се губи у великој даљини..... Све је то дивно и незаборавно. Поједине куле и саме зидине у великој мери личе кулама и зидинама византијског Београда, чије трагове налазимо на старим београдским плановима, слични су остацима смедеревских зидина, које су прогутале толико благо, а које према цариградским зидинама изгледају, као играчка према колосу. Какво је тек богатство сасуто у цариградске зидине и колико ли је тек људске снаге ради њих потрошено... Велики део богатства, које је у државне благајне притицало из развијеног промета, богате цариградске трговине, новац, што су га слале провинције, све је ишло у те жуте зидине, за општу заједничку одбрану града, државе и света.

У византијској уметности заузима прво место архитектура. У Византу је створен нови византиски стил, који носи

на себи све особине византијске културе у којој је грчко-римска култура повезана с источном културом. Од старих градитељских византијских споменика сачувале су се цркве, које својом лепотом, величином замисли често превазилазе све што се може замислити. Највеће су Св. Софија и црква Св. Ирине.

Данас је Св. Софија по својој спољашњости изгубила изглед хришћанске цркве. Место крста на њој се сија турски полумесец. Турски је симбол израђен из бронзе. Позлата је стајала 50.000 дуката. Са четири стране дижу се минарети са којих се разноси молитва турских свештеника. Али ипак, поред све ове спољашње промене није се изменио основни карактер ове величанствене грађевине, она је по својој суштини и данас хришћанска. Како се византијски слог развио из хришћанске базилике, то се и код Св. Софије, која је најчистији израз византијског слога, у првом реду истиче огромно средње кубе, чији промер износи 31 м. Кубе се ослања на четири лука и четири стуба. Укупно у цркви има 107 стубова. Сви се одликују нарочитом лепотом. Дужина Св. Софије износи 75 м., ширина 72 м. Зиданье Св. Софије започето је под царем Константином, настављено под царем Теодосијем, но како је те прве основе уништила ватра и земљотрес, то се као искључиви творац Св. Софије мора сматрати велики византијски цар Јустинијан. Цркву су градили два најчувенија архитекта тог времена: Антемијус де Тралес и Исидор из Милета. У градњи је учествовало десет хиљада зидара и стотину мајстора. Црква је довршена 548 г. Свечаности које су биле приређене у славу посвећења цркве трајале су четрнаест дана. . . Турци су цркву заузели 1453, кад су освојили Константинопољ.

Цариградске зидине, лепота његових мора, Св. Софија, то су три највећа чуда ово града у коме су у тешко доба после сеобе народа стара грчка и римска уметност и наука нашле своје уточиште. Све најлепше, што се могло наћи у најудаљенијим деловима велике империје, донето је у нову престоницу, да увећа њену лепоту. Статусе, колоне, дивни бронзани коњи, које су касније за време крсташких ратова Млечани однели и који данас украшују цркву Св. Марка у Млечима. . . Све се стицало у Цариграду, и богатство и уметност. Оно што су започели цар Константин и Јустинијан, наставили су други византијски цареви. Уз Св. Софију

Јустинијан је извршио још једно велико дело с којим је задужио човечанство за вечна времена. Он је поверио посебиом правничком одбору, на челу с министром правде Требонијаном, да израде римски законик: „*Corpus juris civilis romanum*“ — Зборник римског грађанског права — у ком је прикупљено и сачувано гласовито римско право, које је добрим делом сачињавало величину римске државе и које је и данас темељ законима свих културних држава. Уз овај велики законодавни рад, подупирана је и књижевност, која се све више развија, а нарочито црквена књижевност. Византија, или Бизант, постаје средиште највишег друштвеног живота. На васпитање се полаже највећа пажња. У друштву, својим начином, знањем, својим истанчаним укусом, предњаче жене. Уз своју основну улогу, да буде ризница велике културе старог века, Бизант ствара и свој лични стил, уноси и своје посебне елементе у преузето благо.

Кад узмемо у обзир, да се у оваком друштвеном уређењу у престоници слагало све што је било од највећег значаја, било у духовном, било у материјалном погледу, јасно је, да је и улога старих престоница била још већа него улога данашњих престоница. Престоница је главни извор свега, она је пример у свему, становници других градова, па било и у најудаљенијим провинцијама, теже за њеним примером, подражавају њен начин живота, њену културу, уметност, која се у њој развија. Оно што је за стари Сингидунум некад био Рим, сад му постаје Бизант. Бизант је његов узор, према њему се помало оријентира стари келтски град. Нагли развој византијске културе и у Сингидунуму би створио значајно ново средиште, да је судбина Сингидунума била бар мало блажа. Но док је Цариграду било суђено, да као велика престоница пуна раскоши и сјаја проживи још читав низ векова, Сингидунум се све више приближавао својим најтежим данима, који су га великом брзином носили пут страшне пропасти. Хтели би га задржати, али руке остају непокретне, толико је велика и страшна та нова сила, која се над њим надмиче. Уз германска племена, која су све више продирала према појединим деловима римске империје и претила старом Сингидунуму, појављују се два нова сродна народа Хуни и Авари, уралско-атлајско племе, сродно Финима. . .

За заштиту границе своје државе, мудри византијски цар Јустинијан подигао је уз Дунав читав низ нових утвр-

ђења, а обновљена су и учвршћена утврђења старих градова. Међу осталим, у првом реду Сингидунума, али ипак ни источно-римска империја није имала толико снаге, да се у овим крајевима одупре варварима.

Хуни се појављују у првој четвртини петог века. Провалили су, као бујица, и за кратко време покорили безбројне народе. Населили су се уз средњи Дунав, у данашњој мађарској низији. Живели су подељени у безбројна племена, насељена у великим селима са кућама од дрвета. Велики и талентовани војсковођа и краљ Атила сјединио је сва племена у једну државу и проширио њене границе од Источног до Каспијског мора, од Дунава и Рајне далеко у азијске степе. На свом двору, који се налазио негде у близини Будимпеште, завео је невиђени сјај. На двору се говорило хунски, латински и готски. Сам краљ, чије је име овековечила прича и песма у чувеном немачком делу: „Нибелунгенлид“, живео је припросто дружећи се са уметницима и државницима, стварајући нове политичке заплете, размишљајући о новим војничким предузећима, која су била страх и трепет народа, да су га прозвали „Атила-бич божји“... Његове су војске пустошиле Галију, Италију. Рим се спасао од пропасти једино благодарећи богатим даровима и великој откупнини, које је у његовом шатору великом и неустрашивом војсковођи предао римски папа Леон. Градови, најјаче тврђаве, падали су један за другим. Оно, што су векови стварали било је уништено за кратак час. Пословица је говорила: „Где стане копито хунског коња, тамо трава више не расте“. Заста, ни трава није могла расти, нити се могао обновити живот на местима, куда је пролазила Атилина војска. Рушевине, пепео, уништена села и порушени градови, то су били њени трагови. Источно-римски (византијски) цар не покушава, да у борби окуша ратну срећу, али Хуни сами нападају на његову државу. Пропасти многобројних градова на Дунаву није се могао отети ни стари Сингидунум. Као и друге многобројне градове, освојила је и уништила хунска војска и њега остављајући беду и рушевине наместо некадашњег напредног града велике римско-византијске претстраже. Својом слободом платио је Сингидунум за слободу Бизанта. Племенита улога, племенита жртва, коју је Београд толико пута поновио у својој историји, тешко плаћајући свој подвиг. Атилина држава није била дугог века.

Распала се после његове смрти (443) услед раздора Атилиних синова и побуне германских племена, који су за Атилина живота плаћали данак хунској држави. Потучени остатци Хуна повукли су се својим саплеменицима у бескрајне степе око Црног мора, откуд су и дошли. Појавили су се и нестали, као вихор, као ураган, сила, која јури напред и исто тако нестаје, уништавајући све, не стварајући ништа и не доносећи користи ни себи ни другима. Зашто олуја ништи дивна, засејана поља, винограде у које човечје руке улажу толико тешког труда и од којих зависе безбројни људски животи. У том нема закона, постоји јача сила, чије се последице морају јуначки поднети. И после тешке хунске бујице, стари Сингидунум поново је покушао, да се врати свом старом животу. У петом веку дође Сингидунум под власт Сармата. Град је поновно дошао у византијске руке благодарећи Теодориху, војсковођи Источних Гота. Да заштити државне границе уз Дунав, цар Анастасије, у крајевима средњег Дунава и у Сингидунуму, населио је германско племе Херула, а цар Јустинијан, како смо споменули, подиже безбројна утврђења целом дунавском обалом и учврсти стару сингидунумску тврђаву. Али, кратко време иза Јустијанове смрти, са низина Црног мора поново се појави страшно ратничко племе, које провали у Сингидунум, оплени и разори град. Још неколико година после овог догађаја спомиње се код разних старих писаца име нашег старог Сингидунума, а онда се над Сингидунумом спушта тамни облак, губи се његов спомен, нестаје га у бујици нових народа, нових држава, које су се стварале на рушевинама западно-римске империје. Почетак средњег века није био наклоњен Сингидунуму, али ипак је нешто било јаче од ове привремене судбине. Пропао је стари град, пропали су његови многобројни богати споменици, али је остало место на ком се он дизао. На њему је морао нићи нов живот. Уз остале народе на доњем Дунаву појављују се Словени, којима је било суђено, да стари град подигну из његових рушевина.

БОЖЈИ ПУТЕВИ

Видели смо, како се стари келтски Сингидунум постепено развио у напредну римску варош, која је деобом римске империје дошла у политичку и културну сферу старе Византије. Нове прилике, које су наступиле сеобом народа, прекинуле су континуитет овог напредног градског развика, град је био уништен и разорен, као и велики део других градова старе империје, али је сеоба народа довела на позорицу и велики словенски народ, ком је било суђено, да као нова и свежа сила, са својим посебним културним и карактерним особинама, замени на Балканском Полуострву Бизант и Рим и да стари, неображени Сингидунум подигне на степен знамените народне престонице.

Историја старих Словена претставља врло занимљиву слику. Словенска старина, њихов најранији живот, њихови први градови обавијени су поетичним, бајословним елементом, који се није изгубио ни у каснијим вековима и који се и данас мање или више испољава код различитих словенских народа. Кад упознамо стару, заједничку прадомовину Словена, онда нам је тај елемент разумљив и осећамо потребу, да му посветимо што већу пажњу, јер је играо велику улогу у изградњи словенске културе.

Прве словенске провале у земље око Дунава, спомињу се у почетку шестог века. Прадомовина Словена налазила се у шумовитим крајевима југозападне Русије. Непроходне шуме, реке, језера, бескрајне равнице, то су главне природне особине старог словенског краја. Како природа игра велику улогу не само у погледу начина живљења становника извесног краја, већ и у стварању душевних особина, то је и овај стари словенски крај у многим погледу одређивао значај и улогу старих Словена. Шуме, реке, језера увек су много утицале на развијање бујне народне маште, на стварање и развијање оних душевних особина, које се нарочито

запажају код Словена. Из историјских извора, који су се сачували о животу старих Словена, види се, да у почетку свог друштвеног развитка ни Словени, као ни њихови први суседи Германи, нису радо живели по градовима, да им је много милији био живот по раштрканим селима, где су живели у многобројним племенским заједницама. Први словенски градови „градишта“, „градишћа“ јесу пространа места ограђена великим зидом и дубоким шанцем, но они ни из далека не личе на римске или грчке градове, у њима се не станује, они искључиво служе, као места, куд се у ратно доба склањају жене, деца, стока. За време мира на овим се местима држе племенски скупови и судови. Овакових је градова код старих Словена било ванредно много. Један географ из X века набројао их је преко 3.760!... Проучавање доцнијег развитка старих словенских градова, у доба стварања првих словенских држава, пружа врло занимљиву слику, јер се у основу стварања сваког града утква по нека легенда, која нам уједно одаје и старе словенске душевне особине. Кијев, Велики Новгород, Псков, Нижњи Новгород, градови чији постанак и развој сеже до у средњи век, обавијени су оваквим легендама, а њихови становници показују једно дубоко мистично веровање у снагу и силу нове хришћанске вере. Стари Велики Новгород стоји под заштитом Пресвете Богородице и Исуса Христа. Легенда прича, како су једанпут на Новгород напали непријатељи, али је Богородица сашла с иконе, окренула се према граду и у том је часу над градом завладата таква тама, да је град потпуно ишчезао пред непријатељским очима. У старој новгородској цркви, сликари су Исуса Христа на икони насликали с испруженом руком, али се десило чудо: рука се на слици сама скупила... Сликари су настојали да руку поврате у првашњи положај, али је у цркви одјекнуо глас, који је говорио: — „Сликари, сликари, не сликајте ме с испруженом руком, сликајте ме са стиснутом руком, јер у овој мојој руци држим Велики Новгород;”

Најбогатији човек овог великог трговачког града у младости је био сиромашан гусар, који је ишао по богаташким гозбама и свирао. Једном кад је тако свирао на обали великог језера близу града, појави се морски цар и за награду, за његову дивну свирку, дарова му три златне рибице, које му помогоше, да дође до великог богатства.

Ова нам прича на врло леп начин приказује, како је словенски народ од давнине придавао велик значај певачима и гусларима. Чувени стари новгородски ускоци („ушкујници“) господари река и језера, који су се на својим малим лађама отискивали у највеће даљине, били су заштитници сиротих и мале деце.

Кад свети заштитници нису у борби против страшних непријатеља на други начин могли помоћи градовима, онда су их скривали на дно језера из којег ће васкрснути, кад дође одређени дан... Њижни Новгород основан је на месту, где је некад у прадавно време живео разбојник Мордвин Скворец, који је имао осамнајест жена и седамдесет синова. Неки му је чаробник прорекао, да ће Словени на том месту основати свој град, ако се његова деца посваде. На смрти, отац је позвао своје многобројне синове, казао им чаробњаково пророчанство, али очева опомена није користила, деца су се после његове смрти посвађала и тако су их Словени надвладали и основали свој град у ком се касније славilo име Христово.

Онај сјај, ону моћ и дивне споменике, што смо видели у Бизанту, видимо и у овим првим словенским градовима: дивне цркве, иконе, мозаике, златне пехаре, богата Еванђелија. Кад је пропао Новгород извезено је преко триста кола препуних златом, сребром, бисером и другим драгоценостима. А све ово богатство било је створено за кратко време! Сви споменици, које су оставили стари Словени, одају велико богатство духа, велике клатурне способности. Београд пре него што је коначно дошао у српске руке, у руке словенског народа, који је највише допринео његовом доцнијем развоју, мораде још дуго остати у историјској полу-тами, остати град на мртвој стражи и прелазити из византијских руку у руке разних других народа, који су постепено створили своје нове државе на Балканском Полуострву.

Словенски народи и словенске државе, и други народи и државе, који су се развили на рушевинама западно-римске империје, уносили су у општу културу средњег века и културу Балканског Полуострва, и своје особине. Налазећи се на граници између разних културних и политички струја, све идеје, установе, које су се развиле у средњем веку код словенских и других народа, налазиле су свој одјек и у Београду. Зато није могуће изложити његову даљу судбину,

а да се у исто време не осврнемо и на опште друштвене прилике прве и друге половине средњег века. Иако замршене и сложене, оне су ванредно занимљиве и то нарочито обзиром на све већи развитак градова, који нам изгледа, као неки приправни степен оне највише тачке на којој се налазе градови у савремено доба.

Од свих држава, што су их створила германска племена на рушевинама западно од римске империје, најзнаменитија је франачка држава. Ову је државу основало франачко племе, које је становало на обалама средње и доње Рајне. Највећу је моћ достигла та држава у доба знаменитог франачког владара Карла Великог, који је владао од 768—814 г. Он спада међу највеће владаре света. Одликовао се и својом великом државотворном способношћу, својом љубављу и смислом према општој култури и напретку. Године 800 римски папа Лав III крунисао га је круном римских императора и прогласио за императора Римљана. У личности Карла Великог и у његовој држави, настављено је западно-римско царство... Као владар, он има неограничену власт. На двору је овај просвећени владар окружен великим бројем научењака, које призива у своју државу из најудаљенијих крајева. Карлова љубав према уметности изражава се највише у градитељству. Он подиже велики број дивних цркава, нарочито се истиче знаменита црква у Ахену, царски дворac у Ингелхајму. Да би оживео старе римске градове, који су после сеобе народа остали порушени и запуштени, краљ је подупирао одржавање сајмова, како би се у запуштене градове прикупљао и постепено насељавао све већи број трговаца и купаца. После смрти Карла Великог, његова се велика држава распала и поделила на три мање државе: Немачку, Француску и Италију, које се више никад нису сјединиле и које су отад ишле свака својим путем. Краљевска власт је ослабила. На њезино место долази власт црквених и световних великодостојника. Друштво добија ново *феудално уређење, формира се витешки staleж*, који игра велику улогу у читавом друштвеном и културном животу.

Уместо зависности појединаца од државе, дошла је зависност човека од човека. Моћни људи, у чију су зависност долазили појединци, звали су се „сизерени“. Њихови штићеници, које они снабдевају земљом, феудом, зову се вазали. Васалима су постајали храбри људи, великаши.

чиовници. За добивено земљиште, васали су дужни бранити свог сизерена у невољи и давати му извесни број војника. Овакав друштвени поредак највише се развио у државама, које су проистекле из државе Карла Великог, у Француској, Немачкој и Италији, а исто тако и у Енглеској. Уз феудални систем развило се и витештво. У почетку витезом је могао постати сваки човек, који се одликовао војничким врлинама. Касније су се времена променила: тражило се, да витез у свом роду има бар четири витеза, четири ветихка претка. Витез је у неку руку израз највише средњовековне културе. То је човек, који се поред јунаштва одликује поштењем и отменим држањем. Витештво је посебна школа, посебно васпитање. За витеза, дечак се васпитава на краљевском двору, или на двору неког витеза. Од 7—14 г. он се зове паж и служи госпођи; од 14—21 г. он је момак. прати господара у лову и рату, учи стране језике, навикава се лепом понашању и слагању стихова; у 21 г. уз велике церемоније опасују га витешким мачем. У овој је церемонији најглавнији витешки ударац „acolade“. Без витешког ударца нема витеза! Витез штити свога господара, децу и жене, учествује на „турнирима“, великим витешким играма. Турнири су малоне витешки ратови. Госпође деле победнику велика одличја. Витежево је оружје: штит, мач, копље. На штиту сваки витез има свој грб по коме се он препознава. Иначе носи гвоздену кошуљу преко које се пребацује скупоцена хаљина, да се гвозђе од сунчане топлине не би одвише загрејало. На глави носи шлем, који му покрива читаво лице. Витезови станују у својим дворима, изграђеним у облику утврђених кула, обично на високим и неприступачним бреговима. На двору је последње уточиште кула, из које подземни ходник води напоље. Иначе се у двору разликује: зидана ограда; палача, где борави господар; камената (од речи *camín*), где живе госпође; кухиња; тамница, која се налази под земљом. За разоноду витезима служе путујући певачи, уметници. Много се поштују жене. Преко витезова средњи век је уздигао жене на највиши степен. Витештво је највише цвало у 12 и 13 веку, а онда је почело опадати. С витештвом се није слагало ново економско друштвено уређење, развиће трговине и обрта, које је на место природног господарства, поставило новчано господарство. Један је део племића ступио у службу нових градова, а

други племићи су се одали разбојничком занату, запосели стазе и путеве и постали страх и трепет мирних путника.

Кад је досељењем Нормана и Мађара завршена сеоба народа, добијају градови у свом развићу све већи полет. У овом развићу главну улогу играју трговина, богатство и самосталност грађана, који новцем откупљују разна градска права од средњовековних градских господара: племића и високих црквених великодостојника, којима је требао велики новац за крсташке ратове. Но ослобођење грађана није увек ишло мирним путем. Многи су градови своју слободу извојевали оружјем. Гесло је била реч „commune” —, заједница. Градови, који су на овај начин настали, звани су се комуне. Поред ових било је и градова, који су били под непосредном државном влашћу. Познат је немачки назив „Reichsunmittelbare Städte”, који означава посебан правни положај градова. Градовима, који су били потчињени црквеним великодостојницима или другим господарима, управљали су њихови намесници. Они су скупљали порез, судили и управљали или сами или заједно с одличним грађанима. У градовима, који су се сами управљали, власт се у почетку налазила у рукама посебног градског друштвеног staleжа — патриција, аристократије, богатих грађана и суседних поседника. Међу њима су се бирали градски начелници и сви виши градски чиновници. Овакво стање ствари изазвало је огорчење нижег становништва, цука, а нарочито занатлија, који су били уједињени у нарочита удружења — цехове. Борба, која је настала, свршила се већим делом у корист цехова. Сви грађани скупа називали су се „purgari”, „Bürger”, „bourgeois”.

Средњовековни су градови били као неке државе за себе; они имају своју градску заставу, свој градски жиг, грб, благајну, своје градске куће, које се по лепоти и величини и данас истичу у средњовековним градовима и које су, уз цркве, биле најлепше грађевине. Значај градова је био тако велик, да би и неслободњаци, који су годину дана проживели у граду добили слободу. Средњовековне организације занатлија и удружења, која су позната под именом еснафа, настали су у вези с истакнутом посебном организацијом средњовековне државе, која није имала моћи, да се сама брине за благостање и сигурност својих држављана. Држава се бринула само за војску, суд, финансије, а све је

остало препуштала појединцима, који су тражили спас у удруживању. Да би се могли лакше борити за своја права, да би лакше и боље уредили начин помагања у невољи, сиромаштву и болести својих чланова, занатлије су створиле под именом цехова своја удружења, која су била уређена на основу посебних еснафских статута. Овим цеховским уређењем подигли су се градови у великој мери, а грађанство је добило велики значај у читавом друштвеном и политичком животу средњег века. Градски статuti, ковчези у којим су се статuti чували, ознаке појединих цехова, прикупљени су по појединим градским музејима и служе, као главна ознака и симбол средњеveковног градског уређења. Цехови су створили моћ грађана и подигли у великој мери значај грађана као културног фактора.

Слично занатлијама и средњеveковни трговци уједињавали су се у моћне задруге, еснафе, или „гилден“. Већ у најраније доба — од 13 века — оснивају се велика трговачка друштва, а градови стварају градске савезе ради заштите својих трговачких интереса. Од 13 до 14 века био је чувен савез северонемачких градова. На челу савеза „Ханзе“ био је град Либек, који се дизао на месту некадашњег словенског града Буковца. Ханза је имала своју војску, добро уређење и поседе у најудаљенијим крајевима. Проучавање начина живота средњеveковних трговаца, појединих трговачких средишта, трговачких домова, познавање сајмова, трговачких лађа, каравана, старих трговачких путева, све је то пуно интереса, јер се упознајемо са најчудноватијим уређењем, разним доживљајима и догађајима. Код свих описа средњеveковног живота трговачки сталеж је предмет нарочитог интереса. Трговци вежу свет с једног краја на други. Имају своје посебне трговачке куће у којима живе по нарочитим, строгим прописима. У трговачким четвртима Ханзе сву власт врши управник четврти „Aldermann“. Њему се сви морају покоравати. Звоно објављује доба отварања и затварања радње. Трговац је и роб и највећи господин. Кад поједина непријатељска племена или разбојници нападу на трговачке караване или на трговачке четврти у разним удаљеним крајевима — развијају се читаве битке.

Живот класичног грчко-римског доба био се завршио и место њега дошао је један сасвим нови, чији су садржај одређивале нове прилике и особине нових народа, који су

заузели места главних културних народа старог века. Хришћанство, као главна покретна сила, као главни морални фактор и снага пролази кроз цело струјање овог новог живота; кроз сав овај постепени васкрс, који доводи до великог развоја уметности, а нарочито градитељства. Миллиони мученика погинулих за хришћанску веру, многобројни црквени сабори, сва богата литература средњег века: филозофија, поезија, уметност, све стоји у служби хришћанске идеје. Хришћанство је опште, универзално. Цареви, краљеви, принчеви и принцезе повлаче се из световног у манастирски живот; цело васпитање је у рукама свештенства. У све то улазе и крсташки ратови, један нови, велики покрет, који по заносу главних проповедника и вођа потсећа на најраније хришћанско доба. Да ослободе гроб Господњи, огромне војске хришћана кретале су се кроз непознате, непроходне, дивље крајеве, где их је најчешће чекала патња, глад и смрт. Ишли су свештеници, краљеви, витезови у најскупоценијим одорама са симболичним крсташким знаком, црвеним крстом пришивеним на одећи. Изгледа то као визија, фантазија. Како је чудновата људска душа и како је велика моћ идеје?!

Као што су све идеје и поједине организације средњег века имале свој одјек и у Београду, тако га и крсташки ратови нису мимоишли. Београд је био на великом путу крсташких ратника. Крсташи су путовали балканским земљама, где су их дочекивали стари српски и бугарски владари. Колико је најчувенијих, најфантастичнијих прича створено у ово доба! Народи запада упознали су се с најчудноватијим народима истока. Измешале су се културе. Упозната је велика арапска држава, богатство и раскош истока, његови споменици, који су настали неколико хиљада година пре Христовог рођења. За време крсташких ратова погинули су безбројни ратници, страдало је невино становништво, али се у исто време стекло ново знање, нова наука, упознали се далеки крајеви, створиле нове трговачке везе, трговачке колоније и подигли градови до дотад невиђеног развоја и сјаја.

Стварање нових словенских држава на Балканском Полуострву, стварање мађарске државе у пространим равницама с леве стране Дунава, борбе и такмичења с Византијом, која је настојала, да и у новим приликама задржи свој го-

сподарећи положај, све то није давало могућност старом Сингидунуму, да се тако лако и брзо опорави. Од седмог до деветог века његова је историја тајанствена, покривена бурним догађајима, који се у то доба одигравају у његовој близини. Но стари Сингидунум није могао сасвим ишчезнути из историје човечанства. Припремало се „невидљиво васкрсење из видљиве смрти”. Из старог, васкрсао је нови град, који је наследио дивно земљиште старог келтско-римског Сингидунума, али је старо име заменио новим, младим именом — „Београд”. Отад му то име, сваки на свом језику, дају сви народи, који долазе у везу с Београдом. У словенској земљи, с новим словенским именом! Од деветог до почетка прве половине петнаестог века, кад се Београд на завршетку средњег века подигао на степен велике и сјајне српске престонице, кад почиње невиђено, величанствено доба његове борбе за хришћанство, за културу и напредак, владали су наизменично у Београду: Бугари, Византија, Мађари. Мађарски краљ Стеван II. преотео је Византији Београд 1124 године, порушио његове бедеме и тим материјалом подигао град Земун. Кад су Византинци поново освојили Београд, порушили су Земун, повратили материјал старе Београдске тврђаве и подигли је поново после тридесет година. Шта све нису видела ова два стара града, колико мука и невоља и шта све нису доживеле ове старе зидине?! Од 1204 године, кад су крсташи срушили Византијско и основали Латинско Царство, византијска се власт није више обновила у Београду. Београд је дошао поново у мађарске руке и остао у њиховој власти, док га није 1284 године од мађарског краља Ладислава IV добио српски краљ Драгутин, Ладиславов зет и *вазал*.

Стари средњевековни Београд, као и остали средњевековни градови, обилује мистиком која ову далеку периоду чини нарочито привлачном и показује дубоко религиозно осећање његових становника. — Ту у првом реду долази легенда о икони свете Богородице, за коју је предање веровало, да ју је насликао свети евангелист Лука уз чије се име веже и постанак знамените иконе Иверске Божије Матере.

Према средњевековној београдској легенди о Божјој Матери, кад год је Београду претила нека опасност, онда је Мајка Божија са своје иконе плакала и на тај начин упо-

зоравала народ на несрећу, која му се приближавала; народ је у данима велике несреће ишао уз градске бедеме у дугој процесiji носећи пред собом свету и чудостворну икону.

После смрти краља Драгутина настале су нове борбе око српског престола; Мађари поново заузимају Београд, али знамените 1402 г. долази Београд у руке сина кнеза Лазара, *деспота Стевана Лазаревића*, који је своје име на вечна времена повезао златним словима с именом Београда.

После пропасти западно-римског царства Византија се се држала још читав низ векова, али је на крају и она морала подлећи. Тешко је наћи народ, који није окушао ратну срећу под зидинама Цариграда. Његова слава и његово богатство имали су велику привлачну снагу. Визант је слабио, дизао се и падао. Нападали су га: Словени, Руси, Срби, Бугари, Арапи, крсташи, Перзијанци. А он им је дуго одолевао својом сретном политиком, својим великим војсковођама, својом културом, ратном вештином, својом поморском снагом, „грчком ватром“, страшним средствима ондашње борбе, чија се тајна налазила у рукама Византинаца. Грчку „ватру“ су византијске лађе просипале на непријатеље. То је била смеша од каменог угља и жеженог вапна, која је горела у додиру с водом.... Византија се отимала снагом векова! Нове државе, које су постале на Балканском Полуострву, наизменично су јој били пријатељи и непријатељи. Византија је с њима склапала савезе, потчињавала их, држала их у зависности, или им уступала после тешких ратова читаве своје покрајине, да их опет одузме; ратом, лукавством, убацивањем раздора у њихов унутрашњи политички живот. Највећу је снагу црпео Визант из асимилације туђих елемената, које је примао у своју заједницу. На престолу су се мењали један владар за другим. По неколико владара било је у исто време. Београд се, до оснивања Латинског царства, налазио у византијским рукама увек, кад је држава била снажна, кад је на престолу седела снажна, велика личност. Уопште, и у то доба, као и касније, а и раније, Београд можемо сматрати мерилом државне снаге. Ко је имао премоћ на Балканском Полуострву, тај је у својим рукама држао и Београд; губитак Београда, значи у исто време и опадање опште државне снаге, Власт цара Василија II (963—1025), ког историја познаје под надимком „бугаро-убица“, протезала се

од Истре до Еуфрата, од Драве до Кипра. За Београд настаје доба јачања и снажења, доба трговачког развића, које је, како смо видели уништено провалом Мађара под краљем Стеваном II год. 1124. Свршетак старе Византије био је ванредно тужан. Он је можда још страшнији од свршетка западно-римског царства, јер је био лаганији, мучнији, јер су му прве, најтеже ударце задали европски витезови, европско племство.

Крсташки су ратови приближили два културна света, крсташки су у неколико махова помогли Византију у њезином државном учвршћивању, али су је и уништили. Кад су се крсташки у доба четвртог крсташког рата умешали у унутарње прилике Бизанта, дошло је до свађе и борбе у којој је погинуо византијски царевин Алексије. Благо, уметнине, које су византијски владари прикупљали у Цариграду кроз векове, разнела је и уништила крсташка војска. Млечани су том приликом однели из Бизанта чувене Кисипове коње које су поставили на дивну млетачку цркву Св. Марка. Они нас на видљив начин сећају на ово страшно доба византијске историје. Бизант се поновно подигао 1261 годне, али Београд није више долазио под његову власт. Као што се стара римска култура осећала још дуго после пропасти Рима, тако ни византијски културни уплив није сасвим ишчезао ни онда, када је држава, као политичка сила пропала.

У Бугарској, где су Словени у VII веку дошли под власт ратничког турског племена Бугара, који су бројали 20—25.000 људи и одликовали се својом великом организаторском способности, наступило је најсјајније доба за време владе цара Симеона (893—927). У његово доба пада и златни век бугарске књижевности. Цар Симеон је био одгојен у Цариграду. Ту је имао доста прилике, да се упозна са свима културним тековинама велике империје. Оно, што је видео, хтео је пренети и у своју државу, радио је и на њезином културном напретку. Симеон, који је био запретио самом Цариграду, одузео је Византији уз остале делове и Београд. Тако је дошло до бугарске владе у Београду, која је трајала кратко време.

Да ли су словенска племена, кад су се из старе постојбине спустила у подунавске земље, у оно тешко доба

после Хуна и Авара, заузела стари Сингидунум, није поуздано, али је веома вероватно. Можда се нису одмах населили у порушени град, али су заузели земљу око Београда, а касније су се зацело и настанили у његовим зидинама и дали му ново, славенско име. Тако се из века у век мењала судбина Београда!..... Београд је, као и Цариград, видео под својим зидинама безбројне народе. У каснијем историјском развоју, центар српске државе налази се доста далеко од Београда. Београд је у првом реду место за које се с Византијом бори мађарска држава. Срби су његови мирни становници, ратари, трговци, који после сваке његове невоље настоје, да град подигну.

Мађари припадају урало-алтајском роду, њихови су најближи сродници Фини. У VIII веку они су становали у крајевима око руских река Дона и Дњепра, а касније — 906 г., — потиснути другим народима, доселили су се у данашњу своју постојбину. Предводио их је познати ратник и војсковођа Алмош, чија се фигура у кругу његових витезова истиче на познатом мађарском споменику „Хиљадугодишњица“, који се налази у Будимпешти. Населивши се у своју нову земљу, иако су дотад живели племенским животом и искључиво се бавили ловом и ратом, ипак су брзо подлегли већој култури краја у ком су се настанили, прихватили хришћанство и основали државу, која се за првих неколико векова налази у непосредној борби с Византијом. Оно средњевековно друштвено уређење, које се помало развило на Западу, нашло је у Мађарској погодно тло. Од Запада Мађари су преузели феудални систем. Појединим заслужним људима Мађарски су краљеви даривали простране крајеве, жупаније, градове. И уређење градова било је углавном проведено по угледу на Запад. Свака жупанија је имала свој утврђени жупански град. Град су бранили племићи. Под градом се налазило насеље, субурбим, од ког је постала варош. Феудални систем, као и свој систем управљања градовима, протегли су Мађари и на Београд у доба, кад су над њим владали. У доба моћног мађарског краља Беле VI Београд је доживео занимљиву судбину. Међу осталим великашима, који су се у то време налазили на Белином двору, помиње се и руски велики књаз Ростислав Михајловић, син черниговског кнеза Михаила Всеволодовића, кога су Татари погубили и који се у Русији поштује као мученик.

Њему је Бела дао за жену своју ћерку Ану и поставио га 1247 г. за бана Славоније и за *првог бана мачванске бановине*, која је обухватала земље западно од Београда, између Саве, Дрине и планине Цера. Изгледа, да је том приликом руски кнез, емигрант, добио и **Београд**, као саставни део своје бановине. Ову исту бановину добио је српски краљ Драгутин, кад се одрекао престола у Рашкој. Подаци о кнезу Ростиславу налазе у Јиричековој историји нашег народа у којој се Београд спомиње на више места.

НА ПРАГУ НОВОГ ВЕКА

У доба, кад је, после свршене сеобе народа и образовања нових држава, Балканско Полуострво добило све услове за напредан и миран развитак, који би га био довео до највишег степена; у доба, кад је изгледало, да су и за стари град на обалама Саве и Дунава дошли дани, који ће коначно одредити његову судбину и учврстити његов духовни и физички облик у саставу велике српске државе, с великом, стрмоглавом брзином наступили су и одиграли се нови догађаји. Они су догађаји дали сасвим нови ток нашој народној историји и историји Београда и натурали страхан и досад невиђен терет на душвну и физичку снагу нашег народа.

Долазимо у оно доба наше историје и историје Београда, које се урезало у народно сећање, као камен око ког су се залуд кршиле народне снаге, кад је у читавом низу очајних борби и великих ратова нестао цвет народа, велика српска властела, српски краљеви, и све што је кроз неколико векова створио народ, чији преостали културни споменици и данас сведоче свету о његовом великом дару, о љубави према уметности, дубоком уметничком смислу, државотворној и законодавној способности. На том се страшном добу окаменило народно сећање и тугујући за оним што је пропало, дало је највећи бисер наше народне уметности — народне песме, као највећи израз народног бола, уздања и наде.

Далеко на истоку, у старим, историјским, чудноватим и мистичним крајевима, рађала се једна нова сила, нова турска држава пред којом је коначно поклекао Визант и задрхтао читав културни свет. Чини нам се као да је створена наједанпут, да је изненада никла из земље, као неки страшни цин; њезина појава је била нежељена, а победе над народима, који су улазили у главну фазу свог државног живота

биле су брзе и страшне. Београд је нову силу највише осетио, јер је од самог почетка постао њезин циљ, вратнице иза којих је стајала могућност безбројних, нових освајања.

Постанак и развиће турске државе, нарочито у првим почетцима, већ сам по себи личи на ванредно занимљиву причу, која је испреплетена јунаштвима и разним догађајима живота народа, ком је било суђено, да веже своје име с именом и животом балканских и других европских и азијских народа. Као и стари Келти, Римљани, Грци, Мађари и Срби, и Турци су за свога владања у Београду, које је уз извесне прекиде трајало пуна четири века а и више, дали Београду посебни изглед и сторили од њега источњачку, турску варош, чији је живот у то доба уско везан за турски живот у опште, за турско схватање, мишљење и веровање.

Човеку, који је дуго носио на својим леђима неки терет, изгледа као да се с тим теретом родио, да га никад са себе није скидао. Нашем народу било је турско господство тако тешко, да нам се чини као да су Турци и турска држава од памтивека. Па ипак од свих народа, који су играли велику улогу у историји и чија су нам имена добро позната, Турци се јављају последњи. Да и не спомињемо стару асирску, бабилонску, или египатску државу, Турци су се појавили у историји много касније и од Грка и од Римљана, много после велике сеобе народа. Кад се њихово име први пут спомиње у историји, наш је народ на Балканском Полуострву већ давно био основао своју државу и живео клатурним животом тадашњег доба.

Прича о постанку турске државе, проткана је фантазијом и лепотом, којима се одликују све источњачке приче без обзира да ли се оснивају на некој стварној чињеници, догађају, који се доиста збио, или су само плод маште.

Према причи о постанку турског народа, предање вели, да је у *првој половини тринаестог века*, турско пастирско племе, које се састојало од четири стотине породица, путовало крајевима, који се протежу западно од горњег дела старе азијске реке Еуфрата. Оружану снагу сачињавали су четири стотине четрдесет четири коњаника, које је предводио храбри вођа Ертогрул (што значи: човек праведна срца). Кад су доспели у Малу Азију, у државу иконијског султана Аладина, где су се желели настанити, наишла су на једно поље на ком су се бориле две војске неједнаких снага.

Иако није знао, ко су били борци, Ертогрул у својој праведној одлуци, да ће помоћи слабијој страни, уђе у битку са својим јунацима, потуче аметице надмоћнијег непријатеља и тако одреди исход битке и ратну срећу тог дана. Како је случај хтео, да је слабија војска, којој је Ертогрул помогао, припадала иконијском султану, а надмоћнија Монголима, старом заклетом турском непријатељу, Аладин је Ертогрулу и његовим саплеменницима из захвалности дао кнежевство у Малој Азији, близу границе старе византијске провинције Битиније. На тај начин је основана турска држава, којој је било суђено, да доживи велику будућност, силу и славу. По Осману, Ертогруловом сину, ова се нова држава прозвала државом османских Турака. Селџучком султану Аладину, који је владао са старом славом султана некаданашње моћне селџучке државе у Иконији, било је нарочито мило, што се овако храбро племе доселило у његову државу. Они су му нарочито олакшавали борбу с Монголима, а уз то су били и фанатични муслимани. Од Аладина преузео је Ертогрул полумесец, као знак исламског напретка и моћи.

Од Ертогрула до султана Сулејмана Величанственог, освајача Београда, изменило се десет турских владара, који су постепено ширили и подизали турску државу. Први Ертогрулови наследници носили су наслов „емир“, а тек четврти владар по реду узима наслов „султан“.

Из живота Ертогрулова сина и наследника Османа, предање је сачувало причу, која је исто тако значајна, као и прича о постанку турске државе. — У младости, још као принц, Осман је радо одлазио у посету неком ученом шеику, који је имао ванредно лепу ћерку, по имену Мал-Катун. Кад је замолио шеика за њезину руку, шеик га је одбио, јер му се чинило, да његова ћерка неће бити довољно почашћена, ако се уда за Османа. Но Осман једне ноћи усни чудан сан. Сањао је, како је из шеикових груди изашао месец, који је бивао све већи и већи, док се није у њему сакрио. Затим је из његових бубрега израсло огромно дрво, чије су гране својом сенком прекриле земље и језера, цркве и обелиске, тријумфалне колоне и пирамиде. Из корена дрвета потекле су велике реке Тигар, Еуфрат, Нил и — Дунав; гране су му подупирале четири велике планине: Кавказ, Балкан, Таурис и Атлас. Наједанпут се подигао страхан ветар и све лишће, *које је било дугуљасто попут*

сабље, окренуо према једном једином граду. Град се налазио на споју двају мора и двају континената, личио је прстену са два сафира и два рубина. У часу, кад је Осман хтео наденути прстен на свој прст, пробуди се. Свој сан је одмах исприповедао шеику, који је схватио, да је то божји знак и дао му своју кћер за жену.

Држава се већ под Османом помало ширила: грчки градови су један за другим падали под турску власт. Слава, која се преносила о Османовој праведности и законитости у његовој држави привлачила је свет са свих страна. Око 1299 г. почео је Осман ковати новац са својим ликом, а у исто време и његово име стало се спомињати у молитвама, што се код источних народа сматрало, као знак царске власти. У часу, кад се Осман налазио на својој смртној постељи у старом граду Сагути, што га је још његов отац добио на поклон од султана Аладина, његова је војска опседала грчки град Брусу. У том граду је његово тело сахрањено по његовој изричној жељи.

Османови синови: Оркан и Аладин у свему су пошли стопама свога оца. Живећи у највећој слози, браћа су мудро управљала државом стварајући нове законе, који су се одржали кроз векове, јер су почивали на строгом поштовању обичаја свих народа, који су живели у османској држави. Аладину, који је на двору свог брата вршио везирску дужност, приписује се и оснивање сталне војске, а исто тако и оснивање чувене јаничарске гарде, која се све до Мухамеда IV. састојала искључиво од хришћанске деце. Међу побеђеним хришћанима Турци су сваке године одабирали хиљаду хришћанских младића у најнежнијем добу, одвајали их од њихових родитеља, присиљавали их, да се одреку вере у којој су се родили и у којој су били крштени, а затим, да приме мухамеданство. Васпитани у најстрожијој покорности, у искључиво војничком духу, ови су младићи постајали непобедиви ратници и највећим фанатизмом борили се за мухамеданство. Кроз три века, све до 1648, у јаничарску војску узимала су се искључиво хришћанска деца. Рачуна се, да је на овај начин постало жртвом преко пола милиона хришћанске деце. На челу војске стајао је њихов генерал-ага, који је уз султана заузимао треће место у држави. Пред агом је ношена застава са три коњска репа. Над јаничарском војском вила се бела застава са златом

извезеним натписом из турске свете књиге Корана. Сваки је јаничар уз то носио своју посуду за храну, која му је служила, као доказ његовог права, да од султана добија храну за своје услуге. Уз јаничаре најважнија је била коњица. У коњници су служили Османлије. Делила се на неколико пукова од којих су били најглавнији спахије, који су ишли с десне и с леве султанове стране, утаборавали се око његовог шатора и сачињавали његову телесну гарду у бици. Поред ове војске постојала је и феудална коњица, која је за своје услуге добијала награду у земљи. Њихове су се поглавице звале: санџак-беј, бимбаше, субаше. Но најстрашнија је била она турска коњица, која није добијала ни плату, ни земљу, али која је зато за своје услуге смела грабити, злогласни „акинџи“.

Први султан османлијског царства звао се Оркан. За време грађанског рата између византијских царева Ивана и Кантакузена, Оркан је помагао Кантакузену. За услуге дао му је Кантакузен своју ћерку за жену. На овај су начин Турци ступили на европско земљиште и наскоро заузели Галипољ, кључ Хелеспонта и главно средиште грчке трговине према истоку. Од Орканове смрти 1359 г. до ступања на престо султана Сулејмана Величанственог, турска се држава и даље развијала невероватном брзином. Млађи Орканов син, Мурат I, који га је наследио на престолу, (старији син, Сулејман, умро је још за очеве живота) освојио је сву земљу од Хелеспонта до Балкана и пренео своју престоницу у Једрене. *После несретне битке на Марици дошло је до битке на Косову пољу, где је погинуо цвет српске властеле и огромна српска војска.* Док се Мурат, ког је на Косову пробурао Милош Обилић, борио с душом, војска је прогласила за султана његовог старијег сина Бајазита, који је за своје велике заслуге и брзе победе прозван „муња“.

С Бајазитом почиње ново доба у дворској политици турских султана. Чим је ступио на престо, Бајазит је дао убити свог млађег брата, који је у војсци имао велики број присташа и уживао општу љубав и симпатије. По султанову налогу млади је краљевић задављен свиленим гајтаном. Тако је Бајазит први пружио пример безобзирног уништавања стварних и zamiшљених такмаца и послужио се казном, која се примењивала само на великодостојнике, као што се некад

и одрубљивање главе примењивало, као казна искључиво за високу аристократију.

Бајазит је први прешао Дунав, заузео све византијске градове у Тракији, Македонији и Тесалији, покорио Влашку и заратио с Босном и Угарском. Угарски краљ Сигисмунд ступио је с њим у борбу и напредовао са својом војском у Бугарској. На његову молбу за помоћ, коју је упутио Француској, Филип Смели Бургундеки послао је свог сина, грофа од Неверса. С њим скупа пошао је у рат против Турака и цвет француске аристократије, али племство, које је предводило војску, није схватило снагу и значај дисциплине. Чинило им се, да ће с највећом лакоћом не само протерати Турке из Европе, већ и ослободити Христов гроб. Очевици тврде, да је овај поход више лично походу дворске пратње него походу озбиљних ратника. Краљ Сигисмунд их је дочекао у Будимпешти. Борба је започела опсадом Никопоља у ком се налазила турска посада. Бајазит се журио у помоћ са великом војском. Несрећна битка одржана је 28 септембра 1396. Исход битке одлучила је српска војска, која се борила на Бајазитовој страни. Савезници су били уништени, већина војске остала је на бојном пољу, а сам гроф Неверс допао је ропства са своја двадесет и два најугледнија ратна друга. У име откупнине морали су султану платити преко 200.000 дуката.

Но и Бајазитова ратна срећа није била трајна. Над његовим царством навлачили су се из Азије тамни облаци од старих турских непријатеља Монгола, које је предводио страшни Тамерлан. Напредујући уз реку Еуфрат, рушећи и уништавајући моћне државе, Тамерлан је освајао један за другим турске градове у Малој Азији и заробио Бајазитова сина. Бајазит, који је у то доба опседао Цариград, дигао је опсаду и похитао у Малу Азију. У великој турско-монголској битци код Ангоре 1402 г. у којој је учествовало преко милион ратника, Турци су битку изгубили. Бајазит је пао у монголско сужањство у ком је и умро 1403 године. Као што је с ужасом цео свет проматрао турско напредовање, тако је радосно дочекан и овај страشان турски пораз, који је свету улио нову наду, да ће турска сила бити исто тако брзо уништена, као што су нагле и брзе биле њезине прве победе.

После пораза на Марици и Косову Пољу, центар старе српске државе помицао се све више према северу. Великог

владаоца Мученика, кнеза Лазара, наследио је на престолу његов син, деспот Стеван Лазаревић, један од најобразованијих људи свога доба. Владање је и наука и уметност, посебан дар божји, али какав је дар морао имати човек да би владао у то страшно доба, кад су и највећи духови били поклекли и стајали као обсењени пред турском силом и пред згариштима, што их је за собом остављала турска војска... Како је оправдана и разумљива она велика, неописана љубав народа према деспоту Стевану, који је био унео сву своју душу у велико дело, и како је разумљива дубока туга и бол, који су завладали после његове смрти. Ретко су о ком владоцу поједини писци писали тако дубоке и дирљиве речи, које нам и данас наводе сузе на очи.

Како је српска држава после боја на Косову дошла у политичку зависност од Турске, у прво доба своје владавине деспот Стеван Лазаревић по тешкој трагици судбине, морао је са својом војском да суделује и у великој битци код Ангоре. Борио се као лав. Његова слава непобедивог јунака била се пронела на све стране света; изазивала поштовање и на Западу, и у безбројној татарској војци, као и код самих Турака. Код Турака је деспотово учествовање у битци, његово јуначко држање створило и велико поверење у његову личност. Та околност дала је деспоту могућност, да лакше створи решење, које је у то доба било најбоље за српски народ. И деспот је веровао, да је дошао час пропасти турске државе. Као учесник у великој битци, он је имао могућности, да загледа и у састав турске државе, војске, да види све оне раздоре, свађе, који су јој подгризали темеље. У свом политичком настојању, деспот се после ове битке окренуо према северу, према Мађарској, која му је у борби против Турака изгледала природна савезница. Своју престоницу пренео је из Крушевца, престонице цара Лазара, у Београд у ком је била и престоница краља Драгутина Немањића, али који је сад први пут постао престоница целокупне српске државе.

Битка код Ангоре није уништила турску државу, није сузбила турску снагу, али од дана, кад је Београд постао престоница српске државе, па до трагичне смрти деспота Стевана, владао је у његовој држави мир, деспот се могао посветити свом великом делу политичког учвршћивања државе, својим великим културним настојањима, која су у

њему našла великог прегатоа, а нарочито и посебно — могао се посветити — подизању, учвршћивању и напретку своје нове престонице Београда према ком је он у оно тешко доба показао тако много стварне, дубоке љубави, која је нашла своје оличење у читавом низу дела, која су подигла његов сјај и углед.

Уништено је много наших драгоцених споменика, много рукописа, старих повеља, које би нам данас у великој мери помогле у проучавању наше прошлости, које би биле жива веза између прошлости и садашњости, доказ вековног народног постојања, његове културе и значаја. Турска је владавина била и сама по себи и по својим последицама одвећ тешка и болна за наш народ. Па ипак, из доба деспота Стевана сачувало се доста докумената, који јасно сведоче потомству о његовом великом делу. Његова сјајна личност била је предмет интереса и тадашњих дипломатски кругова не само у нашој држави, већ и ван наше државе. У дубровачким документима остао је спомен о деспоту, но највећи му је спомен за сва времена подигао његов биограф, учени Бугарин Константин Филозоф, који је живео на деспотовом двору. Импресивна, мисаона и интелегентна природа овог писца била је дубоко осетљива за све велико и лепо, што је видео на деспотову двору и што је осетио у његовом карактеру.

Владавина деспота Стевана пада у најинтересантије доба. Кад су феудалном државном уређењу, ритерској образованости долазили у сусрет хуманизам и ренесанса, кад су наука и проучавање класичне старине добили велики полет, доба, које ће, као највећи свој идеал, изнети *свестрано образованог човека*. Како је деспот одговарао овом идеалу! Он не уступа по свом образовању најобразованијим људима, његовом се двору диве најбогатији племићи, свако сматра за нарочиту част и срећу, да дође у везу с овим српским деспотом, да се на његовом двору у Београду учи великим витешким врлинама и улази у онај нови дух, који је струјао Западом и који се осећао око деспотове личности. Биограф деспотов описује његову бригу око подизања и учвршћивања престонице. У граду су подигнути дивни двори, утврђења су учвршћена, подигнута је дивна црква, на двору је окуљан цвет српске и стране интелигенције, био је развијен велики друштвени живот. Константин упоређује Београд

с Јерусалимом. Не налази речи, којима би изразио своје одушевљење и своју радост. Доста се сетити једног јединог деспотовог споменика, његовог дивног манастира Манасије, па да одамо признање и деспоту и његовом истинољубивом биографу.

Деспотова државна политика тежила је, да учврсти што боље везе с угарским двором и ишла је за тим, да осигура престо Ђурђу Бранковићу. У великим реформама и настојањима у корист српске државе, а напосе престонице Београда, зауставио је деспота његов пренагли свршетак, ненадна смрт, која га је покосила у 57 години живота, 19 јула 1427 године. Смрт га је задесила на путу, који води преко Крагујевца за Београд, на једном месту, где се са својом свитом зауставио да руча. Писци, који описују деспотову смрт, спомину, да је тога дана била велика запара. Деспот је тешко подносио врућину, али је ипак, као страствени ловац одлучио, да после ручка пође у лов са својим соколовима. Но тек што је узјахао и кренуо се преко зеленог поља, кад његови дворјаници опазеше, да се деспот једва држи на коњу, да му је глава клонула, а узенгије пустиле. Свита похита деспоту у помоћ, но још пре неко су до њега стигли, он изгуби равнотежу и паде с коња. Једва су га с муком довели до његовог шатора, где је пао у дубоку несвестицу.

Смрт или рођење великих и знаменитих људи често прате различне природне појаве. Ми смо склони, да међу њима тражимо везу. Она нам се сама намеће, јер ми своје осећаје, своју љубав и поштовање преносимо на све што окружава биће које волимо. У свему видимо симболичну везу. Изгледа нам наравно, да у нашој радости, или болу и тузи учествује и сама природа. Да ли се случајно над Београдом и над српском земљом у час деспотове смрти дигло страшно невреме?!...

Чедомир Мијатовић, који је с много љубави писао о деспоту, спомине да је беснио страشان оркан, да је мрак наступио пре ноћи, да су громови пуцали и ишли по небу тамни облаци. Бура је збацила кров с многих београдских кућа, скинула део крова са Саборне цркве, коју је деспот подигао, на палати деспотове сестре. Тек, кад је сунце западало, појавио се један једини зрачак над Београдом, румени зрачак наде, весник бољих времена да-

→ 54

→ ОЛИВЕРЕ

леке будућности. Ако је и природа учествовала у болу, којег је осетила душа српског народа уз одар мртог деспота, није могла показати друкчије лице. Тама у природи, одговарала је тами, жалости, коју су носили најближи дани целом српском народу и Београду, који је у деспоту оплакивао владара, који је толико учинио и жртвовао за његов напредак и за његово добро. Цео је народ проплакао. Велики је деспот умро с речима: „По Ђурђа, по Ђурђа!“.... Задње његове мисли биле су упућене отаџбини. Боље него ико у тадашњој српској држави, знао је деспот, какви се црни облаци над њом надносе. Као што отац кад умире, с чежњом и с болом гледа своју децу, шири руке над њиховим главама и тражи ком би их могао поверити, тако је и деспот, који је умирао у напону своје снаге и младости, пружао руке над својом земљом и тражио својим задњим покликом онога, ко је требао да преузме државу из његових руку.

Данас, кад је већ прошло преко пет стотина година од деспотове смрти, култ деспотов није се заборавио. Његов манастир Манасија својим усамљеним положајем, лепотом и оригиналношћу својих архитектонских облика, својим стилем, који задивљује највеће познаваоце уметности, — претставља свето место, куд људи одлазе, да одаду најдубље поштовање његовој великој сени.

Да ли је деспот имао разлога, да стрепи од даљег развића догађаја у својој земљи?!.... Морали су туговати и природа и људи, јер заиста су наступала страшна времена, која од великих деспотових дела, од његових великих грађевина у старом Београду нису оставила ни камен на камену. Поново се приближавала једна страшна, разарачка сила, која је из темеља рушила његове тековине. Потресен и са сузама у очима преузимао је нови владар Ђурађ Бранковић владу у старој српској деспотовини, којој је већ било суђено, да поднесе страшне муке искушења и патње.

Деспот је улагао много труда, да подигне што достојнију и што лепшу Дворску библиотеку у Београду, а исто тако и у граду и манастиру Манасији, који се иначе зове и манастир Ресава по реци Ресави, Моравиној притоци, на којој се манастир налази. Манасија се увек спомиње као *град и манастир*, јер је црква опкољена великим тврдим градом, који личи смедеревском граду. Рушевине смедерав-

ског града и данас се дивно истичу на обалама Дунава, као један од главних споменика на прелазу из старог у нови век. У Манасији, као и на двору деспота Стевана, био је увек окупљен велики број научењака. Деспот је био њихов највећи заштитник и пријатељ. У Манасији су се учењаци, у дивном миру могли бавити књигом, чији је велики значај и непроцењиву вредност за читав народни живот деспот дубоко схватао и ценио. По деспотовом налогу прикупљали су се стари српски списи, стара српска дела, преводила разна класична дела и дела знаменитих писаца. Кад се погледа овај велики полет на књижевном и уметничком пољу у деспотово доба, није чудо, што се каже, да би Србија место Италије постала колевка ренесансе, да деспотову државу није задесила несрећа, да се на прелазу из старог у нови век над Србијом није спустио тамни облак, који је за неколико векова онемогућио сва њезина велика прегнућа. Деспотова љубав према књизи изражена је у речима једног од његових сарадника на књижевном пољу. Те је речи поучно запамтити, јер оне доказују у коликој је мери деспот волео књигу и колико је читаво српско друштво у XV в. водело и разумевало књигу: — *„Деспот је љубио књигу не само ради човечанске хвале, него ради користи душевне, хотећи да њиховом премудрошћу накинџи обичаје и речи, и да њиховом благодаћу душу просвети и к познању Бога повуче“*. — Тешко је наћи лепших речи о значају књиге уопште, речи, које на дубљи начин опредељују побуде, које су једног човека везале за књигу. Доиста, деспот није био само велики државник, велики и неупоредиви неимар свог љубљеног Београда, заштитник трговине, која се у његово доба у Београду развила до највеће висине, војни организатор, градитељ велике флоте на Дунаву, — већ и велики духовни препородитељ свога народа, зачетник новог хуманистичког покрета, који је у Новом веку донео свету велики и досад невиђени напредак. Ту је његов нарочити значај и његова нарочита величина. Можда се никад српска држава и наша престоница Београд нису налазиле у тежим политичким и економским приликама, али и у таквим приликама видео је светли деспотов ум, да у првом реду мора посветити пажњу култивирању народног духа, јер је културан и напредан дух јачи од свих зала и невоља и јер напослетку мора победити.

Међу свим светлим и великим личностима из историје Београда, историци и учењаци с правом постављају деспота Стевана на прво место. Његова је успомена достојна сваког поштовања и може послужити, као велики пример за сва времена.

Да оживи успомену на овог достојног владоца, који нас је својим старањем у великој мери задужио, год. 1927 издао је Др. Милослав Стојадиновић књигу: „Београд у прошлости и садашњости“, у којој је прикупљен драгоцен материјал о старом и новом Београду.

ПРВЕ ЖРТВЕ

Смрт деспота Стевана у најтежем часу по судбину српске државе, по судбину Београда, велик и неутешан бол српског народа за владоцем, у кога су биле уложене све наде, навалиле су на Стевановог наследника деспота Ђурђа Бранковића огромну одговорност, неизмерно велик здатак. Нови владар морао се уздићи до деспотове висине својим знањем, а својим државним способностима ублажити народни бол и стећи његово поверење. Велика и тешка искушења чекала су новог деспота, цео народ и српски Београд! Страшне природне појаве, које су попратиле ненадну смрт деспота Стевана, као да су донста у себи садржавале тешко пророчанство, које се морало испунити. Шта није доживео и видео српски народ после Стеванове смрти?! Историја је већ била далеко одмакла, биле су створене велике и културне државе, али какав се живот спремао српском народу! Тешко је замислити сву истину, људска се савест буни против свих ужаса, који надлазе, па ипак их не смемо заборавити, јер су заиста били, јер су стварни део наше историје, историје народа и града, који су се до самог последњег часа јуначки борили.

После смрти турског цара Бајазита, ког су у великој ангорској битци заробили Татари и који је умро у татарском сужањству, у турској царевини настала је између Бајазитових синова борба за престо. Тек 1413 године успело је Мухамеду, да надвлада осталу браћу и да исте године ступи на турски престо, као Мухамед I. Доба његове владавине пада у доба владавине деспота Стевана, а исто тако и прве године владавине његовог наследника Мурата II, који је владао све до 1451. Мурат је први турски слутан, који је окушао своју срећу под Београдом, у његово доба пада прва опсада Београда 1440, а исто тако и изненадни напад 1441.

Кад је Ђурађ Бранковић заузео српски престо, прва му је брига била, да по старом обичају сазове сараднике деспота Стевана и да их утврди у њиховим дотадашњим звањима. Дубоко потресени стајали су великаши око новог деспота. Сви су осећали невидљиво присуство онога, уз чију их је успомену везала заједничка љубав према народу, и делу, које је тако ненадано било прекинуто деспотовом смрћу. Но ма колико, да су и нови српски деспот и стари Стеванови великодостојници у свом срцу носили Београд и велику мисао деспота Стевана о унапређењу престонице, ипак Београд у ово доба није могао остати у српским рукама. По уговору, који је био склопљен између мађарског краља Сигисмунда и деспота Стевана, Београд је после смрти деспота Стевана поново припао Мађарима. Ово је био нови ударац за српски народ. Одвех је била велика љубав, која га је везала за Београд. У Београд су се полагале задње наде. Зар он није био утврђен, као мало који град? Зар није био под заштитом деспотовом, који је над њим бдио и с ону страну гроба..... Душе су се колебале и губиле веру. Са стрепњом су се ослашкивали разни гласови у природи и проматрале разне појаве. Тешко се и с болом читају оне странице из дела Константина Филозофа, где описује душевно стање, које је завладало међу београдским грађанима после предаје Београда. Чули су се тајанствени звуци, који су долазили из дубине реке Саве, звуци војничке трубе, као да огромна војска улази у град; неки стари, сиромашни калуђер тумарао је по улицама Београдским, ударао се у прса и викао „авај и јаох“; беше долетео и неки огромни орао, који је прелетао с једне градске куле на другу „од запада јако орљ ветхобразни перијем таљ зће от пирга на пирг прјељетаје бјеше и обладаше“..... Све су то била страшна знамења, која су код народа будила зле слутње.

Београд је био утврђен град, а имао је и своје пристаниште у које је могло стати око 15—20 галија. Пристаниште је потицало још из римског доба, а налазило се на дунавској страни према данашњој кули Небојши. Касније је пристаниште затрпано, али се лепо разабире на свим старијим плановима Београда. У граду је било места за 5—6000 коњаника. Град су опасивали двоструки зидови, учвршћени кулама. Куле београдског града биле су подигнуте по угледу на цариградске куле, које су се и данас очувале на цари-

АКО СТЕФАН
НЕ БУДЕ
ИМАО СИНА

градским градским зидинама. Према типу београдских и цариградских градских кула, подигао је Ђурађ Бранковић куле у свом новом граду Смедереву. У многим се старим делима налазе описи београдског града. Спомиње се, да је београдски град у петнаестом веку имао два засебна платна, једно унутрашње и једно спољашње. Унутрашње је платно сачињавало унутрашњи град, а друго спољашњи град. Спољашњи је град обухватао и чувао и унутрашњи град и варош, која се међу њима протезала. На овај је начин Београд утврђиван и касније. У том су погледу ванредно занимљиви стари планови Београда на којима се виде поједина утврђења, као и њихов правац. Унутрашњи је град имао облик четвороугаоника, а дизао се на највишем месту над сливом Саве и Дунава. Писци наводе, да су шире стране четвороугаоника, — од којих је једна гледала према Дунаву и Земуну, а друга према Врачару —, бројале у дужину по 500 корака, а уже стране по 250 корака. Од ужих страна једна је гледала према Сави, а друга према Банату. На крајевима четвороугаоника налазиле су се округле куле, а у средини сваке стране по једна четвороугаона кула. Десни угао горњег града, који гледа према Сави и Дунаву, био је ограђен засебним зидом. На том се зиду налазила једна четворна и једна округла кула. Постоји мишљење, да су се у овом делу града налазили дивни двори деспота Стевана. Ова је претпоставка тим вероватнија, што се с тог места пружа диван поглед на све стране, што се ту налази највиша тачка читавог утврђења над Савом и Дунавом. Деспот је сигурно, као и сви тадашњи владари, одабирао с нарочитим смислом и љубављу место за свој боравак. Сви су владарски дворци тог доба морали одговарати извесним условима. По лепоти положаја, по тишини и усамљености, јакој изradi, они су у исто време уточиште и одмаралиште владара. Поглед с високог места на ком се дворци подижу обухвата и град и варош. Такво је место, на ком су се дизали стари бизантијски дворци у Константинопољу, на таквом су месту у Константинопољу и каснији турски освајачи подигли своје огромне дворе, који личе усамљеној тврђави те доминирају целим Цариградом и заносе општом лепотом свог положаја.

Спољашњи градски део старог београдског града имао је облик петоугаоника. Две стране су се протезале дуж ду-

навске обале, трећа над Савом, четврта је гледала на Вишњицу и на Панчево, а пета на Врачар. Поједине су стране бројале по 1000 корака.

Кад су Турци дознали, да су чувену београдску тврђаву поново заузели Мађари, створили су план не само за освојење Београда, већ и за освојење читаве мађарске државе. Српски деспот Ђурађ Бранковић почео је међутим подизати своју нову престоницу Смедерево на Дунаву. Историја зидања деспотова града усекла се дубоко у сећање нашег народа, јер му је изгледало, да неће бити краја кудучењу и ношењу дрвља, креча и камена. План су градили грчки фортификатори. Зидањем је руководио Ђурађ Кантакузен, брат Ђурђеве жене, депотице Јерине. Град је довршен 1430 године. И данас се куле деспотовог града огледају у тихој дунавској води. Колико мисли, колико осећаја буде у нашој души. Како су трагичне, како страшне биле потребе, које су налагале подизање оних огромних зидина, данас сасвим потамнелих и у којима данас мирно расте трава и коров..... У свом новом двору развио је деспот Ђурађ велики сјај. И он и његова жена Јерина, и ако је народна песма не спомиње лепим именима, истицали су се својим знањем и настојањем, да скупе на свом двору најспособније и највредније људе из целе државе. Да би што боље учврстио своју државу Ђурађ је своју ћерку Катарину дао ~~зету~~ мађарског краља Сигисмунда, познатом угарском и словенском велеможи Ур^тиху Цељском, који је касније, у свађи, изгубио главу у старом београдском граду. Своју ~~млаћу~~ ћерку Мару деспот је морао дати турском султану Мурату II. Ово је било већ други пут, да се српска принцеза морала жртвовати за спас своје отаџбине. Најпре Оливера, ћерка кнеза Лазара, а сад Мара. Хришћанка за некрста! Како су велики и тешки били државни разлози, који су тражили овакве жртве. Обухвата нас дубоко жаљење пред ликом ових тужних принцеза, које су из своје земље одлазиле туђем народу, да живе животом, који није имао ништа заједничког с оним, што су оне дотад виделе и познавале. Но, ни ове жртве нису донеле спаса. Освајачки турски народ није се могао зауставити пред родбинским везама. Младој, снажној турској војсци, турским слутанима жељним славе, биле су потребне непрестане победе. У том је била њихова сврха. Девет година након довршења Смедерева, нову дес-

у старину

потову престоницу напао је и отео султан Мурат. Како је страшна ова страница наше историје, како је страшна судбина нашег народа, како је требало неизмерно много снаге и воље, да се у патњи очува неокаљана народна душа! Писци описују страшне призоре. По путевима, који воде из Србије за Скопље и Једрене, ишао је у дугом, бескрајном низу заробљени српски народ. Деца, жене, људи, везани ланцима и конопцима. Тргови су се напунили робљем. Продавани су људи, жене, деца — онога народа, који је до јуче био слободан и који је имао сва права на слободу. Спомини се, да је из деспотове државе одведено у ропство преко 200.000 душа. Туга, бол и страх завладали су светом, али права и велика помоћ није долазила. Тужно је робље и даље ишло бескрајним путевима, носећи на лицу своју сломљену душу, свој страшни бол и патњу.

После пада Смедерева, постао је Београд главни циљ турских освајача. Од самог почетка Београд је био главни циљ турске политике на Балкану. О Београд су се кроз два века неуморно ломиле турске силе. Ништа нису жалили турски султани, да га освоје. Примала се свака жртва, јер је преко Београда водио пут према мађарској престоници и према Бечу! Године 1440, првих дана пролећа, први пут у историји Београда, опсела је Београд огромна турска војска. Иако су се испуњавале слутње деспота Стевана, црне слутње српског народа, још није био дошао час. Стари се град још дуго држао. Штитила га је беспримерна храброст и љубав његових бранилаца.

У доба прве турске опсаде командант Београда био је мађарски великаш Јован Таловац. Родом је био Дубровчанин. Највећи део војске сачињавали су Срби, грађани града Београда и српски добровољци, који су похитали у помоћ граду, који је био срастао с народним осећајима. Турска сила, која се слегла под Београдом била је огромна. Преко 100.000 људи! Војску је предводио сâм силни султан Мурат II. Осим копнене војске, под Београдом је стајала и огромна турска флота од преко 200 турских лађа. Она је посела Дунав и Саву и тако отсекла Београд од Угарске. Огромна војска опколила је град с копнене стране. Предузети су велики радови за утврђивање положаја. Радило се дан и ноћ. Београд је био опасан високим зидом са кога су непријатељи бацали на град голема зрна камена. Војска

турска је била наоружана: стрелама, копљима и сечним (ручним) оружјем. Мађари су осим тога имали још и неку врсту примитивних *пушака*, које су проузроковале велики страх међу турском војском. Но, иако су пушке и пушчани прах били нова врста оружја, која је својом новином доводила у забуну турску војску, ипак је турска војска неколико пута јуначки јуришала на град. По заповести султановој, биле су напрегнуте све силе. Требало је пошто пото освојити град! Но хришћанска се тврђава јуначки држала. Посада је била лављег срца, а при руци су јој стајали и српски војници, који су се налазили у турској служби. Из турског логора у опсађени град често су се залетале стреле на којима је био причвршћен план јуриша и тачан извештај о читавом кретању турске војске. Осим тога у турском логору се појавила и нека болест, која је немилеце десетковала војнике. Да би на неки начин савладао опседнути град и приморао на предају, одалучио се султанов помоћник Али-Бег-Авраназовић, да изгради подземни тавник, лагум и да кроз лагум продре у град. Нашли су згодан заклон, узвишење, које им је служило, као заштита. Прикривени иза узвишења, стали су Турци с највећим маром копати лагум. Копали су га и дан и ноћ. На раду је било запослено неколико хиљада војника, а безбројне камиле и коњи улазили су и излазили из лагума доносећи грађу и износећи земљу. Већ је изгледало, да ће Авраназовићев план успети. На велику султанову радост, копање се приближавало крају, наступио је одлучан час. Но на сву срећу по хришћане, опет је један од незнатних пријатеља из турског логора убацио у град стрелу с писамцетом, које је извештавало браниоце о ономе, што се збива у турском логору и упозорио на велику опасност, која је претила од подземног лагума. Писмо је изазвало запрепашћење. Страшно је било турско лукавство. Преваром, а не јунаштом хтели су освојити стари град. Хришћани су се стали спремати на одбрану. Под Таловчевим руководством изграђена је огромна мина, напуњена сумпором, смолом, сувим шибљем. Ту су мину хришћански војници убацили у лагум, који је већ био изграђен до у сам град. Кад су лагум с градске стране засули, па запалили мину, кад је настала експлозија, у лагуму се налазило мноштво турских војника, много камила и коња. Дејство је било страшно, страшан

Евренос

призор! Уништена је сва војска, која се налазила у лагуму, као и камиле и коњи.....

Седам месеци трајала је турска опсада, седам пуних месеци опирали су се јуначки хришћани не показујући никаква знака малаксалости. Беше већ погинуло преко 20.000 турских војника. Срдит и очајан ради свог неуспеха дигао је коначно султан Мурат опсаду. Мађарским посланицима, који беху дошли још за време опсаде Београда, рече: — „Одлазим, јер желим Вашем краљу дати времена, да се промисли, па да ми драговољно уступи Београд заједно с оним делом Србије, који још држи у својој власти. Турци ће и тако пре или после добити Београд, јер га морају добити!“.....

Тако се свршила прва турска опсада Београда. Исто тако потучени су Турци, кад су идуће године под заповедништвом смедеревског санџак бега Исак-паше изненада навалили на Београд. Тад је већ над Београдом сјало име неустрашивог и великог јунака, чувеног Јована Хуњади-а, који је познат у нашим народним песмама под именом Сибињанин Јанка. Бежећи вратили су се Турци према Смедереву.

Храбро опирање хришћанске војске у Београду и нове ратне комбинације навеле су Исак-пашу на мисао, да у близини Београда сазида нов град, ког су Турци прозвали Авала, Хавала или Хевале, што значи — нешто високо. У нарочиту турску особину спада овако подизање утврђења око главног места, коме је смерала турска политика. Много раније него што су освојили Цариград, Турци су на његовом домаку, на Босфору, саградили познату тврђаву Румели Хисар, која је и данас одлично очувана и стоји, као успомена на најтеже моменте из живота старог византијског града.

Год. 1443, на наваљивање римског папе Еугена и његовог кардинала Јулија, под Хуњадијевим вођством против Мурата заратиле су уједињене: српска, угарска, пољска, влашка и немачка војска. После сјајних победа ове војске и великог победносног похода преко балканских планина, *био је у Сегедину 1444 закључен мир на десет година.* Султан се одрекао свих својих права на Србију и признао *Ђурђа Бранковића* за самосталног владара.

Уздјући се, да ће Турке сасвим протерати из Европе, хришћани су наскоро прекршили мир, а нова огромна војска

упутила се дуж Дунава према Црном Мору. У страшној бици код *Варне 1444* пропале су све муком добивене тековине хришћанске војске. Поред хиљада војника, који су оставили свој живот на бојном пољу, погинуо је и кардинал Јулије и угарски краљ Владислав. Сва Србија и Босна дошла је под власт Муратова сина Мухамеда у чију се корист Мурат већ раније одрекао престола преузимајући поново владу у своје руке, само онда кад је царевина била у опасности.

Муратову сину Мухамеду било је двадесет и једна година, кад је дошао на престо. Силни овај владар, који је у историји познат, под именом „победник“, нарочито се одмах у почетку своје владавине истакао грозним уморством нејаког Муратовог сина. Иначе је проширио углед своје државе не само великим победама, већ нарочито својим одличним законима, који су помагали, да се одрже освојени крајеви. Највећи државни великодостојници били су: везири, кадиаскер-војни судија, дефтердар-министар финансија, нисханџи-султанов секретар. Везира су била четири. Најмоћнији је био велики везир, који је био и чувар државног печата и имао право да у свом стану одржава диван на ком су се расправљала важна питања. У војсци су и даље биле главне аге, јаничарске аге, спахијске аге и аге осталих коњичких војска.

Међу Мухамедовим војничким делима, најзнаменитије је *освојење Цариграда 1453 г.* Цариград је пао после страшне опсаде и љутих бојева по цариградским улицама где је погинуо и последњи византијски цар Константин. Више је волео јуначки умрети, него ли срамно живети. Три године касније, 1456, Мухамед је опсео Београд огромном војском, која је бројала преко 150.000.

Да ли се после пада старе византијске престонице Београд могао одупрети турској сили? Мухамед је освојио град, око чијих су се зидина борили толики народи. Чврето је веровао, да му се ни Београд неће моћи одупрети, да ће као победник прећи Мађарску, ући у Беч и Рим и под турском влашћу обновити некадашњу римску империју. То је онај велики сан кога су од дана пропасти старог Рима сневале многе велике војсковође.

Као некад султан Мурат II, тако је и Мухамед располагао великом флотом, која је имала задатак, да онемогући сваку везу између Београда и Мађарске. На копну се турска

војска разместила у полукругу од Дунава до Саве. Ратне припреме пред самим Београдом трајале су од 13 јула до крај месеца јула. Изграђена су утврђења, окопи, батерије; пешадија и коњица распоређене су у бојнице између Миријевског потока и Булбулдере, на Врачарској висоравни и оконици према Мокролушком Потоку. Главна операциона база постала је стара царска престоница Крушевац. У њу су стизале и носиле ратни материјал непрегледне караване од хиљаде и хиљаде мазги и камила. Довлачио се бакар, калај и комади звона са српских цркава. Из овог огромног материјала левали су се топови за опсаду Београда. Турци су располагали са преко 300 топова од којих 22 тона по 27 стопа дужине. Материјал је доведен под Београд нешто Дунавом, а нешто Моравом. Бескрајни турски шатори с полу-месецом, разним турским ратним знаковима, прекривали су огромни простор око Београда. Између шатора јахала је обесна турска коњица, пролазили су пешаци, сви у шареним турским одорама, сви жељни борбе и богатог плена. Не само Мухамед, већ је и сваки турски војник мислио, да је турска сила неодољива, да војску под Београдом чека велика победа, која ће се пренети далеко преко српских граница, и подврћи под власт силног султана и друге безбројне градове и крајеве, које они нису ни знали, ни видели, куд их је водила воља свемоћног султана о којој нису ни расуђивали. Дисциплина војске била је главно, најмоћније оружје безбројних турских победа. И турска војска и опседнути град осећали су, да претстоји једна од највећих борби, што је памти свет. У мађарској држави и у хришћанском свету на Западу није било правог схватања и разумевања. Мало је ко хтео схватити, да прети велика опасност не само старом граду на обалама Саве и Дунава већ и целом културном свету. Мађарски великаши су се међусобно свађали, јер је наступила велика борба за престо. Краљ Владислав, који је по обећању требао да предводи војску, у пресудном часу оставио је престоницу Будимпешту и с грофом Целским похитао на велики лов, који је био приређен у бечкој околини.

У великој опасности за даљу судбину Београда, у овој општој несрећи и безглавости хришћанског света, засјала је једна велика звезда, која својим сјајем осветљава таму тих старих времена. Команду над Београдом преузео је у

145
 своје руке Јован Хуњади, чувени мађарски великаш, који је 5. јуна 1446 изабрат за губернатора мађарске државе. И отада и дотада у својој славној историји, Београд је упознао много великих војсковођа. Први ратници и војсковође света окушали су своју срећу под Београдом. У целом том сјајном ратничком кругу, у кругу људи, чије главе ресе венци славе, ради њиховог јунаштва, генијалне команде, самопрегора и племенитости, Хуњади, који је код нас познат под именом Сибињанин Јанко, заузима одлично место. У оно тешко доба опште безвољности и уморности, он је извор велике радости и наде. Уз Хуњадија и као појединци и као скупина истицали су се српски ратници, који су од прве турске навале учествовали у свим борбама за ослобођење. Неустрашиви и јуначки, одлучујући исход читаве борбе, они су увек били онај главни елемент, који је војсковођама омогућавао извођење најтежег и највећег ратног плана.

Уз Хуњадија и Србе — ратнике, истиче се још једно лице, чије се име у вези са знаменитом одбраном Београда 1456 г. неће никад заборавити. Име старог францисканског калуђера Јована Капистрана. Пун фанатизма, заноса, свете вере, овај је калуђер у борбама, које су се развиле под Београдом починио права чуда. Као да га је сам Бог штитио. Кретао се у највећој ратној вреви и гужви, свуда је ишао са својим дрвеним крстом у руци, потстичући и бодрећи на нова јунаштва, на нови отпор. Није знао ни за глад, ни за умор. Пример светле несебичности, великог духовника, великог и страственог борца и говорника, који је једном својом речи покретао и скупљао огромне масе спремне за крајње жртве.

У то доба свака борба против Турака сматрала се борбом за веру, за свету општу ствар. Борба се водила у заједничком интересу свих хришћана. Било католику, било православном, сваком хришћанину била је срамота да остане скрштених руку, кад су се хришћани ма где борили против Турчина. У свакој хришћанској војсци били су заступљени најразличитији народи. Тако су се и овом приликом међу београдском војском налазили и талијански и немачки и француски војници и витезови, али их се ни из далека није одазвало онолико, колико би требало. Папин кардинал Сан-Анђело довео је собом незнатан број крсташа; од свих мађарских великаша беху стигли у помоћ Београду само

Михајло Силађи и Јован Корођ. Како је то било мало према огромној турској војсци и како је био тежак задатак Јована Хуњадија!...

Но и овде је стари свећеник Капистран светла тачка. Својим ватреним речима и беседама сакупио је око себе војску од преко 50.000 људи. Чудновата је била та војска и ни мало слична организованој и до зуба наоружаној турској војсци. У Капистрановој војсци, наоружани секирама, косама, чекићима, ножевима, један уз другог ишли су људи најразличитије доби и старости. Баџи, калфе, шегрти, мајстори, калуђери и попови. Шарена, слабо наоружана гомила, повезана једном мишљу и једним осећајем, којој је та мисао била главни извор снаге. Њихове су очи увек биле упрте у високу Капистранову фигуру, а душа пуна љубави према старцу свештенику, који се борио са највећим заносом и пожртвовањем. Уз певање многих црквених песама, ова чудна војска је ишла неустрашиво, храбро, увек напред! На свим сликама, које су нам се сачувале из тог доба, видимо високу Капистранову фигуру с крстом, како се повија по градским бедемима, а за њим његове храбре приврженике.

У Београду је био командант Михајло Орсага, а имао је и помоћника, Шпањолца, Јована Бастида. Хуњади је искупио своју војску у Сегедину. — Поред војске Капистранове беше стигло једва 8.000 људи. За прелаз војске преко Саве и Дунава беше спремљено 200 лађа. Из Сегедина је војска прешла у Сланкамен, а одатле је кренула према Београду. Колико је хришћански положај био тежи види се по томе, што је хришћанску војску требало тек пребацити у Београд, а реке су биле запоседнуте безбројним турским ратним лађама. Из београдског пристаништа, на турско запрепашћење, наједанпут се отиснуло 40 лађа, што их беху израдили Срби Београђани. С овим су лађама српски ратници ударили на Турке с леђа у исто време кад и Хуњадијева флота. Битка је била одлучена у корист хришћана. У борби је погинуло 5.000 турских војника, четири су им лађе потонуле, 9 је лађа запаљено, а остатак се спустио Дунавом, далеко испод Београда... Тако се, благодарећи јунаштво Београђана, срећно свршила битка на води и омогућила хришћанској војсци улаз у опседнути Београд, који је нестрпљиво чекао на помоћ.

По градским бедемима и рововима развила се очајна борба двеју неједнаких сила. Са српске стране Турци су већ били порушили спољашњи градски зид, који је опасивао и варош и горњи град. Кроз начињене отворе продрли су Турци у варош и потисли мађарску посаду из вароши у град. Стали су наваљивати на горњи град, спуштати се у градске ровове, пењати се на градске зидине. У мађарској војсци настала је паника. Неки су већ стали бежати и навозити се на Дунав, да пребегну у Земун. Појава Хуњадија и Капистрана на градским бедемима улила је у хришћанску војску срчаност. Појава великог команданта и великог свештеника у чију је моћ веровала читава војска! Опсађеници су стали бацати у ровове запаљено пруже натопљено у сумпор и смолу. Развила се борба прса у прса. Кад се један Турчин успео на градски бедем и већ хтео да у знак победе забодје турску заставу, ухватио се с њим у коштац српски ратник Дуговић. Кад га није могао надвладати на тај начин, намерно се с њим скупа стропоштао у градски ров, где су оба на месту остала мртва. Кад су Турци напустили градске бедеме и ровове, и почели се повлачити у варош, јурнули су за њима са свом својом војском и Хуњади и Капистран: један са стране Дунава, а други са стране Саве. По граду је трајала борба читав дан. Тек о подне следећег дана успело им је да истисну Турке ван вароши, из градских зидина. Турци се још нису били ни освестили, а већ је Капистран изашао ван вароши и у њиховом их логору напао са свом својом војском. Са свих страна салетили су се Турци. На месту најгуше битке нашли су се и султан Мухамед, са сабљом у руци, и Смајил-Ага. Наскоро је султан рањен, а Смајил-Ага убијен. Београд је био спасен. Добијена је једна од највећих битака из тешког доба турско-хришћанске борбе. Константинопољ је пао, али се одржао стари Београд на Дунаву и Сави. Турци су изгубили велики део своје војске, а и безбројне топове. Дан хришћанске победе, 6 август 1456, остао је у трајној успомени. Он се и данас слави по хришћанским црквама, као дан победе крста над некрстом.

Писци, који описују ове далеке догађаје, спомињу, да је пораз под Београдом на султана Мухамеда тако страшно деловао, да је тражио отров којим би се отровао. Шкргутао је зубима и у бесу јаукао. Донста је то морао бити страхан

пораз за султана, који је сневао, да ће преко Београда освојити велике градове западне Европе и у Риму заузети стари императорски престо, као владар уједињене римске империје.

Док је султану Мухамеду било суђено, да још дуго живи после овог пораза, све до 1481, дотле је историја Београда у књизи великих жртава из доба турско-хришћанске борбе под старим градом, који је у то доба добио велики и почасни наслов „antemurale cristianitatis” (бедем хришћанства), — бележила имена првих великих жртава гигантске борбе, која се протеже кроз неколико векова.

Кратко време иза извојеване победе, пошто су извршили свој задатак на опште дивљење целог света, умрли су, у кругу својих пријатеља, велики војсковођа Јанко Хуњади (Сибињанин Јанко) и његов дични помоћник, велики свештеник и јунак Јован Капистран, чије су дивне беседе о хришћанској вери, о великој дужности и љубави према отаџбини улиле у душу београдских бранилаца одушевљење, које је по снази и последицама било јаче од турске многобројности и признатог јунаштва.

Истрошен од ратног напрезања, Хуњади је подлегао зарази, која је завладала у Београду услед распадања огромног броја људских телеса (преко тридесет хиљада), која су на брзу руку сахрањивана по највећој јулској врућини. Умро је у Земуну 1456 године, на рукама свог великог пријатеља Капистрана, који му је дао и последњу свету причест. Капистран је умро мало после њега. Дивни старац утрошио је у одбрани Београда своју задњу снагу, жртвовао се сав и душом и телом. Није било чудо, да је тако брзо подлегао болести, која га је снашла укратко после Хуњадијеве смрти. Умро је 23 октобра у Илоку. Захвално потомство ће у вечна времена спомињати дела ових првих великих жртава, чији се значај и вредност дубоко дојимао и његових савременика.

Уз стару хришћанску војску увек су ишли и многобројни инжењери и уметници. У тексту, поред свих планова и слика старог Београда што су их они израдили, спомињу се имена и дела Сибињанина Јанка и Јована Капистрана. Па ипак су ово тек прва велика имена у дугом низу имена бео-

градских јунака, који су погинули у борби за слободу Београда, и који су његовом добру и напретку посветили и дали своје највеће напоре и душевну снагу.

Велика је била патња, коју је поднео Београд, али је исто тако велика и љубав, која га је обасјавала вековима, и која се огледала у бесмртним делима његових безбројних јунака.

Још два значајна догађаја из историје Београда десила су се ове исте године. На Бадњи дан 1456 умро је деспот Ђурађ Бранковић, а неколико дана пре тога убијен је у старој београдској тврђави деспотов зет гроф Урлих Цељски, угарски палатин и тада први човек у мађарској држави.

Смрт деспота Ђурађа је болни епилог велике борбе српског народа за слободу. Умро је сав скрхан и сломен гледајући пред собом пропадање државе и патње у сопственој породици, коју је дозео дубоком и нежном љубављу човека и оца. Смрт Урлиха Цељског била је последњи ударац, кап, која је испунила горку деспотову чашу. Цељског је убио Владислав, син Сибињанин Јанка, вођа мађарске народне партије, која је у Цељском гледала странца и насилника. У убијству је уз Владислава учествовао и тадашњи командант града Михајло Силађи, као и четрдесеторица других Владислављевих приврженика. За своје дело Владислав је био осуђен на смртну казну, па је стрељан, а мало после тога, после смрти тадашњег мађарског краља Владислава, на престо је народ подигао Матију Корвина Хуњадија, једног од најзнаменитијих и највећих мађарских владара, а другог сина прослављеног јунака Јанка Хуњадија. То је био епилог београдске одбране, јуначке борбе, која је још за неколико деценија задржала Београду велико знамење бранича хришћанства.

С истом намером којом су подигли град Жрвањ, Хавалу, подигли су Турци 1470 још један нови град на Сави, Шабац, кога је Матија Корвин отео из њихових руку тек након тешке и мучне борбе. И Шабац, као и Жрвањ, служио је Турцима, да лакше освоје Београд. После Мухамедове смрти на турски престо дошао је 1481 г. његов син Бајазит. Године 1490 покушао је Бајазит да освоји Београд, али без успеха. Овај султанов покушај, да на препад освоји Београд, везан је за једну тамну и страшну историју, која нам личи на најмрачније визије средњег века. Освојење Бео-

града било је поверено смедеревском паши Сулејману. Паша је свој потхват хтео да изведе лукавством. У доба, кад се, Ладислав Розгоњски, тадашњи командант Београда, налазио на путу ван Београда, упустио се Сулејман-Паша у тајне преговоре с његовим заменицима: ерцхерцогом сремским Лоренцом Ујлаком, и пријором од Аурани, обећавајући им велику награду, ако му предају град. Розгоњјеви заступници, лакоми на новац, пристали су на страшну издају. Али је за издају дознао заповедник темишварске тврђаве, кнез Павао Кениш, који је одмах похитао у Београд, да казни издајнике. И главни кривци, који су лишени својих звања, и њихови помоћници, бачени су у страшну тамницу београдског града. Ту су најпре мучени глађу, а кад је глад достигла највећи степен, присиљени су да редом кољу један другога, натичу на ражањ, пеку и једу. Ова се страхота понављала све до последњег, који је уморен глађу... Тако су били кажњени издајнице Београда. Тешко је замислити нешто страшније. Прича о овом страшном догађају сачувала се и на старом плану Београда из тог доба, чију слику доносимо на другом месту. Доносимо и извод из оригиналног текста приче, јер нам он може послужити да видимо, каквим су језиком писани стари немачки извештаји, који говоре о Београду.

Стари текст гласи: —

„Abermalen im Jahr 1456. (den 13. Junij) hat der Türkische Kayser Mahumet mit 150000. Mann Griechisch-weissenburg zu belagern (und greulich zu beschliessen angefangen; Corvinus der grosse und kühne Held aber) mit dem numehro heiligen Capistrano, Priestern S. Francisci Ordens (hat eine starcke) mit vilen Volck (auch all-benöthigten Mund-und Kriegs-Provisionen beladene Schiff-Flotte zusammen gebracht) und in Angesicht dess wüthenten Feinds Succurs und Proviant in die Vestung gebracht (da dann Corvinus durch seine Tapferkeit) Capistranus aber mit seinen Seel-eyfferenden Anmahnungen (Predigen) und Aussteckung eines (mit der Bildnuss dess Gecreutzigten Heylands Jesu Christi, gemahlten Fahnen) die Miliz so aufgemuntert (dass die Feinde auss dem bereits durch Sturm eroberten Zwinger aussgejaget worden) und nachdeme die Türcken durch einen abermaligen grausamen

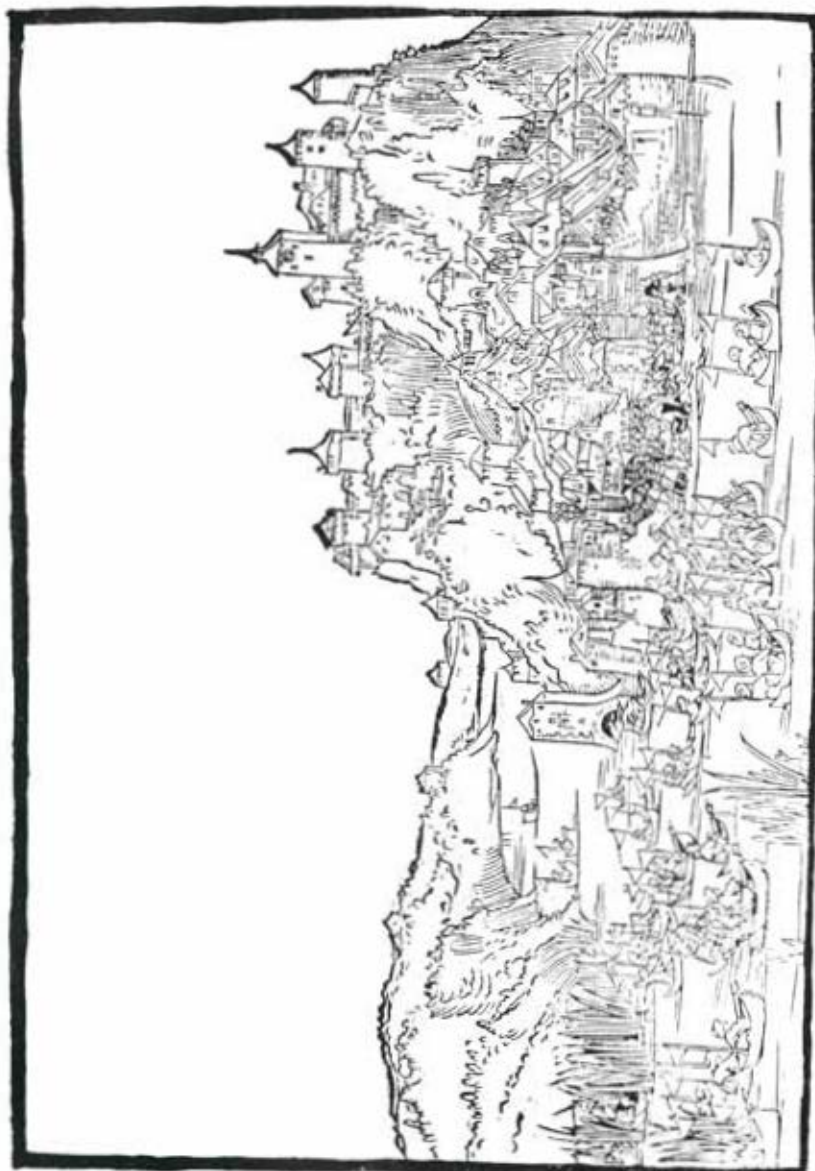
Sturm obbemelten Zwinger wider behauptet (hat die Christliche Guarnison den 6. Augusti einen heldenmüthigen Aüssfall gethan) in welchem Treffen (so einer hissigen Schlacht gleich ware) die Türcken nicht allein mit Hinterlassung dess Geschütz die Flucht genommen (sondern der Türckische Kayser selbst mit einer Fahnen-Stangen durch ein Augtödlich verwundet) mithin die Vestung von diser abermaligen harten Belagerungbefreyet worden: der Heldenmüthige Corvinus aber hat der flüchtigen Feinde im Nachsetzen noch über 2000 erleget (sich aber hierbey also abgemattet) dass selbiger den 10. Septemb. besagten Jahrs seinen Geist aufgeben müssen. *Im Jahr 1493. liesse Paulus Kinisius, damaliger Commendant zu Temeswar, einige Ver-räther (so Griechischweissenburg den Türcken in die Hand spillen wollen (einen nach dem andern) wie die Hammel lebendig an einem Spiess bratten) und von denen andern aufzehren der letztere aber müste vor Hunger in der Gefängniss crepiren."*

Иако је турска сила 1456 г. одбијена од Београда, мира и затишја у борби није било. Није га било ни у самој турској држави. Краљ Матија Корвин умро је 1490 г. Против Бајазита устали су под крај владавине његови рођени синови. Ослањајући се на јаничаре, у тој се борби као најјачи показао најмлађи Бајазитов син Селим, који је коначно присилио оца, да се одрече престола. Бајазит је умро на путу у прогонство 1512 г.

Иако јуначан, као и сви његови преци, Селим је један од најкрвожеднијих турских султана. Уморио је два своја брата и петорицу нећака. Звали су га „неумољиви“. Историја је о њему записала најстрашније речи, које се могу казати о једном владару: „Његова је владавина била таква, да би била срећа, кад би је било могуће избрисати из историје народа, јер одвише жалости и понижава човечанство“.

Турским ратовима под Београдом посветио је нарочиту пажњу генерал Протић, чији су редови штампани у издањима Чупићеве Задужбине.

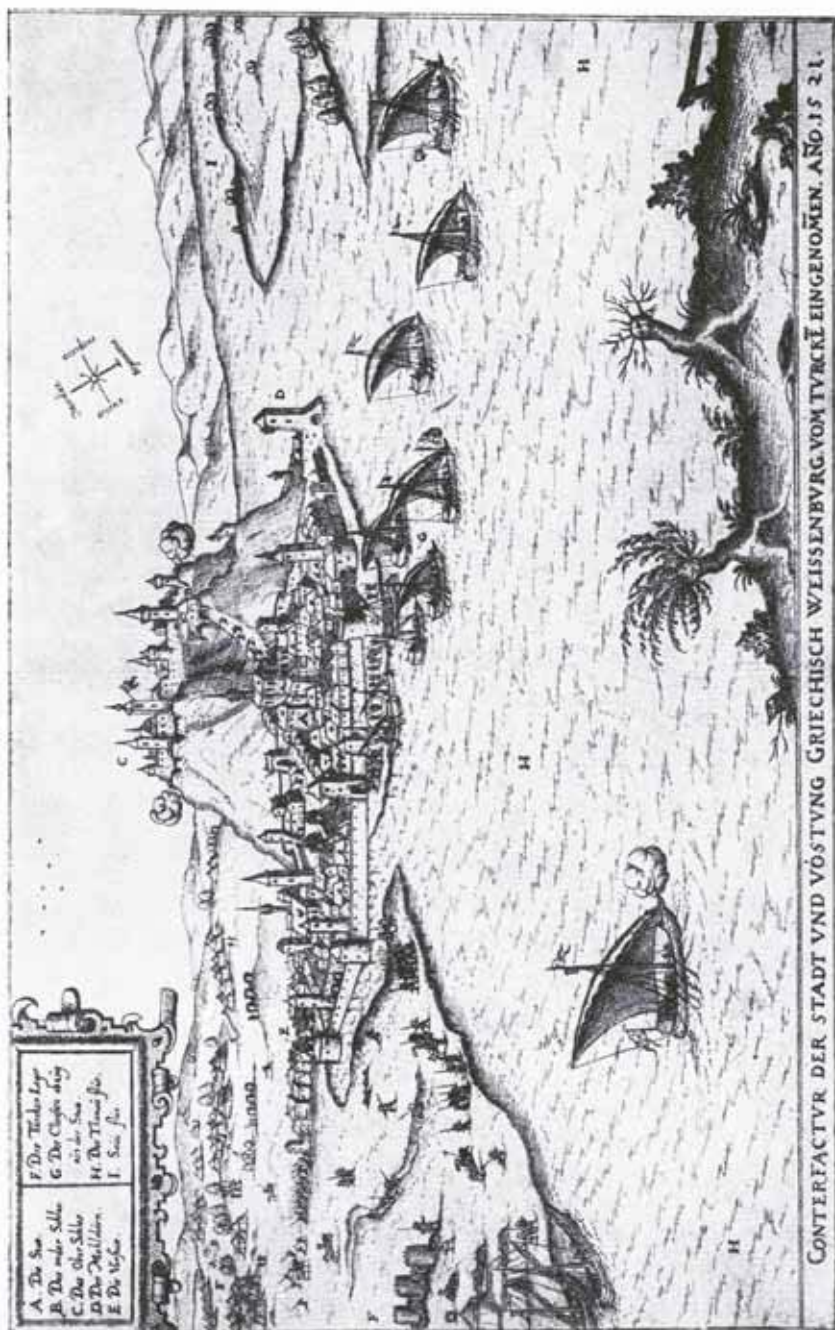
Врло интересантне податке налазимо и код писца турске историје Ј. Хамера (Joseph Hammer: „Geschichte des Osmanischen Reiches“), која је штампана 1827 године, а исто тако и код И. Сопрона, који је на немачком језику написао занимљиву монографију Земуна и околине.

Београд 1521 године. У стари град продире побелиничка турска војска султана Сулејмана Величанственог.

Заузеће Београда 1521 према старој турској кроничи.

Београд 1521 године. Хришћани напуштају стари град на обалама Саве и Дунава.

СУЛЕЈМАН КАНУНИ, СУЛЕЈМАН САХИБИ КИРАН

У почетку XVI века, 1520 г., ступио је на турски престо султан Сулејман, син султана Селима, један од највећих људи свога доба, човек, чије је јунаштво, знање и образовање, многобројни природни дарови, смисао за лепоту, уметност, науку, законодавство и државну управу, — нашло велико признање и код његових савременика и код потомства, код уметника и код историчара. Савременици су га назвали „Сулејман Кануни“ — што значи Сулејман Законодавац —, и „Сулејман Сахиби Киран“, — што значи Сулејман господар свог века. На западу су му дали назив „Величанствени“. Знаменити талијански сликар Веронезе приказао га је на чувеној слици: „Свадба у Кану“, која се налази у Лувру. Већ на први поглед све нам то открива огроман значај личности новог турског султана, ком је било суђено, да своје ступање на престо овенча једним великим историјским догађајем: *освојењем хришћанске „Предстраже“, старог „Antemurale Cristianitatis“, старог Београда*, који је веома јуначки издржао две велике турске опсаде и неколико турских јуриша у којима се прославио цео низ знаних и незнатих бранилаца Београда. Сулејману је било суђено, да у Београду заснује турско господство, које је трајало близу два века, а које је до краја изменило изглед овог старог града и начин његовог живота.

Чини се, да је доиста било суђено, да Београд доживљује само велике догађаје и да све највеће личности разних историјских доба повежу своја велика имена с именом старог града. Турцима је Београд био кључ за цео велик и привлачан Запад, камо су били устремљени погледи турских султана од првог почетка ширења њихове силе и моћи. Живот Сулејмана Кануни је прича проткана јунаштвима и великим делима, прича о човеку, који је господарио својим

веком, који је међу милионима људи, у низу безбројних имена обележио своје име сјајем и величином, које ништа не може потамнити. Попут старих арапских калифа, бринуо се за сироте и удове, подизао величанствене џамије и имарете (библиотеке), јавна купатила и дивне чесме.

Кад је после смрти свога оца ступио на турски престо, било му је 26 година. Селим је умро у Једренима од тешке болести, која не штеди ни богате, ни сиромашне. У часу његове смрти, Сулејман се налазио у унутрашњости Мале Азије, као управник једне провинције. Наследник престола био је у даљини заштићен од свих ненадних излива очеве срџбе, која није познавала границе, кад се нешто противило његовој вољи. Још из младости Сулејман је добро познавао силу те воље. Умало што једном приликом није настрадао, кад се усудио приговорити оцу, да су његови поступци и превише окрутни. Одрастао је у Цариграду, у Топ Капу Серају, чувеном дворцу турских султана. Ту је одгајан у друштву турских пажева, који су били хришћанског порекла. Главна пажња се посвећивала војним вештинама и књижевности, коју је Сулејман нарочито волео, јер је и сам био надарен песничким талентом. Кад је навршио седамнаесту годину, морао је преузети управу у провинцији, а повремено је управљао и самом престоницом. Тако је млади принц пун знања и државног искуства ступио на престо. Његов први доглавник, велики везир Ибрахим, био је син неког сиромашног грчког рибара. Као малог дечка Ибрахима су заробили турски гусари. У азијском граду Смирни, камо су гусари послали дечка на продају, купила га је нека старија жена, која га је наскоро толико заволела, да се сва посветила његовом васпитању. Одгајала га је, као своје дете. Узела му је најпознатије учитеље, који су му давали поуке из Корана, језика, говорништва, песништва, а нарочито из музике. Како је у науци одлично напредовао, мали роб је био љубимац целог града. Сви су се дивили његовој лепоти и бистрини схватања, а нарочито његовом великом музичком дару.

Једнога дана кад је ловио у крајевима, где је живео мали роб, принц Сулејман зачује дивне звуке флауте, који су допирали из даљине. Кад се приближио, угледао је Ибрахима. Очаран, Сулејман се зауставио пред дечком и кад је из његових паметних одговора разабрао, које и откуд је,

откупио га је од његове заштитнице, одвео на свој двор и подигао до стог првог доглавника.

Чим је ступио на престо, Сулејману је била главна брига, да прошири своју власт према западу, да заузме Београд и покори мађарску државу. У то доба у Мађарској је владао син чешког краља Владислава, млади краљ Лудвиг, који не беше дорастао тешкој задаћи, да управља државом у време, кад је на влади морао седети човек гвоздене воље и човек, који је сав предан искључиво свом великом државном делу. Осим тога, у Европи још никако није било праве слоге, ни правог разумевања о величини турске опасности. Какво је стање било у Европи, лепо показује једна немачка песмица, која се у то доба певала у народу, а која у преводу гласи: —

„Страшни Турчин је поново довео велику силу у Угарску, освојио „Grichisch Veisenburg“ и зато сад слави велику славу. Из Угарске ће наскоро још за бела дана доћи у Аустрију, Баварска му је одмах под руком, отуд ће стићи у друге земље. Ускоро може стићи и на Рајну, зато не смемо часити часа и немамо никад мира. Наше оклевање и себичност, пркос према суседима, мржња, злоба, завист помажу Турцима у освајању“...

Посланицима, које је Сулејман послао у Мађарску, да траже од Мађара, да му плаћају данак, Мађари су одрезали нос и уши и уместо одговора султану послали те остатке бедних жртава. Није могло бити теже увреде за младог и поносног султана. На његов налог по пространој турској царевини разлетели су се брзи гониоци и стали скупљати војску, која се морала кренути против Мађарске под заповедништвом самог великог султана. Била је прикупљена огромна војска, која је у свачијем срцу побудила страх и трепет. По улицама Константинопоља у најбољој ратној опреми промарширало је 300.000 војника. То је било у пролеће 1521 г. Најлепше цариградско време... Сунце је сијало и зраци се одбијали о светле панцире, копча и стреле турских војника, који су великим заносом поздрављали свог султана. Око 6.000 камила носило је храну и муницију. У души занесен, али хладан на око, гледао је Сулејман ову велику војску, којој је било суђено, да пронесе његово име далеко преко турских граница.

Огромна турска војска стигла је под Београд 26 јула 1521; београдски одред предводио је чувени Пири-паша. Успут је, 7 и 8 јула, освојен Шабац у ком се мађарска посада јуначки бранила. Изгинула је цела посада, која је бројала нешто преко 100 војника. Ни један није остао у животу. Били су се заверили, да ће бранити град до задње капи крви. Чим је војска стигла под Београд, Пири-паша је проучио положај града и околине, разместио војску и стао градити утврђења за заштиту људи и топова. Кад су све припреме биле готове, отпочело је опседање града, које је трајало све до 29 августа. Тога дана је Београд, који се тако јуначки одупирао у ранијим бојевима, пао у турске руке. И поред све јуначке борбе његових бранилаца, нарочито српских добровољаца и Срба Београђана, град се није могао одупрети огромној Султановој војсци. Целокупна београдска посада износила је једва око 700 војника. Мала помоћ, коју је послао мађарски краљ, није пуштена у град, јер су се заповедници града бојали, да неће бити хране ни за посаду, која се већ налазила у граду. Није било ни топова, ни барута, ни артиљерије. Пири-паша предузимао је јуриш за јуришем. Кад је под Београд стигао и Сулејман, на спољашњем градском платну већ је било направљено неколико продора. Чим је стигао, султан је послао све своје јаничаре међу трупе, које су непосредно јуришале на град. Са ушћа Саве и Дунава топови су тукли доњи део града, да би топовском ватром обухватили цео доњи град, по султановој наредби пренети су топови и на Ратно острво на Дунаву. Под страшним ударцима полако је падала једна кула за другом. Видећи, да се не могу одржати на превише широкој линији, браниоци су се по мало повлачили у горњи део града. Да се Турци не би сместили у напуштене хришћанске куће, запалили су их пре повлачења. Цео Београд наједанпут је запливао у страшном мору пламена. Над пламеном се издизао горњи део града и видела се посада, која је сваког часа бивала све мања.

Колико је мисли пролазило кроз Сулејманову главу кад је гледао ову слику?! На том месту, где се он у том часу налазио, стајали су пре неколико десетина година његови претходници, који су се заклели, да ће освојити стари град. Он је испуњавао и њихов и свој завет.

Поглед му је лутао од пламена, који је гутао домове београдских грађана, према горњем граду, према великим хришћанским црквама, чувеном стубу, кули осматрачници деспота Стевана, на којој се после деспотове смрти, као весник несреће, појавила „велика орлушина са запада“. Гледао је српске реке, место, где се Сава губила у Дунаву. У мислима му је излазила пред очи слика његовог престоног Цариграда, Истанбула, који га је још у детињству очарао својом лепотом. И ратник и песник, султан је осетио сличност двају градова, једног на сливу великих мора, а другог на сливу огромних река. У мислима му се стварала слика будућег Београда. Београд је морао постати други Цариград! Цариград на Сави и Дунаву. — Главни логор турске војске у њезином походу према западу. У њему су се морале подићи турске богомоље, и развити турски живот. У исто време док је велики султан замишљао нове турске богомоље, висока минарета, учинило му се, да чује звук звона. Звук је био жалобан и тужан, расејавао се и губио према пространим мачванским и сремским равницама, као да се хтео сакрити тамо негде откуд је у будућности морала стићи она сила, која ће уништити Сулејманово дело и вратити Београд хришћанству.

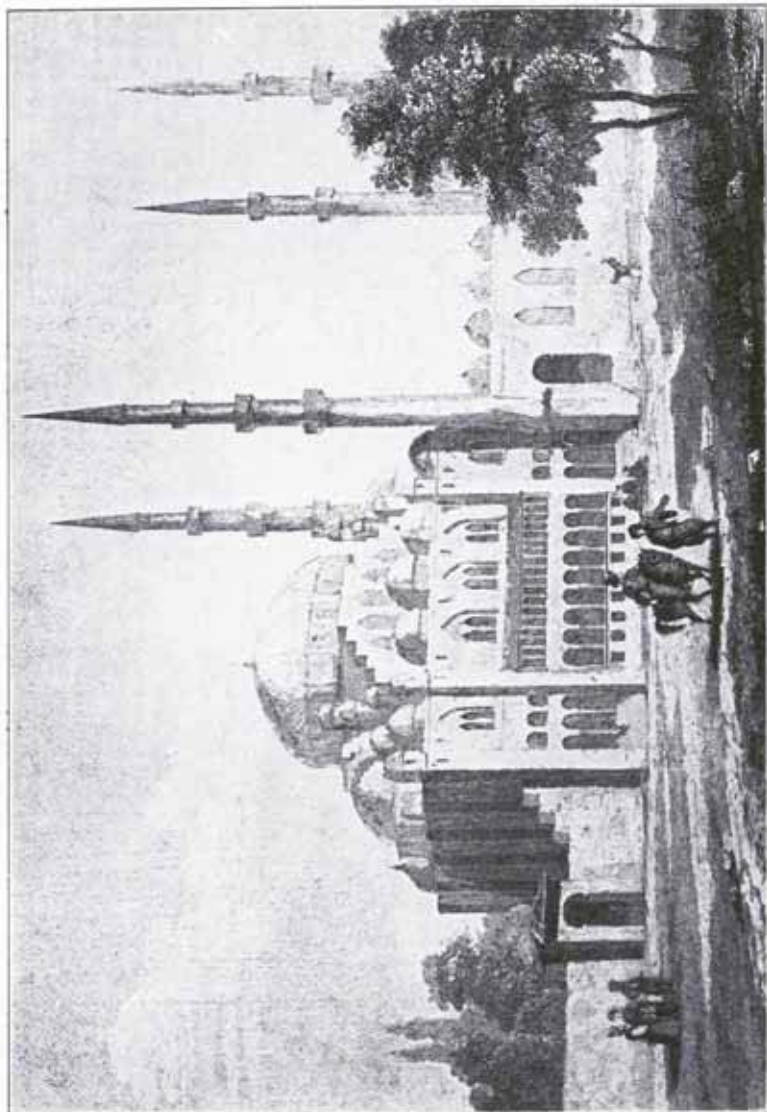
Описујући последњу хришћанску борбу под Београдом, многи су писци забележили причу, како је Београд зато пао, што се међу посадом нашао издајница, који је казао турској војсци, да ће лако заузети град, ако га нападне са Саве и Дунава, са места откуд су по султановој наредби занста грували турски топови. Тешко се помирити с мишљу, да је стара деспотова престоница, у којој су се већ јављали први плодови српске културне мисли, морала пасти у турске руке, — али ће ипак бити истинитије, ако се пад Београда припише неслози хришћана, неголи издаји једног човека. Она немачка песмица у којој се Београд спомиње под називом »Griechisch Weissenburg« најбоље тумачи разлоге зашто је Београд у том часу морао пасти! Да је био жив велики деспот Стеван, можда Београд не би никад пао у турске руке.

Једна стара хроника Сулејмана Величанственог, која се и данас чува у знаменитој турској султанској библиотеци у Константинопуљу, као и бакрорези европских сликара, приказују нам Београд, како је изгледао у доба турске опсаде под Сулејманом Величанственим. Миниатура у турској кро-

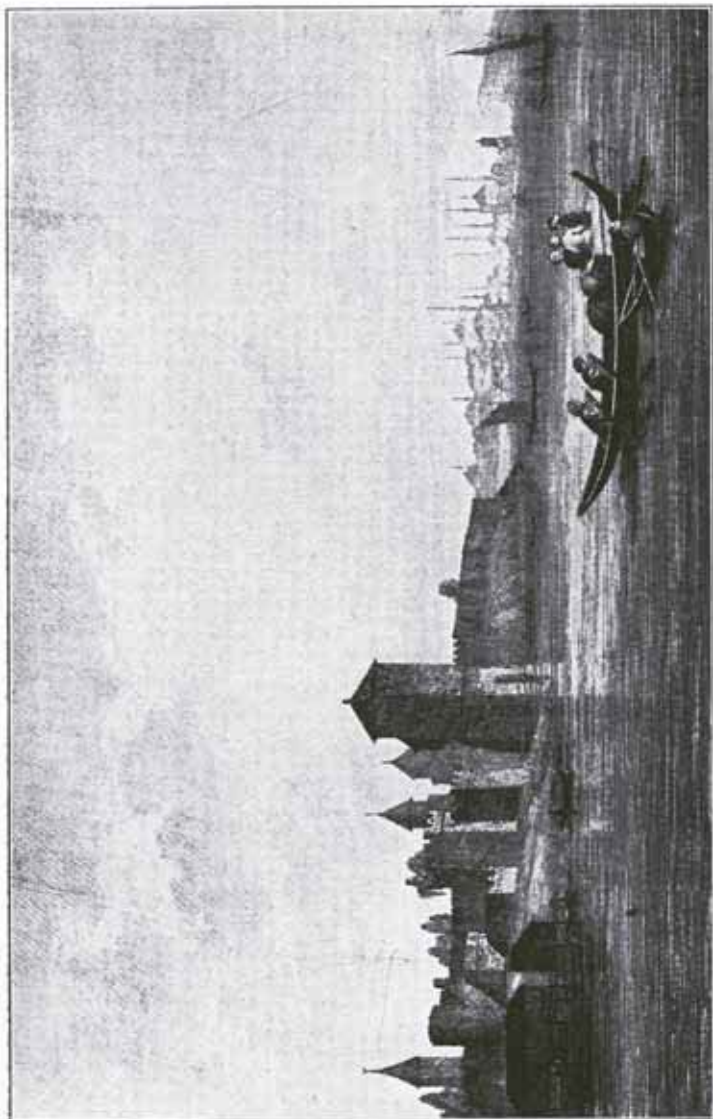
ници приказује нам борбу у одлучујућем тренутку. На једној страни виде се горњи и доњи београдски град, горње и доње градско платно, куле, топови, пушкарнице, наоружана војничка посада, а на другој страни, преко река, турски табор, шатори, безбројни топови, уперени према граду. У отвореном шатору султан и великодостојници, војска и турске ратне заставе, барјаци страшне јаничарске војске. На бакро-резу приказана је борба у последњим трагичним часовима. Док турска војска кроз градске продоре победоносно улази у град, с друге стране отискују се по води лађе у којима су измешани војници и грађани града, који се није могао одбранити. Страшна слика, али колико ће се пута ова иста слика поновити! Безбројно много. Ратна срећа није стална! И она подлеже извесним великим законима. Силом освојен град, град на туђем земљишту, град туђег народа, није могао трајно остати у рукама победника, као ни они други безбројни градови, који су на сличан начин били освојени.

Иако је код предаје града султан зајамчио сваком београдском грађанину живот и имање, ипак је велики број Срба Београђана пресељен у Цариград. С народом су одведени и свештеници, и калуђери. Досељеници су насељени у непосредну цариградску околину, у село, које се за успомену на Београд прозвало његовим именом.

Освајањем Београда остварио се сан турских султана и визија Сулејмана Величанственог. Београду је било суђено да дуго буде велики турски град на Дунаву, знаменити логор турске војске, велика етапа на њезином путу према западу. На овоме месту морамо се зауставити, јер је пад Београда, у историји Београда новог века, највећи догађај до његовог ослобођења, које му је донела зора XIX столећа. Падом Београда настаје за њега нови живот, који нас води истоку, старој византијској престоници, коју су Турци освојили после дугог низа вековних борби.

„Сулејманије“, турска џамија у Цариграду, коју је подигао султан Сулејман Величанствени.

Злогласна турска тамница: „Једи-Куле“ у Цариграду у коју су затварани хришћански по-
клицари. Кула се налази на почетку цариградских зидина на Мермерном Мору.

ОД ИСТАМБУЛА ДО БЕОГРАДА

Визија великог *освајача Београда, султана Сулејмана Величанственог*, постепено је, добијала свој стварни облик за време турске владавине у Београду. Стара варош, која је већ дотле била прошла кроз толико знаменитих историјских етапа, стајала је на прагу новог доба. Ово ново доба није могло изменити њезин значај, јер јој је он био дат од Бога и ниј зависио од људи, али јој је мењало изглед, који стоји у људској власти. Место хришћанске вароши, Београд се полако претварао у турски град и добијао оријенталне особине.

Видели смо Београд у доба његове зависности од Рима и Византа, двеју највећих престоница старог света. Њихов уплив на његов културни и друштвени развој био је огroman. Друкчије није ни могло бити, јер је Београд и онда, кад није био сасвим свој, кад је био зависан од друге државе, кад није био политичко средиште, престоница, — ипак заузимао прво место до престонице. Стојећи увек на крајњој државној граници, био је у неку руку аван-гарда престонице, град у који су водили и из ког су излазили главни државни путеви. На тај начин су сви велики и знаменити догађаји престонице, све нове политичке и културне идеје имале свој одјек у Београду. Зато није чудо, што је Београд у сваком случају, и по својој спољашњости, у најкраће време узимао изглед главне државне вароши. Путници, који га описују у доба турске владавине, спомињу и његове многобројне џамије, тулбета, каравансераје, чесме, чаршију, све оно што даје ознаку Оријенту, Истоку. Сама нам се питања по себи намећу: Какав је био тај Оријент? Шта је он могао дати Београду? Да ли турски Истамбул значи потпуно опадање старог Византа, или можда само промену политичких чинилаца и замену једне културе другом?! Кад не би поставили ова питања, не би могли добити тачне слике нашег старог Бео-

града, а у исто време би се на нашу штету одрекли једног ванредно занимљивог истраживања, које је пуно привлачних изненађења. Резултат сваког испитивања добрим и главним делом зависи од општег знања и искуства с којим се одајемо раду, али можемо покушати да и са скромним силама сазнамо нешто више, а то ће нам дати могућност, да у много које-чему друкчије гледамо на извесна питања.

Прво што нас занима, то је на сваки начин, питање културног развоја самог турског народа, културних услова и струја, којима су Турци подледали у најраније доба свог историјског постојања, а затим питање њихове опште културне способности и главних стварних одлика у којима се та способност огледала. На тај начин доћи ћемо до правилне оцене оног, шта су Турци у културном и општем друштвеном погледу дали или могли дати нашем старом Београду.

Ванредно далеко би требало заћи у историју човечанства, да се попнемо до народа, који почиње сам од себе. То је уопште тешко замислити. Откад постоји људство, постоји и међусобна зависност, врши се утицај једног народа на други, као што постоји уплив човека на човека. Онај, који је даље развио и проширио извесну мисао, дао јој стварни облик, — исто је толико значајан, као и онај у чијој је глави настала; народ, који је прихватио извесну постојећу културу, одржао је на њезиној висини и развио је даље уносећи у њу своје личне народне особине, — не заслужује мању пажњу од народа, који се може означити, као зачетник извесне културе. Да одредимо у колико је култура извесног народа самостална, шта је лично и искључиво у извесној култури, морамо дознати, да ли се карактерни облици те културе јављају већ до појаве народа, који је у питању. Онда ћемо лако видети, шта је наслеђено, а што изворно, и добити одговор на сва питања, која нас у овом низу питања могу занимати.

На месту, где је старо турско племе Османлија у XII веку основало своју државу, становали су пре њих многобројни народи. Мала Азија, турска постојбина, спада у земље, чије се име од најстаријих времена најчешће спомиње. Бескрајни историјски векови оставили су на њој свој траг. Очи не могу гледати ту земљу, нити нога на њу ступити, без великог узбуђења. Видимо и дотичемо се нечег

што је свето, велике човечанске колевке, која данас под рукама археолога открива своја дубока недра пуна чудеса, упознаје нас с високом културом и цивилизацијом народа, који су давно ишчезли са земаљске површине. Кад су се Турци на том земљишту населили, нашли су на њему свеже трагове и старе персијске, и велике арапске културе, културе арапских калифа на чијим дворовима су они већ много раније заузимали разне дужности, а нарочито, сачињавали телесну гарду калифа. Већ много раније, него што су основали своју државу, поједина турска племена имала су прилике, да виде и да се упознају с културом Багдада, Дамаска и других чувених градова. Свесно или несвесно, то што су видели и наследили, Турци су доцније даље развијали у својој држави. Наслањајући се на Арапе, они су заједно с њима развили велику муслиманску уметност, која је нашла свој израз у градитељству, у резбарској уметности, у калиграфији, фајансама, миниатурама, примењеној уметности најразличитијих облика. Многи уметнички облици нису се код муслимана уопште могли развити, јер се томе противила њихова религија. Тако напр. сликарство и вајарство. Кад је нова вера, по Мухамедовој смрти, ухватила чврсти корен код Мухамедових сународњака Арапа, појављују се прве богомоље нове вере, које се разликују од богомоља осталих вера и по свом спољашњем и по свом унутрашњем облику. Прво што нам упада у очи, то су високи минарети, који се као звоничи хришћанских цркава високо дижу према небу. Они личе на чемпресе, високо непомично дрвеће, које се уздиже по бескрајним муслиманским гробљима. У сличности минарета са чемпресима, историја уметности тражи ону прву основну идеју, која је муслиманским архитектама дала повода за њихову изградњу. У унутрашњости великих муслиманских богомоља упадају у очи безбројни стубови, дивно светло, које се прелама кроз разнобојна стакла, огромни, скупоцени теписи, „михраб“, украшено место на ком се чува Коран; „мимбар“, проповедаоница турске богомоље, израђена у дивној дрвеној резбарији. Не само у постојећим џамијама, већ и у појединим оријенталним музејима, где се чувају остаци михраба и мимбара старих чувених џамија које више не постоје, ови делови богомоље постали су предмет нарочитог проучавања. Великаши су подизали џамије. Што је њихова моћ била већа, то су дивније и величанствене

није биле џамије. Градили су их архитекти из свих крајева света. Уз богомоље, рано су се истакле и друге свете зграде, а затим зграде за становање, у којима је доњи део одређен за примање, а горњи за становање. Горњи део зграде надсео је над доњим, тако, да велики балкон иступа дуж целе фасаде.

Кад се упозна велика муслиманска уметност, види се уколико је муслиманска уметничка мисао дошла до израза и у самој ново-освојеној престоници Цариграду, који Турци држе у својим рукама близу пет векова. Постаје јасна чињеница, да су Турци са много смисла прихватили и даље развијали стару арапску уметност, да је она исто тако дошла до великог израза у Истанбулу, као и у старој престоници селџучких Турака, у Конији, у Малој Азији. Турски освајачи сачували су и даље развијали велике тековине старе арапске културе. То је њихова главна заслуга у области културе, што им признају и историци. Сваки народ има свој културни задатак, а културни задатак турског народа састојао се у примени и ширењу изума других народа. Они су прихватили и пропагирани дивне тековине арапске и кинеске мисли, и у знатној мери допринели, да је ова дубока културна мисао прешла политичке границе азијских народа.

Не само ради своје новине, ради супротности према нашој европској култури, већ и ради своје чаробне лепоте, творевине муслиманске уметности су од највећег значаја. У очима западњака оне добијају карактер чуда и по оригиналности уметничке замисли, и по нарочитој дражи. Већ први турски султани, након освојења Цариграда, стали су подизати величанствене грађевине, које се данас у бескрајном низу уздижу по пространим обалама овога дивног града. Освајач Цариграда, Мухамед II, подигао је поред обале Мермерног мора „Замак са седам торњева“, страшну тамницу у којој су чамиле безбројни европски поклесари; саградио је чувену Сераскер кулу, која иде у висину преко 400 метара; стари и нови турски султански двораци, чувени Топ Капу Серај; седам хришћанских цркава претворио је у џамије, подигао свом барјактару Ејубу дивну џамију у дну Златног Рога у којој се налази и Ејубов гроб.

Као што је у политичком погледу за време владавине султана Сулејмана Величанственог турска држава дошла до врхунца своје моћи, тако је напредовала и на уметничком

пољу. И сâм обдарен по природи, Сулејман је имао дубоко осећање за уметност. Позивао је на свој двор највеће уметнике свога века. Чувени и генијални архитекта Синаи, који је својом личношћу дао карактер читавој епоси, на највиши степен подигао је турску архитектонску уметност у Истамбулу и другим градовима. Уз безброј малих, у Константинопољу и у његовој непосредној околини, уздиже се преко тридесет огромних џамија. То су огромне грађевине у које је утрошено велико богатство. Мале џамије, које су се код нас очувале, стоје према њима као скромне капеле према огромним катедралама: Нотр Дамској, Келнској, и према саборним црквама Кремља. Сулејманија, дивна џамија Сулејмана Величанственог, звана „сјај и радост“ — Синаново дело —; огромна џамија султана Амета, коју ради њезиних дивних фајанса називају „плава џамија“; џамија султана Бајазита у чијем се предворју чувају стотине и стотине светих голубова, по којима се и зове „голубиња џамија“ и друге цариградске џамије са својим предворјима, свечаном тишином, која тако чудновато отскаче од буке источњачког градског живота, све су то уметничке грађевине, које остављају дубоки утисак. Докле год је допрла турска освајачка сила, у свим местима подизали су Турци своје џамије. Турски султански двори у Цариграду, богатство и лепота њихове архитектуре, висока уметност, која је дошла до израза у појединим павиљонима, њихова унутрашња раскош, објашњавају постанак изреке: „Богатство тражи у Хиндустану, мудрост у Франкистану, раскош у Сулејманстану...“ Сва је турска уметност раскошна. То је њезина основна особина.

У старим султанским дворцима данас су смештени музеји. У њима, као и у осталим цариградским музејима, нарочито: у Музеју турске уметности, у Музеју турске књиге, у Музеју оружја — виде се безбројни уметнички предмети, који задивљују својим сјајем, посебним уметничким схватањем, које је у њима дошло до израза. На старим документима привлаче својом лепотом дивно израђени султански печати, „грбови“ турских султана, који се називају „тугра“. Они се састоје из уметнички написаног имена султана. Уметност украшавања књига, израда минијатура, уметничких корица, била је на врхунцу. Оружје, као и војничка одела, за-

дивљује својим богатством, разноликом изradом, дивним слевањем боја.

Све је то пуно великог значаја, пуно занимљивости, све нам то доказује, да су и турски освајачи и у уметничком погледу могли дати нешто ново старом Београду, који је и раније, као велика трговачка варош, познавао Исток, његову раскош и главне особине његове културе. С турским господством постаје тај уплив непосредан, намеће се силом освајача. Све што данас постоји у Цариграду, постојало је некад и у Београду и ако у мањим размерама. Безбројне велике и мале џамије, тулбета, киосци, јавна купатила, турска чаршија, каравансераји. Као и у Цариграду, и у Београду су у кућама били прикупљени безбројни предмети најфиније турске израде. Између турског Београда, како се развио после Сулејманова освајања, и савременог Цариграда може се провести потпуна паралела.

Као што можемо створити слику Сингидунума из римског доба на темељу старих описа и општег познавања римског културног и друштвеног живота и живота старих римских градова, тако можемо створити и слику Београда из старог турског доба, упоређујући га са Цариградом.

Међу старим београдским џамијама нарочито се спомиње и истиче једна, чије је дивно минаре било предмет општег дивљења. Минаре је било дело великог турског архитекте Синана, који је свој генијални уметнички дар посветио турској идеји и ком није било тешко, да из Цариграда дође на обале Саве и Дунава. По Сави и Дунаву пловиле су безбројне турске лађе, које су преважале војску, путнике, богати трговачки еспап. Онако исто, као што данас на цариградским лађама видимо побожне турске испоснике, како по заласку сунца дуго клањају уз смерне и побожне покрете, које је оснивач турске религије Мухамед увео да дисциплинује недисциплиноване Арапе, тако су се на старим турским лађама, које су полако пролазиле испод београдске тврђаве, молили турски испосници и смерно клањали, дивећи се лепоти стране земље у коју их је довела моћ слутанова. Као што се и данас са свих безбројних минарета у Цариграду чује молитва мујезина, тако се онда чула мујезинова молитва и у Београду. Споменуто дивно минаре архитекте Синана подизало се, како описује стари турски путописац Евлија Челебија, над џамијом султана Сулејмана, у горњем граду. Џамија је била покривена сивим оловом. Уну-

трашњост је пливала у дивном светлу, које је привлачило вернике на молитву. Укупан број џамија у Београду био је врло велик. Дизале су се подједнако и у горњем и у доњем граду. Те старе џамије носе најразличитија имена: Џамија султана Сулејмана, Мехмед-агина џамија, Зејн-ед-дин агина џамија, Бајрам-бегова џамија, Чик Салим џамија, Хади-Ибрахимова џамија, Хасан-агина џамија и друге. То су све велике џамије у којима се петком служила служба. Поред њих, постојале су и многобројне меџидије, мање џамије, капеле, у којима се петком није служила служба. Караван-сераја, огромних трговачких зграда у којим су трговци становали и држали своју робу, набраја Челебија шест. За т. зв. Соколовићев караван-серај вели, да има 160 разних одељења. Караван сераје, ханове, безистане, разне трговачке зграде, описују и други писци, а исто тако и стару београдску чаршију, која пружа ванредно занимљиву слику старог трговачког и друштвеног живота у Београду. У Цариграду се и данас сачувала једна ванредно занимљива стара турска чаршија, коју с највећим интересом посећује сваки Европљанин. Она буди исто толико интересовање, као и каква најзнаменитија цариградска грађевина. За нас је нарочито занимљиво упознати се с овом чаршијом ради њезине велике сличности са старом београдском чаршијом из турског доба. Сличност се задржала, јер и ако се у Цариграду, као и у сваком живом граду, становништво непрестало мења, ипак турски део града углавном је задржао све своје особине старог источњачког изгледа. Цариградску чаршију сачињава огромна грађевина, која је подељена на безброј улица, пролаза и засебних тргова. Самих улица има у чаршији 92. Улази се на 8 главних капија од којих се понекоје одликују својом ванредном архитектуром. Како је ова огромна грађевина прекривена и како светло у њезину унутрашњост продире искључиво кроз капије и високе прозоре, све улице леже у полутами, што читавом месту даје посебан изглед. Човеку се чини, да се налази у неком огромном храму с бескрајним лавиринтом улица и уличица. Сводови су у већини случајева украшени турским орнаментима светло плаве боје, која се види по џамијама, нарочито у великој џамији султана Амета. Колики је број дућана, који је смештен у унутрашњости овог храма-града, тешко је одредити, но свакако њихов број иде на хиљаде, јер турски

дућани немају ништа заједничког с нашим модерним трговинама. Док наши садашњи трговци располажу огромним локалима, ту је на невероватно маленом и ограниченом простору прикупљена велика количина робе. Но, маколико да је главна цариградска чаршија интересантна већ сама по себи, као нарочита и оригинална грађевина огромних димензија, маколико да њезине мале трговине често имају значај неког оријенталног музеја, ипак су **сами трговци** највећа знаменитост ове чаршије. Они су њезин дух, живи елеменат, који је покреће.

Док се трговац на Западу мање-више потпуно изједначио с осталим градским слојевима, и примио опште карактеристике градског становника, дотле је он у Цариграду, нарочито у Истамбулу, у овој чаршији, посебни тип човека, који у себи уједињује и све особине доброг и спретног горника, глумца, који влада и својим гласом и својим жестовима, и који у исто време често може задивити својим великим знањем, које је стекао путујући и долазећи у додир с најразличитијим људима и народима. Као добри психолози, они одмах погађају нарав и жеље чаршијског посетиоца, а по његовом понашању одређују његову националност. Међу самим трговцима, заступљене су све безбројне нације шареног Истока. И данас, као и некад, један поред другог, ту тргују: Турци, Арапи, Перзијанци, Јевреји, Јермени..... Говоре све језике света. Познају све градове Истока и Запада. Било, да су их сами обишли, или да стоје с њима у трговачким везама. По свом понашању, деле се у две велике скупине. Док једни предусрећу посетиоце и на све могуће љубазне начине наговарају их, да наврате у њихову трговину, дотле други седе прекрштених ногу на прагу трговине, или у унутрашњем делу малог простора, гледају чаршијске посетиоце, као да их и не виде, сатима и сатима разговарају са својим пријатељима, пуше из наргиле, пију црну каву и упорно задржавају господску улогу онога коме се долази, који никад другог не тражи. По њиховом схватању, не чини посетилац њима услугу, ако ступи у трговину, већ себи, јер може одабрати и кушити премете које они набављају за купчево задовољство из најудаљенијих крајева света често се извргавајући најразличитијим неугодностима. Енглески писац Едуард Браун, који је 1686 г., као изасланик Краљевског колегија у Лондону, путовао у научне сврхе по

разним европским земљама, описујући Београд и начин трговања његових трговаца, спомиње, да су се у Београду налазила два безистана (трговачке пијаце), да се у безистанима продавала најскупља роба и да су били изграђени у облику великог храма, понут цариградске чаршије. Као и данас у Цариграду, и стари београдски трговци су били припадници најразличитијих народности. Поред оријенталних трговаца: Турака, Персијанаца, Арапа, трговали су Срби — Београђани, дубровачки колонисти, Јевреји, који су у великом броју били насељени у Београду још у римско доба и чији се број нарочито повећао с доласком Турака, који су се према Јеврејима лепо опходили и радо их насељавали у својој пространој царевини.

Општи утисак Београда у ово прво турско доба мора да је био ванредно леп. Евлија Челебија иако источњак, човек, који се лако заноси, који већ по својој природи воли китњаст стил и претеривање, ипак одаје искрени занос, кад вели, да је мало где видео тако дивну варош, какав је у то доба био Београд. А Челебија је био један од оних људи, који су у свом животу неизмерно много видели.“ Колико је различног цвића и дрвећа у Београду” — узвикује занешени Челебија — „знаће једини и вечни Бог!”..... Описујући београдску трговину, овај писац износи, да је годишње кроз Београд пролазило преко 5—6.000 камилских и колских товара сваковрсне арапске и перзијске робе из Египта, Дамаска, Триполиса, Саида, Бејрута и Смирне..... Жене заносе Челебију. Каже, да је мало где видео тако лепих жена, пуних врлина. Нарочито истиче лепоту Латинкиња и Српкиња, Београдској тврђави, која заноси Челебију, нема равне на свету. Велику важност и значај старе београдске тврђаве истичу и сви остали писци. Спомиње се висока кула у горњем граду и истиче њена сличност с чувеном цариградском кулом у Галати. Кад замислимо, да је галатска кула, која се и до данас очувала, висока преко 40 метара, јасно нам је, како су дивно морале изгледати на високом београдском брежуљку све те старе куле, које су служиле, као војничка слагалишта. Градом је управљао *диздар-ага*, који је станао у унутрашњости тврђаве горњег града. У тој се тврђави налазила и дивна дворана у којој је било прикупљено најразноврсније скупочено оружје, оклопи, штитови, панцир-кошуље, секире, стреле, сабље, топузи..... То су били

дивни примерци старинског источњачког оружја, какво се данас у већој количини види у цариградском Ратном музеју, који је смештен у цркви свете Ирине и у посебном Музеју оружја у Топ Капу Серају.

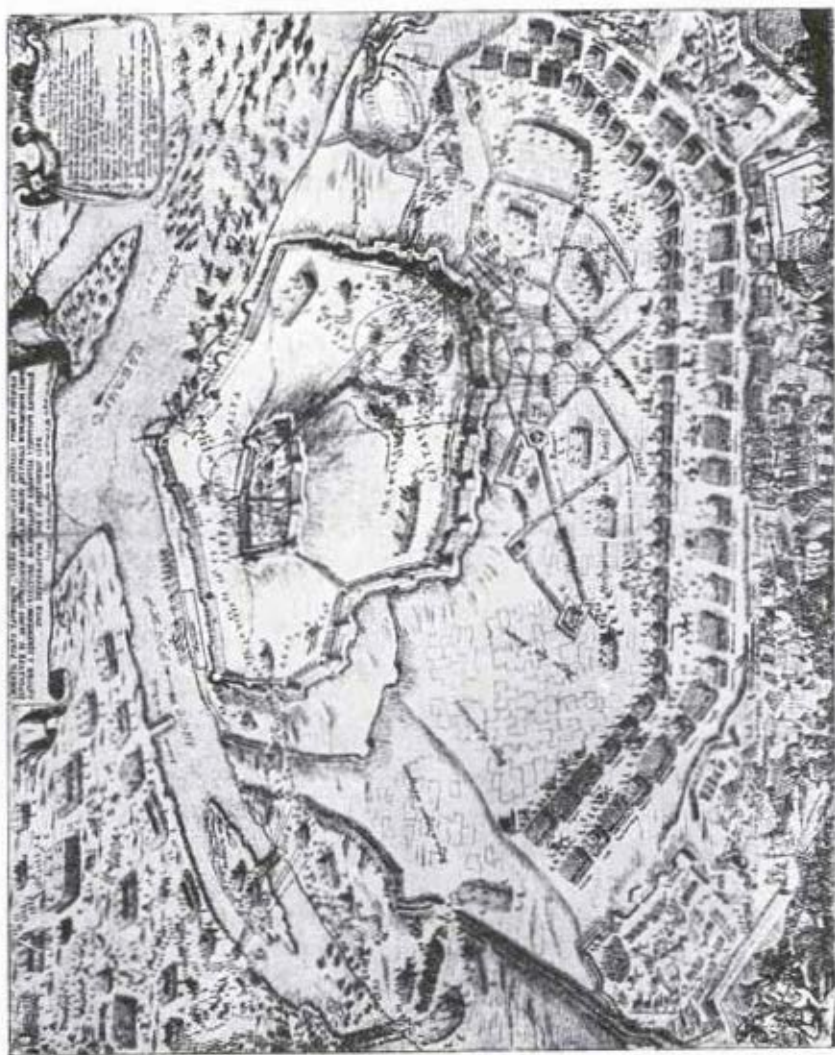
Турски војници, оријентални начин трговања, нове верске грађевине, турске школе, медресе, чији су студенти, како спомиње Едуард Браун, пролазили по улицама старог турског Београда у својим живописним зеленим оделима и ћошкастим турбанима, куће богатих и угледних турских породица, „оџаковића”, велико турско гробље, све је то у целости изменило спољашњи изглед старог Београда. Но ни турски, као ни римски Београд није могао бити завршна фаза. После дугих векова борбе, Београд се ипак морао вратити свом природном опредељењу и постати главни град народа на чијем се земљишту налазио.

раг 451

Der Spottende Basaru Ofen.

Посланици аустријског цара у аудијенцији код будимског наше.

План знамените битке под Београдом 1688.

Слика у спомен освајања Београда 1688.

НОВЕ БОРБЕ

Иако је турска власт у Београду одвећ дуго трајала, толико, да је изменила цео његов спољашњи изглед, дала му друге особине, ипак ни турско господство није могло у њему бити трајно, као ни господство једне друге државе, која је касније преотела Београд из турских руку. И Турска и ова друга нова држава биле су му национално туђе. Зато ни њихово господство није могло бити трајно.

Још у средњем веку, оснивањем источне марке 955 године, немачки краљ Отон I Велики, ударио је основ аустријској држави, којој је било суђено да, као прва хришћанска држава, од Турака освоји Београд. Ову је марку његов наследник Отон II дао као лено кнезу Леополду I Бабенберговцу. У почетку марка је обухватала земље од Емса до Трајсена, али се већ за првих Бабенберговаца знатно проширила и добила много већа права. Најпре је подигнута на степен војводства с правом наследства. Даља територијална повећања донела су јој и већа политичка права. Главну основу тог повећања представљало је наследно право, основано на многобројним женидбеним везама. После мађарског пораза код Мохача 1526, у ком је заглавио мађарски краљ Људевит, на основу родбинских веза Фердинанд Хабсбуршки, чији је род међутим дошао на владу у некадашњем ленском поседу, истакао је своје право на мађарски престо. Те су исте године и Хрвати, који су до тог времена стајали у персоналној унији с мађарском државом (од пропасти хрватског краљевства 1102) изабрали Фердинанда Хабсбуршког за свог краља, јер су се надали да ће на тај начин бити боље заштићени од Турака. Претензије Фердинадове на мађарски престо, у Мађарској су изазвале дуготрајне борбе у којима је мађарска народна странка, која је била за домаћег владара Ивана Запољу, позвала у помоћ Турке. Тако су Турци још једанпут имали да решавају хришћанске размирице и

да тим путем прошире свој посед. Сулејман се одазва Запољиној молби, призна га за краља и опседне Беч 1529 г. Ова је опсада остала безуспешна, али је зато 1541 г. Сулејман заузео Будим и земље између Тисе и Блатног језера, и Славонију, и претворно их у турски пашалук са седиштем у Будиму.

Чим се на хрватско-мађарском престолу учврстио Фердинанд Хабсбуршки, он је увео извесне заједничке установе, које су подједнако вределе за Хрватску и Мађарску, као и за Аустрију. Ту се у првом реду морају споменути три заједничка министарства, која су касније играла велику улогу и у вези с историјом Београда: Тајно веће (Geheim Rat) и Дворску канцеларију (Hofkriegsrat) — *за спољашње послове*; Дворску комору (Hofkammer) — *за финансијске послове*, и коначно, Дворско ратно веће (Hofkriegsrat) — *за војне послове*. На престолу Фердинанда је наследио Максимилијан. Он је наставио борбу са Запољиним сином Иваном Сигмундом, но Иван, као и његов отац, затражи помоћ Сулејманову. На тај начин Сулејман дође и по шести пут у Угарску, где запоседне град Сигет. Под Сигетом султана је задесила смрт 1566 г. Да у војсци не би наступило расуло, велики везир тајно је Сулејманову смрт све док није извојевана коначна победа и док власт није преузео нови султан. И мртав, Сулејман је био јачи од својих непријатеља. Већ и само његово име, подизало је освајачки дух његове војске. Влада мртвог султана трајала је 46 дана. Укупно је владао 46 година, скоро пола века. Његово мртво тело пронесено је кроз Београд, где је његов син Селим II преузео владу над турском државом. Тако је умро овај велики владар, прии турски освајач Београда, делећи правду међу хришћанским владарима...

Врло занимљив опис свих ових догађаја налази се у споменутој монографији: „Zemlin und Umgebung”, коју је по жељи земунске општине написао Игњат Сопрон.

Све реформе, које је Аустрија проводила у ново-стеченим крајевима, као и њезине борбе с Турцима које трају све до под крај осамнаестог века, имале су велики уплив и на судбину Београда и на развој општих политички и друштвених прилика српског народа. Долазак Хабсбурговаца на мађарски престо, био је догађај који не можемо мимоћи, јер су последице за даљу историју Бео-

града и Балкана биле врло велике. Као да се понављала прадавна историја. После читавог низа векова, потомци некадашњих Германа, чија су племена једно време живела у крајевима око Дунава, опет су се појављивали на његовим обалама. . . Да ли је то могло значити стварно ослобођење Београда, да ли се српски народ од ове силе, која се борила у име хришћанства, могао надати ослобођењу? — Тешки су и мучни историјски путеви Београда, тежак је и мучан пут српског народа. Никад, ни један град, ни један народ, није унео више самог себе у своје ослобођење, неголи Београд и српски народ. Максимилијанов наследник Рудолф, који је владао од 1576—1608 и који се више бавио астрологијом него државним пословима, преда Крајину надвојводи Карлу Штајерском, који оснује град Карловац и удари темељ крајинској територији и тим учврсти значај крајинске војске, коју је за одбрану државних граница од Турака завео краљ Фердинанд. Као и све нове установе, и Крајина је играла огромну улогу у нашој новијој историји.

Док се све ово дешавало, иако лишен слободе, српски народ живео је спутан тешким ланцима, али је непријатељ још увек осећао његову велику силу и снагу. Као крајинци, као неустрашиви ускоци, Срби су се и у ропству борили против турске силе и против уништавања српског народа. Историја је забележила безбројна имена, чији је спомен тим више достојан поштовања, што је њихова борба била тежа, што су биле веће оне жртве, које су се морале допринети, да се ступи у борбу. То није била борба из слободе, већ борба из ропства, а ова је двоструко тежа! Опевана у народним песнама, дела појединих јунака, личе на легенде. Изгледа нам немогуће, да се све то могло догодити и да су наши јунаци све оно могли поднети. . .

Преокрет, који се припремао у историји Београда доласком Хабсбурговаца на престо и њиховом тежњом за ослобођењем некадашњег мађарског поседа, узео је јасан правац 1657 године, доласком краља Леополда I на престо. У Турској, која је за време султана Сулејмана била прва држава, настају све теже прилике услед честих јаничарских буна, дворских интрига, све већег мешања великих везира у целокупан државни живот. Из страха да им њихови рођаци не би преотели престо, поједини султани врше читав низ страшних злочина. Мурат III даје уморити петоро своје браће,

а Мухамед III — деветнаест. Код таквих прилика у турској држави — није чудо што се на западу све јасније испољава жеља за уништењем турског господства.

Кад се у Пресбургу, Леополд I крунисао за угарског краља, забележила је једна стара аустријска кроника веома интересантан догађај, који с једне стране личи на занимљиву и шаљиву причу, а с друге стране у исто време показује, како су у то доба разни турски доглавници још увек чврсто веровали у величину и снагу турске државе. Леополд је сматрао за своју дужност, да о извршеном чину свога крунисања извести турског пашу у Будиму. Кад је будимски паша дочуо за долазак царске депутације, нареди, да му повежу главу, као да је тешко рањен. Тако повезане главе, легне у кревет и тек кад се прерушио у правог болесника, даде довести цареве изласланике. Чим су посланици изашли пред силног пашу, прво га запитају, шта је разлог његовој бољетици. Паша их погледа смејући се и одговори: „Кад се ваш цар крунисао, тако се размахнуо, да је и мене ранио у главу...“ У старој се кроници поред ове приче налази и један бакорез, који приказује пријем депутације у одаји у којој паша лежи повезане главе. Својом шалом, желео је паша показати аустријским посланицима, како мало држи до њихове државе и до свега што предузима њихов владар. Био је чврсто уверен, да се може шалити, јер се баш у то доба велика турска војска спремала, да уништи аустријску царевину, да заузме Беч, као трећи велики град на Дунаву за којим су поред Београда и Будима чезнули турски освајачи.

Године 1683, кренуо је против Беча велики везир Кара-Мустафа. Леополд није војску ни сачекао у својој престоници, него ју је напустио пре икаквог боја. На тешкој муци нашао се опседнути град. У часу, кад је изгледало, да ће под страшним турским ударцима и ова престоница пасти, појавила се велика војска пољског краља Јана Собјеског. Неустрашиви пољски јунак спасао је Беч од тешке судбине, која се над њим надвијала. Спасао је и Беч и аустријску државу, којој су остале слободне руке за њезино напредовање ка истоку, кроз неколико векова главном циљу аустријске политике. У земљи су биле угушене буне, нарочито буна народне мађарске и хрватске странке у којој су учествовали познати хрватски племићи: Крсто Франкопан, огулински кра-

јишки капетан, главар Сења и Приморја, и Петар Зрињски, Франкопанов шурјак, бан хрватски. Оба племића на превару су доведена у Беч и осуђена на смрт. У Бечком Новом Месту, 30 априла 1671 одсечене су им главе. Након ослобођења и уједињења наше државе, благодарећи заузимању друштва „Браће хрватског змаја“, посмртни остаци ових великих хрватских партиота пренети су 1919 г. уз велике свечаности у Загреб, где су сахрањени у загребачкој Првостолној цркви.

Да би лакше напредовали у даљој борби против Турака, аустријски цар Леополд, Пољска и Венеција склопе 5 марта 1684 год. *Свети савез*, ком је под крај рата приступио и руски цар Петар Велики. Кара-Мустафу, после његовог неуспеха под Бечом, задесила је страшна судбина иако је он настојао, да се одржи разним сплеткама. За неуспех под Бечом Кара-Мустафа окривно је будимског пашу Ибрахима и још неколико других великаша, које је дао погубити. Мухамед IV, безвољан и плашљив владар, у почетку је одобрио ове поступке свога великог везира, али је напослетку подлегао наговору јаничарских ага и остале своје околине, која је за неуспех под Бечом окривљавала Кара Мустафу и тражили његову главу. Не слутећи, да му се приближава последњи дан, 17 новембра 1683 г. са преосталим делом своје војске стигао је Кара-Мустафа у Београд. Да би са себе збацио сваку сумњу и подигао свој углед у војсци, у Београд је ушао као победник. Одмах по доласку почео се бавити преуређењем војске. У пролеће је намеравао да на свој рачун предузме нов ратни поход! Али човек снује, а Бог одлучује. По наговору једног од својих ага, сазове Ратни савет у старом београдском граду, који је већ видео много ужаса, где је погинуо и зет деспота Ђурђа Урлих Цељски, да се посаветује о својим намерама. Међутим, странка која се против њега борила, припремила му је смрт. Тек што је заседање започело, кад се из круга присутних чланова издвоје два султанова посланика, који су изненада стигли из Цариграда. Ови посланици приђу Кара-Мустафи, стргну му његово везирско одличје, а затим му на златном јастучићу предају страшну пресуду у коју је био увијен чувени турски свилени гајтан. Задали су га за један час. Главу су му раставили од тела и сулатну је послали на поклон. Касније је из Цариграда глава враћена у Београд и с телом закопана у једној старој турској џамији. Но ни

овде глава Кара-Мустафина није на миру почивала. Ускоро је дошао дан, који је поново раставио главу од тела. Овај пут је глава послата у ону исту престоницу на Дунаву за чијим је великим благом грамзиви везир жудио свом својом душом. Но, о томе касније.

У унутрашњости турске државе владале су тешке прилике. Султан Мухамед IV, одан лову и забавама, није марио за државне послове. У неким султановим забавама, на пример у лову на зечеве, учествовало је преко 40.000 особа! За то време су јаничари дизали буне, пљачкали дворце појединих турских великаша и претили самом султану. Изгледало је, да ће она иста сила, која је својим јунашtvом уздигла турску државу на највећи степен, сад ову исту државу уништити. Незадовољство војске довело је до отворене побуне. У Аја Софији, у присуству највиших верских достојанственика, 8 новембра 1687 године, Мустафа-паша Ђуприлић прочитао је ову оптужбу побуњеника против султана: „Будући се падиша бави искључиво ловом, и будући је у доба, кад непријатељи са свих страна надиру на отоманско царство, удаљио од власти оне људе, који би били у стању да својим способностима и својим знањем спасу државу, — тражимо, да се на основу закона дозволи његово свргнуће”. Шта би рекао велики султан Сулејман Величанствени, да се у том часу могао подићи из гроба и видети до ког се степена срозала некадашња свемоћна сила турских султана... Побуњена војска, која је преправила престоничке улице и сав велики простор око Аја-Софије и султановог дворца, чекала је потврду свог захтева. Опасност је била ванредно велика, јер је војска била спремна, да у случају и најмањег противљења њезиној вољи — која је у том часу била свемоћна — учини крај и султановом животу, и животима његових доглавника. Улеми су ћутке потврдили јаничарску оптужбу и јаничарски захтев. Тако је, несуђени освајач Беча, после 39 година свог владања, на захтев својих војника свргнут с престола. Несретном Кара-Мустафи морало је у том часу бити тешко и с оне стране гроба. Иако је султан Мухамед и сâм, својим личним понашањем, много допринео свом свргнућу с престола, можда би му ипак била уштеђена срамота, којом су га побуњеници пред целим светом јавно жигосали, да није била изгубљена велика битка под Бечом. Кара-Мустафа је био главни кривац што

је дошло до опсаде Беча, као и тога што се опасада свршила срамним поразом.

На место Мухамеда IV, војска је довела његовог брата Сулејмана II, имењака Сулејмана Величанственог, ком је било суђено, да за његове владе турска држава изгуби онај исти Београд, ког је Величанствени освојио након толико напора, и који је сматран, као драгуљ у круни отоманских султана. Годину дана након ступања новог султана на престо, Аустријанци су на јуриш Турцима преотели Београд. Освојење Београда стоји у вези с турским поразом под Бечом, оно је у неку руку његова природна последица. У часу потпуне дезорганизације турских унутрашњих прилика, није се могао избећи губитак Београда. Можда за отоманску државу није био толико страشان сам тај губитак. Она га је већ после две године поново вратила под своју власт, али је био страشان сам пораз. После неуспеле опсаде Беча, губитак Београда! Догађај је био од огромних последица. Он је одузео отоманској држави онај велики престиж непобедиве силе, показао је, да је државна снага слабила, и да није немогуће ослободити хришћане и освајати делове тадашње турске државе. Но, још није био дошао час потпуног расула, још су се у држави борили конструктивни елементи с деструктивним, још су Турци, уз примере опште малаксалости, показивали и примере великог херојства. Оба та момента, која се отада све више упоредо истичу, дошла су до свог пуног израза и у борби с ћесаревом војском под Београдом. С једне стране, док већи део турске посаде гине, дотле се, с друге стране, након катастрофе, београдски паша и велики број његових доглавника, скривају иза леђа турског робља и с испруженим рукама моле непријатеља, који им је преотео град, да им поштеди живот. С једне стране слика пуна величине, старог јунаштва, с друге стране — беда, малаксалост и слабост, а све заједно претставља предигру будућих догађаја, који су велику царевину морали довести до потпуног расула.

Света алијанса, која је, како смо видели, склопљена 1684 године, ставила је себи у задатак, да ослободи хришћанске земље од Турака. Још од опсаде Беча Аустрија је водила рат против Турака. *Године 1688, истакнут је као главни задатак царске војске: освојење града и вароши Београда, у коме су ћесаревии генерали видели кључ отоманског цар-*

ства. Београд је Римљанима био кључ за исток; за Мађаре је био — заштита Пеште и Беча; за Турке — кључ за Будим и Беч; а сад, Аустријанцима, — кључ за Турску. Док је био у туђим рукама, Београд је у свим ратовима био изложен првим нападима. Кад читамо историју тих дана, упада нам у очи огроман број немачких причева, генерала и разних виших официра, који су се искупили, да окушају ратну срећу под Београдом. Војском је заповедао Максимилијан Емануило, баварски и саксонски кнез изборник (један од оних кнежева, који су имали право, да бирају цара), уз кога се већ у почетку истакао принц Евгеније Савојски, 25-годишњи фелдмаршал-лајтнант. Савојски је био већ познат из одбране Беча. Била му је досуђена велика војничка каријера, пуна јунаштва и славе. Курфирст је располагао са 57.000 војника, и то: 37.000 пешака, и 20.000 коњаника. Војска је стигла на домак Београда, у Земун, 6 августа, а осмог је пребачена преко Саве на српско земљиште.

Одбрана Београда била је поверена Јеген Осман паши, који је располагао са 25—30.000 војника. Но Јеген, иако је био у далеко повољнијем положају, није мислио на озбиљну одбрану Београда. С времена на време, иступала су поједина оделења његове војске и кушала да онемогуће аустријској војсци прелаз преко Саве. Општи, већи отпор Јегенова војска није предузимала. Његовим одобрењем, војска је опљачка град, запалила логор и сва београдска предграђа, а онда се у највећем нереду повукла према Смедереву. Одбрану Београда оставила је градском команданту Оку Адур-Ахмеду и његовој посади, која је бројала једва око 10.000 војника. Пред повлачењем јаничари су опљачкали Београд, као да није био град, који је отоманска империја држала у својим рукама близу два века, већ непријатељско место, које је требало сравнити са земљом. Не само што га нису бранили, већ су собом одвукли преко пет стотина лађа опљачканог блага београдских становника! Како је болан и страшан морао бити осећај београдских грађана! Болни су се јауци чули са свих страна. Није их могла угушити ни бука аустријских топова ни вика војника, који су наступали. У ратном диму, по згаришту, тражили су родитељи своју децу и спасавали бедне остатке своје имовине. Уопште, изгледа, да ни један град није никад тако опљачкан, као Београд 1688 године, кад га је хришћанска војска први пут

ослободила од Турака. Пљачка је била општа. После Турака, пљачку су настивили немачки војници. Однели су све што су могли. Све ондашње кронике спомињу, да је плен био велик и разноврстан. Доиста, ново доба се није рађало под добрим знаком.

Кад се аустријска војска заситила првог пљачкања и како командант Београда Оку Адур-Ахмет није хтео предати град, — курфирет Емануел нареди својој војсци, да гради утврђења. После 29 дана, од кад је прешла преко Саве и ступила на српско земљиште, уз поклিকে: „С нама Бог и Емануел“, уз пуцање топова из свих батерија, уз звуке музике, под развијеним заставама — аустријска војска, која је била распоређена у две бојне линије, предузела је јуриш на град. Да градска посада не би имала слободан излаз према Дунаву, стуштено је низ воду 150 аустријских лађа. Прва бојна линија бројила је 26, а друга 28 регименти. Команданти: Шерфенберг, Штајин, Хајзлер, Пин и Серини, предводили су јуришне колоне. Кад су на првом градском платну начињене бреше, јурнула је војска према другом градском платну. Посада се борила јуначки, али је број непријатељских војника био знатно већи. Кад су Аустријанци продрли кроз друго градско платно у варош, посада се стала повлачити у унутрашњи градић, на сам врх тврђаве. У бегу, нису ни запажали, да заједно с њима улеће у град и велики број Немаца. Сеча је била страшна. Убијало се све, што је долазило под сабљу. И жене, и деца, и старци. Нико није остао поштеђен. Последње уточиште у граду престављао је замак, али је аустријска војска наскоро и тамо продрла. Страшна је била слика, која се овде видела. У замку су Турци држали сужње и заробљене хришћане. Кад су видели, да аустријска војска продире у замак, поређали су сужње и заробљенике у три реда, а сами су се посакривали иза њихових леђа. Сужњи и Хришћани, сваки на свом језику, с плачем и јауком, стали су молити освајаче, да их поштеде, јер они нису војници, већ сужњи и заробљеници. По курфиретовом налогу обустављена је даља сеча, сужњи и заробљеници пуштени на слободу, а Турци, који су се били заклонили за ово робље, остављени су у животу. Клечећи, благодарно је турски паша курфирету, што му је поклонно живот, и стао га молити, да га не да у варварске руке мађарских војника. Заробљеног пашу курфирет је послао цару

Леополду у Беч, да тако увелича своју славу великог освајача Београда.

Као што је освајање Београда започето пљачком, тако је и завршено. Пљачкало се и носило све, што се могло. У шлемовима и ратној опреми, војници су безобзирно газили преко мртвих телеса, која су лежала по улицама. Свако се журио да што више опљачка.

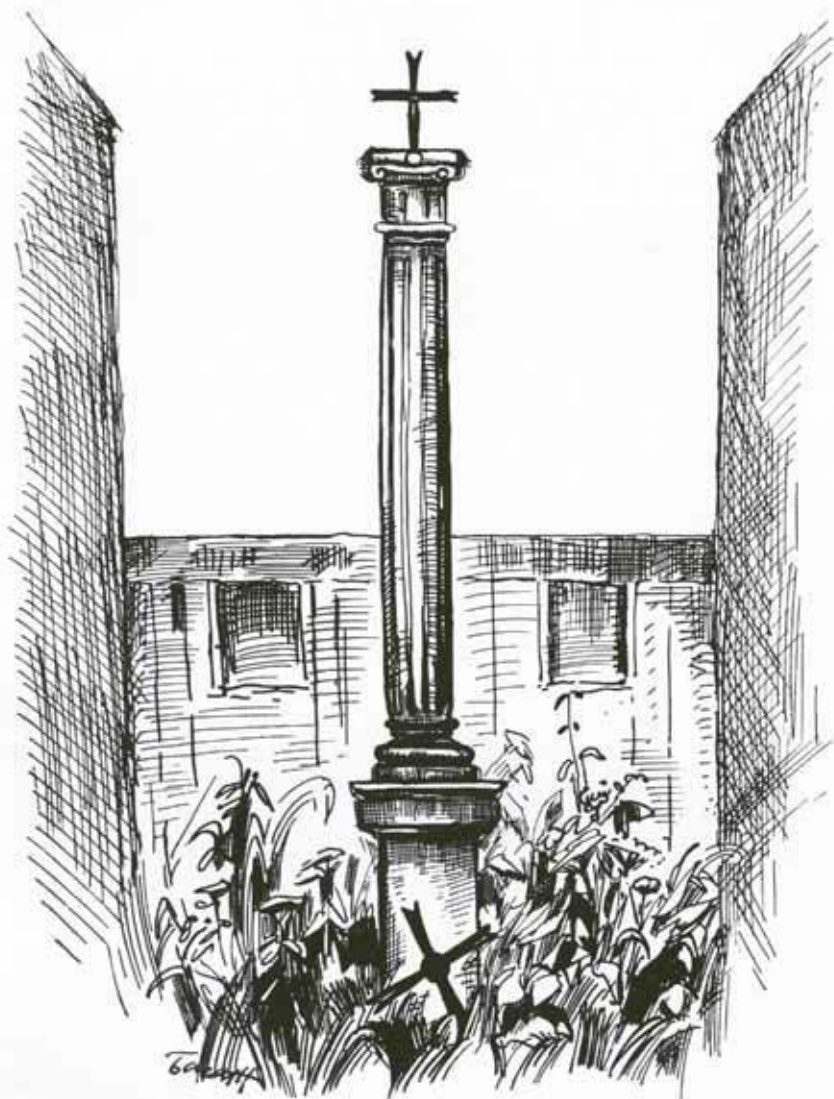
Аустријска војска у јуришу је изгубила 700 људи, а свеукупно, пре и после јуриша, 2487 војника. Од турске посаде остало је у животу само 1300 заробљеника... Све је друго погинуло при одбрани града, који се није могао одбрани.

Команду над Београдом курфирст је поверио генералу Серинију, који је одмах издао наређење заробљеним Турцима и Јеврејима, да очисте градске улице од безбројних лешина и побацају их у Дунав. Тако је опет Дунав у својим дубинама сакрио траг страшног људског крвопролића, које је собом однело толико људских живота и уништило безбројне домове мирних београдских становинак. Са условима мира, из престонице Цариграда, хитао је брзи турски посланик. Максимилијан Баварски примио га је у Београдском замку, у оној истој дворани у којој је доскоро седео турски конандаит Београда. Посланик је улазио у град у часу, кад је отпочело благодарење и свечана прослава победе. Курфирст га је дочекао седећи на високој столици, прочитао писмо, а затим га је упутио цару у Беч с речима, да је његово, да осваја, а царево да решава о рату и миру...

Чим је немачка војска завладала Београдом, по курфирстовом налогу турске џамије претворене су у хришћанске цркве. Џамију, у којој је био покопан Кара-Мустафа, курфирст је уступио језуитима. Једне ноћи пробудили су се језуити престрављени. Из џамије су се чули чудновати звуци, потмуло копање ашова. Устали су и ушли у џамију са запаљеним бакљама. Угледали су чудан приказ. У уверењу да ће пронаћи какво сакривено благо седам пљачкаша прекопавало је гроб несретног везира. Кад су дошли језуити, пљачкаши су се разбегли, али су се језуити, видећи везирову лобању, сетили, како се Кара Мустафа у време опсаде Беча заклео, да ће, чим освоји град, ухватити бечког кардинала Колоница, отсећи му главу и послати на поклон султану у Цариград. Како је познато, не само што није могао осво-

јити Беч, већ је изгубио и своју сопствену главу. Сећајући се Кара-Мустафине претње, узели су језуити из раскопаног гроба његову кошуљу, гајтан, којим је био задављен, увили главу и послали на поклон кардиналу Колоницу. Скупа с гајтаном везирова се лобања још и данас чува у некадашњем царском Бечу. Налази се у бечком градском музеју, где су прикупљени сви предмети, који се односе на историју Беча. Лобања несуђеног освајача смештена је у стакленом орманчићу, који стоји на високом постољу између осталих ратних трофеја тога далеког времена.

Освојење Београда пронело је курфирстово име широм целог света. Неустрашив и јуначан, он је за време борбе силазио међу војнике у градске ровове, бодрео их и опомињао на војничку дужност и част. Неколико пута умало да није животом платио своје јуначке подвиге. Но, иако је било проливано много крви, иако се и на једној и на другој страни истакао читав низ јунака, ипак успех није био дугог века. Већ после две године, 1690 г., Турци су Београд поново отели од Немаца.

Споменик у Светом Андрији на месту где су почивале мошти
цара Лазара. (Рад академског сликара Балажа).

У ТУЋИНИ

Колико нам се пута пружа прилика, да видимо, како поједини људи, целе породице из највећег благостања, најбољих и најсрећенијих животних прилика, наједанпут западну у сасвим противне услове живота: из највећег благостања у крајњу беду, у потиштен и необезбеђен живот. Породице, људи, који су ишли поуздано и несметано својим путевима, наједанпут поклекну, изгубе правац, личе лађи, коју су изненадни ветрови завели с пута, да је понесу сад тамо, сад овамо, претећи јој, да ће је потпуно уништити. Живот је пун изненађења. Само велика морална снага, само велика способност и истрајност помажу у невољама, којима су изложени сви људи, појединци, као и породице и народи. Велика унутрашња човекова вредност, помаже му, да поново створи све оно што је уништено. Често му се чини, да је у предугој борби већ изгубио сву снагу, предаје се судбини, постаје фаталиста, мири се с приликама, често долази до руба пропасти, али ипак се у задњем часу, — ако је уопште био способан за живот, за борбу —, придиже, одолева свим невољама и намеће своју вољу приликама, које су биле на путу да га до краја упропасте. О, не смемо се варати, није лака таква борба, није се лако борити с невољама живота, енергија и чврста воља нису само дар с неба, оне се задобивају васпитањем и самоваспитањем, само школом живота. За борбу треба бити човек, али сви ми настојимо и хоћемо да будемо људи, велики људи. Сањамо и желимо од детињства, да бар донекле достигнемо оне велике примере, које видимо у својој околини, или које смо упознали у историји људског рода. То је најплеменитија човекова тежња. Свак мора тежити, да буде што бољи, да следује највећим примерима. Оно, што вреди за појединог човека, за породицу, вреди и за народе. И народи, као и појединци, долазе у свом развоју у часове тешког искушења, у тешке прилике,

које настоје, да загосподаре њиховом судбином, да им одузму и слободу, и народност, и право на живот. Али, као и појединци, и народи се дижу снагом своје унутарње вредности, која им не да да пропадну.

Појавом Турака на Балканског Полуострву, његовим постепеним продирањем, појавом нових народа, нових држава, чија се интересна сфера протеже на наше земље — изгледа на први час, као да нашег народа више нема. Колико страних, дотад потпуно непознатих имена, колико нових установа! Туђе и бескрајно ново као да је сасвим заклонило оно, што смо дотад познавали и волели, што нам је ушло у душу и са чиме смо се уживели. Зар је пропало све, што је раније постојало?! Нигде није остало ни трага... Поручени су стари дворци, старе куле, уништен је сјај старог господског живота, нестало је српске властеле, култура је уништена, цркве и стари манастири оскврнути. Тек кад загледамо у историју, видимо, да су ови скромни остаци сачињавали део некад велике целине. Површан је сваки онај који, кад говори о нашем народу, неће да загледа у нашу историју. Наш стари Београд прелази из руке у руку. Уништавају га ратови, сила освајача, ратно оружје, ватра, која све уништава и гута. Пљачкају га и нападачи и браниоци. Шта је у таквим приликама могло бити с нашим народом, с Београдом?! Зар се још где могао пронаћи извор нове снаге? Ни у једном окршају, ни у једном рату није српски народ затајио, увек се борио, свуд је улагао сву своју снагу. И у ропству, као и на слободи. Уз осталу хришћанску војску увек су се под Београдом борили и Срби — Срби грађани Београда, Срби добровољци, српски шајкаши. Њихово учествовање у већини случајева било је одлучно по читав исход борбе. Па ипак, и за Србе Београђане, као и за сав српски народ, била су настала времена најстрашнијег искушења, времена у којима је српски народ морао уложити сву своју душевну снагу, да се не изгуби, да не пропадне у туђим крајевима, под туђим господство, да не изгуби своју веру, да се не претвори у друге народе, који су свесно и отворено ишли за уништењем његовог народног значаја. Колико је у свему томе неизмерно много патње и како с поштовањем треба гледати на народ, који се кроз све то одржао! Кад читамо историју тих дана, често, врло често, мислимо, да је

излаз немогућ, да је судбина јача од воље, од неоспорне душевне јачине и дубоке народне свести.

Кад је султан Сулејман Величанствени 1521 г. освојио Београд, Срби Београђани расељени су у туђину. По налогу султановом насељени су у Цариград. С народом су пошли свештеници, собом су понели најглавније светиње, да им буду утеха у туђини, да их сећају на Београд. И данас, путник који у Цариграду прође уз старе градске зидине с копнене стране, на много места сусреће трагове тих првих избеглица нашег старог Београда. Трагови су се сачували у називима, у именима старих капија, старих цркава, шума. И данас се главна капија, у непосредној близини чувене куле са седам торњева, назива „Београдска капија”. Од капије води пут поред мале турске стражарнице до старинске, ограђене цркве, и она се зове „Београдска црква”. На Босфору налази се шума, која се назива истим именом. На свим тим местима, иако у неизмерној даљини од Београда, излази нам он пред очи. То су места, где су били насељени стари Београђани, откуд су они преко бескрајних равница гледали према својој земљи и своме граду. Љубав према отаџбини је најјачи осећај. Домовину ништа не замењује. Ни Цариград са својим лепотама, са свим својим чудесима, није могао овим београдским исељеницима заменити Београд. Ми ћемо још дуго у будућности навраћати у Цариград. У њему се чувају безбројни споменици наше прошлости. Они се налазе и у старим цариградским рушевинама, као и у оним старим документима турске историје по безбројним цариградским цапијама. Кад се сви ти безбројни документи среде и прикупе у велики, сваком приступачан архив, онда ће и поглед у историју нашег града бити сасвим другојачији. Колико ће се открити нових, значајних и досад непознатих ствари! То је рад, кога ће свршити будуће генерације. Свако поколење има своје задатке, а неисцрпни су задаци, што их намеће интерес и љубав према Београду.

Но, не само источно од наше државе, већ исто тако и на западу неизмерно на места, која чувају спомен на старе наше исељенике из Београда, на места у којима се, иако су у туђини, и данас чује наш језик. После пропасти Београда 1521 год. одселио је један део Београђана и становника београдске околине у Мађарску државу. Пре доселења Мађара, у данашњој Мађарској већим делом становали су Словени.

Касније су их потиснули Мађари. Доласком београдских исељеника, на старом словенском земљишту после толико векова обновио се српски елеменат. Крајем средњег века веза између мађарске и наше државе била је врло блиска. Српско племство, које се није могло снаћи под турским господством, већим делом пребегло је у Мађарску, где је имало знатне поседе. И деспот Стеван, и деспот Ђурађ, имали су у Мађарској велика имања. Везани уз Дунав, Срби Београђани нису се могли одвојити од Дунава, извора снаге и моћи нашег Београда. Населили су се у Светог Андрију, дивно мало место на Дунаву, које је било познато још у Римско доба, — јер је било у близини старог римског града Аквинкума, на коме се диже данашња мађарска престоница. Свети Андрија и данас постоји. Од старих српских досељеника, који су овде развили велику трговину и живели у културној заједници, и данас се налази неколико стотина душа. Биле су две главне сеобе Београђана у Св. Андрију. Прва је била 1521 год., а друга, још већа 1690 год. Са Београђанима из прве сеобе у вези је постанак чувене Саборне или *Београдске* цркве у Светом Андрији. Доселивши се у нову постојбину, Београђани нису клонули духом. Постепено су створили напредан град пун школа и цркава. За време друге сеобе у Св. Андрију, прилике су биле теже и за Београђане и за друге Србе, који су у исто време тражили уточиште пред турском силом.

Немајући своје редовне војске Срби су у великом броју увек учествовали у свима бојевима, који су се водили против Турака. Добровољно су ступали у војску држава, које су ратовале против Турака, надајући се да ће тако доћи до народног ослобођења. Осим тога велики број српских јунака одметао се у хајдуке и ускоке. Они су непрестано водили борбу с Турцима и одржавали у народу веру на ослобођење.

Да би на неки начин задали најтежи ударац српским хајдуцима, да би коначно застрашили српски народ и задали му највећи бол, Турци су се решили, да дирну у највећу народну светињу, у мошти Св. Саве, које су се налазиле у манастиру Милешеву. За прве турске владе над Београдом (1521—1688), у којој је иначе Београд био поштеђен од ратних ужаса, донео је велики везир Синан паша Светитељеве мошти из манастира Милешева у Београд и ту их дао спалити 1594 на Врачару. Тешко је наћи сличан пример у

историји народа. Не само живи, већ су и мртви постали предмет најстрашније људске пакости. Све се употребило, што се могло употребити, да се народу утера ледени страх у кости. Доиста је Синан дирнуо у најдубљу дубину народне душе. Ничије име није тако запамћено по злу као његово. Пашино се име пронело од града до града, од села до села, од колебе до колебе, свагде, где је живео српски народ, никад се није заборавило и никад се неће заборавити. Спаљивање Светитељевих костију постало је у народним очима симбол народног ропства, његове патње, али није, како је Синан мислио, могло угушити народне тежње за слободом. Кад је аустријска војска после освајања Београда почела напредовати према југу некадашње српске државе, цео народ се дигао на ноге, јер су у аустријској војсци у првом реду видели хришћане, који су ишли у помоћ борби српског народа против Турака. У пећкој патријаршији, која је обновљена 1557 год. благодарећи заузимању Мехмеда Соколовића, Србина из Херцеговине, који је на турском двору заузимао високо место, седео је патријарх Арсеније III Чарнојевић. И он је, као и други народни прваци, поздравео напредовање хришћанске војске и позвао Србе на устанак, надајући се остварењу главног народног идеала тога доба. Но баш у доба, кад је изгледало, да се турска сила ближи крају, наступиле су нагле промене. Под управом мудрог везира Мустафе Ђуприлића, Турци су, скупивши сву своју снагу, предузели протунапад. Успех турске војске присилио је већи део српског народа, који је био стао на страну Аустријанаца, да тражи спас у бекству. Они који су остали, били су спаљени, поубијани и одведени у ропство Тако је, под крај седамнаестог века дошло до велике сеобе српског народа. У масама, по снегу, зими, леду повлачио се српски народ за аустријском војском из Приштине, Скопља, Вучитрна. Подносећи успут највеће патње, бегунци су у пролеће 1690 год. стигли у Београд. Вест, да се и патријарх Арсеније налази међу бегунцима у Београду, раширила се великом брзином међу свим српским становницима у Угарској. У Београд су стали стизати најугледнији српски људи, да поздраве свог црквеног старешину и да се с њим посаветују о народним пословима. Нагло напредовање турске војске присилило је не само српске бегунце с југа, да хитно напусте Београд и пређу у безбедније крајеве преко Дунава, већ су

исто тако и Срби Београђани морали напустити своје домове. Страшни су описи живота српског народа у најтежим моментима његовог робовања турској сили, али су страшни и описи ове сеобе српског народа из својих домова у туђину. Само очајне, ужасне прилике у рођеној земљи, могу присилити народ, да тражи уточишта у туђини. Бегунци су се кретали уз Дунав према Будиму. Неки су ишли на колима, неки пешке, неки лађама. И одрасли, и деца, и жене. Са патријархом Арсенијем ишла су три епископа: руднички епископ Теофан, зворнички Герасим и београдски Симеон, и много калуђера. Калуђери манастира Раванице собом су носили мошти кнеза Лазара. Један од очевидаца тих страшних дана из живота српског народа и живота Београда тако дирљиво описује догађаје под Београдом да нам изазива сузе на очи: — „И уђоше Срби у струге (лађе)“ — пише овај летописац на старословенском језику — „Беше преко десет хиљада струга и сви побегоше реком Дунавом уз воду и дођоше под град Будим, који је под царем. И тако је Господ све три оне ране од којих је Давид само једну примио на свој град, у садашње време пустио на српску земљу: прво смрт, а затим опет мач и смрт у води и ропство и љуту глад, тако, да је српском народу преостало, да једе псећу плот или плот мртвих људи, који су помрли од глади. Све је ово било у моје доба и **очи моји видеше а и лежаху трупија померлих људеј српских по всем улицама великаго Белгорода**, и по всјем селам јего и во всјем путем јего, лежаху мртви, и не бијаше погребљајуштаго. Који су још живи ходали, нису имали никакова изгледа, ни лепоте човечије, беху поцрњели од глади и лица им беху као лица „ефијопска“ и тако помреше и не оста десети део” Летописац даље спомиње разна знамења: земљотрес, ваздушне промене, опште незадовољство људи и прорицање, да је настао дан великог божјег суда.

У једној старој талијанској хроници уз описе страшних прилика, које су поновним турским освојењем, настале за Београд стоје и ове речи: — „Кад су Турци освојили град, пропустили су кроз сабље 6.000 куди, који су се још нашили у гарнизону, а слична је судбина задесила и велики део *грађана*, јер су барбари престали тек онда убијати, кад су се уморили”

Тако се и под таким тешким приликама велики део београдског становништва 1690 за време своје друге сеобе, иселио у туђину, у далеко, мало место на Дунаву, у Светог Андрију, који је постао уточиште српског народа, његовог највишег црквеног великодостојника, и његових светиња. Досељеници су се настанили непосредно на дунавској обали, у дрвеним зградама. На обали је подигнута и црква у коју беху положене мошти кнеза Лазара. После девет година, кад је између Аустрије и Турске склопљен мир у Карловцима 1699 године. Мошти су пренете у манастир Раваницу. По казивању старих људи, црква се одржала све до почетка XIX века иако је била од дрвета. На месту, где су почивале кнежеве мошти, уздигнут је једноставан крст од камена. Уз крст се налази високим зидом од камена ограђен четвороугаони простор. Улази се кроз стара дрвена врата. Око крста и свуд унаоколо земља је зарасла травом и дивљим цвећем. Све је једноставно, али свуд одише оним свечаним спокојством, којег и најскромнијем месту дају трагови великих догађаја, великих и тешких времена из живота људи и народа. Онај осамљени крст у Светом Андрију и дан данас сведочи о дубокој свести српског народа, дубоком патриотизму старих српских свештеника, који су се и у најтежим часовима бринули за народне светиње. Уз ову скромну цркву на Дунаву, досељеници су обновили и стару Београдску саборну цркву, која се одржала све до 1756 године, кад је на истом месту сазидана нова црква. Уз саборну цркву налазио се скроман стан патријарха Арсенија: две мале собице и кухиња. У списку патријархове заоставштине, спомињу се као главнији предмети: једно седло сребром оковано, један руски буквар, један руски типик, два царственика српска (историјска дела), један законик, Москва на хартији на зиду.

Иако је Аустрија већи део својих успешних ратова против Турака добила помоћу великог броја српских добровољаца, ипак се она у својим поступцима према српском народу није ни издалека односила онако, како се могло и морало очекивати. Ђурађ Бранковић, који је канио да организује Србе и обнови српску државу, 26 октобра 1689, на превару је доведен у Кладово, затворен, и није пуштен до саме смрти и поред свих интервенција патријарха Арсенија; иако су српским досељеницима у Мађарској обећане највеће повластице, — од дана, када су се населили у своју нову

постојбину, историја њиховог живота постаје историја непрестане борбе за основна права на веру, језик и народност. Нове борбе и патње биле су често веће него борбе и патње, што их је српски народ подносио под турским господством. Па, ипак је код ових досељеника била тако велика морална снага, тако велика народна свест и способност — да се баш на овом месту обновила стара српска култура и засјала нова напредна мисао, која је озарила читав српски народ. Нису поклекли, нису се предали судбини, нису нестали у великом мору мађарског народа!

Не само у Мађарску, но и у друге крајеве за време турског господства раселио се српски народ, дајући рекама, планинама и пољима, у новим крајевима, — имена река, планина и поља своје старе постојбине. Треба много пажње посветити овом расељавању нашег народа, и упознати све оне крајеве, где се он доселио, камо је пренео српско име, своју веру и обичаје.

У доба потпуног народног разочарања у Аустрију и њезину помоћ словенским народима, појавила се једна нова сила — словенска Русија, која у корист хришћана води велику борбу с Турцима све до друге половине XIX века. Велики руски цар Петар, кад се вратио из Холандије, где је као обичан лађар учио „морски занат“, писао је у једном свом писму руском патријарху Адријану: — „Учио сам уметност мора, да би, кад се вратим у домовину, могао победити непријатеље Христове и његовом милошћу ослободити хришћане. „Проучавајући однос аустријске државе према Србима и балканским Словенима уопште, постаје нам јасно да католичка и немачка Аустрија није могла узети у своје руке заштиту народних и верских интереса дунавских и балканских народа. У невољи српског народа, у његовој потреби, да се у борби ослони на друге народе, остајала је још Москва, која је била и словенска и православна, млада држава пуна снаге и занесена жељом, да постане наследница некадашње Византије.

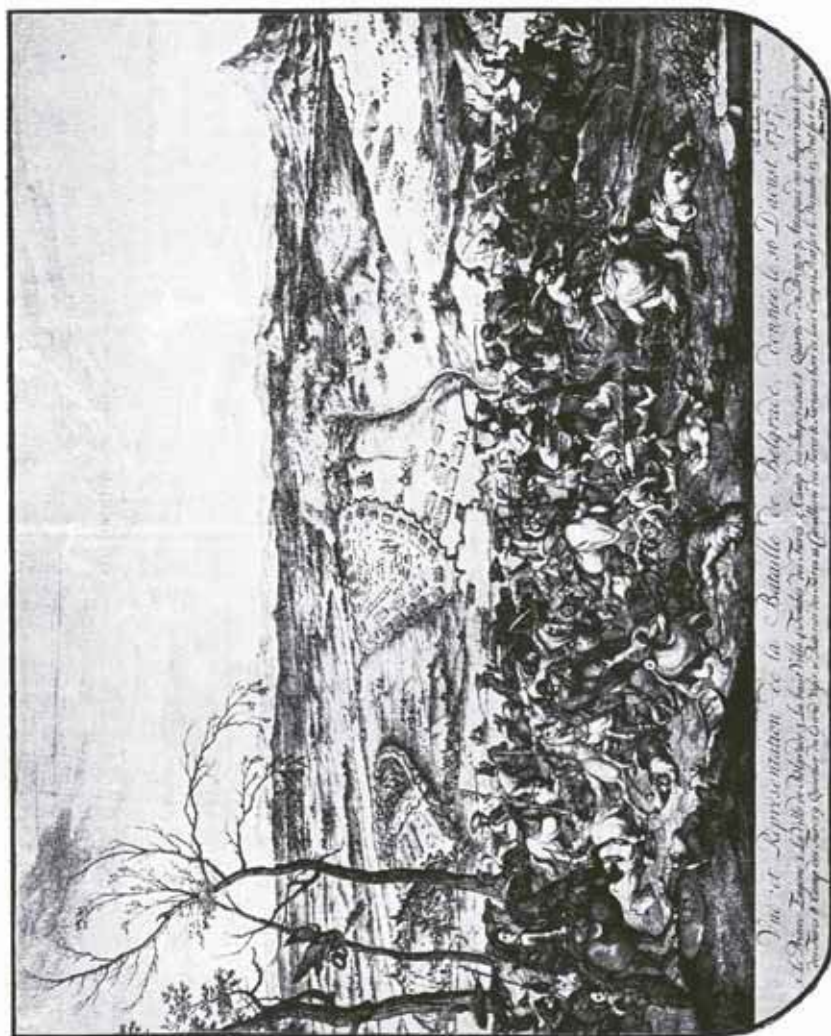
Турско-аустријски ратови ове прве периоде завршени су миром у Карловцима, који је закључен 1699 године. Турци су задржали Банат и јужни део Срема; Аустрија је добила северни део Срема, Славонију и крајеве у јужној Угарској.

Иако је аустријска војска 1693 год. поново покушала освојити Београд, ипак је Београд, после Карловачког мира,

остао у турским рукама све до 1717 године. Као што је тешка и пуна догађаја историја Београда у другој половини седамнаестог века, такав је исто и читав осамнаести век, који уз име Београда испреплеће читав низ нових имена, и великих и судбоносних догађаја.

Као тужан епилог историје Београда у седамнаестом веку, морамо споменути судбину последњих бранилаца оршавске тврђаве на Дунаву. Док се српски народ повлачио у своју нову постојбину уз Дунав, тврђаву је бранило неколико хиљада српских војника. Вођа посаде био је јунак Павле Несторовић Дејак. Војници су се бранили, као прави витезови. Тек у крајњој невољи, кад им је сасвим понестало хране, кад је глад завладала на све стране, предали су тврђаву Турцима, пошто су им Турци задали веру, да ће их пустити на слободу. Иако је задана реч светиња, Турци су своје обећање погазили и све оршавске војнике, њих 600 на броју, оковали и оковане довели у Београд, да с оковима на ногама *поправљају шанчеве старе београдске тврђаве*. Турци су Несторовића предали мађарском кнезу Текелији, који се већ читав низ година борио на турској страни. Својим рукама, морали су српски војници подизати зидове тврђаве у којој је поново господовала турска сила и спрема се за нове борбе против Хришћана.

Нарочито интересантни подаци о сеоби нашег народа у Угарску и о овој тужној судбини оршавских јунака налазе се у књизи: „Историја Срба у Војводини“ историка Алексе Ивића.

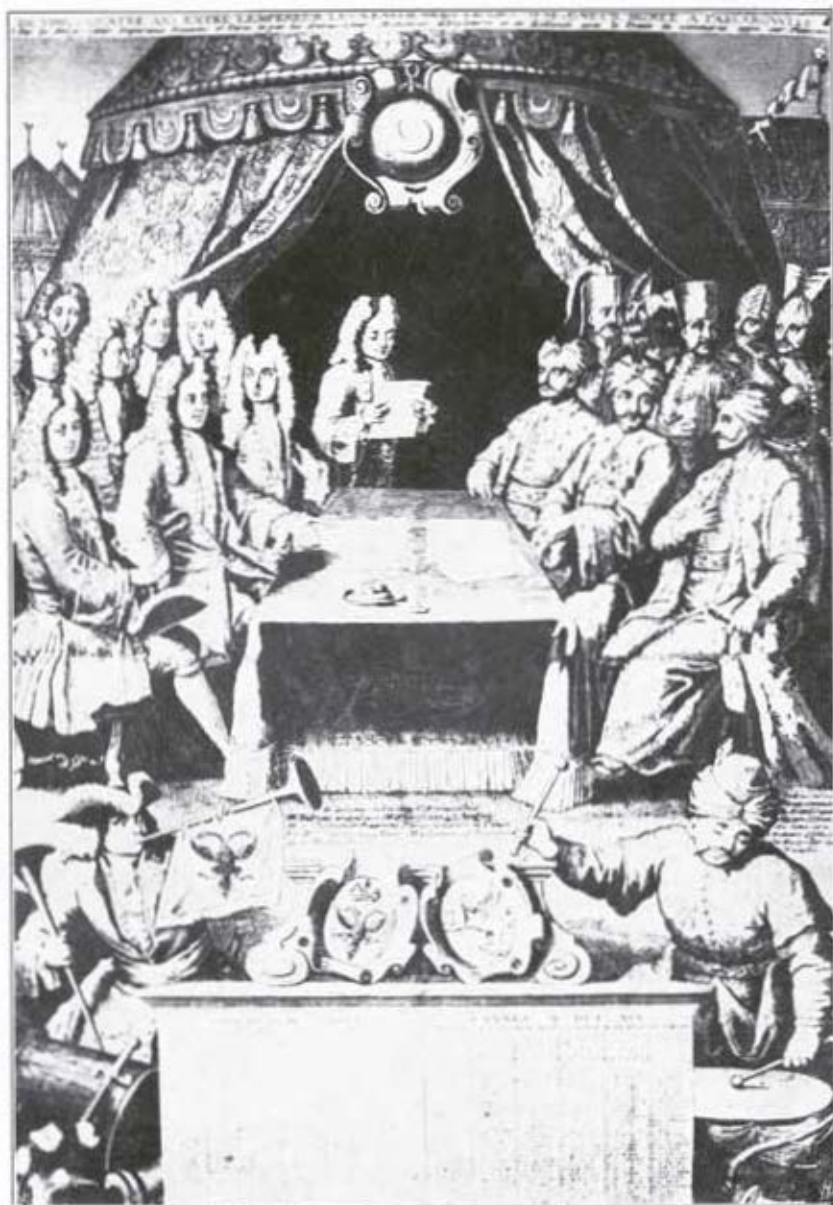
Битка под Београдом 1717 под командом принца Евгенија Савојског.

План знамените битке под Београдом 1717. На слици, у левом углу, налази се стари средњеveковни грб града Београда.

Принц Евгеније Савојски — освајач Београда 1717.

Потпис Пожаревачког уговора о миру 1718.

ЕВГЕНИЈЕ САВОЈСКИ И ОСВОЈЕЊЕ БЕОГРАДА 1717 ГОДИНЕ

Евгеније Савојски, чије је име тако уско везано за Београд и тако се често помиње на страницама његове историје, спада уопште у највеће и најзнаменитије историјске личности, и као велики војсковођа, државник, и као човек, који се истицао својим просвећеним духом, светлим и чистим карактером. Мајка му је била Талијанка, Звала се Олимпија Манџини. Нарочито се одликовала лепотом и духовитошћу. Једно време играла је велику улогу на двору Луја XIV знаменитог француског „Краља Сунца“. Евгеније Савојски телесно је био слабо развијен. Не само што је био маленог раста, већ му је и цео спољашњи изглед био неугледан. Лице му је било мршаво и дугачко, нос шиљаст, десна усна кратка, тако да су му се увек видели зуби секутићи. Само су очи, светле, црне, паметне очи, одавале велику генијалност овог човека. Његов природни изглед, уметници су касније идеализовали и у вези с његовим јуначким делима приказали га много снажнијим и уопште ефектнијим. Отац му је умро кад му је било 10 година. То је била прва велика жалост Евгенија Савојског. Због нежног здравља, отац је још за свог живота одредио да се Евгеније посвети свештеничком звању. Да би га унапред припремили за то звање његово образовање у латинском и грчком језику поверено је једном ученом свештенику. Очевој жељи нису одговарале дечакове способности. Дечак је већ у најранијој младости показивао нарочиту љубав према војничком позиву. Уз грчки и латински језик, кришом је проучавао живот великих војсковођа. Но и поред све причеве љубави према војничком позиву, на његову велику жалост на француском двору су га и даље звали „petit abbé“ — мали свештеник, а кад је замолио „Краља Сунца“, Луја XIV, за дозволу да се посвети војничком позиву, краљ му је одбио молбу, збијајући шалу

међу својим дворјаницима због спољашњег изгледа несучењеног ратника. Овакво краљево поступање, као и околност, да је краљ већ пре тога протерао из Француске његову мајку због неке песме, растужило је Евгенија у толикој мери, да је одлучио да ступи на двор аустријског цара Леополда I, који је у то доба водио велике ратове с Турцима и на чијем су се двору у Бечу окупљали младићи из најугледнијих владарских породица свих земаља света. У мају 1683 године стигао је у Беч. Како су краљу биле познате његове ванредне способности, примио га је раширених руку. Евгеније је већ тада био један од најбољих јахача и одличан математичар; славни Вобан, градитељ тадашњих најчувенијих тврђава, гледао је с поштовањем на овог младог ратног генија, јер је он исто тако добро познавао и вештину грађења војничких утврђења. Цар га је одмах именован за капетана и послао у царску војску, која се у то време борила у Угарској и у којој се већ од пре налазио Евгенијев старији брат.

Долазак Евгенија Савојског на аустријски двор, пада у најтеже доба аустријске државе. Султан Мухамед IV сав предан лову и забави, по наговору свог великог везира Кара-Мустафе, одлучио се био на рат са Аустријом. Са огромном војском, која је бројала преко 200.000 људи, упутио се и сам Мухамед IV. 13 маја у Београд где је уз огромне свечаности велики везир Кара-Мустафа именован за главног војсковођу и где му је предан стари зелени барјак пророка. Сва ова огромна војска кренула се према Бечу. У невољи, цар Леополд обрати се на све кнежеве свога краљевства молећи их за помоћ. До одлучне битке дошло је 14 септембра 1683 године. Турци су били потучени благодарећи јунаштву и помоћи пољског краља Јована III Собјеског. Иако је тек ступио у ратну службу, Евгеније се већ за време ове опсаде нарочито истакао својим личним јунаштвом. Исто се тако истакао и у читавом низу других битака и ратова, које је Аустрија водила с Турском. У 25-тој години, за велика јунаштва Евгеније Савојски именован је за фелдмаршал-лајтнанта.

Од свих великих битака у којима је учествовао Евгеније Савојски, пре велике битке под Београдом, најславнија је битка, коју је добио над Турцима крајем августа 1697 г. код Сенте. У тој битци на Турској страни погинуо је велики везир, четири везира, 13 беглербега, 20 алај-бега, преко 30 ага; преко 10.000 Турака утопило се у Тиси, а преко 20.000

остало је на бојном пољу. Ратни плен, што га је задобио Евгеније Савојски, између осталог износио је: 9.000 кола, 6.000 камила, 15.000 волова, 7.000 коња, 553 бомбе. Запленена је и приватна Султанова благајна у којој се у готовом новцу налазило преко 40.000 форинти, и ратна благајна у којој је било 3 милиона форинти!

Ово је била највећа битка, коју је дотад хришћанска војска извојевала над Турцима. Но, непријатељи Евгенија Савојског ипак су успели, да пред царем Леополдом умање значај битке и да га прикажу као кривца, тако да је цар место награде, издао налог, да се велики војсковођа ухапси кад стигне у Беч. Наскоро је ипак победило јавно мњење, ком се цар морао покорити, као и сви многобројни непријатељи Евгенија Савојског, којима се он у својој племенитости и у својој вери у победу правде никад није освећивао.

Овај рат је завршен миром у Карловцима, који је склопљен у јануару 1699 г. Турци су за себе задржали: Банат и Јужни део Србије, а Аустрија је добила: северни део Срема, Славонију и крајеве у Јужној Угарској.

Неколико година после Карловачког мира, дошло је до поновног рата. Турски султан Ахмед, незадовољан тадашњим стањем и приликама, одлучи да поново зарати на Хришћане, а нарочито, да доврши рат с Венецијом, која је Аустрији била савезница. По савету Евгенија Савојског и Аустрија је поново ступила у рат с Турцима. У том рату Евгеније Савојски извојевао је читав низ победа, које су његово име пронеле по целом свету. Најславнија је била **чувена битка под Београдом** у којој је аустријска војска 16 августа 1717 године поново освојила Београд.

Никад се у Београду није у исто време искупило толико генерала, толико војника најразличитије народности, толико принчева из свих познатих владајућих кућа у Европи. Сви су хтели, да присуствују великој битци, коју је водио у то доба највећи и најпознатији ратни гениј. Свако је сматрао за нарочиту част и срећу, да може видети прослављеног јунака на бојном пољу и учествовати у његовом великом делу. Међу генералима, који су учествовали у борби аустријске војске под Београдом, налазили су се фелдмаршали: Шуберт, Хајстер, Палфи, принц Александар Виртенбершки; фелдшугмајстори Штаремберг, Харах, Регал; коњички генерали: Мартини, Надси, Ебергени, Монтекукули и

Мерси, а осим тога још 20 фелдмаршала-лајтанта и 28 генерал-мајора. Флотилом је управљао вице-адмирал Андерсон.

Али и цело отоманско царство дигло се да искупи што већи број војника и да их што боље опреми. Многим пашама, који се нису показали јако предузимљиви, подељени су свилени гајтани, што је по старом турском обичају значило смрт. Команда над читавом турском војском била је поверена великом везиру Халилу. Турска војска укупно је бројала 200.000 душа. Командант београдске тврђаве Мустафа Паша, располагао је са 30.000 најбољих турских војника. Самих јаничара било је 20.000. Војска Евгенија Савојског бројила је укупно 110.000 људи. У часу, кад се његова војска спремала, да опседне београдску тврђаву, турска војска се тек прикупљала и кретала из Једрена. Кад се Савојски опраштао с царем Карлом VI., који је ступио на аустријски престо после цара Леополда I и Јосифа I, цар му је поклонио дијамантни крст с речима, да *ће Христос у том рату бити врховни заповедник аустријске војске* под чијом ће заштитом Евгеније извојевати победу.

У бици под Београдом, Савојски је показао сав свој велики војнички дар и способност војсковође. Можда се никад у ниједној бици, која се водила под Београдом, није поступало већом пажњом и на основу промишљенијег и поузданијег плана. Сам Савојски, са највреднијим и најспособнијим генералима, испитао је земљиште око Београда проучио све важније позиције. Спремала се једна од највећих битака света, битка, која код свакога буди и дивљење и чуђење. Велики генерал морао је освојити стару и чувену тврђаву, коју су Турци после 1690 г. поново учврстили, и у исто време морао је победити огромну турску војску, која је хитала у помоћ Београду са намером, да хришћанску војску нападне с леђа. Наредбе, које је Савојски издао својој војсци, утврђивање војничког логора, изградња шанчева, — све су то била велика и смишљена дела, која су и у каснијим ратовима служила, као пример велике ратне тактике и вештине. Противно дотадашњој војној тактици, Савојски није пребацио војску преко Саве, већ преко Дунава. То је било мудро решење, чије су се добре стране одмах показале. Турска војна команда била је уверена, да ће аустријска војска прећи преко Саве и за то су на тој

страни извршене све припреме, да се аустријској војсци што више отежа прелаз. Аустријске ратне лађе, које су се тешко кретале по Сави, имале су много већу слободу кретања по Дунаву. Чим су довршене све припреме, 15 јуна 1717 рано изјутра извршен је прелаз војске. Чим је сва војска пребачена на српску страну, започело је размештање војске и изградња шанчева. Према двоструком задатку, који се састојао: у нападу према самом граду, београдској тврђави и турској посади у граду, — а с друге стране, у припреми за одбрану против војске великог везира Халил-паше, изграђене су двоструке одбранбене линије, т. зв. контравалациона линија и циркумвалациона линија. Контравалационом линијом била је опседнута тврђава; чело линије гледало је према тврђави. Друга линија била је окренута према непријатељу, који се приближавао споља. Кад би се гледало на карти, обе линије изгледају као два концентрична круга. У средини мањег круга налази се непријатељ, заклоњен у тврђави, а ако другог круга разместио се спољашњи непријатељ. Остаци циркумвалационе линије и данас се јасно распознају на београдском земљишту. Познати су под именом „Лаудановог шанца“. Контравалациона линија исчезла је под темељима нових зграда на Врачару. Припремне радње аустријске војске биле су готове 1 јула, а 29 јула батерије су отвориле ватру против града. Турска војска, која је 12. јуна кренула из Једрена, стигла је у почетку јуна у Ниш. Под Београд стигла је почетком августа и у великом полукругу опколила аустријску војску. На тај начин аустријска војска се нашла између две ватре: између турске посаде у тврђави и многобројне турске војске с друге стране. Само присуство великог генерала, који је уживао бескрајно поверење целе војске, могло је одржати јуначки дух међу хришћанима. Иако се принц Евгеније Савојски надао, да ће већ првих дана доћи до одлучне битке, Халил паша је намерно битку одуговлачио. Мислио је, што касније дође до битке, да ће бити поузданији успех турске војске. И доиста, положај хришћанске војске био је из дана у дан све тежи. Понестало је и хране и одеће. Лоша храна проузроковала је болест, која је јаче десетковала војнике него сви непријатељски хици. Само брза и генијална одлука могла је спасти војску Евгенија Савојског. У три сата после подне, 15 августа, сазвао је Савојски све своје генерале да се

с њима посаветује. Иако је у војном савету другојачије говорио, Евгеније је одлучио, да не оклева и да 16 августа нападне на све турске позиције. Бојећи се издаје, своју одлуку Савојски је саопштио војсци и генералима тек на вече. У вече је раздан план битке, који је донео хришћанима велику победу и име Београда пронео по целом свету.

План је гласио: —

„У логору ће остати 7 регименти кавалерије под командом генерал-лајтнанта Вијарда и генерал-мајора Лантијери-а и Орсети-а. У попречним шанцима ће остати 6 батаљона и 4 компаније гренадира под командом генерал-лајтнанта Бровна и генерал-мајора Вобесера. На левој страни два батаљона, на десној страни два батаљона, у циркумвалационој линији под командом генерал-лајтнанта Шекендорфа и генерал-мајора Дисбах-а и Марули-а 15 батаљона, који ће давати потребну помоћ и шанцима код Софија џамије. Коњаници, који немају коња, повућиће се у циркум и контравалацијону линију и биће потчињени именованим пешадијским генералима.

Од десног крила првог реда маршира петнаест батаљона, 17 гренадирских компанија и 6 регименти кавалерије. Од левог крила овог реда 15 батаљона, 5 компанија гренадира и шест регимента кавалерије; од другог реда марширају 22 батаљона, 21 компанија гренадира и 12 регименти кавалерије.

Артилерија мора држати у приправности сву своју снагу; у десет сати ноћи мора 30 региментских и других топова на крило инфантерије, 6 комада биће подељено на лево и 4 десно на страни коњице; замењиваће се по потреби. На сваком крилу морају бити у приправности муниција, гранате, кола, са извесним бројем виших официра и подофицира и топџија, који ће руковати освојеним непријатељским топовима. Код топова у редовима и логорским шанцима оставиће се довољан број виших и нижих официра, да према потреби потпомогну артилерију.

Кавалерија ће иступити око поноћи и формираће се изван ретраншмана. Инфантерија ће се постројити

с оба крила коњице, ипак с том разликом, да ће оно крило, које стоји ближе непријатељу, касније иступити.

Генерали инфантерије и кавалерије, који су командовани према граду, морају се међусобно споразумевати, да буду спремни у случају ако непријатељ што против њих предузме.

Генерал-лајтнант Секендорф мора се са својим батаљоном и квалеријом тако постројити у циркумвалационој линији, да сузбије непријатеља ма где се он налазио, ма где што покушао, и да буде од помоћи у случају забуне било код пешадије, кавалерије или артилерије.

Генерал-фелдмаршали морају своје следбенике, а преко ових друге генерале, а онда свако даље оне који су потчињени његовој команди — тачно и јасно о свему и свакоме обавестити, да сваки, официр и обичан војник зна, шта сме и шта не сме радити и да му буде јасан циљ оног што се тражи. *Замишљени се циљ састоји у томе, да трупе буду формиране прије почетка дана, да се у свитању дана изврши напад јуначно и постојано, али да се, у колико је то могуће, непријатељи пре тога не алармирају.*

Лево крило мора настојати, да заузме велико узвишење на десном непријатељском крилу на ком се налази његова прва батерија и да непријатеља протера и одатле као и из његових првих траншеа преко првог рова до отвореног опкопа, а онда да се покуша према приликама, да се у корист десног крила заузме узвишење међу два водама (оно испод Дедиња) и да се заузму непријатељске батерије, које су тамо намештене.

Забрањено је под претњом телесне и смртне казне, да се било ко удаљи од своје заставе и свог места. Чим се достигне први непријатељски попречни шанец, мора се инфантерија тамо наместити, јарке пред собом оставити и нико не сме у њих улазити, док нису испитани и док генералитет не изда дозволу; а ако буду заузеле непријатељске батерије и на десном крилу, не сме се ићи даље без заповести, већ се мора „држати у добром стрпљењу”.

Осим означеног, на крилима инфантерије држаће се у приправности справе за копање; транше-мајор мора држати у приправности на згодном месту извесну количину снопова и колаца.

Све остало, што не може бити предвиђено, остављам добром владању и стеченом ратном искуству генералитета, њиховим заповестима и налозима, који ће бити издати према потреби и приликама и надам се помоћу Божје милости сретном исходу праведног царског и општег догађаја.

Пољски логор код Београда, 15 августа 1717.

Еуген Савојски."

Овако је гласио план битке прослављеног команданта, битке, коју су већ његови савременици назвали „La glorieuse bataille de Belgrade” — славна битка под Београдом. Иако изморена и болестима десеткована, војска је примила ову заповест са заносом. Вера у непобедивост Евгенија Савојског била је безгранична код свих војника. Велики командант целу ноћ је простајао на коњу, усмено је давао своје заповести и храбрио војнике. Према утврђеном плану, око поноћи почела се војска припремати за одлучан напад. Све је вршено у највећој тишини. Тек понегде чуо се притајен звекет оружја, нестрпљиво ударање коњских копита. И највиши официр, и најобичнији војник, знали су своја места. Овог судбоносног дана који се полако рађао, сваки је био свестан своје велике одговорности. Као сенке на огромној позорници, кретале су се хиљаде и хиљаде војника, пешака и коњаника. Кренули су се према турском логору. Не према граду, већ према оној великој турској војсци, која им је стајала иза леђа. Нико није изостајао, све је било у савршеном реду. Иако у изданој заповести није могло бити предвиђено све како и шта треба урадити, заповест су допуњавали општа војна дисциплина, војно искуство, и нарочито душевно стање, које се код људи рађа у оваквим приликама и које, само по себи, снагом великог догађаја, чини, да хиљаде и стотине хиљада поступају и раде као један човек. Непознатим, вишим путевима, предавала се мисао од једног човека другом, од команданта официру, војнику — без речи, без звука. Хиљаде живих људи, спремних на смрт,

ступале су као стена под својим развијеним заставама, уз звуке војне музике, која је пред војничким очима стварала визије победе. Пред свитање спустила се густа магла. Ништа се није видело. Пријатељ се није распознавао од непријатеља. Наједанпут и изненада настала је узбуна у турском логору. Развила се борба. Велика борба хришћанске и турске војске — за Београд, за стару тврђаву. У тврђави се ништа није покретало. Посада није одавала знаке живота. Напад хришћанске војске био је сасвим изненадан. Мустафа паша мислио је да се ради о обичном пушкарању, које се понављало из дана у дан, на које су опседнути већ били привикли, Принц Евгеније, окружен најугледнијим добровољцима своје војске, многобројним страним принчевима, које су владари послали у београдски логор, у најтежем часу полетео је пред свом војском. Доиста је ово био редак уметник ратне вештине. Велики уметник и велики учитељ, који је властитим примером показивао како се треба борити. Са занесеним погледом хиљаде и хиљаде војника пратиле су свога врховног команданта. Што је борба била тежа, то је њихова снага била већа. Зар је ко могао заостати за „племенитим ритером“, за великим и непобедивим Евгенијем, који их је предводио?... Невероватно је, шта у бици може један једини човек да учини. Савојски је био дух ове војске. Иако је била за половицу мања од војске, коју је нападала, вођена тим духом она је јуришала напред без бојазни и без колебања. Ништа није могло уздрмати веру ове војске. У средишту турске војске још се држала једна батерија, која се састојала из 18 тешких топова. Батерију је бранило 20.000 јаничара и 10.000 спахија. Евгеније је против њих упутио 10 компанија својих гренадира и 4 батаљона чија су крила браниле 2 кавалеријске регименте. Кренули су напред. Под својим заставама, уз звуке музике. — Издржали су паклену ватру непријатеља, јуришали су на батерију и непријатеља. Турци нису уступали у јунаштву, али су ипак после кратке борбе напустили своје позиције и повукли се према ушанченом логору. *Између 9 и 10 сати пре подне, 16 августа 1717, била је одлучена и добијена велика битка под Београдом.* Битка, у којој је учествовало 6.000 српских добровољаца, у којој су од почетка до краја борбе српски шајкаши учинили неизмерне услуге. Турска војска бежала је главом без обзира. Били су напуштени безбројни шарени шатори, који

су се у великом полукругу протезали око Београда. У напуштеном логору остала је муниција, топови, безбројни мртви и рањени. У највећем нeredу, турска војска бегала је према Нишу. Од 200.000 једва се касније искупило око 10.000. У ратном плену нађен је шатор великог везира, 131 топ, 35 мерзера, 3.000 кола са храном, 600 буради барута, 300 сандука олова, 3.000 бомба, 59 барјака, 9 пашиних тугова, много камила и коња.

Два турска војника, које је Евгеније намерно послао у блокирану тврђаву, Мустафа паши и посади јавили су ток догађаја. Страшан је био утисак ове вести. Тек пре неколико дана са занесеним узвицима посада је дочекала појаву турске војске. Била је уверена, да јој сад више нико не може претети Београд, да ће хришћани у бици до ногу бити потучени, да им неће помоћи ни сам прослављени „мали војсковођа са црним очима”...

Већ други дан након Евгенијеве победе посада је истакла на градским бедемима беле барјаке у знак предаје. Предаја је уговорена 18 августа. Све се догађало највећом брзином. Иако је бројила 30.000 здравих и снажних војника, посада се налазила у највећем страху. Није се бранила, није дала никаквог отпора. Зар се посада могла одупирати, кад се није одупрла огромна турска војска!... Тако је овај пут Београд пао без правог боја. Није се бранио, капитулирао је пред хришћанском победом, која се одиграла ван његових зидина. По склопљеном уговору одобрено је војницима турске посаде, да са женама, децом и покретном имовином најкасније до 22 августа напусте тврђаву. Одмах по потписаном уговору Немци су заузели главну градску капију (Стамбол Капију, која се налазила за месту, где се данас налази споменик кнезу Михаилу), и спољашња утврђења до капије. Служба је служена 19 августа у шатору великог везира. Са каквим су заносом војници и цео народ певали „Тебе Бога хвалим”! С каквом је радошћу велики војсковођа јављао ток догађаја и описивао победу, истичући јунаштво својих војника! Навешћемо једно писмо, које је упутио херцегу од Марборуга. Из писма у исто време дознајемо имена оних безбројних европских принчева, који су учествовали у „прослављеној” битци под Београдом: —

„Никад још нисам у животу присуствовао овако славној борби, као што је била ова. Број присутних принчева

био је огроман. Но они се нису ограничили да буду само посматрачи, већ су у исто време били и најмарљивији сарадници. Присуствовали су: дон Емануел, португалски принц; Константин Собјески, краљевски принц пољски; Лудвиг принц од Добеса, син мајнског херцога; Карло и Фердинанд, принчеви баварски; Вилхелм Лудвиг и Леополд Максимилијан, принчеви од Анхалт Десау; Вилхелм и Карло Ернест од Саксен Салфелд; Вилхелм Густав, Леополд Максимилијан и Георг, принчеви од Хасен Гасела; наш фелдмаршал Карло Александар; затим: Фридрих и Лудвиг, виртенбершки принчеви; Емануел, принц Савојски; Георг Фридрих, принц од Еуламбаха; Јосип Карло, наследни принц салцбуршки; Аморалд, принц од Таксиса; Јосип Антон и Геогр Кристиан, принчеви од Лобковица; Вилхелм шварценбершки; два принца лотариншка; три принца од Холштајн-Бека; херцог Арембершки; два принца из Москве; принц Лихтенштајн; принц Еурсек; принц Љубомирски; принц Бинатели. Једино је принц од Марсилака умро на путу за Угарску, а да није учествовао у рату. Велики број ових принчева није у војсци проузроковао никакав застој; многи су водили своје кућне трупе, други су се налазили у царској служби. Уопште су сви, као да се само по себи разуме, подносили једнако све напоре рата. Ова је околност много допринела добром примеру и хармонији. А збиља је било потребно да се нечим подигне дух војске. **На сваки начин, дан 16 августа спада у најславније дане, које сам преживео у свом животу.** С једне стране изложени опасности да нас иза леђа нападне турска посада, која се налазила у тврђави и која је бројала 30.000; с друге стране, према фронту ушанчена војска чије су ратне снаге биле два пута веће од наших; у часу напада обавијени силном маглом, која није дозвољавала, да се одреди главно место напада; све ове околности тражиле су војсковођу бољих очију него што су биле моје! Ова ми је опасност стајала пред очима, кад сам правно свој тестаменат, а исто тако и пред царем, кад ми је на опроштајној аудијенцији предао крст с изјавом: **овај пут ћете под овим управљати.**

Рат ипак није био тако сјајан обзиром на велики број присутних принчева, колико обзиром на присуство **Великог Надгенерала**, ког сам ја према сувереном налогу свима прет-

поставио. За време борбе губитак је у нашој армији био исто тако велик, као и губитак у турској армији. Износи укупно мртвих и рањених око 4.000. Турци су осим тога за време бежања изгубили око 4.000. Лако се даде разумети, да овако велика војска, ако је друга сила добро вођена, ипак може брзо подлећи другој сили иако је она по броју далеко мања.

Предајом **Београдске тврђаве** циљ ове битке је постигнут. Чини се, да је на овај начин отклоњена највећа потешкоћа у даљем ратовању. Да ли је то био туђи уплив, или завист, која прати сва човечија дела, да су ову битку исто тако, као и ону код Сенте, прогласили за лутрију? Ипак, били су одвећ слаби, да позову на одговорност Врховног Генерала, кога ми је дао мој цар..."

У овом, као и у другим својим писмима Савојски спомиње, својим мирним, господственим начином, сплетке, што су их против њега плели безбројни завидљивци његовој слави и његовим успесима. У другом једном писму, које је упутио 29 августа грофу Синзендорфу, пише Савојски, да је својим клеветницима одговорио исто онако, као што је Валентијан одговорио својим војницима: —

„Од вас је зависило, да ли ћете ми поверити команду, али од оног часа, кад сам је преузео, припада мени, а не вама, да просуђујем, шта је у овом часу, кад се држава налази у опасности, најбоље за опште добро.”

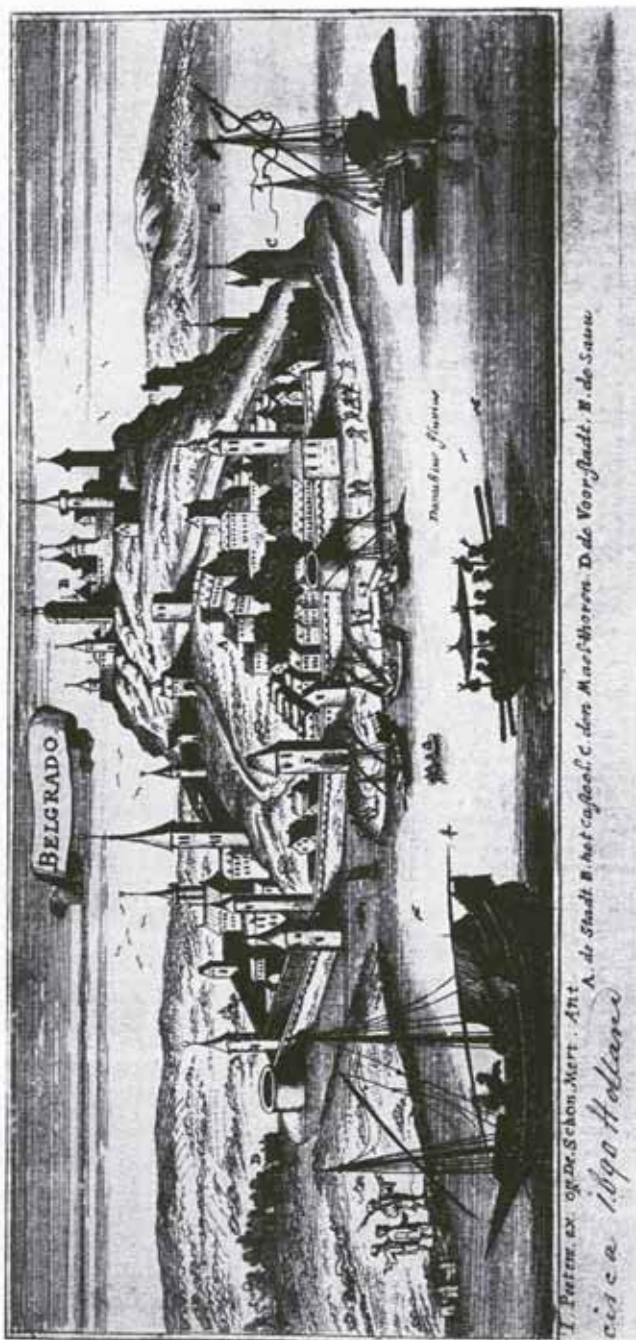
Поводом непријатељских напада на Евгенија Савојског, који нису имали друге основе, осим што су истицали, како је Евгенијев покушај био одвећ смео, како је врло лако могао изгубити битку и на тај начин изложити највећој опасности читаву царску војску и велико дело, које је пред њом стајало, — један од принчевих биографа спомиње жену Вилхелма Тела, која је напала на свог мужа, кад је сретним хицем погодио јабуку на глави њиховог сина. Жена је говорила: „Хитац, који је морао спасти живот мужа, могао је ипак промаштити циљ и погодити сина”. Тако је мислила једна жена, која није могла схватити мужа, тако су говорили и завидни интриганци, који су радили против Евгенија Савојског

Док су се противници Савојског бавили сплеткама, дотле мир, који је 1718 склопљен у Пожаревцу на основу ове велике победе под Београдом, историја сматра најславнијим миром, што га је Аустрија икада склопила. Тај мир био је у исто време и највеће признање генијалном војничком таленту Евгенија Савојског, „племенитом витезу“, како га је народ прозвао у песми, која се дуго певала и међу његовим војницима, и у народу.

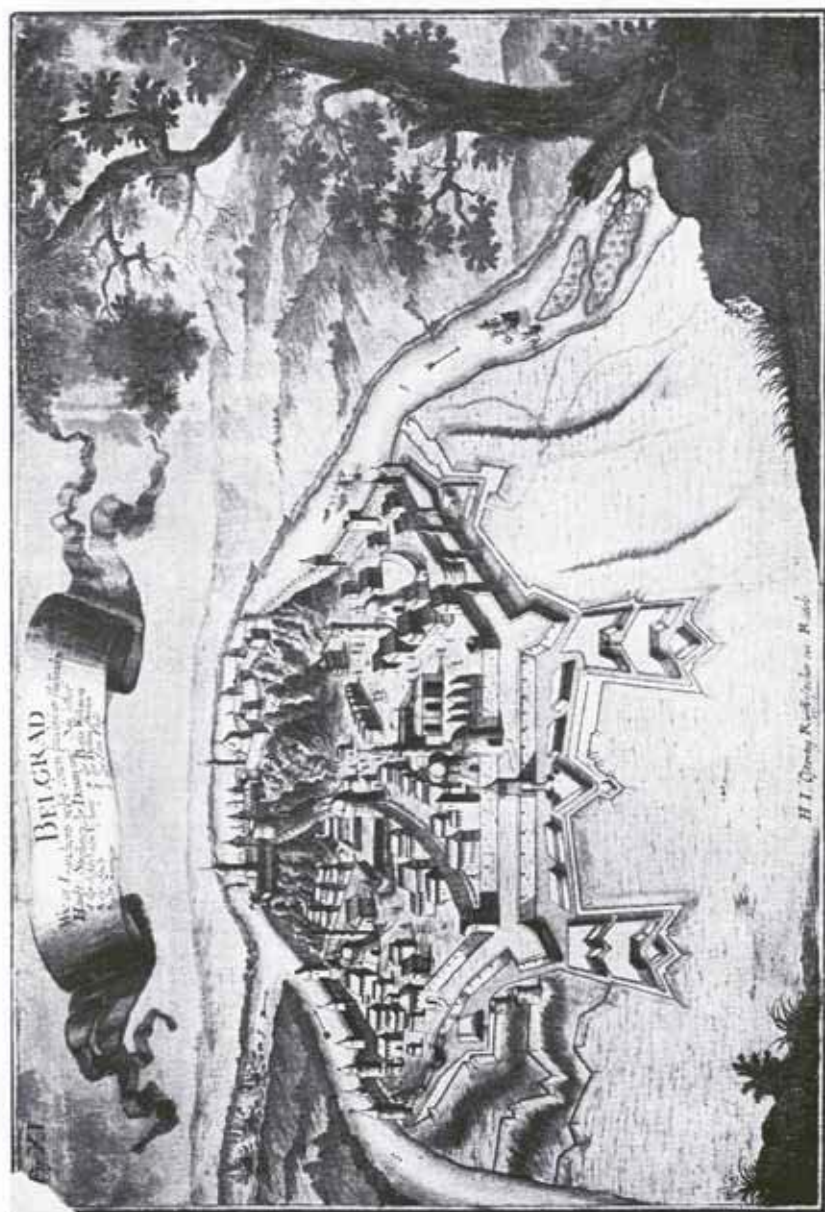
И данас, и у будућности, Београд ће у својој историји увек с поносом указивати на светлу личност Евгенија Савојског, на великог војсковођу, чији светли карактер тражи, да му се ода двоструко поштовање. Кад је аустријска војска, после добивене битке, заузела Београд, прва му је брига била, да утврди мир и јавну безбедност у граду.

Савојски је умро у врло великој старости. Огроман је број ратова, које је водио, и број славних и чувених битака, које је извојевао. Историја, која гледа из даљине, и која има више могућности да буде правична, него што то могу бити савременици, који у свако просуђивање уносе много личних страсти, — уздигла га је у низ највећих војсковођа света. Његово име стоји поред Александра Великог, поред Ханибала, Цезара, Трајана, Карла Великог, Густава Адолфа, Тирена, Наполеона, Суворова. Но, осим великог војничког талента и свих осталих племенитих особина, има још нешто, што морамо споменути и истакнути у вези с великим именом Евгенија Савојског. Није он био само војник, није га привлачио само рат. Тако исто је волео и уметност, и бавио се проучавањем старина. Чувена је била његова збирка старог новца. Од свих љубави, највећа му је била љубав према књизи. Његова библиотека била је надалеко чувена. Кад су сплеткаши успели, да га окриве пред царем Карлом VI, на претње је одговорио: „Не бојим се прогонства, јер имам одвећ велики број дивних књига“. Жене није нарочито волео. У шали су га звали „Марс без Венере“. Његов живот и његова дела одушевљавала су и његове савременике, и потомке. Проучаване су његове битке, које и данас служе као узор велике војничке тактике, генијалног предвиђања. Поред осталих писаца о Савојском је написао на немачком језику велико и занимљиво дело Ф. Каузлер: „Das Leben des Prinzen Eugen von Savoyen,“ које је штампано 1838 године

Из свих тих многобројних дела добијамо уверење, да је Савојски, иако мален телом, својим великим духом, својим свестраним знањем, својим дубоким интересом према свему, што је велико и лепо, далеко надвишавао многе своје савременике. Сплетке његових противника одбијале су се о његов чисти и светли карактер откривајући напослетку сву беду и сићушност малих и недораслих мозгова, бедни морал сплеткара. *Човек дела и рада*, ето то је био Евгеније Савојски, велики победник славне битке од које почиње нова епоха у животу нашег старог Београда.

Изглед Београда у XVI веку. На кулама и црквама полумесец је заменио крст.

Београд крајем XVII века.

MORS CITIUS OPINIONE CAUSAM REQUIRIT.

37

GRIECHISCH WEISSENBURG in Ungarn.

Sus juvenis, serpens, una sua fata subitunt: Sus perit ex itru, pede serpens ille veneno

*Ein Füngling, Schlange und mildes Schwein
In gleich send komen in Todes Pein,*

*Das Schwein durch Aich, der Füngling stirbt
Vom gift, die Schlange vom tritt verdirbt.*

Симболична слика на којој је некиконо страдање Београда изражено у међусобној борби ветра, младића и змије.

СТАРИ ГРАД

Сви народи, који су владали Београдом, посвећивали су од увек највећу пажњу његовој тврђави, његовом старом граду, нераздрживом пратиоцу старе вароши. Живот старе београдске вароши и старог града, испleo је дугачку и бурну историју пуну најразличитијих догађаја. Никад се варош не спомиње без града, ни град без вароши. Град је њезин штит, њезина одбрана од непријатељских навала. Варошки домови стоје у његовој сенци, као дете у мајчином крилу. У вези с градом, варош се осећала безбедна, без опасности. Постепено су подизана разна градска предграђа, али су и она ограђивана и учвршћавана, колико је и како било могуће.

Остављајући на овом месту варош и њезино становништво, издвојићемо посебно оне моменте из историје старог Београда, који су нарочито значајни и карактеристични за стари град. Шта се све није десило, шта се све није одиграло у тим старим зидинама, чији се остаци и данас дижу над Савом и Дунавом. Историје свих градова пуне су фантастичних догађаја, који се могу разумети једино у вези с ондашњим приликама места и времена. Међу историјама старих градова, историја београдског града заузима посебно место. Оно календоскопско мењање његових господара, непрестане борбе, ратови, дали су историји и развоју београдског града посебан значај и садржај. Све промене, које је доживљавао Београд, у двострукој мери на себи је осећао стари град. Оне су га рушиле, подизале и мењале, оне су се урезале у његовим зидинама, кулама, бастионима, старим великим и тајанственим капијама. Све је то град у себи задржао. То и данас сачињава ону главну силу којом он привлачи, коју ће задржати и онда, кад буду познате све његове тајне. Није случај, да деца у толикој мери воле град. Све што је занимљиво инстинктивно привлачи децу.

Обзиром на уску вези између града и вароши, речи град и варош добиле су истоветни значај. Шта више, реч град је сасвим истиснула реч варош. Између те две речи у обичном говору се не прави никаква разлика. Тек код историјског проучавања градова морамо се приучити на разликовање ова два у основи различита појма.

У нашем ранијем излагању, ми смо дошли у историји нашег града до доба деспота Стевана, кад је Београд после деспотове смрти поново прешао у мађарске руке. Видели смо, шта је за његову даљу судбину значила деспотова смрт у оним моментима, који су били пуни трагике по судбину нашег народа и наше државе. Кад су од деспота преузели Београд, Мађари нису имали потребе, да дозиђују град, јер је већ деспот за свога живота учинио све што је било потребно, да Београд постане један од најчвршћих и најлепших градова на свету. Зар није деспотов биограф Константин Филозоф са заносом узвикивао, да се по својој лепоти београдски град ничим не може упоредити. Какав је изгледао за деспота Стевана, такав је углавном остао све до првог турског освојења, под султаном Сулејманом Величанственим 1521 год.

Као што је познато, Турци су тога пута Београд задржали у својим рукама од 1521 г. све до 1688, дакле пуних 167 година. Београд је пао, јер се није могао одупрети сили! Споменули смо, како су Турци одмах по освојењу све предузели, да промене стари изглед Београда, да од хришћанске направе своју муслиманску варош, подижући чампије, тулбета, купатила, чесме караван сераје.....

Већ смо споменули чувеног турског путника и путописца Евлију Челебију. Он је био син дервиша Мехмеда Зили, шефа султанових златара. Главна страст му је била да путује и да описује све што је видео. Како је умео да види и имао способност да опише оно што је видео, овај даровити Турчин оставио је много драгоцених описа свих оних места, у које га је нанео његов пут. Године 1660 доспео је Челебија и у Београд, описао његов тадањи изглед и живот, дајући својим описом драгоцен историјски документ. Већ смо раније споменули нека његова главнија запажања. Овде нас највише занима, да видимо, шта Челебија вели о старом београдском граду. Челебијин опис тим је меродавнији, што је и његов отац познавао Београд. Како

сам Челебија каже, његов је отац учествовао у великом походу Сулејмана Величанственог против Београда. Све што је видео, описао је, и на дуго и на широко безбројно пута приповедао своме сину, кога је увек морила жеља, да дозна, шта се догађа у другим крајевима света. Тако је Челебији већ у младости, на основу очевих прича, лебдео пред очима Београд, знао је како је Београд изгледао раније, па је тим лакше и тим боље могао говорити о Београду, кога је сам видео 1660 године.

Мало који писац да је тако симпатичан, као Челебија. Он је срдачан, он се заноси, као дете, и, кад описује Београд, налази безброј нарочито лепих и звучних речи. Могло би се рећи, да је био толико занесен Београдом, да се заљубио у њега. Осећа се, како му тепа. Он ипак говори истину. Може се и волети и говорити истину. Челебија је био истинит писац, само писац с много осећаја, а то је једна добра страна више. Описујући град, Челебија спомиње, да је Сулејман, кад је освојио Београд, одмах издао 30.000 дуката за оправку града, да је целокупна исламска војска прионула на посао и поновно утврдила град.

„Београдска тврђава је” — вели Челебија — „прави драги камен, пун дивота! Утврђена је бедемима, којима нема равних, и који су разнолико испреграђивани. Бедеми су двоструки. На угловима двоструких градских бедема има укупно 116 кула, 5060 зубаца!” Да би нам показао, како је у старој београдској тврђави био висок **грњи**, унутрашњи град, Челебија вели, да са најнижег дела утврђења не би могао добацити до унутрашњег града ни најјачи стрелац, кад би свом снагом запео и бацио копље да полети. Спомиње да у **горњем** граду има четири реда ниских и јаких бедема, који су преграђени и украшени са „четири масивне гвоздене капије, искићене тврдим кулама”; описује капије горњег града и једну кулу на којој се налазио сат, „чији се звук звона чуо на даљини од једног конака”. Осим тога, у западном делу горњег града, налазила се, на највишем месту, посебна тврђава на четвртастој основи са пет уметнички израђених и оловом покривених високих кула, чији су се врхови „дизали у небо”. То су куле, што их Челебија упоређује с цариградском кулом у Галати за коју смо већ раније споменули, да је висока 40 метара. То је доиста огромна висина и ми можемо лако замислити,

како је диван морао бити поглед са тих старих београдских кула на Београд и на целу његову околину! Но сем ових „чуда по лепоти“ старог Београда, турски писац спомиње и „чуда по страхоти“ — дубоку, у камену усечену тамницу у коју је могло стати 3.000 људи. Тамница је личила дубоком бунару. На њезино страшно дно, куд није дошрало сунце и где је увек била студена мемла од камена, несретни сужњи су се спуштали на коноцу.

Под крај седамнаестог века, под крај прве турске владавине у Београду, пропутовао је кроз Београд Др. Едуард Браун учени енглески путник, ког смо такође већ спомињали, као изасланик Краљевског колегија у Лондону. Браун је путовао по свим европским земљама у циљу, да проучи и упозна и најудаљеније крајеве, њихову природу, живот и обичаје. И његов, као и Челебијин опис Београда, спада међу најзначајније документе, што су их написали различити старији писци о Београду. Иако је већи део описа Др. Брауна посвећен природном положају Београда и његовим економским приликама, ипак и он спомиње град и вели, **да су ове тврђаве или замци веома широки и да имају много кула.**

У вези с турско-немачким ратовима и борбама ових двеју сила за превласт над Београдом, издан је цео низ дела, која описују стари Београд и његову тврђаву. Описи су праћени многобројним плановима, цртежима, што нам даје могућност, да се још боље уживимо у тадашњу његову слику и да пратимо његов развитак и промене. Исто су тако издати многобројни цртежи и планови с посебним тумачењима. У свим тим описима и тумачењима увек се спомиње горња и доња тврђава, старе зидине, многобројне куле и утврђене капије!... Предња градска утврђена линија опасивала је стару београдску варош у великом полу-кругу од Саве до Дунава. Линија није ишла право, већ је била испреламана на безброј мањих правилних линија, које су се састављале једна с другом у виду упадних и испадних углова. На овој линији било је пет великих капија, кроз које се улазило у варош. Главне су биле Савска, Дунавска и Стамбол капија. Уз тај део града, ишли су дубоки и широки ровови. Онај део вароши, што се налазио под горњим градом, звао се Водена варош. Српска варош налазила се уз савску обалу; јужно од града и свуд унаоколо протезала су се предграђа, које су Турци називали „паланка“.

После освојења Београда под Максимилијаном Емануелом 1688 године, Немци нису учинили никакве нарочито значајне промене на старом београдском граду, али су велике промене извршене кад је град освојио Евгеније Савојски.

У октобру 1720 год. принц Александар од Виртенберга, стари искусни ратник, који се нарочито одликовао у битци под Београдом, преузео је управу над Београдом, као и над свим српским крајевима, које је Аустрија у том рату освојила од Турака. Увиђајући велики значај београдског града, принц Виртенберг је одмах предузео потребне кораке на аустријском двору, да се одобре планови за преуређење града и да се даду потребна средства. У овим настојањима својски му је помагао принц Евгеније, који је уопште, кроз цело време свог живота, показивао неизмерно много интересовања за Београд. Да би потпомагао подизање београдског и темишварског града, папа Бенедикт XII, својом папинском булом од 31 јануара 1725, опорезовао је угарско-немачко свештенство и свештенство у Напуљу, Сицилији и Милану — петогодишњим „турским порезом“ у износу од 2,000.000 форинти. Прибирање овога пореза продужено је 1730 год. за даљих пет година у истом износу, — на основу буле папе Бенедикта XII, а године 1735 поново је продужено булом папе Клемента XII. Извођење фортификационог плана, било је у почетку поверено инжињеру Де Бофе, а касније — инжињеру Николи од Мореза. Тад је изнова утврђен и горњи и доњи град, као и она велика линија, која је окружавала варош од Саве до Дунава. Подигнуте су нове утврђене капије, бастioni; стара неправилна утврђења порушена су. Утврђивање је проведено по чувеном Вобановом систему. Радови су трајали од 1723 до 1736, дакле равно тринаест година. Безбројни планови, извештаји, који се и данас чувају у бечком Ратном архиву, доказују, колико је труда, рада и новца утрошено на ово ново утврђивање Београда. И у самом граду, као и ван града, подигнуте су велике и значајне грађевине. У доњем граду подигнута је велика војничка касарна, т. зв. Александрова касарна, и чувена капија цара Карла VI. Капија се, као неким чудом, и до дан данас сачувала. Украшена је богатим орнаментима, царевим иницијалима, круном и грбом. У горњем граду ископан је чувени „римски“ бунар, како би војска у случају опсаде била

снабдевена довољном количином свеже воде. Бунар је дубок 108 стопа, а има 212 степеница. Веровање, да овај бунар постоји још из римских времена, настало је по свој прилици на основу каквог предања о сличној грађевини из старијих времена. Градња бунара довршена је 1731 год. У историји старог београдског града поред великих и јуначких дела његових многобројних бранилаца, забележено је и много крвавих и страшних догађаја, који на посебан начин оцртавају дух тадашњих времена. У граду је насилном смрћу погинуо гроф Улрих Цељски, зет деспота Ђурђа Бранковића; у граду је извршена смртна пресуда над Мустафа пашом, несуђеним освајачем Беча; у граду је чудним стицајем прилика осуђен на смрт и сам славни градитељ Доксат фон Морес, који је након освојења Београда под Евгенијем Савојским тврђаву из темеља преградио. Историја о овом догађају, који је за нас нарочито занимљив, налази се у једном од оних старих дела, која су о Београду у прошлим вековима писали познати и непознати писци. Та су дела постала данас велика реткост. Прикупљају се истим интересом, којим се прикупљају драгоцени стари београдски планови и слике. И она говоре о Београду, који је некад био. Са њихових старих, пожутелих страница, писаних често у тешко разумљивим, застарелим страним језицима, као из неких давно створених прича, развија се пред нашим очима некадашњи живот Београда.

Сва ова дела дотичу се и старе београдске тврђаве, која је за Београд исто оно, што су овакове старе тврђаве за остале светске градове: срце, откуда струји живот у остале делове градског организма.

Дело, које садржи опис живота и смрти барона Доксата, штампано је 1757 на немачком језику у облику споменице под насловом, који у преводу гласи: „Живот царског генерала и чувеног инжињера господина барона Доксата од Морес“.

Барон Доксат фон Морес родом је био Швајцарац, и то из бернског кантона. Придевак „Фон Морес“ служи аутору ове старе књижице као доказ, да је барон Доксат вукао своју лозу из Француске и да је био потомак некадашњих хугенота, који су услед верских прогањања били присиљени, да из Прованса и Лангедока побегну у слободне крајеве на Женевском језеру. Изгледа, да је барон младост

провео у Лозани, где се у то доба посвећивала нарочита важња ритерској уметности и науци. У војничку службу ступио је 1716 године за време првог рата против Турака. Његово име и његова способност први пут су се прочули за време опсаде Темишвара. Описујући његово јунаштво за време опсаде овог града под чувеним аустријским принцем Евгенијем Савојским, аутор вели, да се Доксат борио тако јуначки, да му је читаво тело било прекривено ранама, да му је колено било прострељено, а лево раме и леви бок тешко повређени: „све знаци и одлике правог ратника, који се не боји никакве опасности, већ излаже свој живот на општу корист државе и за част суверена, коме служи према дужностима своје заклетве”.

Кад је, после освојења Београда 1717 године, склопљен мир између Турске и Аустрије, барон је и даље остао у Београду бавећи се својим математичким студијама и својим стручним саветима помажући подизање београдске тврђаве. Исто тако Доксат је указивао велике услуге код учвршћивања Беча и многих других места у Европи.

У вези с његовим радом на подизању и учвршћивању београдске тврђаве, окривљен је због тешких престапа и злочина који су изнети на видело тек након његове насилне смрти.

Из царског бечког двора чувеном генералу Вутгенау, био је издан налог да прегледа све тврђаве, њихово уређење и отпорност против непријатељских навала. Тврдило се, да је Вутгенау за време свог бављења у Београду казао у лице барону Доксату, да су се сви који су сарађивали на утврђењу београдског града, користили и да је зато цар морао издати и залуд потрошити толике милионе После генералове претње, да ће цару изложити тачно стање ствари, дошла је његова напрасна смрт, за коју је касније окривљен барон Доксат фон Морес. Тврдило се, да је барон из страха најмнио убицу, који је генерала отровао. Убица је, као што се наводи, пре смрти признао свој злочин.

Међутим је барон Доксат ипак напредовао и у својој војничкој каријери и у каријери инжињера — стручњака за утврђивање градова. Његов је углед све више и више растао у војсци, тако, да је године 1737 био именован за команданта једне нишке тврђаве и унапређен у чин генерала. Но, у овом чину, кад је генерал достигао највећу моћ,

и кад се чинило да су му признате све заслуге и великог војсковође и великог градитеља, почиње његова трагедија, која се свршава његовом смрћу. Убрзо иза именованга, нападнут и опкољен са свих страна од непријатеља, а сматрајући, да је његова посада одвећ малобројна за озбиљан отпор, генерал је без боја Турцима предао нишку тврђаву. Одмах након тога био је скупа са својим официрима позван у Београд и затворен у стару београдску тврђаву, коју је сам изградио.

Описујући страшне моменте под крај генералова живота, непознати писац и његов бранитељ вели, да су 17-ог марта 1738 генерала довели у велику Александрову касарну у којој се налазио окупљен ратни суд и очекивао га у великој сали, да му прочитају пресуду Његовог Царског Величанства. —

Кад је сабља била скршена и кад је бачена пред генералове ноге, као пред ноге најгорег издајнице, 20 гренадира са натакнутих бајонетима извели су генерала из сале и отпратили у његов стан. Београдски бискуп и други свештеници, стали су га посећивати у намери, да га наговоре да промени веру, но генерал је и у овим својим задњим часовима био чврст, као стена, иако је из многих примера знао, да може спасти живот, ако се одрекне протестантизма и пређе у католичанство.

Задње вече пред суђењем, генерал је јео и пио мирно, као обично, и проспавао целу ноћ. Кад су га ујутру пробудили, био је добре воље, а кад је к њему ушао градски лајтнант и јавио му, да је све готово, генерал је замолио за дозволу, да се Богу помоли пре одласка на место извршења казне. Кад је свршио молитву, подигао се, загрлио лајтнанта, захвалио му на његовој пажњи и — откинувши златна дугмета са своје кошуље — дао му их са речима, да му то даје, јер му друго ништа није остало... Кад се опростио са својим домом, 20 марта, са својим камердинером попео се у отворена кола. Било је 7 сати ујутру, кад га је стража одвела недалеко од касарне на место суђења. Ту га је чекало 700 људи на ногама и 200 кирасира у паради, коју су одмах око њега направили крст.

Генерал је сео на столицу, која је сва била прекривена црним сукном и била постављена на место застрто сукном исте боје. Ту му је још једанпут прочитана смртна пресуда.

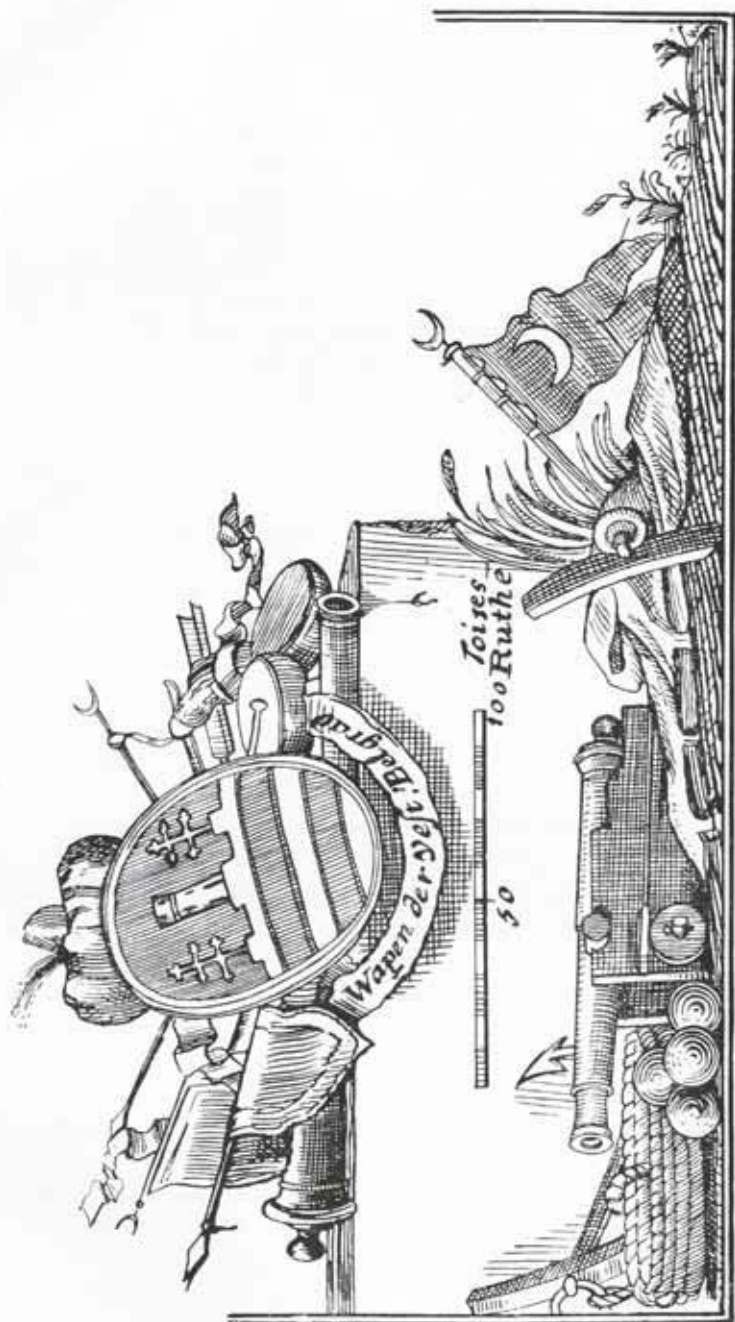
Генералов собар скинуо му је огрчат и перику, свукао му одело, одгрнуо оковратник, навукао спаваћу капу и завезао очи. Генерал је почео своју молитву: „О Ти Велики Боже“, но међутим већ се поред њега створио целат и задао му је први ударац секиром. Први је ударац промашио и засекао му се дубоко у раме. Промашио је и други, и трећи, задајући само тешке и мучне озледе. Глава је била отсечена тек четвртим ударцем...

Устављајући се на овом месту, аутор књиге вели: „Ко мало познаје историју, схватиће, да у оваком извршењу пресуде лежи или божанска казна за многе и тешке злочине или одвратна и гадна жеља непријатеља, да својој жртви зада што већу бол, да је присили да своју казну осети у свој њезиној страхоти према оној старој „sentiat mori“.

После обављене пресуде, генералове слуге однеле су његово тело неколико корака даље од места суђења до раке, која се налазила на отвореном простору поред саме касарне, положили су га у приправљену црну шкрињу, скупа са црним сукном и црном столицом, на којој је седео за време пресуде.

Кад су довели генерала на место извршења казне, уздахнуо је и уздишући изрекао на француском језику: „O Forteresse, je t'ai batie et maintenant tu m'ote la vie...“ — **О тврђаво, ја сам те саградио, а ти ми сад одузимаш живот...**

Тако је славни градитељ свршио тешком смрћу у граду кога је сам подигао. Много се тешких и мучних догађаја догодило и пре тога и после тога, иза високих зидина београдског града. Једне је историја забележила, а други су остали сакривени у низу безбројних тајни, које је град видео и које је мало кад неко дознао. Велики портре барона Доксата и данас се чува у Историјском музеју у Берну.

Стари средњовековни грб града Београда.

ОД ПОЖАРЕВАЧКОГ ДО БЕОГРАДСКОГ МИРА — 1718—1740 —

После пожаревачког мира, који је склопљен између Аустрије и Турске 1718, након велике победе Евгенија Савојског под Београдом, настаје у животу Београда ванредно занимљив период времена, у ком су његови нови господари настојали, да Београд, и по спољашњем изгледу, и по начину живота, приближе општем типу градова, што га видимо на прелазу из средњег у нови век, па све до под крај осамнаестог века. Ово је тим занимљивије, што је доласком Турака и њиховим господством у Београду прекинут континуитет развоја средњовековног Београда, како га видимо у доба славног деспота Стевана. Да је онда Београд остао у српским рукама, да нису наишли ратови, који су га из темеља рушили и уништавали, Београд би прошао кроз све фазе развитка старих градова, а осим тога, у њему би биле очуване оне средњовековне грађевине, које, у архитектонском и уметничком погледу, и данас тако привлачно делују у градовима, чија је судбина била блажа од судбине Београда. Но, да се могао слободно развијати, Београд би зацело био још много лепши од многих других градова, који су у то доба већ постојали, јер је, како смо видели, био изложен двоструком културном утицају: не само утицају Запада, него и утицају Истока, његовој раскоши и његовој посебној уметности. Београдски трговци путовали су по целом свету. Да их нису ометали ратови, они би створили од Београда оно исто што су стари богати трговци створили од других великих вароши. Уметничка комбинација разних архитектонских стилова појединих грађевина, доказивала би нам и данас, да су стари београдски становници били људи, који су путовали по разним крајевима света, да су у сопственом граду у стварној примени дали најлепше од свега што су видели у туђини.

Нови век настаје другом половином петнаестог столећа. Почиње свршетком стогодишњег рата, заузећем Константинопоља, открићем Америке. Карактерише га нарочито велики развој науке, нови политички, друштвени и економски поредак. Изум штампне омогућио је ширење просвете и у широке друштвене слојеве. Изум барута поставио је ратну вештину на сасвим нове основе. У старом феудалном друштву, постојале су две класе, класа: племића, велике господе, који се боре, свештенства, које се моли; класа неплемића, која ради и за племиће и за свештенство. Државна власт је била слаба. Сваки феудал потпуни је господар на свом двору, он кроји судбину својих кметова. Исто тако и свештенство, које има огромне поседе. Видели смо, како се поред ове две класе у градовима почео развијати један нов друштвени staleж, т. зв. „трећи staleж“, staleж трговаца и занатлија, који је већ по природи ствари био упућен, да помаже учвршћавању средишње државне власти, јер му је јака државна власт могла много лакше осигурати мир и безбедност, оне услове и прилике, које потпомажу развитак трговине и заната. Но, као што се већ често догађа у животу, догодило се и у односима ових двају савезника, трећег staleжа и државне власти. Кад је државна власт помоћу трећег staleжа доста ојачала, она се претворила у апсолутну, самовладалачку, напустила и подложила себи свога савезника одузимајући му сва стечена права! У развитуку и подизању градова, место трећег staleжа долази централна власт, поједини апсолутистички владари.

Ово проучавање главних одлучних чинилаца у развићу градова, спада међу најинтересантније моменте њихове историје у ужем смислу — историје градова, као засебне целине. Апсолутистички владари настоје, да и градови, као и сва њихова дела, добију одраз њихове величине, њихове неограничене власти и моћи. Довести господарство и уметност до највећег развитака, створити са овим елементима највећа дела, то је, укратко речено, девиза свих апсолутистичких владара. У градовима та девиза налази своју примену у подизању огромних грађевина, дивних замкова, дворца, новом планирању. У свему томе учествују највећи уметници, архитекте и инжињери: Микел Анђело, Леонардо да Винчи, Ле Нотр, Христов Врен. Како су ратови у великој мери смањили број градског становништва, апсолутистички вла-

дари издају новим градским досељеницима разне привилегије: бесплатно се уступа земљиште, грађевински материјал, зграде се ослобађају пореза за време од 15 и више година.

Оно што се уопште опажа у свим тадашњим градовима, опажамо и у Београду у оно кратко време аустријске владе од 1717 године, па до 1740, кад је — услед новог аустријско-турског рата, који се несретно свршио по Аустрију, — Београд поново прешао у турске руке. Велики значај Београда у стратегијском, као и у трговачком погледу наметао се сам по себи и био је познат од давнине. Генијални принц Евгеније Савојски, ратник и државник, ову велику вредност Београда знао је и увиђао боље него ико и зато је и са своје стране уложио много труда и настојања не само да се по најновијем фортификационом систему оправи и изнова изгради стара београдска тврђава, већ и да се и читавој вароши да нов изглед, како би се могла што боље развијати трговина — главни извор тадашњих државних прихода. Као модел за извршење свих потребних радова у граду узете су најновије сличне грађевине чувеног француског инжињера Вобана. Нови, велики изуми на пољу ратничке вештине, нарочито проналазак барута, тражили су, да се подижу много виши, бастионирани фронтови, да се утврде капије. Већ смо изнели, да су сви ови радови били поверени генијалном инжињеру Николи Доксату фон Моресу, који је онако несретно завршио свој живот у оној истој тврђави, коју је сам подигао. Око предграђа протежала се ушанчена линија. Главне капије, нарочито Савска и Стамбул-капија (која се иначе звала и Константинопољска капија, или Виртенбергова капија — по Александру Виртенбергу) представљале су целе архитектонске наслаге, какве видимо на сликама тад најчувенијих градских утврђења. Главну управну власт над Београдом, као и над осталим деловима Србије, који су припали Аустрији на основу Пожаревачког мира, у царском Бечу вршило је Дворско ратно веће. За команданта и врховног заповедника Београда, као главне пограничне тврђаве и главног града новоствечене провинције, постављен је, како смо већ споменули, принц Александар Виртенбершки, човек, који је имао много врлина, али и мана, које му њкако нису могле користити на његовом новом месту. Нарочито његова велика расип-

ност. Да је био сујетан, видимо већ из тога, што је своје име дао великом броју тадашњих београдских грађевина. Чувена Виртенбергова капија одржала се све до 1867, кад су кључеви старог града предани кнезу Михајлу. Нова времена срушила су стару капију, која је у народном сећању изазивала многе болне успомене. Уступила је место Новом Београду, позоришту и споменику кнеза Михајла. Све те нове грађевине, нова утврђења, јавне зграде и палате, које је Аустрија иза пожаревачког мира, уверена у трајност свога поседа, подигла у Београду, ишчезле су већим делом с лица земље, као и зграде других освајача Београда. Као да је било суђено, да од прошлости ништа не остане. Оно, што нису уништили даљи ратови, уништили су услови мира, који су тражили не само да се преда град, већ и да се у њему поруши све што је ново... Ако се прошетамо по Београду из прве половине осамнаестог века, видећемо слику, која нимало не одговара слици давашњег Београда.

Град држе немачки војници, немачка стража, немачка команда. Од данашњих наших грађевина на простору, који се протеже од Кнежевог споменика до улице Краља Петра и Душанове улице, ни трага ни гласа. Ту су стајале сасвим друге зграде, које још памти понеки стари Београђанин и Београђанка, које ми проматрамо на сликама и плановима из тог доба, с оним великим интересовањем како се разгледа све што више не постоји, а што је некад стајало у вези с оним што волимо. Уз велику Виртенбергову капију стајала је исто тако велика војничка касарна. Поред касарне читав низ других мањих војничких зграда, а на месту данашње Управе града налазила се католичка катедрала и бискупова резиденција. Безбројне турске џамије биле су претворене у католичке цркве. Као највећа и најпривлачнија међу свима новим зградама, у Душановој улици дизала се дивна палата, коју је народ звао „Пиринчана“. Она је у новом Београду осамнаестог века, по својој лепоти и по утиску што га је правила, одговарала оној старој џамији султана Сулејмана Величанственог у горњем граду, чије је минаре изградио чувени турски архитекта Синаи. Слика те зграде показује и данас сву њезину лепоту. Њезини остаци порушени су седемадесетих година прошлог века. Не зна се сигурно, ко је градио ову палату, али је постојало мишљење — које је, уз остале драгоцене податке о

овом добу, саопштно историк Београда Виловски, — да ју је градио бечки архитекта Хилдебранд, ученик чувеног архитекте Фишера фон Ерлах, који је у то доба подигао најзначајније грађевине по разним аустријским градовима. Палата је служила, као резиденција принцу Александру Виртенбершком.

Све су ово били велики почеци и основе наше београдске вароши око које су се подизала и многобројна предграђа нових и старих досељеника и староседелца Београда. Као католичка држава, Аустрија је и у Београду у великој мери потпомагала развиће католичанства, иако је већи део грађанства припадао православној вери. Познат, као најглавнији пропагатор католицизма, католички свештенички ред језуита основао је у Београду латинску школу. Новим немачким досељеницима подељене су нарочите привилегије, које су ишле за тим, да се број немачких досељеника што више повећа.

Немци су становали у граду и у немачком предграђу, које се по имену цара Карла VI називало „Карлстал“. Ово се предграђе протезало од Палилулске пијаце до Тркалишта. Срби су становали и у самом граду, око саборне цркве, али је већи део српског становништва био присиљен, да се насели ван градских утврђења.

Иако је поред српске општине, основана и немачка општина, Јевреји, који су и тад као и увек били заступљени у Београду у знатном броју, нису уживали нарочиту склоност аустријске владе, што је за јеврејско становништво било у толико теже, што турска влада није познавала никаквих нарочитих одредаба, које би ишле на штету Јевреја. Јевреји у Београду за време аустријске окупације, нису могли добити права на непокретну својину, а њихово право становања у Београду било је ограничено. Само извештан број Јевреја могао се настанити у Београду и то уз легитимације. Осим тога, морали су плаћати онај познати порез за толеранцију, који је од давнине тиштио јеврејски народ.

За време аустријске окупације, позабавио се Дворски ратни савет у Бечу и једним питањем, које је за нас од највећег интереса: питањем *установљења старог београдског грба*. Питање је покренуо принц Александар Виртембершки, тражећи од Савета, да се дозволи употреба старих београд-

ских грбова. Кад смо говорили о развоју градова у средњем веку, истакли смо, да су градови поред осталих својих права, добили и право на употребу грба, као симболичног израза њихове градске индивидуалности и градске аутономије, градске слободе. Спомињући грб старог Београда, морамо се бар са неколико речи осврнути на постанак грбова уопште, јер ће нам то послужити, да лакше схватимо њихов значај и велику традицију која их одржава. Како смо већ рекли, грб је симбол, а симбол значи уопште конвенционално претстављање неког појма: особине, припадности. То симболичко означавање и употреба симбола уопште, појављује се од давнина. Оно има свој корен у самој човечјој природи, у њеним поетичким и фантастичким наклоностима, али и у извесним практичним потребама. И данас видимо коликом љубављу и деца и одрасли, удружени у разним друштвима, одабирају знакове, који им служе за ознаку припадности. Између обичног одабирања симболичних знакова и грбова постоји разлика у толико, што одабирање елемената обичних симболичких знакова није подвргнуто никаквим одредбама, што зависи искључиво од воље оног, ко их одабира, док се у грб поједини елементи уносе по извесним тачно предвиђеним правилима. Постанак тих правила, а према томе и постанак грбова, има своју нарочиту историју, која нас преноси у средњи век, у доба крсташких ратова и цветања познатих витешких игара, турнира. Употреба симбола од најстаријих времена била је нарочито јако раширена на Истоку. Крсташа су ову употребу примили, раширили и усавршили. Симболика је одговарала и загрејаној машти крсташа и практичној потреби, да се војници појединих великаша, принчева, кнежева лакше међусобно разликују. Међу крсташима постојао је нарочити споразум о употреби знакова. Овај је споразум добио још чвршће основе одредбама цара Фридриха Барбаросе, који је у дванаестом веку заузео војничка вежбања за племиће: војне игре, турнире. Да би се лакше разликовали, поједини су учесници у овим витешким играма на својим шитовима носили посебан знак, чије су елементе одређивали нарочити људи — хералдичари. Отуд се и наука о грбовима назива хералдика. Једанпут одређена и установљена, употреба грбова почела се нагло ширити, тако да су се грбовима почеле служити не само поједине породице, већ у

првом реду и градови, којима су грбови постали симбол борбе против свемоћне феудалне господе, симбол градске слободе уопште. Стојећи под упливом Истока и Запада, употреба грбова јавља се доста рано и у нашој држави. И наше старо племство проводи своје слободно време у разним витешким играма, које је народ тако лепо опевао. У вези с витешким играма примљена је употреба разних симболичких знакова, па тако и грбова. Деспот Стеван, који је владао у Београду под крај средњег века, у доба цветања грбова, славио се као један од највећих витезова свога доба. Сви витешки обичаји у великој мери његовали су се и на његовом двору. Наука, с много разлога, претпоставља, да је Београд у деспотово доба имао свој грб; изглед тог грба није тачно установљен. Постоје два мишљења, која се односе на најстарији познати грб Београда. Подаци о најстаријем грбу нашег града забележени су у једном старом делу немачког историчара Јована Јакоба Фугера: „Spiegel des Ehren des hochlöblichsten Kayser und Königlichen Erzhauses Österreich“ — Огледало части хвале достојне царске и краљевске куће Аустрије —, које је пронашао наш историчар, унив. проф. Алекса Ивић, у вези с радом комисије, која је 1931 г. установила елементе нашег новог грба. Немачки историчар, који се бавио средњовековном хералдиком уопште, дао је у свом делу и слику старог београдског грба, како је изгледао у доба мађарске владе у Београду. Овај стари грб се састоји из једне куле у средини, два крста, са сваке стране по један, црвеног поља и двеју сребрних река. Хералдичари сматрају овај грб као „комбинацију“ грба старе и нове мађарске државе, са кулом, која претставља Београд.

Како смо већ видели, деспот Стеван је добио Београд из мађарских руку. По деспотовој смрти Београд је поново прешао у мађарске руке. Грб старог Београда, што га је објавио историчар Јаков Фугер, био је у употреби све до предаје Београда деспоту Стевану. Исто тако употребљаван је и после, кад је Београд после деспотове смрти поново прешао у мађарске руке. Шта је било с овим старим београдским грбом у деспотово доба, то је тешко тврдити, али се мисли, да је остао у употреби и за време деспотове владе, јер су се градови врло тешко одлучивали, да мењају свој грб.

Кад је принц Виртембершки покренуо питање београдског грба, није му био познат овај стари Фугеров грб и с тога је он Ратном већу предложио два грба. На једном је био приказан римски војник, како држи руке на сапима коња и вола, на другом су биле три цамије с царским аустријским орлом у полету. За онај грб с римским војником, тврдио је принц у свом извештају, да потиче још из доба римске владавине у Београду. По решењу ратног већа, усвојен је други нацрт грба, онај с три цамије и са орлом, коме су на латинском језику додане речи: „Sub umbra alarum tuarum” (под сенком твојих крила). Тако је у Београду за аустријске владе успостављена стара традиција београдског грба, заслужног симбола његове слободе и старине. Ово је кратка историја његовог постанка, с којом ћемо се срести и на другом месту.

Уз напредовање немачке и српске општине, уз све веће ширење самог Београда, ишла је упоредо и трговина, стари извор београдског богатства. Трговали су Срби, Немци, Турци, Јерменци, Цинцари, Јевреји, а нарочито наши стари Дубровчани. У Београду је било и седиште Источне немачке компаније. Читав начин живота, сва велика делатност, као да је опет била упутила Београд путевима великог развитка и благостања, али су се наскоро поново надвили тамни облаци који су после двадесет и три године учинили крај аустријској влади у Београду у првој половини осамнаестог века, уништили велика нова утврђења и већи део нових зграда.

Присиљени смо, да се на овом месту опет зауставимо, пре него што пођемо током даљих догађаја, који се тако неуморно развијају у Београду, доводећи и одводећи с позорнице најразличитије народе. Морамо се са неколико речи зауставити на појединим документима, који нам служе за проучавање историје Београда. У једној старој хроници, у којој се поред осталих налазе забележени и најглавнији догађаји из историје Београда, писац се извињава, што узима слободу, да нас задржи над великим бројем догађаја, који ће нам на први поглед, према његовом слабом опису, изгледати без дубљег интереса. Извињавајући се додаје даље, да и његов скромни кроничарски занат ипак може бити од велике користи. Уистину, често је ванредно велик значај и најкраћих и најскромнијих бележака. Да се ови

стари кроничари нису потрудили, да нам по штогод запишу о Београду, једва да би што о њему знали, једва да би могли замислити, да се његов изглед у толикој мери мењао и да је Београд пре наших времена живео толики низ векова. У другим су се градовима сачувале зграде и споменици из најстаријих времена људске културе, па и разни споменици из преисторијског доба. У Београду се с муком сачувало понешто из осамнаестог века. То странац, који не зна историју Београда, не може да схвати! Ради реконструкције старог Београда, морамо посезати за појединим кроникама; за изворима, који су прикупљени у разним градовима народа с којима је Београд у својој прошлости стајао у вези: у Цариграду, Будимпешти, Бечу. За Београд, из доба немачког господства, највећи и најдрагоценији материјал прикупљан је у Бечу, у богатим бечким архивама, које данас служе нашим историчарима за проучавање историје Београда у разним његовим периодима, а нарочито од почетка турског господства, кад је у Аустрији, из страха пред Турцима, порастао интерес према Београду.

Нас, на овом месту, нарочито занима једна врста докумената на коју ћемо се још вратити, а то су *слике и планови старог Београда*. Изгледа невероватно, како је велик број ових слика и планова! Њихов је значај неоцењив, нарочито узимајући у обзир већ истакнуту околност, да нам од старих споменика у самом Београду није ништа остало, да се Београд непрестано из темеља мењао. Ове слике у главном обухватају доба од XV—XIX века. Док по плановима можемо лепо пратити развитак града и тврђаве, правац градских улица, изгледа градских платна, појединих утврђења ван града, знамените контравалационе и циркумвалационе линије Евгенија Савојског, а и добити јасну претставу о положају појединих војничких лагера у разним биткама под Београдом, и кретању ратне флоте на Сави и Дунаву, — дотле нам слике дају очигледну претставу и града и вароши, и у целини и у појединостима. За доба о ком овде говоримо, доба аустријске окупације од 1718—1740 г. од највећег је значаја чувени албум аустријског уметника Спара, који се налази као рукопис у бечком Ратном архиву. У албуму се налази неколико слика Београда из тог доба, које су од највећег значаја. Спар је сам био у Београду и радио своје слике на лицу места. На његовим се сликама

види и Виртембергова капија, Александрова касарна, стара тврђава, Српски и Немачки град, предграђе Карлстал, Ратно острво, које је у то доба било обрасло дрвећем. Тако је изгледало острво и онда, кад га је описао чувени енглески учењак Др. Браун, кога смо већ раније споменули. Дрвеће је посечено за време новог турско-немачког рата 1737—1739, дакле убрзо после тога, кад је Спар израдио своје цртеже. Прикупљање цртежа, планова и других докумената који се односе на прошлост разних градова спада у посебну страст, којој се не одају само историчари, већ и они, који осећају нарочиту љубав према старини, који су с њом на један или други начин везани, који воле ретке и знамените ствари уопште.

Слике, планови, као и стара дела о Београду, претстављају велику реткост, па ипак и ван бечких архива, у којима се налази неколико стотина разних слика и планова старог Београда, постоји и код нас неколико знаменитих колекција ових слика и планова с којима се морамо упознати већ на овом месту. Највеће су збирке: збирка Географског института Филозофског факултета у Београду; збирка београдског индустријалца Вајферта; збирка Историјског семинара Филозофског факултета у Београду; збирка директора француско-румунске компаније за ваздушну пловидбу — господина Едуарда Замбонија. У збирци Географског института налази се укупно 169 оригиналних планова и цртежа. Збирка је сређена у два велика албума. Заслуга за прикупљање и сређивање ове велике збирке припада Тодору витезу Стефановићу Виловском, једном од оних људи, који су с ретком и дубоком љубављу волели Београд, с великим смислом и великом спремом проучавали његову старину и прикупљали све што је од значаја за његову историју. Он је написао неколико посебних историјских студија о Београду, а написао је и потпуну историју Београда, која је на жалост за време рата пропала у рукопису пре него што је штампана. Албуме, који се налазе у Географском институту средио је Виловски по жељи краља Милана; предани су Географском институту, као један од најдрагоценијих докумената за проучавање београдских старина. Збирка господина Ђорђа Вајферта садржи укупно *двеста шездесет и четири слике, плана, ратне и географске карте Београда*. Ову је збирку 11 јануара 1931 године го-

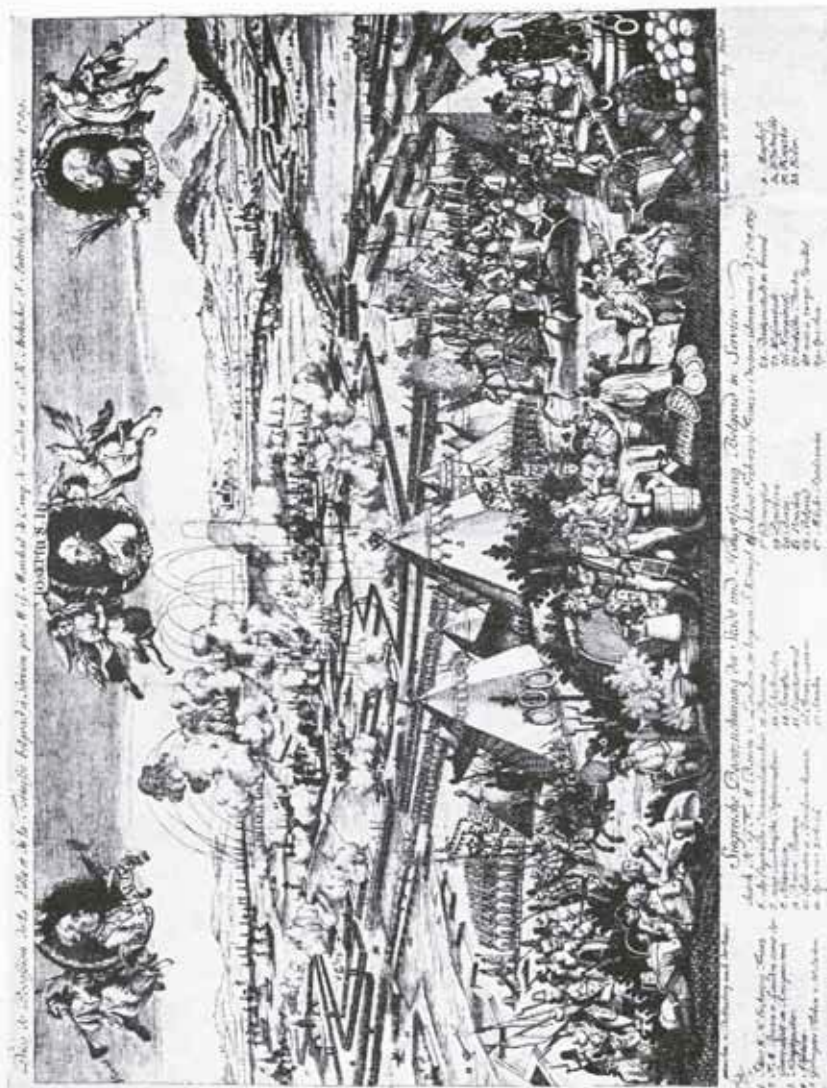
сподин Вајферт покљонио Музеју Општине града Београда, поводом освећења Општинске библиотеке и музеја и предао ју 8 марта 1932 године. Збирка се налази у Библиотеци и Музеју Општине града Београда. Већ и сам број ових планова и слика показује нам, како је огроман њезин значај. Треба овде напоменути, да г. Вајферт припада старој породици немачких досељеника из доба Евгенија Савојског, да се сем г. Вајферта и други чланови ове породице одликују својим колекционерским способностима и својом љубави према Београду. И збирка г. Замбонија је ванредно велика. Поједине слике ове колекције одликују се нарочитом лепотом. Осим слика и планова господин Замбони има и неколико ванредно драгоцених дела о старом Београду. Између осталог и дело Др. Брауна у ком се, како смо споменули, налазе драгоцени подаци о Београду под крај седамнаестог века. Уз слике и планове, морамо споменути и дивне споменице, које су издане у вези с освојењем Београда под курфирстом Максимилијаном Баварским, а нарочито после освојења Београда 1717 под принцем Евгенијем Савојским. Споменице су радили тада најчувенији уметници. Све су споменице симболичне и приказују победу Немаца над Турцима.

Највећу је збирку споменица прикупио Игњат Вајферт, брат индустријалца Ђорђа Вајферта. Збирка је описана у посебној књижици, коју је у Панчеву 1893 издао сам велики колекционар.

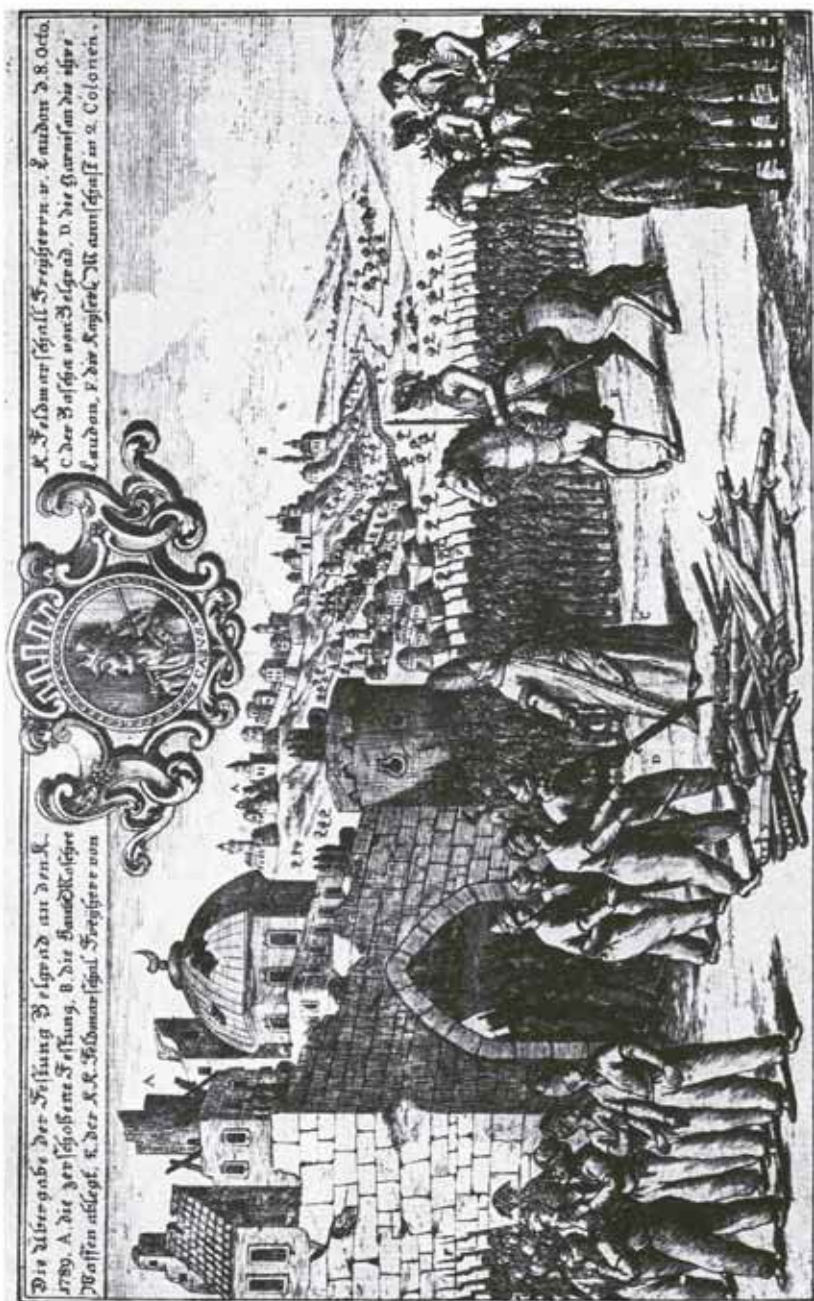
Нова опасност, која се приближавала Београду и која је поново довела до промене његових господара, претила је од стране Турака. Кад је 1737 започео рат, изгледало је у почетку, да ће се ратна срећа одржати на страни немачке војске, али је дошао пораз за поразом. Сви се ови поразии у првом реду морају приписати неслози аустријских генерала и анархији, која је услед тога настала у самој војсци. Кад читамо опис међусобних борби аустријских војсковођа, јасно видимо, да то више није она војска, коју је онако јуначки предводио принц Евгеније Савојски. Заиста то није ни била; недостајао јој је принчев дух, његова генијалност и његова велика преданост делу.

Рат је започео 1737 године, а трајао је укупно три године. За врховног команданта аустријске војске назначен је генерал Секендорф, а касније, царев рођак Франц од Лотрингена. Недаће аустријске војске започеле су предајом

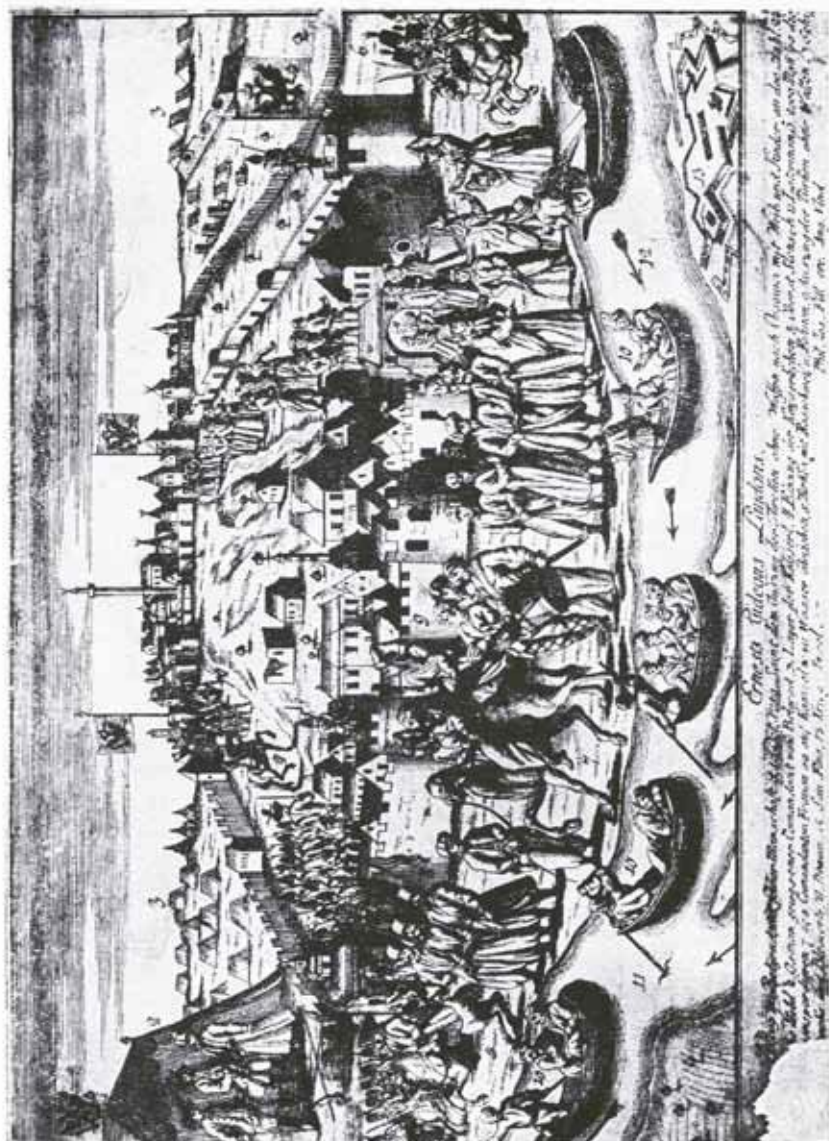
нишке тврђаве, у којој је командовао некадашњи градитељ београдског града Никола фон Морес. За ову предају, како нам је познато, Доксат је осуђен на смрт. Пресуда је извршена у београдској тврђави у марту 1738 године. Али ни идућа година није била сретнија за аустријску војску. Код Гроцке, малог градића на Дунаву, 23 јула 1739 дошло је до велике битке. Иако се аустријска војска јуначки борила, ипак је услед недовољне опрезности битка изгубљена уз велике губитке у мртвим и рањеним, и уз огромни губитак ратног материјала. Онако исто, као што није било никакве слоге међу генералима на бојном пољу, тако исто тамна је и неодређена улога и тадашњег аустријског команданта Београда. Услед неповољних прилика на аустријском бојишту, дошло је до преговора и коначно до уговора о миру, који је склопен у Београду 18 септембра 1739 године. По том *Београдском миру* Аустрија је изгубила све оно, што је с толико муке, крви и борбе добила Пожаревачким миром. Између осталог, изгубила је и целу Србију и Београд, који је прешао у турске руке. Међу тачкама мировног уговора биле су и одредбе по којима је Аустрија морала на старом граду уништити све оне делове утврђења, који су подигнути за време окупације. Хришћанске су цркве претворене у џамије, становништво се већим делом раселило, и стари је град поново добио оријентални изглед, какав је имао пре аустријског освојења.

Битка под Београдом 1789 год командом барона Лаудона.

Тури предају Београд барону Лаудону 1739.

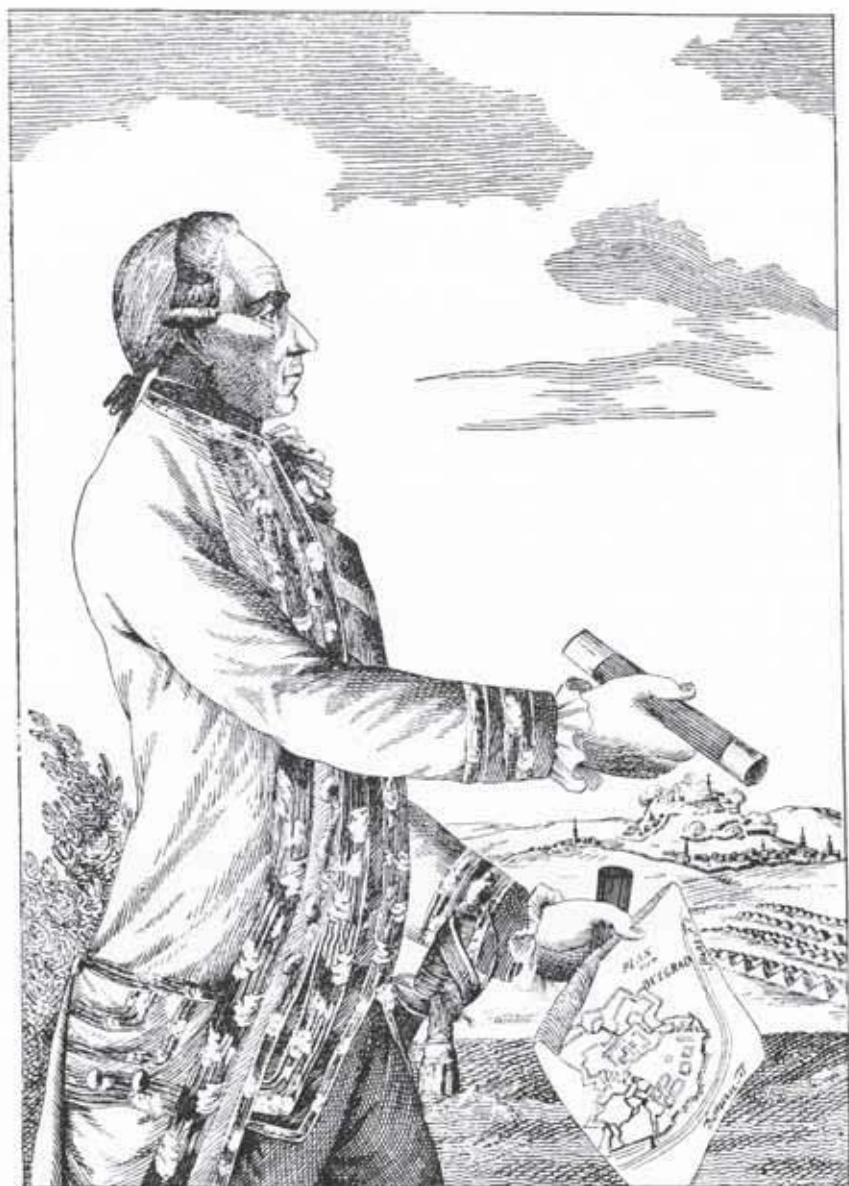

Турш напуштају Београд 1789.

Ausmarsch der Türken aus Belgrad den 12. October 1789 nachdem selbige durch den F. F. Sedmarerschall Baron, v. Layden vom 10. September bis d. 1. October belagert und Feuer hattingt und durch Accord überwalliget worden.

Турци напуштају Београд 1789.

Widcon, Baron von Laudon K. K.
Feld Marschall geb. den. 10. October 1716
erobert. Belgrad den. 8. October 1789.

Барон Лаудон — освајач Београда 1789.

ПРЕД ОСЛОБОЂЕЊЕМ

Чим су Турци после Београдског мира 1739 поново преузели Београд у своје руке, учинили су све, да и град и варош добију свој стари источњачки изглед из прве турске владавине од 1521 до 1717 г. Као што је познато, Аустријанци су на основу уговора порушили сва она нова велика утврђења, која су прогутала баснословне суме и због којих је кроз цео низ година расписиван нарочити порез на хришћанско становништво. Остала су само стара утврђења, а од нових само она, која су била нераздвојна од старих утврђења. Но не само град, већ и велике палате, распоред улица и тргова, све то није одговарало турском укусу. Већи део палата порушен је, а од њиховог материјала подигнуте су нове куће у источњачком стилу, који је одговарао турском укусу и начину становања. Место широких и лепо планираних улица, опет су се појавили кривудасти сокаци у којим се пролазник једва сналазио тражећи пут и излаз. Кад у старим делима читамо опис Београда тога доба, имамо илузију, као да нас је писац наједанпут пренио у Београд Сулејмана Величанственог... Опет сусрећемо описе турских богомоља, безистана, чесми, турског начина трговања, и турске студенте. Кроз ноћ, Београд се вратио оном што је био. Период од 1717 до 1739 г., као да је био кратак сан, тако се брзо свршио, не остављајући за собом већих видљивих трагова. Но, док је у доба прве турске владавине, турска моћ над Београдом стајала на врхунцу, осамнаести век је тек бледа и жалосна слика онога што је било. Турска се држава клонила своме паду. Њезина нова освојења нису више могла имати трајан карактер. Уз разорне силе, које су подгризавале темеље турске државе унутар њених граница, велика руска држава све се више истицала као њезин спољашњи непријатељ. У овом је играла улогу тежња Руса да ослободе хришћане од муслимана, али исто тако и чежња

за господством над Цариградом, чежња која је код руског народа постојала од давнине те је стара као и сама руска држава и за коју су постојале и извесне правне основе.

Дуго Руси нису могли основати своју државу. Били су раскомадани на много племена, која су међусобно ратовала. Да учине крај оваквом стању, Руси, како каже предање, споразумно изаберу владара из суседног народа у Скандинавији, Варјага. Варјази су били познати као одлични ратници и организатори. Тако су у Русију, у IX веку, дошла три брата: Рјурик, Кинеус и Трувор (што значи: Мирољубив, Победоносан и Веран); они су ударили основ руској држави и првој руској династији — Рјуриковића —, која је владала све до краја шеснаестог века, до 1598 године. Као и са осталим словенским народима, Цариград је морао издржати читав низ жестоких борби и са свим славенским племенима, која су све више ширила своју власт по данашњој Русији и тако дошла у непосредно суседство источне римске империје. Кад је под Рјуриком основана руска држава, са огромном војском, која је била састављена из свих руских племена, његов наследник и брат Олег, напао је на Цариград. Овај први организовани напад руске војске на Цариград, описује старо руско предање, које је, као и сва предања о руској старини, проткано најчудноватијим догађајима. Било је опремљено преко 2.000 лађа. На лађама су били причвршћени точкови, тако да су се лађе могле кретати и по копну. Војска је ударила на Цариград 907 г. Запрепашћен, цариградски император Лав VI Мудри пристане да Русима плаћа огроман данак и тако на тај начин спасе град. Но Олег, на чувеним цариградским Златни вратима (која се налазе на зидинама, које опкољавају Цариград с копнене стране) у близини Мермерног мора у знак своје победе обеси свој штит. По старим руским причама и песмама, Олег је и највећи јунак и свемогући врач. Он разуме и језик птица, и језик ветра, и сваке твари. Његов наследник Игор ударио је на Цариград с још већом војском. Летописци кажу да му је војка бројала преко 400.000 људи. Византинци су могли одолети овој великој сили једино благодарећи „грчкој ватри“, која их је, како смо већ видели, спасавала у толико бојева с другим народима. После Игора, долази на владу његова удовица Олга. Њезино се име нарочито сачувало у историји већ и због тога, што је она била први руски владар,

који је примио хришћанску веру. Покрстила се у Цариграду, где се једном приликом налазила у гостима код византијског цара Константина Порфиrogenита. Њезином унуку Владимиру, који је, као и кнегиња Олга, добио надимак **Свети**, било је суђено, да цео руски народ преведе у хришћанство. Велики развитак руске државе, зауставила је у средњем веку навала и власт Монгола. Страшна битка на Калки 1224 године одлучила је судбину руског народа бацивши га под монголски јарам, који је трајао све до 1480 г. У руској историји, битка на Калки има исти трагичан значај, као и у нашој историји битка на Косову пољу. Скоро три века руски народ на својим леђима вукао је монголски јарам, који му није дао да се самостално развије, ни у друштвеном, ни у политичком погледу. Русију је 1480 г. ослободио Иван III Васиљевић. Године 1472 овај руски владар оженио се Софијом, синовицом последњег византијског цара Константина XI. Као наследник византијских царева, узео је у свој грб двоглавог византијског орла. Први се прозвао „государем всеја Росији”. Његова женидба синовицом последњег византијског цара дала је и правну подлогу тежњи руских царева да завладају Цариградом.

Породица Рјуриковића, која је на сјајан начин ударила темеље руској држави, увела хришћанство, поставила прве темеље народној просвети, завела сталну војску, изумрла је 1598 г. смрћу Феодора Ивановича. После четрнаест година, у ком времену је испрва владао руски великаш и шурак последњег Рјуриковића, Борис Годунов, траје бесцарје; 1613 ступа на руски царски престо Михаил Феодоровић Романов, оснивач руске царске породице рода Романових, која је владала све до најновијег времена.

Веза између Русије и словенских држава на Балканском Полуострву постојала је још у доба Рјуриковића, али се знатно учврстила с доласком Романових. Ово тим више што је то било најтеже доба по живот балканских Словена и балканских држава, у доба свемоћне турске власти над њима. Навели смо већ раније, како је Петар Велики у свом писму патријарху Адријану писао да учи „уметност мора”, да би, кад се врати у домовину, могао победити непријатеље Христове и његовом милошћу ослободити Хришћане. Идеја Петра Великог нашла је одзива и код његових наследника, па тако и код Катарине Велике, која је владала руском

државом од 1762 до 1796. Она је живели духом и мислима Петра Великог, желећи да у целости доврши његово дело у односу на унутарње уређење огромне руске државе, а исто тако и да оствари све његове политичке намере, међу којима је главно место заузимала мисао о ослобођењу хришћана, о ослобођењу Цариграда и о деоби турске државе. Код такве политичке ситуације, није се могла осећати мирна ни турска држава, нити је могло бити сигурно и мирно њезино ново господство над Београдом. Тежњама Катарине Велике придруживале су се и тежње аустријског цара Јосипа II. Тако се Београд опет нашао у једном великом ковитлацу нових интереса, који су морали изазвати нове догађаје у његовој бурној историји.

Но ово време није занимљиво само с тога, што нас присиљава, да пратимо кретање двеју иностраних великих сила, већ у исто време и у првом реду зато што опште прилике и ова посебна политичка ситуација дају и самом српском народу више вере да је дошао одсудан час; видимо српски народ, како и сам устаје уз моћне савезнике, бори се и сам као сила, која својим самопрегором, својим јунаштвом изазива највеће дивљење.

И Катарина II Велика, и Јосип II, припадају просвећеним владарима XVIII века. И Катарина и Јосип познати су по својим многобројним напредним реформама, подизали су школе, болнице, но код руске царице у много већој мери била је развијена једна особина, која је од пресудног значаја за све владаре, а то је, да је она, као ретко који владар, знала одабрати баш оне људе из своје околине, који су јој у њезиним потхватима могли највише користити. То се нарочито показало у њезиној способности у одабирању војсковођа за оне огромне војне операције, које је у оно доба предузела и извела руска војска. Најбоље људе одабирала је за спровођење планова, које је стварала потпуно самостално, као што је самостално и управљала. Међу њезиним војсковођама истичу се: Румјанцев, Голицин, Орлов, Главно место припада познатом и чувеном Суворову.

Први рат царице Катарине против Турака започео је 1767 г., а завршио 1774 миром у Кучук-Кајнарџи, малом месту на Дунаву. У овом првом рату Аустрија није учествовала. Русија је извојевала низ сјајних победа, освојила Хотин на Дњестру, Азов, Крим, Бесарабију, Влашку, Молдав-

ску, а било јој је у изгледу да освоји и Цариград. У Кучук-Кајнарџијском миру Турска се, између осталог, обавезала да ће **помиловати све своје хришћанске поданике**, који су се били подигли у задњем устанку, а у исто време признала је Русији **покровитељство** над хришћанским султановим поданицима. До другог рата дошло је 1787 године. И Катарина II, и Јосиф II настојали су, да у овај рат против Турака увуку што већи број хришћана Балканског Полуострва, а нарочито што више Срба. Улози Срба у овој борби, у колико она стоји у вези с Београдом, треба посветити нарочиту пажњу.

Београд је видео много јуначких дела, али оно, што сад долази, значајније је и драгоценије од свега што смо досад видели. Ово ново, што долази, удара основ оном најновијем и највећем, што је морало доћи. Величина дела често прелази свако наше очекивање. Како се осећамо дубоко потресени над делима ових јунака!.....

У свим борбама, што су их на српском земљишту водили хришћани против Турака, учествовали су Срби у великом броју. Рат, што су га уједињеним силама против Турске водиле Аустрија и Русија, пробудио је код српског народа, више него и један ранији рат, уверење да је дошао крај турској власти. То уверење и турски зулум који је из дана у дан бивао тежи, деловали су, да се српски народ листом дигао у борбу против вековног потлачитеља. Сви виђенији српски људи, сви прваци гледали су да на један или други начин помогну савезнике. По Србији су крстарили многобројни аустријски официри, у намери да се упознају с теренским приликама, ради што успешнијег вођења ратних операција. Све те аустријске официре, излажући се највећој и најстрашнијој опасности, скривале су поједине српске породице, а нарочито православни свештеници, који су радили с највећом преданошћу за узвишену народну ствар.

У самом Београду, већ првих дана после аустријске објаве рата Турској, одигравали су се догађаји од највећег значаја. Аустрија је Турској објавила рат 9 фебруара 1788, али се већ пре тога велика аустријска војска упутила у јужну Угарску под командом грофа Ласија. Видећи велики занос српског народа и жељу, да се и сам бори против страшног непријатеља, одлучио је цар Јосип да српске добровољце формира у нарочити добровољачки корпус, т. зв.

фрајкор, који је у целом овом рату играо ванредно велику улогу. У почетку рата бројао је фрајкор укупно 5000 војника. Да би подигао морал у својој војсци и у исто време застрашио Турску, желео је Јосип II, да што пре заузме Београд. Тако је и постала мисао, да се Београд заузме препадом, лукавством, пре самог рата. Доиста би било велико дело, заузети без борбе варош и град око којих се пролило толико крви! Два пута се поновио овај покушај. Са српске су стране били главне коловође Јован Новаковић-Чардаклија и његов брат Петар, затим, браћа Влајко и Ђорђе Стојковић, Радич Петровић, Дели-Ђорђе Николајевић и поп Никола Радимировић. Сви су радили по строго утврђеном плану и са највећом опрезношћу. Цео успех је зависио од тога, да Турци пре времена не дознају за намере. Петру и Јовану Новаковићу пала је у део тешка задаћа, да проуче градска утврђења, измере бедеме и да пронађу место, где би се најлакше могло провалити у град. Да би лакше извршили предузето дело, отворили су свој дућан код Стамбол-капије. Ту су се налазили у непосредној близини градских бедема, па су лакше могли наћи згоду, да измере њихову висину. У исто време браћа Новаковићи морали су набавити и градске кључеве и у ноћи између 2 и 3 децембра отвори градске капије (Водену Капију, Су-капи) аустријској војсци, којој је издан налог, да под командом генерала Алвинција продре у град. Војска се лађама спуштала Савом и Дунавом. Тачно у говорено време јуначки завереници чekali су аустријску војску. Али није било суђено, да ико освоји Београд без боја.

Кад је све било готово и кад су се аустријске лађе с војском спустиле низ Саву и Дунав и помало се приближавале старој тврђави, наједанпут се спустила тако густа магла, да се ништа видело није. Тек мали број аустријских лађа доспео је на уговорено место, док су све остале у густој магли залутале. Због тога први препад није успео, а из сличног разлога није успео ни други. Они, који су се искрцали на обалу, чекали су извесно време на појачања, али кад су видели да појачања не долазе, навезли су се поново у своје лађе и побегли из страха пред турском осветом. И Чардаклија је успео да се спасе с многим својим друговима. Многи су ипак пали у турске руке. Страшне су биле муке на које су ударени похватани завереници. Опет

је стари град видео мучења, каква су мало доживели остали градови. У овом првом покушају, да се Београд заузме препадом, сем коловођа, учествовало је две стотине Срба-добровољца. Колико их је пало у пашине руке, није познато. Они, који су остали на животу, ступили су у фрајкор, нови војни одред, који је био образован у аустријској војсци.

Други је препад предузет 17 јануара исте године. Чинили су се сви могући напори да се дође до Београда. Та у тврђави се налазило преко 400 топова. Требало је град заузети изненада, кад је посада раштркана по предграђима. Рачунало се, да у граду укупно има 10.000 Турака. Редовно се у тврђави налазило 6—800 људи. Све до 14 јануара било је лепо време, а онда се пред вече над Београдом спустило страшно невреме: наизменично је падао снег и дувао силни ветар. Сви покушаји, да се војска по води спусти до тврђаве остали су без успеха.

У целом овом потхвату да се Београд заузме препадом, главни део терета лежао је на српским добровољцима. Они су радили свој посао спремни на сваку жртву, не жалећи ни себе, ни свог живота. Многи су погинули најстрашнијом смрћу. Међу онима који су се истакли својим јунаштом, спомиње се и једно име, које у борби српских добровољца светли, као луч која своје зраке расипље далеко око себе. То је име Коче Анђелковића, српског трговца из Ковина, неустрашивог усташе и јунака, који је задао толико јада Турцима. Родом је био из Пањеваца, близу Јагодине. Био је средњег узраста. Плав. Рано се почео бавити трговином те је тако стекао велики иметак. У народу је био познат и омиљен, па није чудо, да су се многи одазвали његовом позиву да као и он ступе у борбу против непријатеља. У Ковин Коча се преселио непосредно пред аустријско-турским ратом, али се одмах, чим је рат започео, вратио у Србију. Од тога часа па све до своје јуначке смрти, Коча је искључиво служио народу и великом делу ослобођења. У свом настојању у првом реду ишао је за тим, да побуни народ против Турака и да са својом четом, која је бројала око 1200 људи, онемогући Турцима довоз хране у Београд. Са својом четом нападао је на турске транспорте, који су бројали по неколико хиљада људи. Погинуо је за време рата. Смрт му је обавијена велом тајне. Не зна се сигурно,

да ли је погинуо на бојном пољу, или су га Турци жива ухватили и уморили најстрашнијом смрћу, која се уопште може замислити. Мисли се, да су Турци овог великог јунака жива на колац натакли.

О животу овог великог јунака и о покушају, да се Београд заузме препадом, налазе се драгоцени подаци у делима Др. Душана Пантелића: „Кочина Крајина“, „Аустријски покушај за освојење Београда“ и у делу Драг. М. Павловића: „Србија за време аустријско-турског рата“.

Војска, коју је Аустрија кренула против Турске, бројала је укупно 245.062 пешака и 36.725 коњаника. Као и пред објаву рата, тако је и сад Београд био главни циљ аустријске војске. За главног команданта био је назначен стари, али јуначки генерал Лаудон. У једном писму, што је цар писао Лаудону, види се, како је велика била царева жеља, да његова војска што пре заузме Београд. Са српским фрајкором на челу, као предводником, Лаудонова војска прешла је на српско земљиште 11 септембра 1789 г. Већ 30-ог истог месеца био је заузет град, а 8 октобра пала је тврђава у којој се налазило 9000 турских војника под заповедништвом Осман-паше. Много се писало о овој великој победи, која је изазвала силно одушевљење и код српског народа и у војсци, а нарочито на аустријском и руском двору. Листајући дневник једног од аустријских официра, који је учествовао у борби а после своје утиске описао у посебној књижици, која је штампана још 1789 године, морамо се зауставити на понеким местима, која су нарочито значајна и занимљива.

Ево, шта пише тај аустријски официр: —

17 септембар 1789.

Београдско предграђе још увек гори. Подржавамо ватру бомбама и усијаним куглама. На доњем делу Циганског острва изграђен је нов мост за саобраћај. У ноћи 17 и 18 по дану настављени су радови око подизања редута на десној обали Дунава. У ноћи смо с радовима доспели до предграђа, до т.зв. Батал-цамије.

20 септембар 1789.

Како смо ноћу с радом толико напредовали, да смо се већ приближили палисадама, непријатељи су стали

просипати ватру из топова и из пушака у толикој мери, да је даљи рад морао бити обустављен два пута. Убијена су 4 човека, 20 их је рањено, 2 су коња прострељена. Топничком мајору Седлецки од Аугезделц, — који је чувен ради свога исправног и темељитог познавања целокупне артиљеријске науке, нарочито хемије, механике и астрономије —, било је наређено да те вечери прикрије неке нове батерије, али га је на том послу погодила непријатељска кугла и прошла право кроз срце. Издахнуо је после пола сата. Добри, честити старац! —

5 октобра 1789.

Рано у јутру у 8 сати дошао је генерал Лаудон у опкопе и издао налог батеријама за напад. Изгледало је, као да су се отворила врата пакла. Тако је страшна била грмљавина. За један сат демонтиране су све непријатељске батерије. Пашина се кућа запалила неколико пута, али је сваки пут ватра угашена. Непријатељи нису давали никаква знака живота. Изгледало је, као да имамо посла с празним зидинама. Лаудон је напустио опкопе и издао налог да се ватра нешто смањи. У пет сати дошла је поново заповест, да се ватра увећа. Непријатељски топови остали су и даље у „несвестици“.

6 октобар 1789.

Кад су биле припремљене све батрије, које су се налазиле около тврђаве, око 8 сати ујутро отворена је паљба на тврђаву. Око подне демонтирани су скоро сви непријатељски топови, непријатељ протеран на неколико места; бомбама и гранатама упаљена је тврђава. Овом ватром и из батерија, које су се налазиле поред Саве, настављено је цело време, да се на тај начин непријатељ заплаши. Пред подне послао је паша писмо у ком је молио, да му се одобри примирје, како би он за то време могао испитати мишљење свога народа о предаји тврђаве. Тражио је, да се за то време обустави пуцање. Али је с наше стране пуцање још јаче настављено, да се на тај начин још брже постигне циљ. Господин фелдмаршал опазио је, да су они у тврђави склони капитулацији и да су до ове ненадне промене мишљења дошли искључиво услед страха пред артиљеријском ватром. Зато је он мислио, да ће свом одговору дати већи значај, ако још пре него што одговори, повећа ватру. Све артиљеријско

особље стављено је на ноге и претворено у лабораториј, док су међутим војници, који су се налазили у опкопима добили налог да од девет сати навече до девет сати ујутро напреду све силе, да не штеде муницију, да куглама, гранатама, бомбама, врећницама с прахом оспу ватру са свих страна, са Саве, са флотилских батерија, а нарочито из батерија, које су се налазиле у опкопима с копнене стране. Да буде још страшније и упадније, од пола девет до девет, настао је тајац на читавој линији, а на уговорени знак на једанпут је загрмела читава линија.

7 октобра 1789.

Заиста је опкопима прошла заповест, која је налагала шест-сатни мир под претњом смртне казне. Сад смо имали времена, да се чудимо страшној пустоши, која је настала. Куле су биле порушене, све су зграде лежале у усијаном пепелу, само се пашина кућа издизала високо у ватри, која је све гутала. Остале су очуване једино зидине тврђаве, које су намерно поштеђене.

Тако је изгледао Београд, кад се пред опкопима јавио један капрал с белим барјаком и с тумачем. Изашли су до половине прекривеног пута и затражили, да говоре с једним Турчином. Он је дошао такође под заштитом белог барјака. Тумач му је рекао: „Иако је нашем врховном команданту досадила ваша охолост, ипак вам он на вашу јучерашњу молбу, као посебну, задњу и једину милост даје уместо петнајест дана — шест сати за размишљање. Ако се не предате, онда даље не рачунајте ни на какве услове. Како сами видите, приближавамо се бреши силним кораком, ком не можете стати на пут”. Након преданог налога вратила су се поновно оба барјака на своје место. Забијена су у земљу у знак примирја.

После два сата иступила су два Турчина, који су затражили да разговарају са штабским официром. У сусрет им је био послат мајор Ривруа, који је од њих добио једну депешу и предао је врховном команданту. Молили су, да смеју преговарати лично с врховним командантом. Ривруа је донео одобрење и саопштио им га. Међутим се настојало око поправка батерија, које су од издржане паљбе много пострадале.

Иако је било прошло уговорено време, још се није појављивао ни један Турчин. Одмах су били поновно опоменути, а батерије су заиста добиле заповест, да се држе у приправности, кад су после подне око четири сата иступила три угледна Турчина, којима је изашао у сусрет фелдмаршал-лајтнант Бровн. После краћег разговора пружиле су странке једна другој руке. Три су Турчина одведена у наш главни стан. Од наше су стране у тврђаву одведени само један штабни официр и два виша официра."

Као што се из дневника овог официра читају с највећим интересом поједине белешке о опсади Београда 1789 године, исто су тако интересантне и главне тачке уговора о предаји града и вароши, што их је тај официр забележио са истим трудом и са истом марљивошћу.

У својим условима за предају тврђаве Осман-паша у првом реду наглашује, како је ову предају одредио сам Бог у својој вечној правичности, а затим поставља своје захтеве, да се цела турска посада пусти под оружјем, да турски грађани смеју слободно изнети сву своју покретну имовину, нарочито свилу и ћилиме, да се Турцима да довољна заштита на путу до Ниша, да се побрине, како ни они, ни њихове жене, ни деца не би на путу оскудевали у храни: лебу, пиринчу, да се за децу, удовице и рањенике дају коњи и кола за превоз.

Наводећи тачно све тачке пашиних увета за предају града и вароши, као и Лаудонов одговор у ком су пашини предлози углавном прихваћени, аустријски официр даје у свом дневнику још цео низ интересантних саопштења.

Чим је потписан уговор о предаји, победницима је отворена једна капија и предан сав ратни материјал, који се налазио у тврђави. Према извештају Осман-паше, у часу предаје, у Београду се укупно налазило 26.000 становника и то 2000 свештеника и других угледних лица скупа с њиховим породицама, 9000 жена, 4000 девојчица, 3000 дечака, 7000 одраслих људи, који су припадали посади и 1000 рањеника. Да би се паша пред диваном могао лакше одбранити, дао му је Лаудон писмо у коме је било изричито потврђено, да се турска посада јуначки бранила до краја и да је предала тврђаву тек онда, кад је свака даља борба постала узалудна.

Заузеће Београда на најсвечанији начин прославила је Лаудонова војска. Као некад после победе Евгенија Савојског, тако и сад су се држала благодарарења, велике параде, свечана примања и обеди. На свим тим свечаностима присуствовали су и побеђени Турци. Заиста, како примећује и сам аустријски официр-очевидац, није им могло бити лако при души. Турци су увек били и остали поносити људи, а немила улога побеђеног није могла одговарати овој њиховој карактерној особини. На свечаном ручку у главном стану аустријске војске присуствовало је тридесет турских великаша. Били су позвани нарочити кувари, који су за њих спремали посебна турска јела. Свуд куд иде источњак носи и своје обичаје. Аустријанци су на овом обеду у чуду посматрали, како њихови угледни гости мирно рукама једу јело. „Рукама су јели и рижу из супе!“ — узвикује сав запрепаштен аустријски официр!...

Све оно што спомиње аустријски официр и још много више налази се описано у кроници, коју је за време рата издавао Јакоб Фридрих Нојман у Зитау: — „Vorfälle des Krieges zwischen den beiden hohen allierten Kaiserlichen Höfen und der Hohen Pforte vom 1787 sten und folgende Zeiten mit Kupferstich nach Original gezeichnet“. Што значи: „Ратни догађаји између два високо уједињена царска двора и високе порте од 1878 и следећег времена са бакрорезима цртаним према оригиналу“. На страницама кронике непрестано наилазимо на име Београда, (кога кроничар назива час — Београд, а час — „Вајсенбург“, „Алба Грека“, „Таурунум“), и на имена свих великих учесника овог рата, који је трајао неколико година и до краја сломио турску силу.

Као и дневник аустријског официра и ова кроника и неколико познатих старих слика из тог доба, показују нам у довољној мери, како је страшно било дејство аустријских топова. Градске зидине, капије, све је порушено. Види се турска посада, како у дугом низу, са својим породицама, са децом, женама, са својом целокупном покретном имовином напушта град, да пешице и лађом настави свој пут према Турској.

Иако је турска војска имала право да напусти град под оружјем, иако су и остали услови предаје били доста благи, ипак нам, гледајући ово турско одслупање, падају на памет речи старог галског вође Бренуса: „Vae victis“ („тешко

побеђенима!"). Помрачивала се слава турске војске; место напредовања и победа, дошло је доба назадовања, које је турској држави наносило ударац за ударцем. У рату под крај осамнаестог века задали су Турској најтеже ударце с једне стране аустријски војсковођа Лаудон, а с друге — бесмртни Суворов. Док је Лаудон освојио Београд, кључ отоманске царевине на западу, дотле је Суворов са 25.000 људи против 100.000 побеђивао код Фочана, Римника и јуришем освојио неосвојиву тврђаву Измајил на Дунаву... Пророкова сабља, коју је уз велике церемоније у старој Ејубовој џамији на Златном Рогу опасао султан Селим III, није донела победе турској војсци.

У ново-освојени Београд полако се враћао стари живот. Одобрењем власти Срби су се поновно населили у своје старе домове у српском делу града, а исто тако и православно црквени поглавар заузео је своје место у Београду. Јеврејима је било дозвољено да наставе своју трговину. Велики број војника и људи из околине Београда радио је на оправљању старе тврђаве, њезиних порушених зидова.

Заустављајући се овде посебно на маршалу Лаудону, који је своје име за сва историјска времена повезао с Београдом, морамо опет прочитати једну страницу дневника Лаудоновог официра из доба борбе под Београдом: —

„Никад није Београд освојен с мањим бројем жртава. Увек су најпре хиљаде морале погинути, да се победник попне на београдске зидине. Али Лаудон, који може не само освојити неосвојиве зидине, већ и највећу победу извојевати — без крви, морао је својом мудрошћу надвладати непријатеље, а да у исто време не стави на коцку своје верне војнике. Чувао је људе, а победио је ипак! — Диван је то ловор у јуначкој круни бесмртника! Нико од Лаудона није лепше и с мање крви освојио Београд.” Свој дневник, значајан докуменат историје овог освојења Београда, аустријски официр завршава речима:

„Београд, главни град Србије, *владар* Дунава, моћни ослонац Високе Порте, сад је дакле у рукама ћесароваца,

после тога што је скоро пола века поново носио турски јарам. Моћни Лаудон уздрмао је темеље ове славне тврђаве, и присилио ју на предају. Бесмртни јунак, заслужни војсковођа, пред очима задивљене Европе извео је овим важним освојењем мајсторско дело свога војничког генија."

Доиста, освојење Београда било је велико дело! Заносне речи Лаудоновог официра изгледају нам сасвим природне. Слава београдске тврђаве била је позната у целом свету. Већ и сама помисао да би могао завладати овом тврђавом, узбуђивала је срце најгенијалнијих и навећих ратника.

Док је велики песник Державин, занесен дивним победама Суворова, певао у великом песничком заносу: „Ступи ли на гору — тресе се гора; легне ли на воде — воде се дижу; додирне ли се града — град пада!" — и народ и песници скупа, величали су Лаудонова дела.

У допуну опште слике освојења Београда под Лаудоном, описаћемо и споменике, који су том приликом одиети из Београда.

Наш познати архивски истраживалац Др. Алекса Ивић, универзитетски професор у Суботици, прикупљајући по бечким архивама грађу о старим београдским гробовима, учинио је још неколико интересантних запажања, која се односе на историју Београда. Тако, између осталог, да се у малом селу крај Беча, Хадерсдорфу, где је сахрањен Лаудон, велики освајач Београда из ратова 1787—1790 г., поред Лаудоновог гроба налазе и неки споменици донети из Београда. Видела сам те споменике. Доиста је вредно, да их посетимо!

Разграната трамвајска и аутобуска мрежа олакшава пут по целој бечкој околини. Била је субота после подне кад смо се упутили у Хадерсдорф. Свуд маса света, нарочито радника. У аутобусу упала ми је у очи једна мала девојница, коју је чувало и пазило велико друштво. Она се само обешечачки и безбрижно смешила. Беч је град деце. И држава и општина и друштво, сви им поклањају

највећу пажњу. Стигли смо здрави и читави и ако сам много пута мислила, да ће расклимани аутобус под великим теретом одлетети у прву јаругу. На први час не види се ништа нарочито. Мало село с лепим кућицама с изгледом вила, а по средини широк пут, који из села скреће међу зелена поља и ливаде. Првог сељака кога смо срели, запитали смо, колико је далеко до споменика. — „Пет минута“ — одговорио је сељак, но ови одговори до циља још неколико пута су се поновили, јер смо били приморани, да наше питање још неколико пута поставимо. У свачијој претстави даљина је релативан појам, а већ нека посебна психологија одређује склоност, да путнике бодримо и да им говоримо, да ће скоро стићи до свог циља. Док смо разговарали и огледали се с великим нестрпљењем, изненадио нас је усклик једног сапутника, који нас је упозоравао на разговетан натпис на једној старој згради, поред које смо управо пролазили. На згради је писало на немачком језику: „Гостиона града Београда“. Сви смо осетили нарочиту радост. То је био први знак, да се налазимо у крају, који је на неки начин везан с Београдом!

Док главни пут води у дивне зелене брегове, споредна пољска стаза води у густу, огромну шуму. Сви смо похитали тим путељком и за неколико часака, скоро сви у исто време, стигли смо на једну малу чистину окружену са свих страна високим дрвећем, чији су се врхови лагано лелујали услед поветарца. Ту на тој чистини стали смо сучелице с Лаудоновим гробом. Гроб освајача Београда! Максимилијан Баварски, принц Евгеније Савојски, Лаудон, све имена страних војсковођа, али која су веома добро позната сваком ко је имало поближе упознат с историјом наше Престонице, историјом дугих и крвавих ратова, што су их за превласт над Београдом водили с једне стране Турци, а с друге стране Аустрија, која је желела, да Београд буде штит Беча.

Лаудон је умро 14 јуна 1790 у Нојтичину, у Чехословачкој, где се налазило његово велико имање, дворач и огромни парк. Одатле су његови посмртни остаци пренети у Хадерсдорф. Шума, у којој смо се налазили, припадала је Лаудоновом парку у ком је он сахрањен. Гроб претставља високо уздигнути саркофаг. На дну се налази фигура ратника с главом наслоњеном на руку и са изразом великог бола на лицу. Десно и лево натписи на металним плочама

упозоравају посетиоце на карактер места и дужно поштовање. Величанствена шума, огромна тишина и без сваког нарочитог упозорења делују на сваког посетиоца. Гласнији разговор, смех, престају на овом месту сами по себи. Ту величина природе господари потпуно. Латински натпис на предњој страни гроба ређа велике Лаудонове врлине и као човека и као војсковође; натпис на задњој страни односи се на Лаудонову жену, која је сахрањена у истом гробу. Идући стазом, која над Лаудоновим гробом непрестано води кроз шуму, наскоро се стиже на другу чистину, која је још величанственија од оне на којој се налази Лаудонов гроб. Ту, спокојан, осамљен, као да је из земље изникао, стоји споменик, који је за увек везао име Београда с именом овог места у далекој туђини. Споменик се састоји из једне централне мермерне плоче украшене разним шарама и турским писменима, и из неколико споредних плоча са преводом турског текста и с тумачењем порекла саставних делова споменика. — Док је превод турског текста знатно оштећен, тако да недостају поједина слова, речи и реченице, дотле се тумачење јасно разабире и гласи у преводу:

„Овде прикупљено камење потиче из Београда. Мермерна плоча са грбом и именом Мухамеда I и са другим написом делови су Константинопољских врата из Београда. Друго мермерно камење су делови гроба једног војсковође из Београда. Све ово донето је као ратни трофеј после Лаудонова освојења Београда 1789. Камење се препоручује пажњи!”

Дивна је хедерсдорфска шума. Дивна тишина, мир!

Са усамљеног споменика говоре скоро два века и допуњују лепу слику Београда у свој величини и трагичности његове вековне борбе. Чини нам се да негде, сасвим близу, за овом шумом, тече Дунав на оном месту где се у њ улева Сава, где се високо над њима диже стара београдска тврђава. Стара гостиона, поред које се пролази на путу до Лаудоновог гроба, припадала је Лаудоновом имању. Преко пута гостионе налази се стари Лаудонов замак. И замак и језеро, које се налази у његовој башти, као и они споменици, све то сећа на далеку прошлост, на стара времена. Да су освајачи Београда однели само по један његов камен и онда би мало шта остало од старог Београда. А колико

је однешено, колико је народа пролевало своју крв под Београдом, колико је народа хтело владати Београдом, колико је жеља било повезано за његове лепоте, за његове споменике! Није чудо, што су се и дивне плоче с Константинопољске, Виртенбергове и Стамбол-капије, и споменици са старих турских гробова морали преселити у туђину. По праву јачег и праву победиоца, не штеди се ни оно, у што се никад не би смело дирнути. Наши дивни споменици били су потребни фелдмаршалу Лаудону, да увеличају славу његовог повратка у царску престоницу. Сад стоје осамљени у Хадерсдорфу. Надживели су и њега и царски Беч. Стоје осамљени и непознати у дубини шуме стварајући осећај чуђења код случајног посетиоца и изазивајући сузе на очи код путника ког веже љубав према Београду и његовој прошлости.

*

*

*

Лаудонова победа над Београдом није донела Београду трајан мир, али се из крви српских добровољаца, који су пали у борбама, што су се водиле на српском земљишту у ратовима од 1787 до 1789, рађала нова зора, која је и нападеном Београду донела коначну слободу и победу.

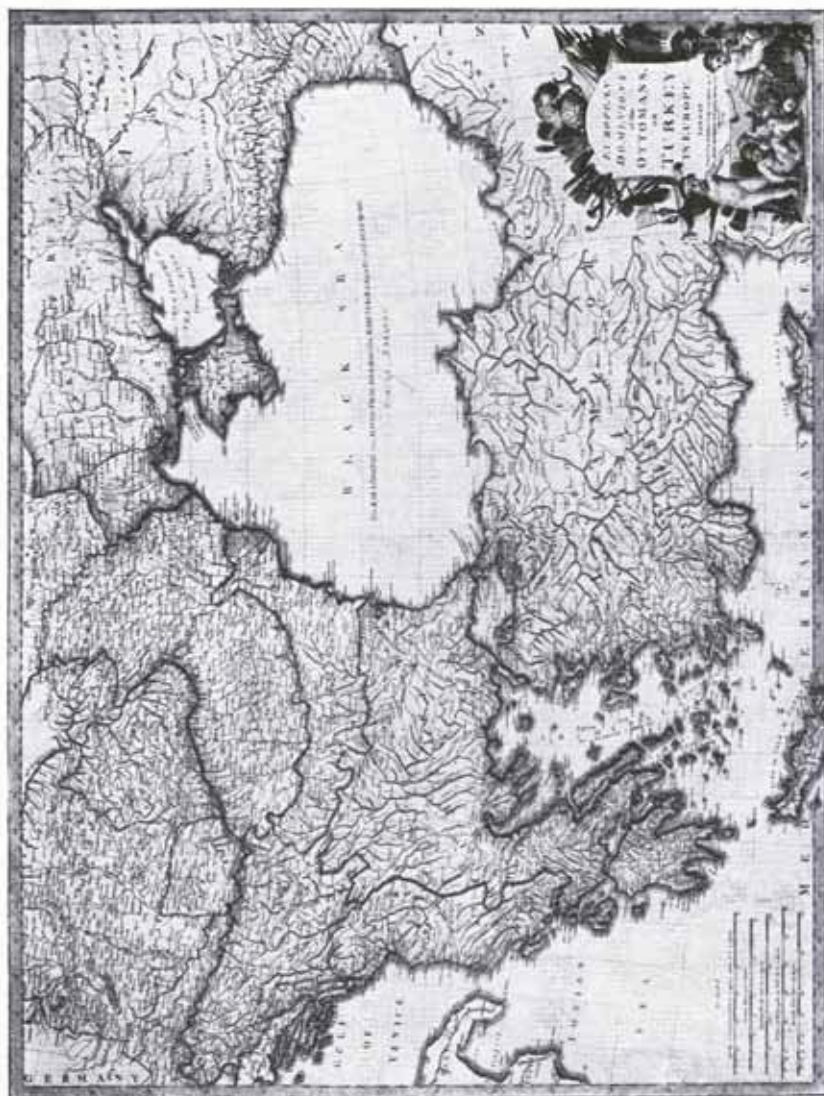
Ступање на престо султана Селима III. — Свечаност у Ејубовој џамији.

Стари турски војнички костими.

Стари турски војнички костими.

Границе турске власти у Европи крајем XVIII века.

БОРБА

Крај осамнаестог века, кад су Немци 1789 г. по трећи и последњи пут освојили Београд од Турака, спада у најтеже и највеће доба историје човечанства. То је доба великог замаха националне идеје, доба великих народних држава, доба француске револуције, која је узбудила људске духове у дотле невиђеној мери. Поред непосредног интереса Аустрије и Русије за Балканско Полуострво, све се више испољавају посредни интереси других држава, које из страха, да се не би Аустрија и Русија успешним ратовима одвећ ојачале и прошириле, на један или други начин потпомажу трошну турску царевину и стају на пут природном развићу догађаја, који је водио уништењу турске државе у Европи. С нашег народног становништва, ово индиректно мешање страних сила, у првом часу, имало је и своју добру страну, јер је занста питање, да ли би наш народ био у много бољем положају, да је у нашим земљама турску силу заменила аустријска сила.

Јосип II није ни доживео да види свршетак турског рата. Умро је 1790 озлојеђен и осамљен. Пред смрт, морао је опозвати највећи део својих рефорама. На тај начин доживео је највећу трагедију, сам својим рукама морао је уништити и порушити оно што је целог живота зидао и зашто се залагао. На престолу га је наследио Леополд II, владар друге политичке оријентације, који је сматрао, да с Турцима треба чим пре склопити мир макар и под најтежим условима. На тај начин дошло је до чувеног *Свиштовског мира*, који је склопљен између Аустрије и Турске 1791 године. По том миру задржане су старе аустријско-турске границе. После свих великих обећања и изгледа на ослобођење, српски је народ поново потпао под турску власт, а исто тако и Београд. Катарина II наставила је с Турцима рат до 1792 г., а онда је и она пристала на склапање

мира у Јасу, јер су нове политичке прилике привлачиле њезину пажњу на другу страну.

Ни аустријско-турске, ни руско-турске погодбе о миру нису садржавале знатнијих одредаба, које би се односиле на српски народ и заштићавале његове интересе. Општа амнестија, која је била загарантована Свиштовским миром, није имала практичних последица. Мир и безбедност морао је српски народ поново освајати сам, развијајући гигантску борбу, којој је тешко наћи равне у историји света. Оно што се сад догађа, прелази оквир обичних историјских догађаја. Развијају се догађаји, који се у животу једног народа само једанпут могу десити, догађаји, који узносе дух до највеће висине, који се јављају, као последица херојских дела. Кад би та дела посматрали свако за себе, не знајући и не познавајући у довољној мери историју нашег народа, не би их могли схватити. Изгледала би неприродна и немогућа. Она се дају схватити само тако, ако узмемо у обзир, да је та дела починио народ, који је некад стајао на високом степену културног и политичког живота, и који је у ропству, које га је ненадно снашло, пет векова сањао о изгубљеној политичкој величини. С генерације на генерацију, с покољења на покољење предавале су се, таложиле и прикупљале силе, које су коначно створиле век-јунака, век-гиганата, који су били у стању да изведу оно што су извели иако то више није био народ богате и моћне властеле, кнежева и краљева, већ раја, у којој је био замро сваки траг некадашње просвете и културе.

У овом часу, на овом месту, ми се морамо зауставити на тим општим приликама, на општем развоју догађаја, јер иначе не бисмо разумели ни даљу историју Београда, која одсад постаје *општа, народна* историја. Ту је уистину највећи значај и величина Свиштовског мира за даљу историју Београда. Свиштовски мир значи прелом у интернационалној историји Београда, у историји, која је његово име, почињући од бескрајно далеких времена, везала за све велике народе и државе света: Келте, Римљане, Визант и цео низ других народа и држава, — да га у целости врати историји српског народа иако се над његовом главим и даље сукобљавају најразличитији страни интереси. Од Свиштовског мира па даље, историја Београда постаје историја нашег народа. Он је у њеном центру, њена алфа и омега.

Кад кажемо „неписмена раја“ тим још ништа нисмо казали, још нам то не даје довољну подлогу, да разумемо значај њеног дела, да разумемо везу између тадашње и данашње историје, да видимо, ко су стварно били чиниоци, који су ударили основ нововекој историји Београда. Морамо продрети у сам појам и његов животни значај, морамо му дати стварни облик, морамо видети те људе, који су сачињавали „рају“, морамо појам схватити, као трајно стање из кога су се развојем морале родити нове прилике. То данас, у нашим данашњим културним и социјалним приликама, изгледа скоро немогуће. Ми смо увек склони, да прошлост замишљамо на основу садашњости. Замишљамо је тако, да садашњости нешто одузмемо или додамо, и кажемо: тако је изгледало оно, што је раније било. А међутим то што је раније било, у нашем случају тако је различито од оног што данас постоји, да нам овакав једноставан поступак не би могао помоћи, да се бар из далека приближимо оном *правом* што је било и да правилно оценимо рад и значај људи, који су стварали историју нашег деветнаестог века. „Неписмена раја“ је сила, природна снага народа, елемент из кога је путем диференцијације настало данашње доба. „Раја“ у себи садржи све и добре и лоше инстинкте, у једнакој мери. Она у сваком случају делује природно и спонтано. Она се не осврће ни на десно, ни на лево. Као море, или река, она се опире сад на једну, сад на другу обалу. На ону, која јој највише може помоћи. Она мора да живи, мора отети свој живот. То је основно, то је главно, а све друго је споредно. Друго тек касније долази. Раја није личност, она је велика целина, колектив, за који вреде сасвим друга правила и сасвим други закони. Живот раје, њезина диференцијација, сачињава највећи, најзначајнији, најзанимљивији период психологије нашег народа. Ништа се с тим не може упоредити. И зато можда пред лицем нашег народа није нико тако заслужан, као они скромни хроничари и историци тих времена, који су нам као непосредни очевици описали рају, описали и изнели њезина дела, њене велике патње и борбе и показали оно прво издвајање појединих лица из велике народне масе.

Крајем осамнаестог века живео је наш стари, велики мемоариста прота Матија Ненадовић, свештеник, који је у оним великим данима у првом реду био борац за народну

слободу и народна права. Као што смо се раније, пратећи историју Београда, освртали на друге разне хронике, тако се и овде, на овом месту, морамо у првом реду зауставити на његовим знаменитим: „Мемоарима“ у којима је описао за млађа покољења знамените догађаје свога доба.

Како смо већ видели, у последњем аустријско-турском рату учествовало је и неколико десетина хиљада српских добровољаца, који су се борили на страни аустријске војске, јер су били уверени, да ће — борећи се уз хришћанску државу против нехришћана — доћи до остварења свог погаженог народног идеала, који се синтетички изражавао у борби за „крст часни и слободу златну“. Склапајући Свиштовски мир, аустријска је држава имала у виду искључиво своје интересе. Срби, јуначки савезник, чијом је помоћи био извојеван већи део битке и освојен Београд, остављени су ван сваке комбинације и препуштени турској милости и немилости. Каква су обећања била дана српском народу, и шта је све српски народ стављао на концу улазећи у рат на страни Аустрије, видимо из једног разговора између аустријског цара Јосипа II и оца проте Матије Ненадовића, чувеног ваљевског кнеза и фрајкорца Алексе Ненадовића. Овај је разговор, по сећању и очевом казивању, прота Матија у целости записао.

Сусрет између цара и кнеза десно се у манастиру Фенеку, у Срему, 1788 г. Алекса је дошао цару, као један од онда најпознатијих народних претставника. Да види цара и да с њим разговара о општим народним невољама. Између цара и српског кнеза, преставника потлачене раје, била је велика разлика, обзиром на њихово знање о вањском свету, али нас извесне изјаве кнеза Алексе, — који се чуди над царевим изгледом, који не зна, како цару треба приступити и како с њим разговарати, — задивљују и дирају својом дубином и својим значајем. Описујући очев сусрет с царем, прота Матија вели, како се његов отац, чим је од свог пријатеља Арсе Андрејевића чуо да ће цар стићи у Срем, одмах тамо упутио. Кад је стигао у Фенек, он се с пријатељем попео на један доклат, откуд је згодно могао посматрати манастирску порту. Цар је стајао међу својим официрима, али га кнез Алекса није могао препознати. Мислио је, да цар мора имати велики ћурак, ако не већи, оно барем као везир београдски. Такође га је у истој мери зачудила и

остала царева одећа, која није ни мало одговарала одећи турских великаша на које је кнез Алекса навикао. Једва је разумео тумачење свог пријатеља Арсе, да се тако носе „сви крштени цареви“. Међутим су јавили цару, да је стигао српски кнез. Цар га је одмах позвао преда се. Кад је дошао официр и испоручио кнезу царев позив, кнеза су прошли „мрави од главе до пете“, јер су му Турци приповедали, да се цар не може видети, да оном, кога види, мора доња усна препући... Ипак је кнез изашао пред цара, поклонио се и почео с њим сасвим отворено и слободно разговарати. Како је борба српског народа била нарочито велика већ пред сам рат, цар је запитао кнеза Алексу: — „Кад сте истерали Турке из Палежа, Уба, Чачка и Ваљева, куда сте их отерали?“ Кнез му је на то одговорио, да су их отерали у Соко и Ужице, а неке чак преко Дрине. Изненађен, запитао га је сад цар, преко тумача, где су турске жене и деца. Кнез му одговори, да су их Турци собом одвели. „А ваше жене и деца“ — запита даље цар. На то му је кнез сасвим мирно одговорио, да српске жене и српска деца седе код својих кућа. Сад долази најзначајније место из овог знаменитог разговора цара и кнеза, које је прота Матија Ненадовић тако дивно описао својим језгровитим стилем: — „А кад Турци“ почне цар, „сместе и осигурају тамо своје жене и децу, пак онда узјашу на своје хатове и на вас ударе, куд ће онда ваше жене и деца?“ „На то му нисам умео ништа одговорити“ — причао је кнез свом сину „до само слегнем раменима“. Цар примети на мени ту забуну и бригу, пак после неког кратког ћутања рече ми сасвим благим гласом: „Мој драги кнеже, ја се од вас и од тога народа уздам и надам да ћете ви помоћи мојој војсци, мога и вашег непријатеља прогнати. Али то што сте сад чинили и бунили се да сте тек после, кад би моја војска прешла и вас и ваше фамилије себи за леђима оставила! Ја сам спремио 300.000 војске, и хоћу, и мислим да ваше отечество од Турчина очистим...“

После овог знаменитог разговора с царем, Ненадовић је разговарао с Михаљићем, познатим српским вођом фрајкорца и договорио се о учествовању у рату и борби српског народа из Србије. Све је било стављено на коцку. Народ се листом дизао. Како се види из царева и кнежева разговора, сем на борбу на ништа се друго није мислило.

И жене и деца, цео је народ био изложен страшној борби и опасностима. Свака је кућа дала или по једног или по више бораца. Раја се побунила и дигла на оружје против свог потгачитеља. Сваки неуспех у борби значио је смрт, повратак у ропство, мучење и прогонство, за то, што се народ усудио мислити и борити за своју слободу. Но док нам је ова борба српског народа, — док се она водила упоредо с организованим и добро опремљеним војскама двеју великих држава, Аустрије и Русије, — ипак схватљива, она постаје надљудска оним часом, кад је српски народ ту борбу наставио и онда, кад је у борби, после руско-аустријских мировних уговора с Турском царицом, остао сам. Ту се показао у правој величини. Место малодушности и клонувости, после првих часова великог народног огорчења, настаје нови, дотад невиђени полет у народу, настаје борба на живот и смрт, која је у једном највишем напону целокупних народних снага довела до народног ослобођења и до ослобођења старог напаћеног Београда.

И опет нам „Мемоари“ проте Матије Ненадовића на ванредан и недостижив начин тумаче народне осећаје после Свиштовског мира. Ево једне странице тих Мемоара, која је нарочито занимљива: —

„Кад већ Немци с Турчином учине мир и у Србији што су освојили све поврате Турском царству, и ћесарова војска оде натраг а фрајкорци оду сваки својој кући, будући је од султана амнестија читана; онда сви србијански официри скупе се код Михаљевића у Сремским Карловцима, где је он Немцима рачун морао давати за ратне трошкове. Михаљевић понуди све официре, да остану у царевој служби, и да ће сваки своју плату уживати. Мој отац рекне Михаљевићу: „Ја овде остати нећу, ја ћу да идем на моју очевину, где сам се родио“. Михаљевић, који је мога оца пазио и уважавао, рекне: „А зашто, Алекса, ти нећеш да останеш у нашега цара служби, пак ћеш скоро капетаном ванжирати, а *заклео си се да ћеш нашем цару веран бити?*“ Мој отац одговори: „*Истина је, да сам се заклео, да ћу му бити веран и против Турчина за слободу очевине моје војевати, и познато вам је да ја моје заклетве не преступам нити цара изневеравам и остављам, но цар оставља мене и сав народ српски, као његови стари, што су наше прадеде остављали, зато идем натраг преко Саве, а немам писара*

ни других учених људи, но ћу ићи од манастира до манастира и казивати сваком калуђеру и попу, да у сваком манастиру запишу, да више никад тко је Србин Немцу не верује".

Запрепаштен рекао је Михаљевић кнезу Ненадовићу, да ће га Немци ако чују „оловом залити". Кнез му је мирно одговорио, да оно, што је он казао „није казао Немцу, већ Србину", али да би то исто казао и Немцу и свакоме.

Борба, коју је самостално повео српски народ, водила се под најтежим околностима. Није било ни оружја, ни цебане. Српски народ, који се налазио у крајевима преко Саве, одушевљен и задивљен, притицао им је у помоћ оружјем, оружаном снагом, саветом, како је кад било могуће. Између усташа и земунских трговаца развила се пријатељска веза о којој прота Матија често говори у својим Мемоарима. Усташе су кришом прелазиле у Земун, кришом набављале муницију, коју су им додавали земунски трговци: Срби и Јевреји. Земунци, који су стајали у живахним трговачким везама с Турцима у Београду, јављали су усташама разним знаковима, кад год им је претила каква невоља.

Аустрија, у чијим се рукама налазио Земун, као најближа суседна држава, често је покушавала, да мирним путем уреди односе између Турака и њезиних побуњених становника. Усташе су се често обраћале аустријској влади тражећи од ње помоћ и подршку у својој јуначкој борби, но та помоћ није долазила. Аустрија је била везана мировним уговором и није хтела, да ступа у нове заплете и борбе. Мелед оваквог стања ствари и тешке ситуације, родила се мисао, да се под вођством проте Матије Ненадовића, који је у исто време био и један од главних усташких дипломата, пошаље депутација у „јединоверну и јединокрвну Русију". Но пре него ли се зауставимо на мисији и путу ове депутације, морамо се са неколико речи поближе осврнути на Мемоаре проте Ненадовића, на његову личност, а нарочито на прилике, које су у ово време владале у Београду.

Као што су наши стари свештеници и калуђери из дана у дан записивали поједине значајне догађаје, тако је и прота Матија Ненадовић записао све оно, што му се чинило значајно у оно велико доба у ком је живео. Своје је Мемоаре почео писати у старости, кад се сав могао посветити великој прошлости у којој је проживео своју младост. Родио се 1777 године у Бранковини, из старе и угледне породице Ненадо-

вића, која је већ онда била позната у народу. Старином, породица Ненадовића је из Босне. У својим Мемоарима прота Матија спомиње, како му је његова баба Манда причала, како су њихови стари, кад су кренули из својих крајева, учинили завет, да се онде населе, где чују вола да без одмора највише пута рикне. Кад су исељеници стигли на Бранковачки Вис, зачули су како је во необично много пута једно за другим рикнуо. Верујући по том рикању, да ту мора бити добра и плодна земља, зауставили су се на том месту и ту настанили.

Иако су прилике у доба детињства Матије Ненадовића биле врло тешке, ипак се његов отац Алекса постарао, да му син стекне све оно образовање и знање, која се тад у тим тешким приликама у Србији могло стећи. Но, на сваки начин, највеће и најбоље васпитање добио је млади Ненадовић од свога оца. Он му је дао оно широко схватање, развио код њега велику способност здравог размишљања, што му је касније у животу користило у највећој мери.

Ванредно је поучан начин на који се школовао и учио у оно време један од најученијих људи у Србији, дуг и мучан пут, којим су пролазила тадашња деца да дођу до једног дела оног знања, што га данас може стећи свако и најсиромашније дете. Ето шта говори о свом школовању наш велики мемоариста: —

„Отац ме даде јоште врло малена, да код попа Станоја, нашег пароха, који је близо наше куће седео, учим. Ја почнем учити у једном московском Ѕуквару, ког су зачална слова сва црвена била; и учио сам овако: „аз, буке, веде, глагоље“, а срицао сам овако: „буке-рци-бр, веде-рци-вр, глагоље-рци-гр“ и т. д. Од оног доба до данас јошт нигде нисам видео онаког буквара. Мој сиромашни попу, како је он сам учио, онако је и мени показивао. *Јер у оно време у Србији нигде ни трага ни гласа од школа није било, но сваки ђак, који је желео шта учити, морао је попу или у манастир ићи. Премда су сиромаси ђаци и на једном и на другом месту морали служити и пошине и игуманове коње седлати и раседлати, опет је сваки радо сносио, који је желео што научити...*“

Како је детињство Матије Ненадовића пало у доба аустријско-турског рата, то је и он, као мали дечак, са својом породицом и осталим народном морао оставити свој

дом и из страха од турског зулума бежати преко Саве. Ту је он наставио школу у Ашању за коју каже, да није била много боља од школе попа Станоја. Мало касније преселио се у Купиново, где га је отац дао на даље науке неком старцу Игњату Сабову, ком је тад било 70 година. За њега каже Ненадовић, да је био „стар, честан, добар и врло побожан човек”. Код тог старца било је на науку још шесторо деце и тако се Ненадовић први пут нашао у друштву својих вршњака. Но и ту се школовање није дуго наставило. Отац га је поновно вратио у Ашањ, где је имао добра учитеља, док је код једног проте учио црквено певање. Из Срема се вратио кући у Бранковину 1793 г. Ту га је отац одмах запоио и предао му нурију (парохију) иако још није био навршио ни шеснаесту годину.

Но, зар би могли живот тадашњег свештеника замислити ван општих прилика народног живота! Говорећи уопште о свему оном, што је у животу проживео, прота Ненадовић вели, да је служио, господарио, поповао и војводавао, путовао по народном послу далеке путеве и код куће у својој башти мирно седео, говорио с царевима, имао лепе куће и у исто време гледао их из шуме попаљене и уништене. Војводе су ишчекивале заповест из његових уста и опет судба га је доводила, да пред онима, који су били његови пандури, на ноге устаје...

Кад су Београд, после Свиштовског мира, поново заузели Турци, настале су и у Београду, као и у целој Србији, тешке прилике, које никако нису могле погодовати његовом напретку и развоју. Најразорније било је дејство разуларене јаничарске војске, која у својој обести није познавала граница. Постављени по разним местима турске царевине да их држе у вези и заједници, јаничари су се временом толико осилили, да нису хтели признавати никакве власти. За време рата, Јосип II радије је преговарао с јаничарима, него са самим пашама, јер је знао, да се стварно сва власт налази у рукама ове чудновате турске војске, која је проживљавала доба свог распадања и у својим задњим трзајима отоманској држави наносила последње ударце. Но, познавајући јаничаре из властитог искуства, Аустрија је, склапајући с Турцима уговор о миру, нарочито тражила, да, кад Турци поново заузму Србију, не пуштају у њу јаничаре. Јаничари се нису ограничавали да уништавају и пале српске крајеве,

већ су се исто тако залетали и у крајеве преко Саве, које је Аустрија држала у својим рукама. Тако је јаничарима, кад су Турци запосели Србију, било забрањено у прво време, да бораве у Србију. Ова забрана није дуго трајала. Већ после годину дана и мимо султанове заповести дозволио им је нови турски гувернер, Шашин-паша, велики пријатељ јаничара, да се слободно насељавају по Србији. Од овог часа почињу борбе српског народа с јаничарима, које нису престале док српски устаници нису извојевали слободу свом народу!

Тражећи заштиту од јаничарских зулума, Срби су се притужили султану Селиму. Султан, који није ни сам био склон јаничарима, издао је налог да се Шашин-паша збаци са свог звања, а на његово место 1794 године поставио је за београдског везира правичног Мустај-пашу Шинигџића, кога су Срби ради његове добротe и правичности прозвали „српска мајка“. Кад је Мустај-паша, заводећи ред у свом пашалуку, наредио да се убије један од злогласних јаничарских старешина, напустили су јаничари Београд и Србију. Мир и поредак, који је настао после тога под мудрог управом Мустај-паше, није био дугог века, јер су се одбегли јаничари искупили под заповедништвом чувеног вође јаничара, узурпатора видинског пашалука, Пазван-Оглуа, који је био страх и трепет турске царевине. Заметнула се борба, опасна и по Србе, и по Турке који нису били јаничари, а нарочито опасна по самог Мустај-пашу, коме су се јаничари желели осветити.

Да одбрани себе и свој пашалук од силе јаничарске, Мустај-паша је био принуђен, да повећа своју војску. У исто време морао је повећати и порезу, како би војску могао издржавати, издавати јој храну и давати јој плату. Кад су српски кнезови видели, да паша повећава порезу, они се састану и договоре се, да ће отићи паши у Београдски град и замолити га, да порез не повећава, да се држи султанова хатишерифа, кога је Србима издала Porta 1793 г. По овом хатишерифу било је одређено, да порез београдског пашалука не сме бити већи од „20 гроша на 20.000 ожењених глава“. Како су се кнезови споразумели, тако и ураде. Оду везиру, поклоне се по обичају, а за тим поседају и попију кафу. Везир се с њима разговарао „као отац с најбољим синовима“, но они се тај пут не усуде, да му што

спомену о хатишерифу, већ оду београдском метрополиту Методију, ком су били предали хатишериф на чување, потуже му се, како везир купи порез преко хатишерифа и кажу: — „Дај нам хатишериф“ — замоле кнезови митрополита — „да однесемо нек види везир, и по хатишерифу нек удара порезу, како је цар одредио“. Методије обећа кнезовима, да ће им сутра дати хатишериф, а сам, кад их је испратио и кад су кнезови отишли на конак, тајно оде паши у град и ту му докаже, како се српски кнезови буне, што он намеће порез преко хатишерифа. Кад је сутрадан Алекса Ненадовић с још једним кнезом отишао метрополиту по хатишериф, он им рече нека иду најпре паши, а онда нека дођу по хатишериф. Кнезови опет оду у сарај, пашин двор, али се не мало зачуде, кад виде, да их паша најпре дуго држи пред вратима, а онда, кад их је после дугог времена пустио преда се, ништа не говори, већ једино одбија дим за димом из своје велике наргиле.

Овај знаменити састанак српских кнезова с Мустај-пашом, по очевом приповедању, спомиње прота Матија, овим речима: — „Тако стојали су кнезови читава два сата, а он нити проговори да седну ни да иду, већ једнако ћути и пуши, а кнезови такође ћуте и чепоре ногама...“ Сетили су се, да је ту нешто скривио митрополит Методије, који је био Грк и неверан. После дуге и мучне шутње, напослетку је Мустај-паша проговорио и рекао кнезовима, да он мора повећати порезу, да би издржавао сву војску, која је потребна за обрану Београда и целог пашалука. Ако ли српски кнезови неће да тај порез прикупљају, да ће се он измирити с видинским пашом, чувати само царски град, а њима и српском народу што Бог да. Кад су кнезови чули, што паша говори, одговори му Алекса Ненадовић за остале: — „Истина је, честити пашо, то ми видимо сами, да је тако; но ево муке и невоље: у народу новаца нема, и нема откуд да се нађе, а не жалимо. Већ смо све са деце пооткидали, где је најмања пара од урока била. Видите сами, да је све сиротиња и да смо све гурске куће слугама и слушкињама напунили; и јошт би у најам давали, да имамо коме, да би само коју пару заслужили и данак плаћали. Оно мало стоке, да имамо коме, у пола цене продали би, но трговаца нема. *Него допусти нам, да идемо да се договоримо не би ли нашли начин у чему би се помоћи могли*“. С овим ре-

чима и с пашином дозволом оду кнезови, а сутрадан, кад се поново врате у пашин двор, они му кажу, да народ никако не може већи порез плаћати, али да му они могу дати војску, која ће бранити и Београд и пашалук од силе јаничарске, а кад војска више не буде потребна, да ће се разићи по својим кућама. На ову војску паша, да неће ништа трошити. Овај се предлог београдском пашин ванредно допао и тако се паша и кнезови договоре, колико ће која нахија давати војника. Кад су се кнезови разишли да скупљају војску, Мустафа паша пошаље заповест у касабу, да телал на пазарни дан телали по чаршији:

„Чуј, чојече! Ко је Србин, а нема дуге пушке, два пиштоља и велики нож, нека прода једину краву и пусад себи купи. Тако је од честитог везира заповест. Који то не набави, педесет штапа по табану и педесет гроша глобе. Хај, чујте и почујте, така је од везира заповест!”

Кратко време после овог договора између паше и српских кнезова, крене се Пазван Оглу са својим јаничарима на Београд. Надвлада пашину и српску војску код Пожаревца, продре до Београда и освоји београдску варош. Заклањајући се од јаничара, паша се затвори у београдски град, где му дође у помоћ Алекса Ненадовић са својом војском, која стиже Савом и уђе у град кроз Су-капију у доњем граду. Кад се српска војска одморила, онда скупа с турском војском, која се налазила у граду, учини јуриш на јаничаре и протера их из вароши! Стотину глава видинских Турака стајало је пред везировим конаком у Београду. Кроз све то време, српска је војска готово владала у граду, и разишла се по својим кућама тек после дужег времена.

Међутим су се видински Турци, јаничари, спремали да лукавством преотму Београд. Пазван-Оглу написа писмо Мустај-пашини, у коме му обећа, да ће од сад с њим живети у највећој љубави, само да дозволи јаничарима, да се врате у Београд. Јаничари ће бити мирни и покоравати се свим његовим наредбама. Мустај-паша поверује писму и пусти јаничаре, да се врате. Доиста је у почетку све било добро. Мустај-паша је био сав сретан и чврсто уверен, како су се јаничари смирили и покајали. Но, наскоро, кад је по њиховом наговору Мустај паша заратио против видинског паше, јаничари изненада и на неверу заузму Београдску варош, а онда се кроз лагум, који им је проказао један

Цинцарин, провуку у горњи град, опколе пашине дворе и живог пашу заробе. Кад су га заробили, они га присиле, да свом сину Дервиш-бегу, који је хитао према Београду с великом војском, а исто тако и свим српским кнезовима, напише писмо, да морају распустити своју војску.

Кад је Мустаф паша извршио све њихове заповести, јаничари га 1801 задаве и доведу на владу своје аге: Мехмед-агу Фочића, Мула Јусуп-агу, Кучук Алију и Аганлију.

Тако је установљена најгора турска страховлада, коју је српски народ запамтио, влада чија је недела, у „Буни на дахије“ опевао наш бесмртни народни песник и гуслар тога доба, слепи Филип Вишњић.

ЗНАМЕНИЈЕ

„Начинише од стакла тепсију,
Заграбише воде из Дунава,
На Небојшу кулу изпесоше,
На врх куле вргоше тепсију,
У тепсију звезде похваташе...”

Вишњић

Од свих београдских паша, Мустај-паша оставио је најлепшу успомену у народном сећању. Народ је свој осећај благодарности на најлепши начин изразио назвавши га „српска мајка“. Доиста, у оно доба страшне борбе, кад се највећом опрезношћу морало пазити на речи и дела, врло је много значило, да је народ преставника турске власти назвао оваквим именом. Сви нам споменици говоре о томе да је Мустај-паша заиста заслужио, да га народ тако назове. Он је био заштита, највише уточиште, човек, коме су праведност и правичност били највиши закон, коме су српски кнезови могли с истим поверењем излагати невоље српског народа, као што су му долазили и сами Турци. Није тешко разумети, како је народу било тешко, кад је дознао, да су јаничари задавили пашу у старој београдској тврђави. Више није било никакве препреке јаничарској сили и обести. Народни прваци убрзо су увидели, да не може бити мира ни покоја док дахије господаре у Београду. Спремала се велика и страшна борба, припремао се велики народни устанак за који је повезан читав ланац имена великих народних јунака, великих мученика за крст часни и слободу златну. Као јаничарске поглавице, дахије су боравиле у Београду и управљале преко својих злогласних помоћника. Где год се појавио какав јаничар или јаничарски поглавица, народ се морао склањати, да се не извргне најгорем понижењу, које се противило сваком људском достојанству. Кад је јаничарски зулум народу додијао, састали

су се српски кнезови на договор, саставили и послали у Цариград султану Селиму молбу у којој су изнели сва јаничарска насиља и молили за заштиту потиштеног народа. Јаничарска самовоља већ давно је била дозлогрдила султану. На молбу српских кнезова, упућена је дахијама у Београд строга опомена, да се кане зулума, јер да ће у противном случају султан против њих послати „таку силу, која им неће простити њихове злочине.“

Никаква опомена није могла бити по ђуди дахијама, а најмање опомена, која је садржавала овакву претњу. Већајући, дахије су се сложиле у мишљењу, да султан кани против њих послати српску војску на челу са српским кнезовима с којима су они већ раније ратовали. Кад су на овај начин протумачили султанову опомену, поред све своје обести, осетили су мучан осећај у дубини своје душе. Дахије су и сами најбоље знали, колико су јада и невоље нанели српском народу. Знали су, ако се тај народ са султановим одобрењем против њих дигне, да им неће опростити њихова недела, да ће своје безбројне злочине искупити својим животима. Наш велики народни песник и певач тога доба, слепи Филип Вишњић, који је ишао од места до места, слушао и распитивао се о свим великим догађајима, који су се дешавали у Србији, описао је дахијску страховладу у Београду у својој познатој песми „Буна на дахије“.

У историји Београда сусрели смо се већ неколико пута с оном карактерном народном особином да се велики догађаји вежу уз различите природне појаве. И народни песник, у чијим песмама проговара у целости народна душа, истакао је у првом реду оне велике природне појаве, небеска знаменија, која су наговештавала нове догађаје. Над Србијом и старим Београдом опет су се појавиле чудесне појаве. Од Трипуна до Светог Ђурђа сваку се ноћ хватао месец; од Ђурђевог до Митрова дана по ведром небу појавили су се крвави барјаци; на Светог Саву ударили су громови Необичне појаве, које су дахијама у Београду задавале љути страх. Гледали су у небо са Стамбол-капије, гледали и чудом се чудили. Чврсто уверени у моћ судбине и у оно што је на рођењу писано, дахије се договоре, саграде стаклену тепсију и у ту тепсију захвате хладне дунавске воде. Ноћу, кад је у старом граду све спавало, кад су на небу високо сјале звезде и одбијале се у сребреним водама

српских река, дахије су се попеле на врх тајновите београдске куле Небојише. Наместе тепсију тако да у воду саберу све звезде, а онда се примакну и наднесу над тепсијом, да гатају и виде што им судбина носи. Задрхтала су срца обесних дахија. Кад су се огледали над водом у тепсији, видеше се, али не видеше на себи главе. Вични, да над свим господаре, згрозиле су се дахије над сликом коју су угледале. Својим челичним наџацама (секирицама) разбију злосрећну тепсију и баце је низ белу кулу у Дунав из кога су воду заграбили. Са страхом сиђу с куле, потраже књиге инџијеле (Коран), да виде, што им књиге кажу. Гледајући књиге, хоће протумаче дахијама, да су се такве прилике на небу јављале и пре пет стотина година, кад је на Косову пропало српско царство. Тада је султан Мурат, кога је пробуразио јуначки Милош Обилић, на самрти оставио у аманет својим наследницима, да пазе и не прогоне рају, ако хоће, да им царство буде дуговечно. Нове прилике, које су се појавиле на небу, претсказивале су пропаст турског царства, пропаст дахијске владе, која се огрешила о аманет великог турског султана. „Нестаће Турска, друмови ће их пожељети, али их нигде бити неће”, — хоће су дахијама тумачиле страшна небеска знамена.

Од страха и под наговором обесног Фочић-Мехмед аге, дахије скују страشان план, како ће осујетити пророчанство. Договоре се да ће обезглавити српски народ, да ће посећи све српске кнезове, све виђеније српске људе, оставити народ без његових вођа. Остварујући свој грозни план, дахије су задале највећи бол српском народу, а своја имена окружили најгором успоменом што се замислити може. Људи се суде по делима. Дела дахијска су недостојна и самог људског спомена. Она спадају међу она дела за које би била срећа, кад би се могла избрисати из историје човечанства. Гнусна и одвратна! Скована на превару, остварена силом и лукавством. Међу првима, дахије су погубиле славне кнезове Илију Бирчанина и Алексу Ненадовића, оца проте Матије Ненадовића. А онда редом, ко год им се чинио сумњив и кога год су могли ухватити. Кнежеве, који су били осуђени на смрт, пописале су дахије и о том издале тајну заповест својим муселимима.

Не поуздавајући се, да ће кнеза Алексу и Бирчанина моћи ко други погубити, преузме Мехмед-ага црно дело на

себе. Под изговором, да иде у лов, изађе у Ваљево и тамо позове оба кнеза, да му дођу у сусрет. Кад су кнезови преда њ изашли, неверни Фочић одмах их ухапси, метне им синцир на врат и обе руке заједно у једно гвожђе. „Тако су били оковани“ — пише прота Матија Ненадовић — „да нису својим рукама ни леба до уста донети могли, него су их други зарањивали“. Оба су кнеза погубљена пред очима многобројног света, које је Фочић силом скупио, да би народ што више застрашио.

Неправда не може родити правду, насиље не може никад ником донети среће ни спокојства, па ни дахијско насиље није могло учврстити њихову владу. Српски се народ дигао на оружје под вођством Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа и других јунака првог устанка. Договор за устанак створен је још 1803 г. на једној свадби у селу Орашцу. Ту су се састали народни прваци у присуству старог прота Арсенија. После свадбе удаљили су се у једну јаружицу, договорили се и заклели се, да ће се дигнути у одбрану погажене српске части и погаженог и осиромашеног српског народа. Из малог ничу велика дела! Шачица људи пред скромним, малим крстом за српским свештеником изговорила је тешке речи усташке заклетве, развила се по народу, храбрила га и бодрила, а онда се наједанпут народ дигао листом, појавила се војска какве дотад није видела српска земља, војска, која је никла из народне крви и патње. Сељаци, народ, ког су предводили свештеници и српски борци, који су већ, као учесници последњег рата, фрајкорци, покушали, да, излажући себе и свој живот, спасу отаџбину од страшних искушења. Та војска је донела слободу и целом српском народу у Београду.

Чим је започео народни устанак, увиделе су дахије своју погрешку. Неколико пута покушале су, да се измире с усташама, али до мира никако није долазило. Кад су се устаници обратити аустријској влади с молбом да потпомогне њихову праведну ствар, и да их снабде оружјем, барутом, неким топом и да их помогне војском и официрима, одговорено им је, да је то немогуће, јер је Аустрија везана мировним уговором. Аустрија ипак није сасвим могла заборавити оне огромне услуге, које су јој у свим ратовима указивали српски добровољци, српска војска и зато је преко Женеја, свог генерала у Земуну, покушала, да посредује

између Срба и Турака, не би ли дошло до мира. Тако је 1804 у Земуну дошло до познатог састанка Карађорђа и осталих српских првака с Турцима. Срби су своје захтеве изнели у девет тачака. У првој тачци тражили су, да се београдске дахије за своја недела убију, или бар протерају из земље. Кад ни овај покушај није успео, забринут, кратко време иза тога султан је послао босанског везира Бећир-пашу, да и он покуша да стиша побуњени народ.

Кад су београдске дахије дознале за пашин долазак, побегли су лађама низ Дунав у Адакале, да одатле оду у Видин, тамо искупе нову војску и крену против Србије. Српски кнезови у великом броју дочекали су турску војску на Дрини, и на другим местима. Знаменит је био сусрет између Бећир-паше и Карађорђа. Кад је Бећир паша почео уверавати Карађорђа, како ће он уредити прилике у Србији и казнити јаничаре, рекао му је Карађорђе, да у Србији не може бити мира, док су живе дахије, а дахије да су већ побегле из Београда. Да би умирио вођу српског устанка и показао читавом народу своју добру вољу и стварну жељу да земљи поврати мир, Бећир паша понудио је Карађорђу, да пошаље своје људе, који ће дахије ухватити и поубијати. Тако се остварило оно ноћно пророчанство на кули Небојши, које је описао бесмртни Филип Вишњић.

Пожаревачком кнезу Миленку Стојковићу дао је Бећир-паша писмо, упућено заповеднику тврђаве Адакале, Ибраим-аги, у коме му је наложио, да дахије изда кнезу и његовим људима. Са 27 својих момака отпутовао је кнез Стојковић у Адакале, Ибраиму предао Бећир-пашино писмо, а онда с његовом дозволом опколио кућу, у којој су се налазиле дахије, убио сву четворицу и поодсецао им главе... Иако су мислили насиљем и зулумом дуго владати над српским народом, насиље и зулум самима им је дошао главе. Тако су погинуле злогласне дахије. Више нису могле гатати у хладној дунавској води, ни купити харач, ни мучити мирне Србе у Београду и београдском пашалуку. Погинули су далеко од Београда, праћени мржњом и презиром читавог народа, као и поштених Турака.

После погибије дахија, у Београду је остао главни господар царев одметник, Гушанац Алија, и његова војска, лоши и обесни најамници, крцалије, турски хајдуци. Гушанца је довео у Београд Кучук-Алија, јер се надао, да ће његовом

помоћи и помоћу његових 900 криалија лакше савладати српске усташе. Он је владао у горњем граду, па није хтео пустити ни Бећир-пашу. Паша се са својој војском морао сместити у доњи град. Притешњен Алијом Гушанцем и видећи да у Београду није могуће тако лако успоставити ред, Бећир паша остави и Београд и београдски пашалук. Српски устаници уверише се да се мир у таквим приликама може постићи једино силом, наставе борбу још енергичније. Да у својој борби не би били сасвим усамљени, под вођством проте Матије Ненадовића, пошаљу своју прву депутацију у Русију. Пут ове прве депутације у Русију толико је знаменит и тако занимљиво описан у успоменама проте Ненадовића, да се морамо бар у главном осврнути на његова излагања.

У почетку деветнаестог века из зараћене Србије путовати у Русију није било ни једноставно, ни лако. Усташе о Русији нису ништа више знали, сем да је Русија бескрајно велика, да је братска и православна држава. У депутацији су осим проте Ненадовића били Петар Новаковић Чардаклија и Јован Протић из Пожаревца.

Српска депутација стигла је у Русију у доба владе Александра I Благословеног, једног од најзнаменитијих руских владара, који је уживао љубав и симпатије руског народа. Њега је васпитавала његова бака, царица Катарина Велика, која је с аустријским царем Јосипом II водила онај велики рат против Турске, који је завршен миром у Свиштову и у Јасу. Од овог владара, који се одмах по свом ступању на престо истакао својим слободоумним мислима и својом жељом, да изађе у сусрет свима онима којима је заштита била потребна, српска се депутација могла надати да ће и њезине невоље бити саслушане.

Прота Матија Ненадовић кренуо се на пут са својим друговима 1 септембра 1804 године. Кренули су се у два сата једне зимске ноћи, чамцем, којим су се у то глуво доба провезли поред Београда. Гледајући Београд и српску земљу која је измицала пред њиховим очима, путници су одлазили тешка срца. Било је неизвесно, да ли ће је више икад видети. Путовали су тајно, преодевени, у доба рата, далеко. Описујући ове прве тренутке путовања, расстанак с отаџбином, прота Матија Ненадовић вели, да му се чинило, да личи на Колумба, кад се је са својом дружином навезао на сиње

море, да нађе Америку и упозна је с Европом. Тако се и он навозио на тихи Дунав са својим друговима, да нађе Русију о којој ништа нису знали, сем што су у песми чули да постоји.

Путовали су у Петроград, тадашњу руску престоницу. Пут их је водио преко Кијева и Москве, чувених и знаменитих старих руских градова. Свуд су видели много невиђене лепоте, много богатства, али никад ни у једном часу ови путници, који су собом носили молбу (прошеније) српског народа, нису заборављати куд иду и зашто иду. Свагде им је лебдела пред очима на муке разапета отаџбина, којој је требало помоћи, народ ком је требало улити срчаности, ког је требало уверити да у својој очајној борби није сасвим усамљен. Поједина места у књизи Матије Ненадовића, у којима описује осећаје путника кад им излази пред очи отаџбина, најзначајнија су и најлепша од свега. Особито су дирљива и продиру дубоко у душу. —

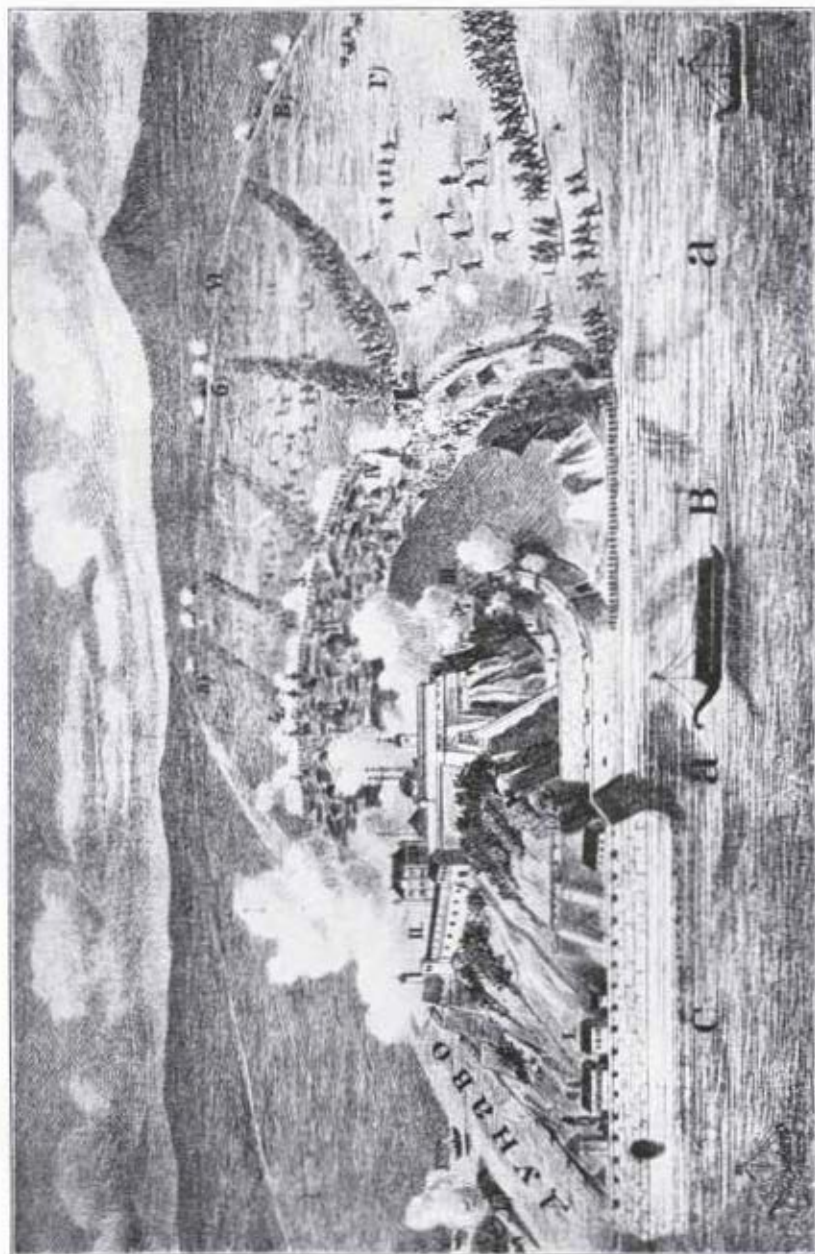
Кад су стигли у стародревни Кијев, мајку руских градова, путници су посетили чувену кијевску лавру, знамениту цркву, која је изграђена и утврђена, као какав град. У ову цркву од давнине се стицао силан народ, који је собом доносио богате дарове, којима су побожни свештеници украшавали цркву тако, да је она постала једна од најлепших и најзнаменитијих руских цркава. Цркву је посетио и прота Ненадовић, гледао, дивио се, али ипак ни на том месту није заборављао отаџбину. Ево, како он сам описује кијевску лавру и своје осећаје: — „Ја Кијево, — пештерску лавру и њене лепоте изнутра и споља не могу описати. Трбало би да овде врло за дуго будем и опет не бих могао изразити каква је. А што ми је у очи најмилије падало то је, што су око ове цркве све напосадевата топовска ђулета од сваке мере, и чини ми се, толико их је, да их сва српска кола не би могла у једанпут потерати, јер их је врло много у реду, а у висину има фат саденуте суре. Велим мом друштву: — „Да ми је десета част само од ове једне врсте да их на Врачар отерам, и ових неколико топова, сад бих већ волео него сва звона Свете Лавре да у Србију преселим“. Исто тако излазе Ненадовићу пред очи Србија и Београд, кад је стигао у Москву. Ту је његов осећај још дирљивије и снажније изражен: — „Дођемо у давно чувену и пожелану славну Москву, где се одморимо један дан и прођемо се да

је бар колико толико видимо, срца и очи насладимо. Но човек у толико пространој вароши, а никад досад толику гомилу кућа не видевши, шта ће пређе да види и да му се надиви: древно царствујуштем Кремљу, црквама, или дивним дворовима и лавкама? Требало би да се дете онде роди и одрасте, па тек у старост о Москви штогод да казује, а не као ја, у планини почти одрастао, па као човек из једне помрчене собе изађе те у бели свет или у снег погледи, пак му се одмах у вид занесе, док мало очи протре. **А и ни један ми други предмет у очи или срце стати није могао, јербо га је предмет Врачар, Србија и Отечество и сва чуства потпунила...**"

Где год је дошла српска депутација у Русији, свуд је била најлепше примљена. Борба српског народа била је на далеко позната. У Петрограду депутацију је примио министар иностраних послова кнез Чарторијски. У разговору, руски је министар показао, да је потпуно упућен у српске прилике и да су му позната имена свих главних вођа српског устанка, и нарочито Карађорђа.

На повратку за Србију, депутација је кренула из Петрограда 14 децембра 1804. Своју деликатну политичку мисију завршила је најбоље како је било могуће. Вратила се с великим обећањима и саветима о даљем поступку усташа, а нарочито о корацима, које је требало предузети у Цариграду.

За успомену прота Ненадовић собом је донео два Евангелија. Једно мало, које му је поклонио Василије Карамзин, и једно велико, оковано за своју бранковачку цркву. На том се Евангелију српски народ заклињао, да ће се борити за своје ослобођење. Да би што више подигао дух народа прота је народу говорио, да је то Евангелије послао сам цар. Иако у том часу Русија није могла заратити против Турака, ипак се приближавао дан заједничке српско-руске борбе против непријатеља. Али су устаници још пре тога, сами, својим силама извојштили много славних битака: битку на Иванковцу, 6 августа 1805, у којој су победили велику турску војску Хавис-паше нишког; битку на Мишару, у којој је погинуо чувени Кулин-капетан са „седам челенки"; и битку, која је њихово име разнела по целом свету — велику битку под Београдом, у којој је 30 новембра 1806 заузета на јуриш *београдска варош*.

Ослобођење Београда под Карађорђевићем 1806 г.

Караторхе

Скица споменика јунацима палим за слободу Београда 1806, који је 1843 подигнут у Карађорђевом парку. (Рад академског сликара Бете Вукановића.)

ХИЉАДУОСАМСТОШЕСТА

— ВЕЛИКИ ЈУНАЦИ —

У старој Атени био је обичај да се над гробом изгинулих јунака, који су се о државном трошку с великим почастима сахрањивали у најлепшем делу градске околине, држе говори о њиховом јунаштву и заслугама за отаџбину, а нарочито о заслугама за добро и напредак града Атене. Као говорнике, народ је одређивао најугледније, најзаслужније и најпаветније своје грађане. Први говор одржао је познати говорник и вођа народни, Периклес. Овај говор, класичан и по дубини изражених мисли, и по својој општој лепоти, сачуван је за сва времена у историји савременог грчког историка — Тукидида.

Истичући опште грађанске врлине Атињана, Периклес је у свом говору нарочито изнео: **које су тежње, државне максиме и личне особине** довеле атенску државу до њезине величине. Износећи све то, он је тим на најдостојнији начин истакао и све заслуге жртава, над чијим је гробом држао говор.

Јунаштво је легендаран појам. Оно нас веже за старину. Сви јунаци света сачињавају једну целину, они су, како вели велики енглески есејиста Карлајл: „светлост, која осветљава мрак света”. Сећајући се великих јунака првог народног устанка, који су се борили за Београд, који су се борили и дали свој живот за ослобођење, морамо се сетити свих великих јунака уопште, и оног најглавнијег и најлепшег шот је досад о њима речено. Јунаштво је врлина, која никад никога није могла оставити хладним. Оно је задахнуло најлепша уметничка дела, створило дивне епохе, предања, легенде, — побуђивало на највећа уметничка стварања на пољу књижевности, сликарства и скулптуре. По својој унутрашњој снази, јунаштво ће вечно остати велико и узвишено, и никад ни у једној средини неће изгубити

своју велику привлачну моћ. Деца, која већ по својој природи теже за свим што је велико и узвишено, налазиће међу великим народним јунацима своје најмилије узоре, своје највеће пријатеље.

Ако поставимо питање: **које су тежње, државне максиме и личне особине** створиле нашу данашњу велику државу, онда ће нам ликови наших великих јунака из доба гигантске борбе за ослобођење Београда од Турака 1806 године постати још јаснији, још милији и ближи. Они су у себи у највишој мери носили све оно, што је у то доба сваки Србин носио у својој души, што је била заветна жеља у свим крајевима, где се говорило српским језиком, где је народ био повезан заједничком хришћанском вером и заједничким предањима.

Наш недавно умрли историчар Живан Живановић, у својим делима, истицао је потребу обраде наше историје XIX века, као засебне целине. И доиста, као краљ који се после неког сна пробудио као просјак, тако се и наш народ, после своје велике славе и величине у средњем веку, у прелазу у нови век, наједанпут нашао у приликама, које нису одговарале ни његовим културним, ни његовим моралним, ни интелектуалним особинама, које су га сиромашиле и убијале до изнемоглости. Нашао се у турском ропству, које је у његовом животу сачињавало посебну етапу, као што је посебну етапу сачињавало и доба његове борбе за повратак изгубљених права и слободе. Доба славе и величине, доба ропства, доба васкрса, три су периода наше историје, који су повезани у првом реду тиме, што је краљ-просјак остао увек краљ, што витештво, племенитост и величину није сатрла ни најтежа патња, што су све те врлине саме из себе васкрсле, чим је за то дошло време. Но, иако је веза између ових етапа наше историје стварна, иако се она даде јасно доказати сачуваним народним особинама, ипак XIX век, према целој ранијој историји, стоји као засебна целина и тражи посебно проучавање, посебно удубљивање и анализирање, јер, док је све, што је било раније, остало у далекој прошлости, дотле је овај век живи део нас самих, нашег данашњег народног организма, свега што јесте и што постоји. Проучити и дати верну слику овог века, нашег културног и социјалног стварања и развијања, значи одредити нашу главну државну компонентну и олакшати даљи рад и

даље стварање на чистим и јасним основицама, што га је створио деветнаести век у Србији.

Београд је у својој историји релативно кратко време био у склопу наше старе државе, али његов положај на земљишту, које је природно сачињавало њезин саставни део, велики број нашег сатновништва у њему из свих наших крајева, увек су му давали славенски карактер и морали довести до његовог природног опредељења. Кад су Турци 1440 године први пут напали на Београд, он се, како смо видели, налазио у мађарским рукама. Не само Београд, већ и Будимпешта и Беч одтад постају циљ великих турских освајача. И историја ових градова постаје историја очајне борбе хришћанства против ислама, Запад против Истока. Визије, што их стварају поједине историјске чињенице овог доба, буде осећај страха. Страх, не за личну безбедност појединаца, већ за све оно духовно и материјално богатство на чијем су стварању радиле безбројне генерације. Београд је пао 1521 године. Подлегао је после страшних, дугих и очајних борби пред силом која је била на врхунцу своје моћи, којој је оваква једна победа била услов за остварење свих даљих тежњи. После првог освојења, над Београдом господарили су Турци све до 1688 године. Ова година претставља почетну годину у низу крвавих борби, које се све до 1891 године неизменичном срећом између Турака и Немаца воде за превласт над Београдом.

У свим овим борбама, и с једне и с друге стране, истакла су се многа велика имена, велики јунаци: Хуњад, Сулејман Величанствени, курфирст Максимилијан Емануел, Евгеније Савојски, Лаудон, — који сваки за себе у историји престављају једну етапу. Али, ма колико да је било велико лично јунаштво сваког од ових војсковођа и заповедника, ипак је у победама, уз њихово лично умеће и војнички таленат, била одлучан чинилац и одлично организована војска којом су располагали, као и многобројне људске жртве, које су падале под рушевинама Београда. Освајачи га нису штедили, као што нису штедили ни људе којима су располагали. Зато и јесте овај период живота Београда — период његових сталних метаморфоза, које ниште и руше све осим брега на ком се он налазио, и осим река Дунав и Саве, јединих вечних и постојаних пратилаца у његовом животу.

Освојење Београда 1806 године, заузима сасвим посебно место у његовој историји, не само по начину и брзини којом је оно извршено, не само по огромном значају за Београд и наш општи даљи национални живот и развитак, већ нарочито с обзиром на нашу народну војску, на оне наше главне јунаке, који су га после бескрајно дугог и тешког робовања коначно ослободили. Сваки од ових јунака претставља занимљив проблем, који тражи не само уношење у општи дух епохе, у наше тадашње опште прилике, у општи национални живот и тежње, већ и у њихову индивидуалну психологију, у оне чисто мистичне побуде које су деловале да се поједини учесник придружи борби. Они су толико лични, да их не можемо упоредити ни с једном личности из наше дотадашње историје, ни историје других народа. То су били људи, које је створила и одгојила мучна, дуга епоха робовања. Они нису били слични ни средњевековним ритерима, који престављају високу еволуцију старог војничког staleжа, нису били ни сељачке вође и ратници, каквих има цео низ у историји разних народа; они се издвајају над свим тим и преносе нас у нешто сасвим легендарно, у почетак стварања људске историје, у доба митских јунака, где је неизвесно, где почиње историја, а где свршава надземаљско, елемент, који се мора унети, да се објасне извесне особине, које се иначе тешко поимају. Они су прекинули ланац јунака, које је дотад познавала историја Београда и дали нов тип, који нема ничег заједничког ни са Лаудоном, ни са Савојским, и који више сећа на највеће јунаке старе руске земље, скандинавске Еде, или финске Калевале. Оцртати њихов тачан лик може само историк-визионар, онај, који ради више на основу своје интуиције, неголи самог факта. Факт, ма како голем, остаје ипак незнатан према оном што је руководило њихово деловање и што је сачињавало њихов свесни и несвесни унутарњи живот.

Код реконструкције прилика и догађаја, излази пред очи Карађорђево табор на Ташмајдану, и у њему, уз Карађорђа, окупљени главни јунаци, који су у рану зору на Првозваног Андрију изложили свој живот за слободу Београда. Као главне личности уз Карађорђа, који је имао да понесе пред историјом одговорност за план ослобођења Београда, истичу се између осталих: Васа Чарапић, Узун Мирко, Станоје Главаш и Бимбаша Конда.

Кратки сачувани подаци спомињу да се Чарапић после страшне сече кнезова, што су је 1804 год. приредиле дахије као неку Бартоломејску ноћ, повукао у гору, која је у то доба била једино уточиште јунака. Он и Станоје Главаш, међу овом петорицом јунака, главни су претставници наших племенитих хајдука, оног друштвеног типа, који је изграђен само у нашој историји, који је спој оног великог што је оставила стара историја из доба наших средњевековних краљева и властеле, и оног револуционарног, борбеног, што је собом донело турско робовање. То је посебни тип наших људи који се још и данас може сусрести у извесним деловима наше државе, кога је неизмерно тешко описати, па макар како била стручна и дуга научна расправа и то баш с тога, што његова особина није само у делима, патриотизму и пожртвованости према вишој ствари, којом су се одликовали ови људи, већ и у читавом њиховом наступу, кретањима, начину одевања, говору и схватању, јер је ово један нарочити тип људи, које треба видети, да се схвати њихова личност.

И живот и смрт Васе Чарапића и Станоја Главаша уско су везани за Београд.

После братове смрти, у души Васе Чарапића настаје прелом. Он у целини схвата трагедију свога народа и у гори чека час кад ће моћи да ступи с осталим јунацима у борбу на смрт и живот. Шума му је у исто време и уточиште и затворен кавез, који скрива његове мисли и осећаје пуне претње и племенитог одушевљења. Кад је гора пролистала, он дарује глог сребрном паром, јер је појава лишћа на дрвећу значила већу слободу кретања, давала већег замаха мислима и надама. У дугим бурним или звезданим ноћима много је јуначки хајдук поверио шуми, што нико неће дознати, што није записано ни у каквом архиву ових наших безбројних, често сасвим анонимних јунака.

У историји се истиче, како су старе Римљанке више волеле, да им се син из боја врати на штиту, неголи без штита. Васа Чарапић у знаменитој бици за ослобођење Београда 1806 г. учествовао је на оној чувеној, утврђеној Стамбол капији, која се дизала на месту близу данашњег Кнежева споменика. Оно што је остало записано о његовом држању у том боју, уздиже га међу највеће јунаке. Својим личним примером показао је, како се јунак бори и умире

за слободу. Смртно рањеног изнели су га другови на штиту, на носилима од пушака. Издахнуо је после неколико сати у главном табору, а затим је, по својој жељи, закопан у манастиру Раковици недалеко Београда.

Хајдук као и Чарапић, Станоје Главаш, који задивљује својом великом присебности и дубином расуђивања на знаменитој скупштини у Орашцу на којој су усташе бирале народног вођу, био је 1806 међу првацима ослобођења Београда; 1815 убили су га Турци на превару и паши у Београд послали његову главу. Ово убиство: оскврнуће мртвог јунакова тела, био је знак за други велики народни устанак 1815 године.

Као Чарапић и Станоје Главаш, и Узун Мирко и бимбаша Конда имају неке заједничке особине, нарочито у спољашњим условима свога живота.

И један и други познавали су Београд. И Конда и Узун Мирко били су у турској служби у Београду; Конда у служби Алије Гушанца, злогласног вође турске плаћеничке војске, кога су дахије довеле у стари београдски град, — а Узун Мирко, у служби београдског Турчина-терзије, где је, како се спомиње, злогласноме дахији Аганлији везо скупочени ћурак. Као Србин, у тим тешким временима, Узун Мирко није могао дуго остати у турској служби. Посвадио се и сковао план за бекство.

Скривен међу турским камилама, Узун Мирко, из утврђеног града побегао је једног дана на слободу и ступио у усташку војску, да се, за време ослобођења Београда, од малог терзијског радника уздигне до великог јунака. Још је много занимљивији Кондин случај. Уопште је, психолошки узето, Конда једна од најзанимљивијих личности. По националности Арбанас, по вери хришћанин, Конда је наједанпут у својој души осетио мистични осећај, који му је налагао, да остави турску службу и пређе на страну хришћана. Прелаз Кондин на српску страну, био је одсудан за исход битке од 30 новембра 1806, јер је он био у стању да покаже усташима место где је најлакше било продрети у град. Са Узун Мирком и пет својих другова отишао је пред свом војском, продро у град секући и убијајући с фанатичним заносом и искоришћујући све своје знање, што га је био стекао у турском службовању.

Уз ова четири главна јунака, као велики и непоколебиви стуб стоји Карађорђе. Све наше старе историје, који говоре о првом народном устанку у почетку XIX века, цртају Карађорђеву личност у свој његовој величини, јасно нам показујући да је његов тадањи живот исто што и живот Србије. Ништа се не може додати овој великој личности. План, што га је израдио по својој генијалној војничкој замисли, донео је 30 новембра 1806 г. ослобођење Београда, после борбе која је трајала од зоре до десет сати пре подне, у којој је, уз Васу Чарапића, пало још педесет и пет јунака. Београд је био ослобођен јунаштом и генијалношћу. Ударен је био темељ целом оном даљем процесу који је следно у деветнаестом веку, темељ обновљеној старој српској држави, и дати су предуслови за остварење даљих националних тежњи и потреба.

О Карађорђу, из доба првог народног устанка, оставио нам је много драгоцених бележака прота Матија Ненадовић у својим Мемоарима, који су за нас исто тако занимљиви и дивни, као и песме генијалног Филипа Вишњића, другог великог савременика бесмртног вође.

Карађорђе се родио у Вишевцима у Шумадији 3 септембра 1752 године. Његова породица пореклом је из Васојевића, а доселила се у Шумадију после ратова од 1737 до 1739 г. Отац му је рано умро, али се мати касније преудала за човека с којим је Карађорђе касније морао доћи у најтежи сукоб. Колико год да Карађорђев очух није показивао одважности у тешкој народној борби, која је све више захватала маха, толико је Карађорђева мати од самог почетка била пуна смелости и јуначког духа. Звала се Марица, а народ је прозвао „Марица катана“, јер нико није тако јуначки и спретно јасно на коњу, као Карађорђева мајка.

Деца бивају и боља и гора од својих родитеља, али без обзира на све разлике, врло често по родитељима можемо судити о деци и из црта дечјег карактера извести закључак о карактеру и значају самих родитеља. На формирање Карађорђева карактера очух није могао много утицати. Кад упоредимо податке који су нам остали о карактеру његове мајке Марице с општим Карађорђевим начином

поступања, можемо закључити, да је Карађорђева мајка била жена која је у једнакој мери, као и њезин син, била одважна и јуначна. Доба народног ослобођења тражило је такве мајке, које ће својој деци властитим примером, речима и делом, улевати у душу снагу и енергију, која је била потребна за одржање у великој народној борби. Рођен и одрастао под мајчиним утицајем, под притиском ондашњих тешких прилика, које су тиштиле српски народ, одрастао у срцу земље, која је у себи окупила најотпорније елементе нашег народа, Карађорђе није могао бити друкчији, него што је био. Васпитање и спољашњи услови живота морали су у оно доба његову природну генијалност упутити оним смером којим је пошла од детињства — *путем борбе за потлачена народна права*. По својим делима, по својој генијалности и по својим особинама, Карађорђе је самоник у нашем народу. Немогуће га је с другима упоредити. Он је претставник једног посебног типа, као што су друге изразите личности наше историје претставници других посебних типова око којих се ређају други мање или више слични типови. Зато се у нашем обичном говору и у науци често сусрећемо с познатом реченицом: „Човек Карађорђева типа“, „Човек типа кнеза Лазара“, „Милоша Обреновића“. То су све људи, који претстављају посебне групе људи. Они не личе ни на кога; други могу мање или више личити на њих, имати једну или друге значајну црту њихова карактера.

Кад проучавамо Карађорђеву биографију, наилазимо на цео низ неизмерно занимљивих догађаја. Залуд би га у његовом детињству тражили у каквом дворцу, као што налазимо већину дотадашњих великих војсковођа, које је забележила историја Београда. Овог младог јунака налазимо, као старе Валтер Скотове јунаке, у дубоким шумама, где је, ношен унутарњом силом, која га је све више и више обухватала, живео чувајући велика крда свиња. Ко је могао забележити све његове мисли и осећаје! То је све остало скривено. Историја је видела јунака тек онда, кад се изradio, кад је ступио пред људе са већ израђеном личном физиономијом.

Према једном занимљивом предању, што га је забележио Константин П. Ненадовић, онај дан, кад је Карађорђе имао доћи на свет, у кућу његових родитеља дошао је неки Турчин. Енергична и снажна Карађорђева мати до задњег

часа помагала је свом мужу, да по обичају двори госта. Кад је осетила болове, отишла је у башту и тамо, у слободној природи, родила сина. У том се часу појавило велико светло, које је испунило целу кућу. Задивљен Турчин, чудно се овом необичном знањему, али отац Карађорђеви није смео, да ода пред Турчином, да му се родио син, јер се бојао, да ће Турчин нашкодити детету. Кад је Турчин легао, чудновата су се знамења наставила у сну. Ујутро је Карађорђеви отац ипак морао казати, да му се породило дете. Турчин је зажелио да га види. Узео га на руке, задивио се његовој тежини и величини и гледајући га прорекао је родитељима, да ће дете бити велики човек.

Док је још, као младић, у својим шумама чувао свиње, Карађорђе се сударио с једним обесним Турчином, кога је у свађи и убио. Осветљиви Турци нису много питали ко је крив, а ко је прав, па се тако Карађорђе после овог догађаја морао одметнути у хајдуке. Од тог је часа започела његова неустрашива борба против Турака.

Пред аустријско-руски рат против Турака, прешао је Карађорђе са својом породицом у Срем, где је после кратког времена ступио у српске добровољачке чете фрајкора. Дуго није остао, јер његовом карактеру није одговарала строга војничка дисциплина, која је владала у аустријској војсци. Вратио се у Србију и ту је учествовао у рату, као један од истакнутијих четника. После Свиштовског мира па све док јаничари нису стали вршити своја страшна насиља над српским народом, Карађорђе се, као и већина других српских првака оног доба, бавио трговином, само што су и тада све његове мисли биле заузете општим народним приликама. У доба, кад је Мустај-паша, по савету српских кнезова, позвао све одрасле Србе у борбу против јаничара, као буљубаша, учествовао је и Карађорђе у народној војсци. Све већи турски зулуми који су завладали после насилне смрти Мустај-пашине, присилили су Карађорђа, да са осталим народним првацима мисли на устанак већих размера.

Наш познати историчар и писац деветнаестог века, Милићевић, о ком ћемо касније посебно говорити, у свом делу „Кнежевина Србија” описао је знаменити састанак српских првака, на коме је у Орашцу 1803 г. донета одлука о народном устанку. Податке за свој опис Милићевић је добио од Петра Јокића Тополца, Карађорђевог буљубаше, старе-

шине Карађорђеве гарде; подаци су тим драгоценији, што се Јокић није раздвајао од Карађорђа. Како сам Милићевић каже, он је по жељи „Српског ученог друштва“ боравио у Јокићевој кући од 1851 до 1852 г., да саслуша овог старог ратника о раду Срба у 1804—1813 г. Према томе, Милићевићево приповедање, иако он није био Карађорђев савременик, има карактер непосредности. То је од највеће важности и значаја кад хоћемо, да се мало поближе упознамо с великим творцем плана ослобођења Београда (1806 године). Ево како је Јокић описао Милићевићу народни збор у Орашцу:

„Био сам код оваца у Крћевцу. У неко доба ноћи, уочи светог Аранђела, отворише се врата, и Карађорђе уђе у колибу. Са мном су била још два моја брата. Били смо поспали сва тројица. Ја устах, она двојица спавају.

— Имаш ли што за вечеру? упита он.

— Бога ми, брате, нема; било мало пасуља, па смо ми повечерали; него има пресна купуса пун кош; да метнем једну главицу у лонац, да скувам, те повечерај.

— Па, добро! рече он.

Таман ја пођох за купус, а он додаде:

— Немој, немој; имам ја у торби, па ћемо вечерати. Ја се вратих.

Он седе, извади из торбе чанак папуле, чутурицу ракије, малко већу вина, и погачу; простре торбу и намети да једе.

— Оди, да вечерамо, рече мени.

— Не могу брате, вечерао сам.

— Оди, оди, боље је у друштву.

И ту сад отпочнемо заједно јести, а она двојица спавају.

— А знаш ли ти, Петре, што сам ја дошао? упитаће он после вечере.

— Не знам брате.

— Знаш, да не знаш, зато ћу ти казати. Којекуда, ти видиш и сам како се ово успалило; како Турци секу где ког бољег Србина ухвате; знаш шта би и од мене чинили, да им паднем шака. За то сам дошао да идемо у Орашац. Тамо ће сутра бити свадба. Стеван Томић жени сина Максима. Ту ће бити више наших пријатеља, које ћеш сам видети, да се ту састанемо а и да се малке уклонимо одавде.

Овде ме сваки дан виђају комшије, па ће ме, бој се, ко проказати.

— Па лепо, брате, ја хоћу.

Сутра дан одемо у Орашац. Прота буковички Арсеније свршио је венчање. Било је доста људи. Кад се већ преручало, и кад сватови почеше играти, прота уста иза совре, јер, божем, као стар човек, не може више да седи. Кроз шљиве, он оде лагано у једну јаружицу. То исто учинише и многи други који су дотле седели за совром. Карађорђе све то мотраше. Кад тако многи одоше, он рече мени: „Аајдемо, Петре, мало да проходамо“. Ја устанем те за њим у онај поток. Кад тамо, а они поседали сви: Стеван Филиповић, из Јагњила, брат Марка Филиповића, пашенога Карађорђева; кнез Ђука, из Јагњила, (који су, као пријатељи, дошли у сватове); Вићентије из Кораћнице, Матеја Каратошевић, из Рогаче; Сердар Сима, из Даросаве; Јован Крстовић, из Буковика, и још многи одабрани људи, које нисам добро познавао, па сам их позаборављао. Међу њима седи и прота, и они се лагано разговарају. Дођемо и ми и поседамо. Прота упита Карађорђа за мене:

— Ко је то, Ђоко?

— Ово је син нашег Милосава, одговори он.

— Е, добро, добро, рече прота: — отац му је добар човек, само нека и он буде онакав.

— Баш је онакав, рече Карађорђе. За то сам га и довео.

— Е, лепо, лепо!

Сад нам прота поче говорити, како су нам умукле цркве, како се жене, сестре, и ћери српске срамоте: „Земља стење, а небо плаче, рече он, гледајући муке наше. Него да устанемо на оружје.“ Ми сви рекосмо да је тако, и да треба да устанемо.

Прота, на то, извади мали крстић из џепа; ми устанемо сви, а он рече те дигосмо по три прста у вис. Прота поче: „Браћо, закуните се да ово нећете ником одати, а пре се марта не може почети, ми ћемо жене и децу у збегове а ми пушке по среди, па у име Бога на Турке. Сад сви говорите: „амин“!“

„Ко издао, издало га тело: пожелео поћи, али не могао! У кући му се не јављало ни старо ни младо! Од руке му се све скаменило; у тору му овце не блејале; у обору

краве не рикале. Да Бог да се у сињи камен претворио, да се други на њега угледају. Не био срећан ни дуговечан, нити лица Божијег икад видео"!

Сад сви ижљубимо крст; поседимо мало, и договоримо се да сваки до марта склања поузданих људи што више може; само да се чува од сумњивих."

Већ из овог причања старог Јокића видимо, како су живели и о чем су мислили главни народни прваци оног доба, а нарочито Карађорђе.

Како су се устаници договорили, састали су се поново у марту идуће године на великом народном збору у Орашцу, где је народ изабрао Карађорђа за вођу устанка и тим га за његове дотадање заслуге истакао на почасно место народног првака. Описујући према Јокићевом приповедању овај Карађорђев избор за народног вођу, вели Милићевић:" упуте се у Орашац, где су били чули да је Карађорђе. У Орашцу га доиста нађу. С њим су били: Главаш, прота буковички, Марко Катић, Матеја Каратошић, и сви они који су оно били на оној заклетви у јесен у Орашцу. Осим оних главних, имало је, вели Јокић, око 500 људи устаника.

Сутра дан хоћемо да бирамо старешину. Сви људи хоће Ђорђа, а он се не прима.

— Шта се не примаш? питају га људи.

— Коекуда рече Карађорђе: — ја хоћу свуда с вама, али нећу пред вама.

— А што нећеш?

— Нећу за то: ви нисте научили војевати, па ћете се после неколико дана предати Турцима, а знате онда шта чека мене.

— Нећемо, нећемо, гракну сав народ: — ти пред нама, а ми за тобом, па у ватру — у ватру; у воду — у воду! Само нек си ти старешина.

— Опет се, браћо, не могу примити: за што, ако се примим, ја ћу да чиним много којешта што вама неће бити по вољи.

— А шта ти мислиш да чиниш? пита народ.

— Ко се ухвати у најмањој издаји, хоћу да најстроже казним.

— То хоћемо и ми, викне народ.

— Хоћете ли? упита Карађорђе.

— Хоћемо! Хоћемо! Хоћемо!

— Дигните три прста у вис!

Сви дигну.

— Хоћете ли?

— Хоћемо!

— Хоћете ли?

— Хоћемо!

— Онда хоћу и ја вас, заврши Карађорђе.

Прота буковачки обуче одежду и прими ову заклетву и по црквеном обичају”.

Из овог занимљивог и знаменитог причања Карађорђевог буљубаше Јокића, очевидца сви тих великих догађаја, дознајемо како је чврста, несебична и велика била воља великог Карађорђа да помогне свом народу; како је он сам у овом великом пресудном часу где се бирао вођ устанка, човек, чије би име већ по тој једној јединој чињеници остало записано у историји —, говорио о особинама свог карактера, ради којих му се чинило, да он није подесна личност. Али је народу баш такав вођа требао: неустрашив борац и човек, ком је народна ствар врховна светиња. У великим часовима стварања судбине народа, није могло ни смело бити самилости према људским слабостима, које су могле штетити народној ствари. У том погледу, народ није могао мислити друкчије од Карађорђа. Његове су речи биле израз општег народног схватања и осећања.

Од часа Карађорђевог избора за народног вођу, пронело се његово име по целом Српству. Не само у границама Србије, већ по свим крајевима, где је становао српски народ. А зар је мало где становао, зар је мало крајева населио за време тешких народних сеоба, које су га од почетка турског господства гониле у туђину! Далеко преко Саве и Дунава, уз обале Јадранског Мора и по црногорским и херцеговачким врлетима, свугде се пронело Карађорђево име, свугде се помињало истим поштовањем, као што се и данас спомиње и као што ће се увек спомињати. Од тога доба историја српског устанка и историја живота и дела бесмртног Крађорђа постала је евангелије српског народа. Ово се ново евангелије српског народа читало уз скромна сељачка огњишта у неослобођеним крајевима. Искупљеном народу читали су га народни попови и учитељи. Непроцењив је значај ове историје у одржању народне вере и

традиције. Она је помогла Србима у неослобођеним крајевима, да — сносећи злостављање и прогањање својих господара — сачувају српско име и своју веру и да Српству сачувају крајеве у којима су живели.

Рекли смо, да прота Ненадовић спомиње Крађорђево име на безброј страница својих Мемоара. Однос између Карађорђа и проте Матије Ненадовића карактерише на дирљив начин једна ванредно занимљива сцена у којој прота Ненадовић описује, како се Карађорђе расрдио што се он без велике нужде и без његове дозволе извргао опасности да падне у турско заробљеништво. Турци су обећали, да ће престати са својим зулумима, ако прота Ненадовић дође у њихов логор с ону страну Дрине, узме арачке тескере и обећа да ће раја бити цару покорна. У хитњи, немајући могућности да затражи Карађорђево одобрење, а надајући се да ће његов одлазак у турски логор донети велике користи заједничкој ствари усташа, Ненадовић пође међу Турке извргавајући се највећој опасности. Кад се сретно вратио, измакао опасности и састао се с Карађорђем, одиграла се споменута дирљива сцена. Чим га је угледао, Карађорђе га запита:

„А, којекуда, ко тебе посла у Турке? Ти иде по Петербургу, иде по Бечу, пак оде у Турке да све тајне прокажеш!” — Ја кажем да не бих никакве тајне открио, макар погинуо. — „Енеде! а кад Турак метне на муке, како не би казао? Ко те посла? Зар ниси имао кога послати и заваравати Турке, већ сам собом да идеш?”

Док је прота Ненадовић и даље објашњавао, зашто је морао без његове нарочите дозволе отићи међу Турке, Карађорђе узме чутурицу, напије се, пак је пружи проти, да и он пије. Прота принесе чутурицу устима, али се не могаде нашити. Од жалости, што је Карађорђе на њ један час посумњао, облију га сузе. „Спустих чутурицу покрај његових колена” — пише прота Ненадовић — „стах а он само погледа — и одох под једну шливу, набијем цубу на главу, и ту не знам колико сам плакао и суза излио” „Кад су Карађорђу казали да прота црче од плача и замоли га, да му се јави, одговорио је: „Нека, нека, којекуда, нека зна други пут, како ће у Турке ићи”

До велике битке на Иванковцу, борба српске усташке војске била је уперена против јаничара и јаничарског на-

сиља, али кад су после ове битке Срби увидели, да се султан не осврће на њихове невоље, да жели силом угушити српски устанак не дајући народу никаквих права, онда се рат против злогласних јаничара претворио у рат против Турака уопште, против турске власти; против господства турских султана над српским народом.

*

* * *

Кад су Турци после Свиштовског мира преузели Београд, они нису много изменили његов спољашњи изглед. И у то се доба Београд делио на горњи и доњи град, варош је била опасана ровом као и раније, шанцем и палисадама. У варош се улазило кроз познате нам четири капије: — Сав-капију, Варош-капију, Стамбол-капију, и Видин-капију. У горњем граду налазили су се: пашин конак, хареми, велика џамија и зграде за турске чиновнике. У доњем делу града налазиле су се касарне, дућани београдских Турака, џамије, барутни магацини. Варош се протезала у полукруг око горњег и доњег града. Бедеми су се истицали и својом висином и ширином. Артиљериски капетан Константин Н. Ненадовић описујући заузеће Београда у својој књизи: „Живот и дела Карађорђа“, вели, да су бедеми ишли у висину по шест метара, а дебљина да им је износила у основи 10—12 метара.

Кад се сетимо с каквом је силом под Београд долазила аустријска војска, онда можемо лако замислити сву величину замисли српских усташа, да заузму стари утврђени град са својих 15—25 хиљада слабо наоружаних војника. Да се оствари овако велика замисао, требало је имати велико револуционарно срце, које не преза ни од највећих опасности. Сваки и најмањи војник јуначке Карађорђевој војске желео је да личи на свог вођу. У овој војсци не видимо оне некадашње многобројне причеве разних кућа европских владара, који су се купили око Максимилијана Емануела и принца Евгенија Савојског, да се под Београдом науче војевати, да се код освајања једне од најчувенијих европских тврђава науче највишој ратној вештини, али зато видимо дивна лица наших усташа, војске и горских хајдука. Овој се војсци, с пуно права, још више дивимо него свим војскама, које су се дотад купиле под Београдом.

Нарочито је занимљив сам ток велике битке, која је Београду донела ослобођење после пуних тристоседамдесетдевет година од дана смрти славног деспота Стевана.

Бомбардовање Београда отпочело је 22 новембра. Иако су топовски хици порушили и запалили неколико кућа у вароши, ипак српска војска није могла у почетку нанети веће штете самом граду. Кад је у помоћ стигло још нешто војске, реши се Карађорђе да изведе јуриш на град и да га заузме. Ова вождова одлука тим је значајнија, што се Турци нису надали да ће се Срби решити да на јуриш заузму јако утврђен град. *За општи напад на Београд био је одређен дан Св. Првозваног Андрије, 30. новембар 1806 године.* Као некад принц Евгеније Савојски, један од највећих војничких стратега, и Карађорђе је за час општег напада одредио рану зору, два сата пре свитања. То је доба кад се ноћ сусреће са зором, првом весницом дана, кад Београд пред нашим погледом полако разоткрива сву лепоту свог природног положаја: своје реке, широке равнице, брежуљке и високу Авалу. У таквом часу, морала се решити његова нова судбина, која је ишла за тим, да настави тамо, где је пре више од три века заустављен напредак Београда као српског града. Кад је одредио дан и сат за напад и расподелио војску, Карађорђе је означио и место, на ком ће се војска састати кад продре у варош. Јуначки Конда, који је одлично познавао сва места у граду и у вароши, известио је Карађорђа куда се може најлакше продрети. Карађорђе му је у исто време дао дозволу, да пође пред војском и да се са својих пет другова провуче и отвори Сава-капију. У тачно одређени час настао је мир и тишина у српском логору. Војници су се праштали један с другима и заверавали се да један другог неће оставити, а онда су према добивеном наређењу похитали сваки на своје место.

Са својим храбрим друговима, Конда је ишао напред. Сретно је прешао преко рова и сретно се приближио Сава-капији. Својом руком посекао је два стражара и отворио капију. Кад је отворио капију јурнула је сва војска за њим и за Узун-Мирком. Ношени великом жељом да освоје и ослободе Београд, и војска и војсковође борили су се као дивови. Чарапић је пао између Видин-капије и Стамбол-капије. Борба је трајала од ране зоре до десет сати пре подне. У десет сати варош је била освојена! Опет у срп-

ским рукама после толико година! Престрављени и избезумљени турски војници бежали су према граду. Са вриском и плачем бежале су жене и мала деца. Упаљене куће гореле су на све стране. Кад је битка била добијена, кад је престала сеча и пуцање из топова и пушака, рањеници, жене и деца склоњени су у џамије. Под командом капетана Радича, у ноћи је војска опасала читав град. Гушанац дуго се није хтео предати, све док је град био опкољен само са суве стране. Да Турцима онемогући снабдевање храном, Карађорђе нареди војводи Вулу Илићу, да са сто момака заузме Ратно Острво. Притешњен, Гушанац напослетку понуди Карађорђу предају, али под условом, да му Карађорђе дозволи да изађе из Београда под оружјем и са свим својим крцалијама. Кад Карађорђе није пристао да га пусти под оружјем, Гушанац почне поново преговоре и тако напослетку буде склопљен уговор, да ће Гушанац Карађорђу предати и град и све оружје и онда напустити Београд скупа са својим крцалијама и њиховим породицама. У доба највеће београдске студени, под тешким условима мира, злогласни Гушанац напустио је Београд и лађом отпловио низ Дунав. У граду је остао само Сулејман паша. Кад су га Срби позвали да и он напусти град, паша се успротивно говорећи, да Карађорђе није с њим уговарао о предаји, већ с Гушанцем. Но већ 23 фебруара 1807 године морао је и паша напустити град и тако је Београд сасвим прешао у српске руке.

*

*

*

После овог славног освојења, Београд је остао у српски рукама све до 1813 године. Добро су познати сви они тешки догађаји, који су те године поново наступили и који су се сручили на главу српског народа. Али и поред свих каснијих догађаја који су довели до катастрофе 1813 г., значај ослобођења Београда 1806 г. био је тако велик, да га више ништа није могло потамнити. Године 1806 у књизи његове судбине отворила се сасвим нова страница његове најновије историје, историје, која нам је најближа, која је најзначајнија; од 1806 г. Београд постаје мета, идеал читавог Српства. У просветном и политичком погледу он постаје главна жижа према којој су уперене очи читавог српског народа, кога је судбина расејала по најудаљенијим

крајевима; у чисто урбанистичком погледу, Београд постаје град који настоји, да се са својим посебним градским социјалним и културним установама уздигне до оног идеалног типа, који претставља највише опредељење модерних градова. Сва та достигнућа и све те тежње добиле су своју стварну подлогу даном ослобођења Београда 1806 године. Никад се покољења неће моћи довољно одужити великим ослободиоцима. Можда тек онда, кад дивни споменици подигнути у њихову славу буду трајно држали будну свест о њиховим великим делима и буду на први поглед говорили души сваког детета: — „Ето ту су, у овом граду, војевали, о ове се старе зидине ломила њихова снага, ту су се борили, страдали и умирали, за овај су град напрезали и свој ум, и своје срце, и све своје непрекаљено витештво дали: Карађорђе, Васо Чарапић, Узун-Мирко, Станоје Главаш, Конда и безбројни други јунаци, чија су нам имена позната, или који су погинули незнани остављајући за собом само траг својих великих дела.”

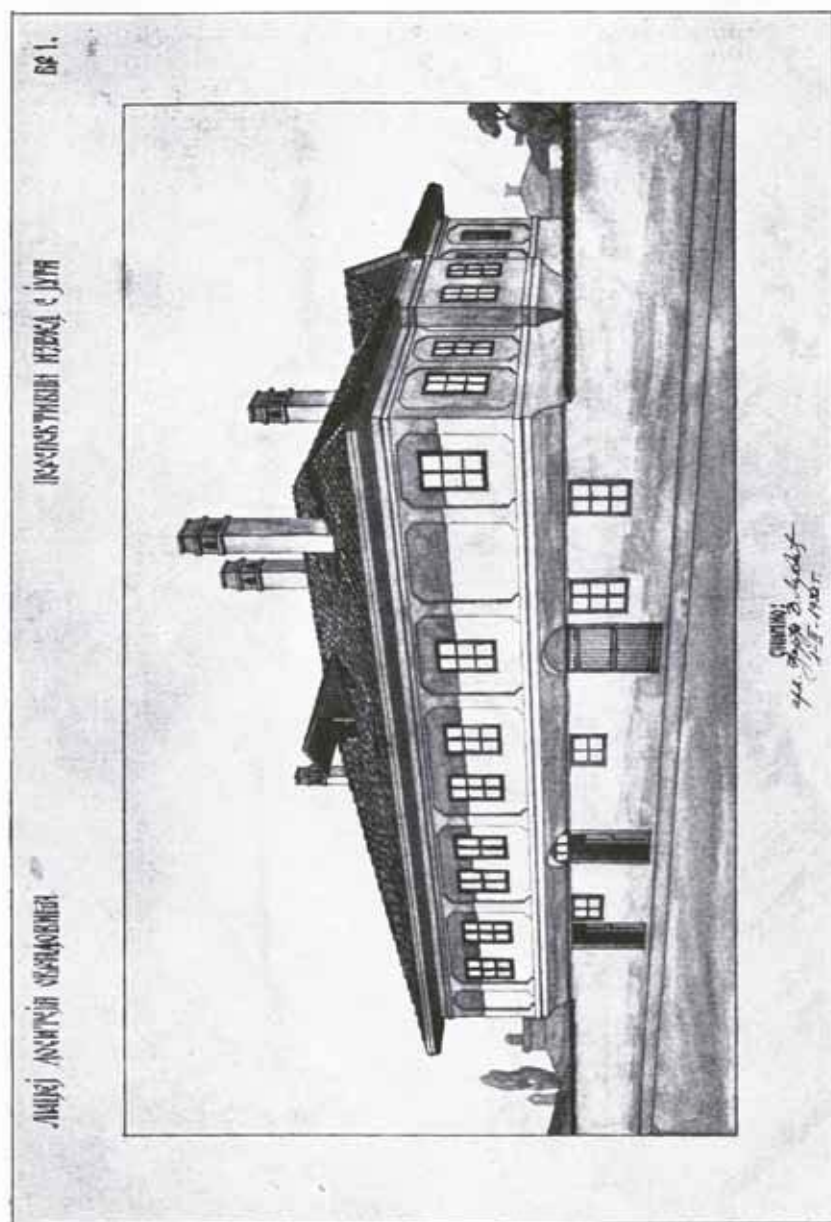
Како ће дивна бити слика мале деце окупљене око споменика великих старих јунака рођеног града. Она ће им улити у душу љубав која ће бити чвршћа од стенца камена, она ће их научити да воле и дубоко поштују све што се тиче те велике старине Београда, да се свом својом душом и у младости и у зрелом добу залажу за његов напредак, за остварење свих оних културних и социјалних идеала, који ће од човечанства, у једном или другом облику, тражити своје решење.

Но, и на деци лежи велика морална обавеза, да се својим радом одужују великим ослободиоцима. Радећи и напредујући сами, изграђујући што више и што боље своју сопствену личност, млади ће се Београђани и Београђанке на најдостојнији начин одужити великој сени Ослободилаца. Данас више нису она времена каква су била после 1806, кад је наш велики прота Матија Ненадовић силном звао из Беча Стевана Живковића говорећи му, да се остави даљег учења и диплома, да је Србији и Београду доста и оно што је он већ научио, јер је велика „нужда и невоља за учене људе”. Београд је отад до данас видео читаве генерације учених људи и покољења, која су се дубоко и искрено загрејала за књигу и за просвету, за културу и општи напредак Београда. Свака нова генерација мора поћи корак даље од оне

генерације која је била пред њом, с већом културом повећавати свест сваког појединца, која и појединачну и општу судбину чини далеко лакшом и сношљивијом па макар иначе били и најтежи услови живота.

* *

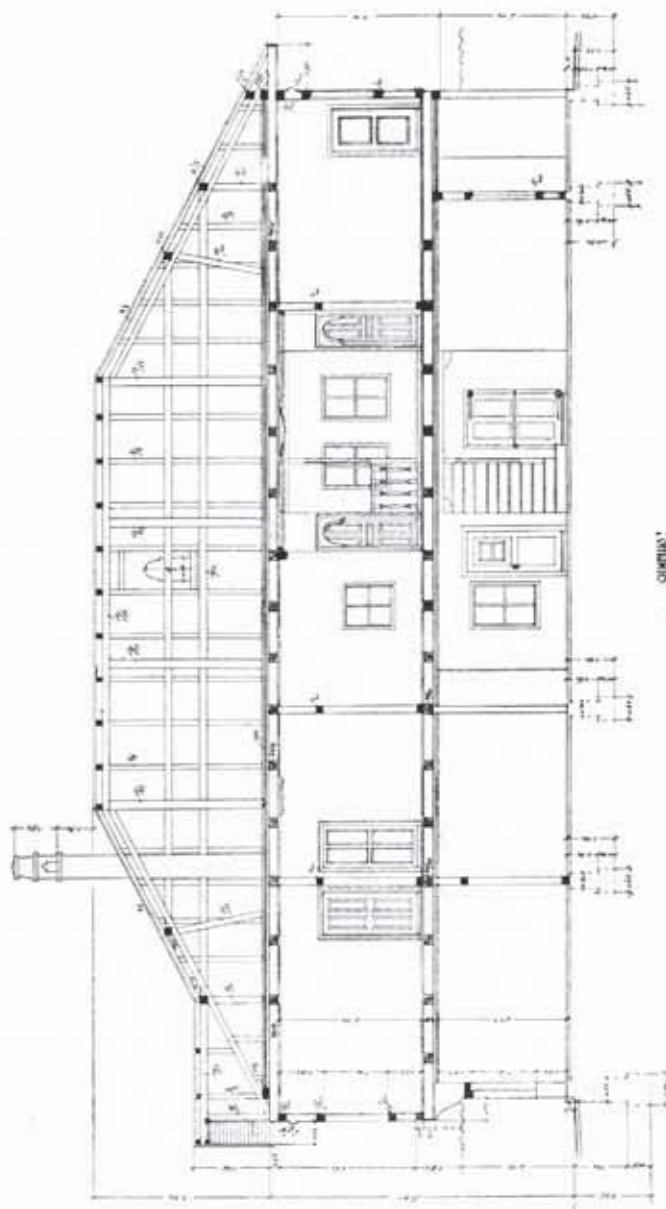
Пролазник, који данас посећује Београд, узалуд би тражио слику Београда из 1806 године. Нестало је и старих шанчева и палисада. Све се изравнало и остало само у успомени или записано у књигама, разним путописима и историјама. Као дивно свеже лишће на старом храсту, стару градску основу данас улепшава и увеличава цела једна пространа, огромна варош с њезиним богатим и дивно изграђеним предграђима. Само стари споменик и травом обрасли гробови у Карађорђевој парку и данас на видљив начин потсећају на велико доба.

Лицеј Дамитија Обрадовића — перспективни изглед с југа. (Рађ арх. Ђорђа В. Лукића.)

ЛИЦЕ ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА

УЗДУЖНИ ПРЕСЕК 150. Бр. 9.

Лице Доситеја Обрадовића — уздужни пресек с Југа. (Рад арх. Борба В. Лукића.)

ОД ОСЛОБОЂЕЊА ДО КАТАСТРОФЕ

Кад је Београд, ослобођен јунаштом и самопрегором својих великих ослободилаца, поново дошао у српске руке 1806 године, настаје у његовој историји један период времена, који је, истина, био кратак, али који је био испуњен тако значајним догађајима по његов даљи развитак и напредак, да је за собом оставио незабораван траг. Тад су се у Београду нашле на окрупну највеће личности наше новије историје, они који су јој стварно ударили темељ. Велике културне установе које су већ тад основане у Београду, ударили су темељ читавом даљем раду на овом пољу. Људи, који су били тако велики као ратници, показали су се исто тако велики и у стварању оних првих установа, које су у том часу биле најпотребније. Саслушавају се мишљења и усвајају предлози, који су били од значаја и стварне вредности. Београд је средиште читавог рада, он је нова престоница ослобођене земље, која је хитала да свом ослобођењу даде поузданији ослонац стварајући људе, који ће својим знањем давати оно, што су ослободници давали природном величином свога духа, својим великим срцем и својим великим јунаштом.

Међу првацима, који су тад радили и живели у Београду, истичу се велики народни препородитељи: Вук Стеван Карацић, Доситеј Обрадовић и оснивач наше прве Велике школе — Југовић. Видели смо како је прота Матија Ненадовић, налазећи се у Бечу, позивао са студија младог Стевана Живковића, наговарао га да прекине даље школовање и да дође у Србију, у Београд, где су били потребни школовани људи. Већ раније смо показали на конкретним примерима, како је за доба турске владавине било тешко школовање, како је писменост била ограничена на мали број људи. Колико год је било тешко ослободити народ од страшног турског робовања, толико је исто, у оваквим при-

ликама, било тешко наједанпут створити све оне услове живота, који би одговарали општем духу времена и месним приликама. У првом реду требало је васпитати што већи број људи, који ће моћи својим знањем да се ставе у службу нове државне идеје. Иако већином састављен од људи из народа, први српски Совјет јасно је схватио ову велику задаћу, као што ју је схватио и сам врховни вођ Карађорђе.

Између осталих угледних Срба које је у то доба довела у Београд љубав према српском народу, налазио се и учени, млади професор Иван Југовић. Посматрајући опште стање, опште прилике и народне потребе, Југовић је дошао на мисао да у Београду оснује Велику школу. Личност Југовићеву описао нам је на ванредно занимљив начин у једном малом есеју његов велики савременик Вук Караџић. „Југовић је” — вели Вук — „врло лијеп човек: у струку висок, а нити је био врло танак ни дебео, масти је био смеђе, имао је повелике лијепе бркове, и у образу је био много налик на лик краља Стевана Уроша I. Осим српског језика знао је латински, њемачки, мађарски, талијански и француски; француске је књиге читао највише и сила пута, кад је лијепо време било, ходајући по авлији тако здраво као да се с ким разговарао и по свој прилици је ово чинио, да би му се језик навикао на изговор францускијех ријечи. Да не речем, да се никакав Србин нашег времена у науци и у разуму не би могао с њим успоредити, али се јамачно може рећи, да је био из реда најученијих и најпаветнијих Срба”. Дакле, човеку, ког Вук овако лепо описује и спомиње овако ласкавим речима, било је суђено да буде оснивалац наше прве, највеће и најзнаменитије просветне установе. Југовић је био родом из Сомбора у Бачкој. Кад је у Маџарској завршио правне науке, постао је професор II Латинске школе у Карловцима. Од 1805 до 1816, уз мање прекиде, био је секретар Савета. Кад је изгубио ово место, Југовић се решио да предузме потребне мере за оснивање Велике школе. Причајући појединости о постанку Велике школе и о Југовићевом раду у Великој школи, Вук вели, како су у то време само совјетници живели доста господски, али да су секретари били врло сиромашни људи са врло малом платом, која није била ни одређена ни постојана. Кад је изгубио и место секретара, Југовић је ступио у кућу саветника Јефте Савића, као учитељ његовог синовца Вука.

Једног дана, кад је саветник Савић отишао послом у Смедерево, изашао је Вук, да као и обично купи све што је требало за кућу. Ходајући по дућанима, дође у дућан неког Јове Лутора, где на ћепенку угледа велику гомилу разних књига. Како је Вук неизмерно волео књиге, стане их прегледати с великом радошћу. Мало се разочара, кад види, да међу књигама нема ниједне на српском језику, да су све написане немачким или латинским језиком. Како је Југовић познавао стране језике, Вук замоли дућанцију, да му да књиге, да их однесе куће, јер је зано, да ће их Југовић прегледати и казати му, ако наиђе на неку особито значајну књигу. Кад је Вук стигао кући са својим драгоценим благом, почне поновно с Југовићем прегледавати књиге и тако Југовић из те хрпе књига издвоји две немачке књиге, једну задржи за себе, а другу даде Вуку говорећи му, да из те књиге учи немачки језик, а он да ће му тумачити све што не буде разумео. Књига, коју је Југовић задржао за себе, звала се: „Историја свију народа од постанка света до Христа”. Ту књигу почне Југовић одмах преводити на српски језик. Вук се узалуд мучио, да дозна зашто то Југовић ради, јер му Југовић дуго није хтео ништа казати. Тек кад је целу књигу превео, онда му је казао, да ће отворити Велику школу, а преведена књига да ће му требати за ђаке те нове школе.

Наравно, да Југовић није могао своју лепу замисао сам остварити. За школу је била потребна и зграда, потребна су била средства за издржавање школе и наставника. И за то се он преко Младена Миловановића, председника Савета, обрати Карађорђу. Схватајући значај просвете и преку потребу да Србија чим пре дође до школованих људи, Карађорђе с великом симпатијом прихвати Југовићеву понуду. Нареди да се за нову школу одреди једна од најлепших турских кућа, а исто тако одреди и средства за издржавање школе. Кад је зграда била оправљена и преудешена за школу, на Југовићеву преставку, позвао је Савет младе српске ђаке да се уписују у школу. Школа је отворена врло свечано 30 августа 1808 у присуству Карађорђа, ђачких родитеља, наставника и ученика. Пошто је митрополит осветио школу, Доситеј Обрадовић одржао је ванредно значајан и дирљив говор, у ком је позвао ђаке да се сад, кад је отаџбина ослобођена од турског сужањства, посвете науци, „како

би се народ чим пре ослободио од душевног ропства, незнања и слепоте ума". У школу су се осим Вука уписали и Карађорђевић син Алекса, сестрић Младена Миловановића и многи други ђаци највиђенијих и најбољих породица. Како у школи није било клупа, ђаци су седели унаоколо на сламеним столицама. Југовић је у школи предавао историју и математику. Био је тако одличан предавач да се ђаци нису могли одвојити од његових предавања.

У доба кад је Југовић на овако узвишен начин започео свој рад на васпитању српске омладине, Доситеј је већ био старији човек. Он је прешао у Београд 1807, чим је чуо радосну вест о српском устанку. Својом дирљивом песмом: „Востани Србија” одушевљено је поздравио дело бесмртних устаника. Кад упознамо Доситејев живот, изгледа најприродније, да је баш Доситеј испевао овакву песму. Он је много путовао и боравио по најудаљенијим и најзабаченијим крајевима наше отаџбине; био је далеко по свету: и у Италији, и у Немачкој, и у Русији; имао је прилике да као мало који наш човек и у нашим неослобођеним крајевима, и у словенској Русији, као и у далекој туђини, осети сав значај и велику вредност слободе, да, — упоређујући културно стање и културне прилике других народа, — осети сву трагику прилика пре устанка, које су држале земљу заробљену не дајући јој никакву могућност за напредак на било ком пољу. Као велики патриота, човек великог срца и велике памети, он је, упоређујући сјајну српску прошлост и садашњост, познавајући велике природне способности нашег народа, морао плакати горким сузама над невољама нашег народа. Зато су и његова радост и његов занос били тим већи, кад је дознао да је над Србијом засијало сунце слободе. Већ из ове две строфе што ћемо их навести, видимо велики занос, који је испунио Доситејеvu душу: —

„Востани, Србија, Востани, Царице.
И дај чадом твојим видет твоје лице.
Обрати сердца их и очеса на се,
И дај њима чути слатке твоје гласе.

Востани, Србије.
Давно си заспала,
У мраку лежала;
Сад се пробуди,
И Србије возбуди.

Спомени се, Мати наша, твоје перве славе,
Твоји враждебника ти посрами главе,
Дивјег јаничара терај са Врачара,
Који свог истога сад не слуша цара.
Востани, Србија . . .”

Нарочито је значајно и карактеристично за овог нашег великана да је његово име, као и име Вука Караџића, продрло у најшире народне слојеве. Оно се спомиње не само у нашим просвећеним круговима, него и на обичним сеоским скуповима. Још и више. Успомена на Доситеја подржава се као нека света традиција у свим оним местима где је Доситеј боравио ма и најкраће време. Са оца на сина предаје се све оно, што је било важно и значајно за његов живот у том периоду. И најскромнији сељак или сељанка из околине оних школа, где је Доситеј својим неупоредивим самопрегором поучавао нашу српску децу, и данас спомињу његово име и с поносом упозоравају сваког странца, да је он подучавао у њиховој школи. То се деци још у детињству говори и тако се с покољења на покољење предаје његово име од кога и данас зрачи она велика љубав, коју је он осећао према деци.

Вук је био много млађи од Доситеја, а млађи је био и од Југовића. Видели смо, да је Вук био један од првих ђака, који су се уписали у Југовићеву Велику школу, да му је Југовић још пре тога био учитељ и да је за то добијао стан и опскрбу код Вукова стрица Јефте Савића. У доба, кад су се ова три велика човека састала у Београду на свечаном отворењу Велике школе, Доситеј и Југовић приближавали су се крају свога живота; Доситеј, јер је већ био у годинама и јер је морао подлећи природном закону свег што постоји, — Југовић, јер је боловао од тешке грудне болести, која се погоршала кад је остао без икакве службе. Пред Вуком је био читав живот, велики и богати живот човека који стоји уз Доситеја као стуб читаве наше просвете деветнаестог века.

Сретна је то била година у животу Београда и у животу Србије! Историци је називају: „најсрећнијом годином првог српског устанка“. На све стране киптео је нов живот пробуђене, васкрсле земље и дивног старог града на обалама Саве и Дунава. Читав живот у Београду упућен је правцем

препорода. Трговина, која је поново све више добијала маха стварајући све веће капитале, по природи ствари довела би у најкраћем року до потпуне измене његовог спољашњег изгледа и подигла на степен других европских градова, који су се развијали у миру и слободи. Али се приближавала нова народна катастрофа, која је трагично деловала и на Београд и зауставила на дуже време велики полет у његовом развоју.

Уз мање прекиде ратови с Турцима трајали су непрестано. Упоредо са српском војском ратовала је против Турака и Русија. Али се у то доба појавила Француска, као велика освајачка сила. Време од 1898 до 1813 г. пада у доба највећег напредовања и највећих ратних успеха генијалног француског војсковође и владара Наполеона I Бонапарте. Године 1805 добио је Наполеон Далмацију; 1809 основао је познату Илирску краљевину, која је постојала само неколико година, али која је поред свега тога оставила видан траг у историји. Кад се Аустрија заплела у рат с Наполеоном, Турска се осетила далеко слободнија у својој тежњи да покори српски народ. Осим тога и Русија је стајала пред ратом с Наполеоном. Тако је трагичним стицајем прилика 1813 године дошло до велике катастрофе српског народа, која га је опет одвела у страшно турско ропство.

Кад је даља борба постала безуспешна, већи се део српских вођа повукао из Србије и прешао у Аустрију, да тамо очекује згоднија времена за нову борбу с турском империјом. У самој земљи настала је пустош. Пустош је била и у Београду. Кад су Турци ушли у Београд нису у њему нашли живе душе. Српске жене и девојке, у страху од турских насиља, показивале су невиђено и беспримерно херојство. Хватајући се за руке, уз песму, оне су се драговољно бацале у Саву. Милија им је била смрт на дну реке, него живот под страшним турским господством, које није признавало никаква права онима над којима је господовало, које је газило и живот и образ. Спомниће се, како је само на једном месту, у селу Скели према Купинову, Сава прогутала *педесет девојака, које су драговољно ишчезле у њезиној дубини.*

Карађорђе је Београд напустио 19 септембра 1813 године. Матија Ненадовић је дирљиво и с пуно осећаја опи-

сао неизмеран бол, који је у тим часовима подносио велики вођа првог устанка. Велико је срце проплакало. Заплакао је и заридео се онај, који није никад плакао. То су биле сузе, које су капале над тешком судбином српског народа, над новим искушењима, над оним димом, који се дизао из запаљених српских кућа. „Видимо” — пише прота Матија Ненадовић — „и димове од запаљених селских кућа: једни од Шапца а други од Београда у небу се састају, у ведром дану облак начинили, и за свакога Србина, који види и чује, конда га у срце ударају, или сам у огњу гори.....”

Три дана су Турци обилазили око Београда. Кад су поново ушли у град и варош, нашли су све пусто. По напуштеним улицама лутао је један једини човек, луди Дели Наста.....

БЕОГРАД У НИЗУ НОВИХ ДОГАЂАЈА

Устанак српског народа под Карађорђем био је крунисан — ослобођењем Београда, највећим успехом који се могао замислити. На Првозваног Андрију, 30 новембра, усташе су освојиле варош, 23 фебруара 1807 дошао је у њихове руке и сам тврди град, око кога се кроз векове пролило толико крви. Српско господство у Београду било је потпуно и несметано. Велики напори, који су одмах у другој години после освојења предузети да Београд постане ново жариште српске културе, довољно карактеришу програм рада нове владе, њезину љубав према Београду и свест о великом значају Београда у новој српској држави. Велике олакшице, које су се с Карађорђевићем одобрењем издавале сваком ко се желио бавити трговином, доказују нам, како се свестрано схватао положај Београда. Економски и културни напредак града стоје у уској вези и међусобно се помажу. У доба, кад су Срби после толиког времена понова завладали Београдом, он више није био оно што је био у првој периоди турског господства, као што ни тадашња турска држава није била на оном некадашњем степену своје силе и моћи. Од устанка даље све се јасније оцртавају два Београда: — турски и српски. Један у стању пропадања, а други у стању напретка. Српско-руско напредовање и борба против Турака настављени су и после 1806 године. Услед нових заплета, рата с Наполеоном, Русија је 1812 морала прекинути даље ратовање с турском царевином и исте године склопити мир у Букурешту у часу и под условима, који нису били особито повољни по Србе, иако се Букурешки мир сматра за један од најзнатнијих момента у историји обновљене српске државе.

То је био први међународни уговор у коме су и Срби споменути. У тачкама овог уговора, које су се односиле на Србе и Србију, уговорена је општа амнестија, стављена су

у изглед извесна аутономна права, али је у исто време уговорено да *Турци поново уђу у све градове које су раније држали*. Тако је и Београд, највећа гордост и понос у низу великих успеха српских устаника, враћен Турцима. Без боја, снагом мировног уговора који је склопљен под притиском међународног положаја.

Народна душа српских усташа није се без протеста могла покорити овим одредбама. Срби су сами наставили борбу својим силама. Местимце су давани отвори који су вредни највећег дивљења. Хајдук Вељко у свом Неготину чинио је чуда од јунаштва. Баш онако као што је певала народна песма: „Главу дајем, Крајину не дајем”, није дао свога Неготина док му није тане из турског топа раскинуло тело на две половине. До катастрофе је дошло 1813 г.. Главни вођи српског устанка морали су напустити рођену земљу а надмоћнијој турској сили оставити и Београд и остале градове. Познате су нам све последице ове страшне катастрофе. Кад се догађаји који наступају 1813 г., упореде с појавама, које пратимо од времена битке на Косову, долазимо до уверења да је мало који народ на свету толико пута морао бежати из своје рођене земље и тражити уточиште у туђини. Кроз неколико векова, у огромним масама, од десет до сто, двеста и више хиљада, српски народ морао је напуштати своја огњишта и бежати у туђину носећи собом оно што се дало понети од покретне имовине. Неки су се касније враћали, а неки су заувек остали у туђини. И после катастрофе 1813 године, великом делу српског народа било је суђено да се упозна с тешким избегличким животом. Историци су забележили, да је Карађорђе — видећи страшну беду, која се надвијала над главом српског народа, — помишљао да исели цео српски народ у Русију.

Карађорђе је прешао у Аустрију 21 септембра 1813, а 23 септембра 1813 у Београд су ушли Турци. Видели смо, да су га нашли пуста, да је само луди Наста лутао његовим улицама. Доиста је страشان морао бити одјек корака овог лудака по улицама града у којем је на опустелим огњиштима догоревала ватра последњих хришћанских избеглица. Врата и прозори стајали су отворени на спустелим кућама, као отворене ране на људском телу, ком нико није могао пружити помоћи. Београђане, који се нису на време пре-

везли на другу страну Саве и Дунава, Турци су посекали и заробили.

Кад пратимо све ове догађаје, не знамо да ли да више сажаљевамо судбину оних, који су одлазили у туђину, или оних који су поубијани и заробљени. Већ смо раније говорили о чежњи, коју осећа човек у даљини од отаџбине. Та чежња нарочито је велика код људи нашег народа. Наши људи, који под притиском тешких економских прилика одлазе у туђину за зарадом, раније или доцније враћају се у свој сиромашни крај. Вуче их сила која је јача од свег осталог. Кад ово имамо у виду, разумемо, какве су биле душевне патње нашег народа, који је морао одлазити у туђину не зато, што га је натерала економска беда у његовој земљи, већ зато да спасе живот, а с њиме и велику народну идеју.

Они који су погинули од турске сабље, растајали су се са животом под најтежим околностима. То није била смрт на бојном пољу или у кругу породице, коју је човек остављао, пошто је свршио своју дужност на земљи, — већ смрт, коју је наносила најгрубља и најбезобзирнија сила која се може замислити. А што тек да кажемо о робљу! Не заробљеницима, већ стварном робљу, о људима, с којима се водила трговина као са стварима или животињама, који су се куповали и продавали, који нису стајали под ничијом заштитом, који су зависили једино од воље свога господара. Већ неколико дана после заузећа Београда на београдској пијаци било је изложено на продају 1.800 српских жена и деце. Робље је куповано и одашиљано у најразличитије крајеве турске царевине. И овде нам сузе саме навиру на очи. Колико је деце код ове продаје растављено од својих мајки, колико браће од својих сестара, колико невоље и колико патње! Касније је годинама отац тражио сина, а син оца. Тумачећи значај речи „роб“, наш велики учењак Вук Караџић вели: —

„Робом икад, а гробом никад. Турци су досад кад су с киме ратовали, водили у ропство дјецу и жене, гдје су год које могли ухватити, а и људе које нијесу сјекли. Гдјекоји су ове робове држали те су их служили, а највише их је продавано и препродавано; за то је свагда уз војску ишло људи не само из Цариграда него и испреко мора (из Азије и из Африке)

који су робље куповали и у своје земље водили. Рајетин није могао роба купити и држати, него га је могао откупити и пустити да иде куд хоће. Сви господари од робова навраћали су и нагонили робље да се турчи, особито дјецу и младе жене и дјевојке, и многи су се женили робинјама, и тако је од робинја било (и сад још има) највећијех турскијех госпођа. Гдјекојијем су људима Турци осијецали откуп, па их на јемце или залогу пуштали да просе и откуп да састављају. Овакови је роб имао око врата гвоздену халку с катанцем под грлом, и понајвише се у народу нашем зове туцак. Послије пошљедњег мира између Нијемаца и Турака у Србију је долазило сила овакијех робова Грка из Морије, који су казивали да су им жене и дјеца остале у Турака у залози."

Кад је турска војска поново заузела Србију и Београд, за београдског пашу постављен је Сулејман-паша Скопљак. Мирољубива политика овог паше трајала је врло кратко време. Наскоро је и он започео с прогањањем и мучењем српског становништва. Мучење је започело кулучењем на старом београдском граду.

Град је био порушен на све стране. Биле су оштећене и зидине и поједине капије. На све стране пустош и развалине. Да би се извршиле потребне оправке, Сулејман-паша заведе кулук и присили хришћане на рад под најтежим условима. Овај кулук био је тако тежак, да је свако ко је могао, плаћао велике своте новца само да га се ослободи. Сиротиња, која је морала кулучити, у великом броју нашла је смрт у београдским зидинама. С једне стране слаба храна, а с друге стране куга, десетковале су народ, коме није било помоћи ни с једне стране. Ово робовање Срба на старој београдској тврђави, у првој половини деветнаестог века, личи на робовање на старим римским галијама, или, на оно страшно робовање народа код подизања пирамида.

Но не само у београдској тврђави, Срби су мучени на сваком кораку. Мучење нису вршили само турски доглавници, већ и сваки најнезнатнији Турчин. Сваки Турчин је сматрао да је његово све што је хришћанско. Кад је Турчин сретао хришћанина, који је имао боље руво од његова, хришћанин му је за његове старе крпе морао давати своје ново

одело. Као одела, тако су Србима отимани појасеви, чарапе и све што су имали. Историчари тих дана говоре нам опширно о страшним невољама и о беди српскога народа. Људи који су кулучили на београдском граду били су одевени у саме рите. Је ли могло такво стање дуго трајати, је ли могао народ, који је после свог првог јуначког устанка живео на слободи и осетио њезине благодати, подносити зулуме, који су били гори од свих дотадашњих турских зулума?! Само заслепљени београдски паша могао је у то веровати, јер се руководио само својим страстима, својом мржњом према свему што је српско и хришћанско, и јер својим разумом није ништа расуђивао.

Међу војводама из првог српског устанка, који су после катастрофе 1813 године остали и даље у Србији, налазио се и руднички војвода Милош, који се по оцу звао Теодоровић, а по имену свог очуха Обрена — Обреновић. Ово презиме узео је Милош из захвалности према свом брату по мајци Милану Обреновићу, који му је и у детињству и доцније много помогао и који га је уздигао на част војводе. Видећи невоље у које је запао сав српски народ који је остао у Србији, а знајући у исто време да се Срби у том часу не могу опрети турском зулуму, војвода Милош одлучио се на посебну тактику у свом опхођењу према Турцима. Овом је тактиком скривао тајну жељу, да у згодном часу стане на пут турском зулуму оружаном снагом. Кад су га Турци позвали да се преда, обећавајући му амнестију, а у исто време и управу над једном нахијом, Милош се одазове позиву, дође пред ђенерала везирове коњице, пред Али-агу, и пред његове ноге положи своје оружје. Али-ага му врати сво оружје, само му одузме криву турску сабљу, коју по турском закону није смео носити „хришћански рајетни“. После тога постави га за главног кнеза рудничке нахије, дође с њим у Београд и ту га претстави Сулејман-паши, који је у то доба био именован за заповедника Београда и за управника Србије. Сулејман-паши требали су виђенији људи, да преко њих умири земљу и учврсти своју власт. Зато је и он кнеза Милоша лепо примио, поклатио му дивног коња, пар дивних, сребром окованих пиштоља и осим тога посинио. Од овога часа, па све до другог српског устанка, носио је кнез Милош своју главу у торби. Турци су толико пута зајављивали своју реч, па је нису одржали; код прве згоде могли

су погазити веру, што су је задали кнезу Милошу, а нарочито онда кад је Сулејман-паша започео да прогања мирно српско становништво.

Пре него што се надао, за кнеза Милоша дошло је доба искушења. У јесен 1814 дошло је у манастиру Трнави до борбе између пратње сеничког војводе Хаџи-Продана и пратње пожешког муселима Лати-аге. Они се беху повукли у овај манастир бежећи од куге, која је у то доба владала у Србији. И српски војвода, и турски муселим, били су отишли послом у Крагујевац. Пратња Хаџи-Проданова нападне на Турке, савлада их и опљачка. У борби, која се изродила против његове воље, игуман манастира, отац Пајсије, стао је на српску страну. Кад је за овај догађај дознао Хаџи-Продан, он побегне и стане сакупљати српску војску за нови народни устанак против Турака. Тако, мали догађај дао је повода за *нову народну буну, која је у историји позната под именом Хаџи-Проданове буне.*

Кад се лати оружја, Хаџи-Продан поручи и кнезу Милошу да и он диже народ на устанак, али је кнез Милош сматрао да је устанак преурањен и да неће успети, да би њиме извргао народ новим невољама и зато се не одазове Хаџи-Продановом позиву. Сулејман-паша пошаље против устаника свог шурака и помоћника Ђаја-пашу. У угушивању буне морао је помагати и кнез Милош, али се он старао да склони и сакрије што више усташа. Ђаја-паша поступао је крвнички, без милосрђа. Вратио се у Београд водећи собом сто петнаест виђених људи, који су били један за другог оковани, као најгори злочинци. Пошто су у страшним турским тамницама прочитами два месеца, погубљени су на најгрознији начин. У допуну овог страшног злочина на превару погубљен је и велики јунак Станоје Главаш. Глава му је донета у Београд и јавно изложена на београдским бедемима.

Толико смо се пута већ уверили да зло не може уродити добрим, него да се зло злим враћа. Као и пред први устанак, опет је била препуњена горка чаша патње и невоље српског народа. Ношен увек потајном жељом да ослободи српски народ од турског зулума, видећи, да се борба не може даље одлагати, кратко време иза Хаџи-Проданове буне кнез Милош позове српски народ на устанак. Два народна устанка за непуних једанаест година. Један слав-

нији и већи од другог! Као некад 1804 у Орашцу, 1815 г. на Цвети искупио се народ у Такову око таковске цркве, да се закуне на устанак, на борбу до потпуне победе над Турцима.

Кад је народ једногласно изабрао кнеза Милоша за вођу устанка, кнез се повуче у своју кућу, преодене се у своје свечане војничке одоре, задене дивно оружје за појас, а онда, носећи војводеки стег у руци, врати се с покликом:

„Ево мене опет, ево вашег војводе.“

Устанак је започео низом великих победа у којима је кнез Милош показао много јунаштва, али у исто време и много политичког такта. Настојао је да у свим освојеним местима својим благим начином предобије Турке на своју страну.

Кад су му се у Крагујевцу предале турске чете на милост и немилост, он их пусти под оружјем са свим почастима и замоли их, да новопазарском паши, коме су ове чете припадале, од његове стране предају велике и скупоцене дарове. Кар су војници стигли под пуном ратном спремом и још са скупоценим даровима, изненађен Адем-паша, који се већ спремао да са својом војском продре у Србију, одустане од своје намере и напише Милошу писмо, у ком му се захвали на даровима и изјави, да неће против њега ратовати. Своје писмо Адем-паша је завршио познатим стиховима:

„Диж' се, бане, на јелове гране
Коси, бане, како си почео,
Не дај да ти откосу покисну“.

БЕОГРАД 30 НОВЕМБРА 1830

— ХАТИШЕРИФ —

Оцењујући значај првог и другог устанка, наш познати историк Стојан Новаковић изнео је цео низ драгоцених мисли на које ћемо се увек враћати проучавајући подвиге нашег народа у првој половини XIX века. Заустављајући се на историји Београда, видимо, да су и први и други устанак играли пресудну улогу у његовом даљем развоју. Први устанак довео је до кратког, али искључивог српског господства у Београду; другим устанком истакнут је низ решења која су имала компромисни карактер уговора и договора, али која су у самој ствари, иако у нешто друкчијем облику, значили потпуно српско господство у Београду. Од првашињег јединственог појма београдског града и вароши — постале су две различите целине, које су живеље свака својим животом и дисале свака својим посебним духом. Једна се налазила у стању опадања — у њој је све до 1867 г. живео турски паша, претставник турске власти на умору; друга се налазила у напону животне енергије, стварала се и подизала из ничега — у њој су живеље већином Срби.

После првих великих успеха српске војске, која је у Такову 1815 прогласила рат београдском паши и крај његовим зулумима над српским народом, кренуле су се против усташа две велике турске војске, једна од Ниша под Марашли Али-пашом, а друга из Босне под Куршид-пашом. Иако су обе војсковође имале налог да докрајче борбу са српским усташама, ипак је кнез Милош вештим лавирањем између једног и другог војсковође, постигао, да није дошло до озбиљне битке, да је између устаника и Марашли Али-паше склопљен уговор о миру, по коме је Србији обећана аутономија. После дуготрајне дипломатске борбе српских посланика у Цариграду, борбе — коју је свесрдно пома-

гала руска држава, дошло је до издања чувеног султановог хатишерифа, својеручног султановог писма, којим су сва та усмена обећања призната у најсвечанијој писменој форми и објављена српском народу у Београду 30 новембра 1830 на дан Првозваног Андрије, годишњицу првог освојења Београда.

Околности под којима је турски султан Махмуд III био присиљен да после толиког одупирања изда овај знаменити хатишериф, претстављају читав сплет великих догађаја, који су везали историју нашег народа и Београда са историјом балканских народа и других великих држава, а нарочито с историјом грчког народа и велике руске државе.

Видели смо како је још у доба старе римске републике некадашња славна грчка држава, — која се поносила високо развијеном културом и именима безбројних славних људи: државника, филозофа, уметника, јунака, који су били чувени по целом свету —, изгубила самосталност и дошла у састав римске државе, као њезина провинција Ахаја. Деобом римске империје на западну и источну половину, Грчка је припала источно-римској империји, Византији. У Византији мало по мало превладао је грчки елеменат, и, у вези с римском и другим источним културама, створена је посебна византијска култура, чији су сјај и величина играли велику улогу у развићу наше средњевековне државе. Кад је 1456 г. пропала Византија и дошла под турско господство, потпала је и Грчка под исти јарам. Под турским јармом на исти начин стењала је и Бугарска. Приближно у исто доба кад и у Србији, почиње се и у Грчкој јављати покрет за ослобођењем. Кад посматрамо оба ова покрета, чини нам се као да присуствујемо буђењу јунака, који је у сну прибирао своје силе да лакше и јаче удари на свог непријатеља. Имамо исти осећај, као да гледамо где се покрећу планине, као да гледамо како вртоглавом брзином јуре огромне и моћне реке. Збивали су се догађаји који стварају историју, који унапред за неколико векова одређују њезин ток. Као што су наши народни устаници истакли велика имена Карађорђа, Милоша и целог низа других јунака, тако је још пре формалног устанка грчки народ обасјало велико име једног од најславнијих Грка осамнаестог века, име у целом свету добро познатог Риге од Фере. Својим родољубивим списима и песмама које су се

штампале и преписивале и на тај начин пролазиле кроз безбројне руке, Рига је први, на моћан начин, дигао гласан протест против турског насиља, и позвао свој народ у борбу за слободу.

Рига се родио 1757 г. у Велестину, једној варошици у Тесалији, на месту некадашње Фере. Отуд му и назив Велестинац, којим се и сам често називао. Тако га често називају и грчки историци. Школовао се у Грчкој и у Цариграду. Након довршеног школовања бавио се трговином, али још више књижевношћу. Био је један од ретко образованих људи. Познавао је неколико страних језика. Сем чисте књижевности, бавио се и филозофијом и музиком. Занесен славом и величином старе грчке државе, он се наскоро одлучио да ступи у службу свога народа, да га дигне на устанак против Турака.

Као место свог политичког деловања одабрао је Беч, где се у то доба налазило много богатих грчких трговаца, који су могли помагати његов покрет. Његов боравак у Бечу пада у доба кад је Аустрија, после велике Лаудонове победе, после двогодишње владавине у Београду, вратила Београд Турцима према одредбама Свиштовског мира. Аустријска влада, коју је већ много раније на страشان начин окарактерисао кнез Крсто Франкопан, мало је кад била склона револуционарним идејама, па и онда, кад се нису директно на њу односиле. Нарочито је тадашњи аустријски цар Фрањо II зазирао од свега, што је носило револуционарни карактер. Услед тога је и овај грчки великан морао настрадати, јер је покушао да из Аустрије ради на устанку свог народа у Грчкој. Аустријска полиција похватала је нити његове завере против Турака. У песми, која се сматра као нека грчка Марсељеза, Рига се обраћао свим балканским народима, па и Србима позивајући их, да сви, заједничким силама, ступе у борбу. У познатој монографији Др. Душана Пантелића о Риги — налазимо у преводу стихове песме којима се Срби позивају на устанак. Стихови гласе.

„Бугари и Арбанаси, Срби и Ромејци
С острва или с копна, у заједничком полету
Припашимо мач за слободу.

.....
Са Саве и Дунава браћо хришћанска
С оружјем у руци сваки од вас нек се појави.”

Док је Рига певао и спремао се, да пређе у Грчку и да тамо диже устанак за ослобођење, ухватила га је аустријска полиција под изговором, да су његове револуционарне идеје могле штетити и аустријској држави. Ово хапшење извршено је 1797 у Трсту, у часу кад је Рига од Фере стигао из Беча у Трст на свом путу за Грчку. С Ригом је затворено и неколико његових другова. Још за време процеса, који је вођен у Бечу, вођени су између Аустрије и Турске преговори да се и Рига од Фере и сви његови другови као турски поданици предају турским властима у Београду. Кад су преговори завршени, ово је и извршено 9 маја 1798 у Земуну. Револуционарци су допраћени у Земун под јаком пратњом. Чим су Дунавом стигли у Земун предани су истога дана београдском кајмакаму Осман-паши. У Београду је Рига са својим друговима најпре затворен, а онда мучки уморен. Смрт овог великана везала је његово име с Београдом, и грчки покрет за слободу — са покретом српских устаника. Од свих смрти и мучења, којима су Турци мучили и морили хришћане у београдском граду, најтајанственија је Ригина смрт и смрт његових другова. С одобрењем, које је stigло из Цариграда, уморени су и Рига и његови другови у најкраћем року, али није сигурно у ком је делу града извршена страшна пресуда. По једном мишљењу, које изгледа најверодостојније, Рига је с друговима уморен у ноћи 24 јуна у старој београдској кули-тамници Небојши.

Ово страшно недело пробудило је интересовање целог света према заробљеној Грчкој и њезиној давно угушеној слободи, и оно је много допринело и оним општим симпатијама, с којим је цела Европа пратила грчки устанак, који је дигао на ноге читав грчки народ 1821 године. То је било у доба, кад се српски народ после свог другог славног устанка борио, да му се признају права основана Букурешким мировним уговором и усменим обећањима Марашли-паше кнезу Милошу 1815 године.

У осмој тачки Букурешког мировног уговора, чији велики значај за нашу националну ствар историчари нарочито наглашавају, било је између осталог уговорено да ће Турска у споразуму с устаницима дати Србима аутономију, али је Турска из овог мировног уговора извршила само ону тачку која је говорила о успостављању њезине власти у српским градовима. Држећи да је Русија одвећ заузета

својим невољама, великим ратом с Наполеоном, да је Србија на тај начин лишена заштите своје моћне савезнице, Турци су све остале тачке једноставно погазили. Уместо амнестије дошла су на ред страшна прогањања, која су присилила српски народ, да поново емигрира у великом броју, или да тражи спас у безбројним збеговима; уместо споразума с устаницима о аутономији српског народа, отпочела је турска страховлада, најгора која се могла замислити. Али ипак турски успех је био слаб! Догод народ живи, живи с њим и његова тежња за слободом. Заstraшивањем се мало шта постиже. Жеља за слободом не може ишчезнути. Од отворене силе, она постаје прикривена сила са далекосежнијим и већим последицама. То је морала увидети и турска држава, којој су Срби на зулуме и кршење народних права, одговорили другим општим народним устанком. Међународне ситуације нису вечне. Из великог рата с Француском Русија је изашла као победница. Велики војсковођа Наполеон морао се повући из Русије у доба највеће руске зиме. Студен и глад десетковали су му војску у толиком броју, да она није више ни из далека личила на ону победоносну армију која је силу и славу француског и Наполеоновог имена проносила широм целог свита. У најкраћем времену дошло је до чувене лајпцишке „Битке народа”, где је Наполеон сасвим скршен. Ослобођена, Русија је имала одрешене руке и била у могућности да присили Порту на поштовање уговора, који је био склопљен још 1813 године, и да тражи аутономију београдског пашалука.

Русија је тражила да султан изда Србима нарочити хатишериф, у ком ће бити тачно побројана сва њихова права. Борба за хатишериф започела је још у доба владавине руског цара Александра I, а настављена и довршена за време владе цара Николе I, који је у Русији владао од 1825—1855 године.

Занимљиво је, да видимо, каквим су се мислима носили ови руски владари, чија је помоћ допринела слободи нашег старог Београда. О цару Александру говорили смо већ раније. Његова благост, склоност ка мистицизму, дали су му наслов „Благословени”. Његова смрт обавијена је тајанственом копреном; све до данас у руском народу сачувало се предање да цар Александар није умро као руски цар, већ као скромни испосник у далеком Сибиру. Колика

је била благост цара Александра, толика је била енергичност, чврстина воље цара Николе. Он је био апсолутни владар, који у животу није показивао никаквог оклевања. Војнички васпитан, он је војнички и поступао: кратко и одлучно. Кад су га питали, којим путем, поред којих места треба провести железницу од Петрограда до Москве, повукао је на географској карти равну црту од једног града до другог! Ова историјска анегдота на згодан начин карактерише цара, који је скршио турску самовољу.

Решење српског питања дошло је паралелно с решењем грчког устанка. Грчки устанак отпочео је још за владе цара Александра I. Слава старог грчког имена и мученичка Ригина смрт прибавили су грчким устаницима симпатије целог света. Кад дипломатски кораци предузети код турске владе у заштиту грчких устаника нису помогли, на страну Грчке стале су: Енглеска, Француска и Русија. У великој поморској битци код Наварина 20 октобра 1827 г. Турци су били аметице потучени. У идућој години Турска је наставила рат против Русије, јер је сматрала да је Русија главни кривац читаве ове борбе у корист побуњеног грчког народа, али су је руске победе присиле да већ 1829 затражи и склопи мир у вароши Једрене. После закључка Једренског мира са турским државницима руски посланик израдио је хатишериф, којим се Турска обавезала да ће испунити све своје обавезе и уговоре према Србији. Сем Србије, Једренским миром добила је аутономију и Грчка и Молдавска. Тако је 1830 година постала једна од најзначајнијих година у новој историји трију балканских народа и година од које је Београд започео свој нови живот.

*

*

*

Колико се српске крви пролило за овај хатишериф, колико се борио српски народ, док га није извојевао! С коликим заносом очевици и познији историци описују онај велики дан, кад је хатишериф на најсвечанији начин прочитан искупљеном народу у Београду. Па и ми, после толико времена, и сами осећамо, како нас хвата вал опште радости. Лако се уносимо и преживљујемо и сами све те свечане моменте, као да смо им били очевици. То доказује, како нам је у свести јасна престава о величини и замашности тога дога-

ђаја. Он је значио крај оном страшном робовању нашег народа, крај турским зулумима, а нове и светле дане старом Београду, иако је и после хатишерифа стари град и даље остао у турским рукама. Али је та власт била сенка своје прошлости, које се нико није плашио.

Хатишериф је прочитан у Београду 30 новембра, на Светог Адрију, у једанаест сати пре подне. Тачно у оно доба дана кад је пре двадесет и четири године, херојством бесмртног Карађорђа и његових јунака, засјало сунце слободе. Огледала су се два дана један с другим, један велики дан у прошлости, који је већ био исписао своју историју, и један велики дан у садашњости, који је корачао путем велике будућности.

Хатишериф је у Београд донео турски комесар Лебип-ефендија. На његовом путу из Цариграда кроз Србију с великим почастима дочекивали су га српски прваци и српски народ. Кнез Милош га је дочекао у Јагодини. У Београд је стигао 9 новембра, где му је код Пашине чесме изашао у сусрет Јеврем Обреновић. Колико је добрих жеља пратило на путу овог Портиног комесара, који је носио драгоцен акт о тешко и с муком прижељкиваној унутрашњој самосталности српског народа! Треба да прочитамо дело историка Др. Мих. Гавриловића: „Кнез Милош Обреновић“, да видимо у каквом се душевном стању налазио наш народ очекујући турског посланика. Сви су о њему мислили и говорили. Пратиле су га жеље читавог српског народа. Жеље и одраслих и деце. Колике је путеве морао преваљати Лебип-ефендија пре него што је из Цариграда стигао у Београд! Како му се лако могло нешто догодити, како је лако могао настрадати његов драгоцен терет! Тако је мислило и страховало срце народа, који је већ толико пута био преварен у својим надама и својим жељама. С хатишерифом Портин комесар носио је и берат, акт, којим је Porta постављала кнеза Милоша за наследног српског кнеза.

Док је тако Портин комесар хитао у Београд, у Београду су вршене велике припреме за свечаност какве давнио

Београд није видео. Код примања и свечаног читања акта који је добијен заједничком борбом читавог народа, морао је српски народ учествовати у што већем броју. На свечаност је позвано три хиљаде људи из целе Србије и неколико стотина војника. Но не само војска и позвани, на свечаност је могао доћи свако ко је хтео, сваки „отмен човек”. Већ 26-XI у Београд су почели стизати први гости. Најугледнији људи из читаве земље; капетани, игумани, намесници, свештеници. Сви су били одевени у скупочена, нова одела. Свечаност је одржана на ледини иза Баталцамије, у данашњој порти цркве св. Марка. На ледини је било разапето неколико шатора. Један, сличан трибини, био је подигнут на хумци од набијене земље. Од других шатора један је био одређен за великог везира, а један за кнеза Милоша. Ево, како нам историк Др. Михајло Гавриловић описује велику свечаност, која нас преноси у наш стари Београд пре сто тридесет и две године:

„Дан Светог Андрије освануо је суморан и тужан, киша је падала од раног јутра и престала тек пред вече. По обичају Милош је ишао у цркву праћен од својих синова, браће, нахијских кнезова и старешина и одстојао службу на којој је чиновдејствовао митрополит Антим. Пошто се вратио у двор почне се спремати да пође на место где ће се читати хатишериф. Први је изјахао Јован Обреновић, праћен једном групом коњаника. Мало доцније изјахао је Милош са синовима, Јевремом Обреновићем, праћен својом гардом, првим чиновницима и старешинама народним изузев народне старешине сви у униформима и огрнути плаштovima разне боје: Милош бело жућкастим, синови му црвеним, Давидовић и А. Симић морастим, остали чиновници плавим. Силан свет их је дочекао иза Баталцамије, у целој гомили није се видела женска глава. Око трибуне на првом месту били су народни изасланици, који су још од раног јутра поврвели из околних села, где су били размештени на конаку.

Примивши поздрав од митрополита, свештенства и кнезова, Милош уђе у свој шатор. Мало затим би објављен долазак везиров, те му Милош са својом свитом изађе на сусрет, и отпрати до његова чадора. Везир је дошао у интову и у низамској униформи. У

његовој пратњи били су: портин комесар Лебиџ-ефендија, београдски мула, сјајна везирова свита и највиђенији Турци из Београда свега на педест лица. Пошто су Хусеин-паша и Милош попили кафу и попушили чибукe, пређу на трибуну, која је била подигнута на хумци. Везир тада преда хатишериф и берат своје диван-ефендији, који их пољуби, принесе глави и затим гласно прочита хатишериф везиру а берат Милошу у лице. За време читања стајали су и везир и Милош. Најзад везир изговори Милошу кратку беседу, у којој је казао од прилике оно што стоји у берату, затим га огрне царском харванијом и задене му за прса оба акта, један преко другогa у облику крста. Окренувши се мало и ка народу који је стајао свуда околу, везир укратко рекне да су то знаци царске милости и препоручи, да се народ труди, да се покаже достојан ње."

Харванија је био огртач од ванредно fine чоје, ког је султан послао на поклон кнезу Милошу. Од лица, која се овде нарочито спомињу, морамо истаћи, да су с кнезом Милошем била и његова два сина, Милан и кнежевић Михајло, ком је касније, као кнезу Србије, било суђено да тридесет и седам година после ове свечане године кад је читан хатишериф, из руку последњег београдског паше на најсвечанији начин прими кључеве града Београда.

Кад је диван-ефендија на турском језику прочитао хатишериф и берат целивао, и то све скупа с харванијом предао кнезу Милошу, кнез је целивао и хатишериф и берат, поклонио се везиру, а онда је Давидовић пред уздрхталим народом одржао говор у ком је у кратко растумачио значај добијених аката и изразио велику захвалност српског народа султану на подељеним знацима милости. Читање хатишерифа на српском језику остављено је за други дан, да се главна церемонија не би одвећ дуго затегла и заморила турске великодостојнике и сабране госте. После Давидовићева говора повукли су се кнез и везир у шатор, а онда се везир са свом својом свитом вратио у град кроз познату нам Стамбол-капију, која је стајала на месту данашњег споменика кнеза Михајла. Кнез и Срби кренули су се у исто време у варош кроз Варош-капију, која је стајала на месту,

које и данас носи то име и ако од капије нема ни трага ни гласа.

У вароши је свечаност настављена у пуној интимности, у хришћанској цркви, која је хатишерифом добила пуно своје признање. Заогрнут харванијом, са свечаним актима прекрштеним за појасом, кнез Милош с народом ушао је у цркву. У цркви је церемонија обављена по угледу на церемонију којом је 1827 у царском Петрограду пропраћено крунисање руског цара Николе. Све је то унапред било приређено. Историчар Гавриловић спомиње како је Панто Хаџи-Стоило још 17 септембра послао кнезу нарочиту књигу у којој је била описана церемонија крунисања цара Николе I. У писму је писао кнезу да књигу треба чувати, да се стави у архиву, да се не меша с књигама Вука Караџића, јер је та књига била написана „са словено-србским словима као шчи су и наши премудри праоци пре 900 година писали, која слова Русија и до данас као скупоцену антику чува, и с њима се служи, а не као господин Вук с његовим новозмишљеним шокачким и будаластим словима“. „Цела је свечаност“ — пише даље историк Гавриловић — „била импозантна и дирљива, свештеници су плакали читајући молитве и одговарајући на јектеније.“

Свечаност, која је одржана првог децембра, била је исто тако дирљива и лепа, као и свечаност на дан св. Андрије. Држана је на истом месту где и првог дана. Хатишериф, преведен на српски језик, читао је један од кнежевих писара. Давидовић је држао у рукама оригинале и показивао их испуљеном народу који је стајао без даха, узбуђен, као и првог дана ове велике народне свечаности. Кнез Милош је седео на оном посебном узвишењу загрнут царском харванијом. Кад је прочитан хатишериф и берат, онда је Давидовић прочитао свечану кнежеву беседу у којој је кнез захвалио Богу и судбини што је скупа са српским народом доживео овај велики дан. Давидовић је читао из кнежеве беседе: — „Гледајте, браћо, премилостивог цара нашега и на хатишерифу и на берату и показујући се пред вама, огрнут одеждом његове милости, уважаван с вама заједно и признан не само од цара нашег султана и покровитељице наше Русије, но и од свију сосједни држава, држим себе за најсрећнија човека на свјету, што је управо на мене жребиј пао, да ја роду оволику услугу учиним. Срећни роде, срећна Србио.....“

Одређено је да се за седам дана по свим црквама држи благодарeње, а хумка на којој је читан свечани хатишериф освећена је још истог дана.

Ко год је касније описивао Београд, свако је нарочито спомињао место, где је 1830 прочитан хатишериф. И данас нас то место наводи на дубоко размишљање. Полако ступамо путем, који води старој цркви Светог Марка, коју је кнез Милош подигао 1835 године недалеко од познате хумке. То је место ванредно значајно за нашу новију историју и историју Београда, која нам се по огромном низу догађаја, који су се после тога један за другим ређали, чини веома стара, иако је отад прошло тек нешто преко стотину година. Данас и саме речи: цар, везир, султан звуче чудновато, као речи узете из прича, а не речи које су значине нешто стварно, које су означивале велики број лица, која су на најразличитији начин играла огромну улогу у животу нашег народа. Наша новија историја са свим тим је прекинула. Кад данас о томе читамо, кад се уносимо у та времена, имамо осећај новине. Наше је проучавање тим занимљивије. Што идемо даље у нашем народном историјском и културном животу, то ће нам то доба бити све занимљивије и зацело да ће бити све већа и већа пажња која ће му се посвећивати. Поред одушевљеног српског народа, који је присуствовао читању хатишерифа, чини нам се, као да видимо велике јунаке из првог народног устанка, који су дали свој живот за слободу нашег народа и који су 1806 погинули освајајући стари Београд. На Светог Андрију 1830 године добило је своје признање заједничко народно дело, које, како каже историк Стојан Новаковић, „стоји као светао спомен свеколиког заједничког рада, у толико чвршће у колико је на ширим и поузданијим основима подигнуто”.

У српском преводу хатишериф је гласио: —

„Султан Махмуд Хан, син султана Абдул-Амид Хана увек победоносан.

Нека садржина буде извршена.

Уговор, закључен у Једрену између моје Високе Порте и Русије, што садржи извршење чланака Акерманске нагодбе, којом се углављује: да ће се Порта споразумети са српским изасланством у Цариграду ради бриге о интересима Србије, да ће јој даровати слободу вероисповести и унутра-

шње управе; присаједињење одцепљених крајева, утврђење порезе, управу над имањима и феудним добрима што припадају муслиманима: допуштење да путују са својим властитим путним листовима; власт да оснивају болнице, школе, штампарије, забрану муслиманима да станују у Србији, изузимајући посаде у нарочитим тврђавама и најпосле подарити им допуштење да имају врсту представништва у Цариграду, али тако да оно не превазилази положајем поданства одређене границе.

С погледом на то што је Српски Народ, који је дао доказа своје верности мојој Високој Порти, предмет моје царске благонаклоности, и што хоћу да дадем задовољења његовим захтевима на праведан и пристојан начин, да би увећао средства унутрашње безбедности.

Те тако, пошто је учињен споразум са српским изасланицима у Цариграду, би углављено ово што иде:

1. Поменути народ имаће пун ослободу вероисповести у црквама што му припадају.

2. Овде поменути Кнез Милош Обреновић, према царској дипломи које је он носилац и у награду за своју верност према мојој Високој Порти, потврђен је у достојанству баш-кнеза (првога кнеза) Српскога Народа, и ово ће достојанство остати наследно у његовој породици.

3. Он ће наставити у име моје Високе Порте управљати унутрашњим пословима земље у споразуму са скупштином виђених Срба.

4. Што се тиче оних шест округа, који треба да Србији буду присаједињени, углављено је да ће се поступити према извештајима, који буду о томе предмету саопштени од изасланика, наименованих од Русије и од моје Високе Порте и којима је наређено да у том погледу дођу до најтачнијих обавештења.

5. Харач и остале дажбине биће утврђени на тачан начин. Управа над спахилуцима (војна феудна добра), коју сад имају Заими и Тимариоти, изузевши оне у Нишу, биће поверена Србима, а њени приходи, као и они оних округа који треба да буду придружени Србији, ући ће у општу своту дажбина које ће се потанко утврдити и биће унесени у београдску благајницу.

6. Чиновници и службеници моје Високе Порте неће имати нимало се мешати у будуће ни у управу земље ни у

распре Срба, и неће моћи од њих изискивати ни паре (динара) преко своте утврђене за дажбине.

Пошто је моја нарочита жеља да поменути народ ужива користи од трговине под сенком мога царскога покровитељства, сваки Србин који се буде хтео на њу одати, после прегледа пасоша, што му га његов Кнез буде издао, добиће потребну тескеру (спроводницу) од власти моје Високе Порте ради путовања по свима областима моје простране царевине, и ту водити трговину, као год и остали поданици моје Високе Порте, а неће му се моћи потражити ни једна аспра за трошак око тескере, пошто је, напротив, моја воља да он буде свуда штићен и потпомаган; те сем царинских дажбина нико неће моћи од њега изискивати Аваиду и Зеваиду, нити ма што од онога што је супротно државним уредбама, или ће се чувати добро да у погледу на њ учини ма што ове природе што би могло изазвати моју осуду.

8. Што се тиче робе изнесене на београдској царинарници ради отправања у Цариград, она ће бити снабдевена српским тескерама, а плаћа ће овде царинске дажбине којима је подлежна.

9. Царинске дажбине на робе што ће одлазити из београдске царинарнице у друга места биће скупљане од Срба, који ће плаћати за то своту новаца, колико буде право и која ће бити придруживана оној целокупној количини дажбина што се имају плаћати београдској благајници. Кнез Милош ће уредити мере за предузимање ради прибирања ових дажбина. Сваких седам година испитаће се разлика у ценама, сразмерним према роби, ради увећања или смањивања према суми утврђеној у том погледу.

10. Да би се предупредили немири и нереди, и зарад земаљске полиције, Кнез ће издржавати оружану силу, потребну у тој сврси.

11. Срби ће моћи заснивати болнице, штампарије и школе, зарад јавне наставе младежи.

12. Војводе и Муселими турски постојаће одсад само по утврђеним местима, пошто је правосуђе у будуће поверено поменутоме Кнезу.

13. Турци који имају непокретних имања у Србији и који више не буду хтели имати веза са земљом, имаће годину

дана времена да их продаду по праведним ценама Србима, према процени учињеној од нарочито за то одређених лица.

14. Домаћи производи, плодови од винограда, вртова и осталих добара што припадају муслиманима, који их не би хтели продати, биће унесени у исто време када и данак у благајницу београдску, ради предаје дотичним власницима.

15. *Забрањено је муслиманима, који не припадају посадама по тврдињама, да бораве у Србији.*

16. Српски Народ прибавиће Кнезу потребну количину новаца за његово издржавање и сразмерно његову звању, али ова никад не треба да буде одвећ теретна по народ.

17. Када кнежевско место буде упражњено, последник ће платити, када буде примао повељу о постављењу, своту од сто хиљада гроша царској благајници и то из својега особеног ковчежића.

18. Митрополит и епископи, изабрани народом, мораће добијати своја наименовања од грчкога патријарха у Цариграду, а опет за то неће бити обавезни долазити у ову престоницу.

19. Чланови сената докле год не буду криви због каквог важног прекршаја противу моје Високе Порте или земаљских закона неће моћи бити збачени и лишени својега звања.

20. Ако би поменути народ услед свога нарочитога интереса хтео установити какву пошту за писма, власти моје Високе Порте неће у том истављати никакве сметње.

21. Када какав Србин не буде хтео служити с потпуном и свом вољом муслиманину, неће на то моћи бити нагнан никојим начином.

22. *Осем царских тврдиња које постојаху од старине (аб антико) у земљи, сва остала места и тврђаве саграђене од пре краткога времена биће уништене.*

23. Пошто Србија образује саставни део мојих добро чуваних држава, то се неће моћи постављати сметње нити закашњења ономе што би моја Висока Порта могла ту прибавити, готовог новца, стоке, хране, и других сваковрсних животних намирница, које би она могла потребовати, и кад буде судила да је за то згода.

24. Најпосле постојаће у Цариграду српски представници с дужношћу да преговарају с мојом Високом Портом о пословима, што се тичу њихове земље.

Ово су тачке у којима се дошло до сугласности и које су биле одлучене. Из ових узрока благоизволео сам подарити врло милостиво хатишериф, који ће бити обнародован и прочитан свечано Српскоме Народу.

Ти, везире мој Хусејин-пашо, и ти муло београдски, пошто будете сазнали важне распореде у овом премилостивом хатишерифу, објаснићете Народу Српском да ће, докле год се буде показивао захвалан, као што то треба да буде наспрам свих ових сведоцаба моје наклоности и моје царске брига о њему, бити вазда предмет моје благодатности и уживати савршену безбедност под сенком моје царске власти, докле год остане у границама верности и покорности.

Ви, везире и муло, гледаћете да Србе уверите о потреби тачнога вршења њиних поданичких дужности, и да се добро чувате свега онога што би могло бити супротно овим дужностима.

Поступаћете као што вам заповедам; па пошто будете издали на свет овај племенити ферман, и пошто га будете завели у акта мехџеме београдске, предаћете га Кнезу Милошу Обреновићу, који треба да га чува. Дато у Цариграду седмога дана месеца ређул-евела, године од хецире 1246 (14 (26) авг. 1830)."

Такав је био садржај овог знаменитог хатишерифа Махмуд Хана од ког је започео нови живот у напаћеној српској постојбини и у старом Београду, који је од увек тежио за слободом.

Прилике под којима је донет хатишериф, људи, који су радили на његовом издању, изглед нашег старог Београда у то доба, предмет су интереса великог броја наших ученика, књижевника и публициста. Споменули смо већ дело историчара Др. Мих. Гавриловића: „Милош Обреновић“. Да поближе упознамо прилике овог доба треба да се осим овог дела упознамо и с делом Бартоломеа Куниберта „Српски устанак“; књигом Лазара Арсенијевића-Баталке „Историја српског устанка“; Леополда Ранкеа „Србија и Турска у деветнаестом веку“; делом Стојана Новаковића „Васкрс државе српске“; делом Тихомира Ђорђевића „Из Србије кнеза Милоша“; Станоја Станојевића „Историја српског народа“; Др. Влад. Ђоровића „Историја Југославије“; Слободана Јовановића „Уставобранитељи“, којим смо се и ми служили.

Занимљив покушај синтетичке обраде прилика овог доба на основу досад издате литературе и нове архивске грађе сачињава дело младог београдског писца Мих. Петровића: „Београд пре сто година“. Књига је издата 1930 године, дакле приликом стогодишњице од издања хатишерифа. Тим је ознаменован овај велики датум новије историје Београда, који, као и 1806 година, претставља резултат великих напора старијих генерација за слободу и напредак наше државе и старог Београда, који је хитао новим путевима.

БЕОГРАД НА ПУТУ ВЕЛИКИХ ГРАДОВА

Огроман материјал обухваћен нашом темом, поделићемо у три дела. Први део мора, барем у врло збијеном облику, приказати оне моменте који се односе на историју градова: одлучне чиниоце у њиховом постанку и развоју — природни процес и човечју вољу — и напослетку: план и изглед старих градова. Други и трећи део обухватају: процес развоја градова, градски живот, његове тамне и светле стране, улога коју градови играју у друштвеној патологији: пороцима, злочину, сиромаштву, душевним оболењима; утицај градова на развој човекове личности уопште и општи културни прогрес и развиће.

Проучавајући најстарију историју Београда, приказали смо појаве првих градова, њихове облике и разлоге постанка. У вези с даљим проучавањем Београда а пошто је деветнаести век — век великих градова, и како се у овом веку и Београд почео развијати у том смеру, морамо се на овом месту мало опширније зауставити на појму модерних градова уопште, на појму градског становништва, градског живота, на новој и особито занимљивој и значајној науци, која је позната под именом: градска социологија.

Видели смо, да градови спадају у најстарија људска дела, да су у извесним културама старији од вештине писања, да су Бабилонија, Египат и Крит били на широко урбанизовани 5.000 година пре хришћанске ере, да је стара Маја-култура у Средњој Америци почивала на моћној заједници држава — градова.

Јасно је, да је нагон и разум увек морао упућивати људе, да за заштиту од природних непогода и дивљих звери, и за бољу угодност траже и подижу погодна заклоништа, и

да хи је социјални инстинкт упућивао на живот у заједници. Већ су стари Грци говорили, да је човек „дзон политикон“, што значи „друштвено биће“. На питање: зашто су људи, подижући своја насеља, створили баш градове — и наше лично расуђивање, и наука, упућују нас на неколико одлучних чинилаца у стварању градова. Међу тим разлозима као главни истичу се: потреба што веће заштите и одбране настањених народа против номадских племена, која су са завишћу гледала на њихово благостање; верски momenti, који су нарочиту улогу играли у оснивању старих египатских и Маја-градова; потреба измене добара, трговина, чији трагови иду у најстарије доба људског постојања; потреба оснивања и подизања административних средишта; све већи развој културе, који је био нарочито изазван потребом подизања градова. Један учени амерички професор, Најлс Карпентер, који се много бавио свим овим питањима, лепо вели, да су се градови увек подизали тамо, где су људи постигли довољно техничког знања, имали смисла за друштвену организацију и заједнички живот ради: одбране, штовања богова и трговине.

Уз појам градова обично се веже и појам урбанизма, појам урбанистичке цивилизације. Но градови могу да постоје и постојали су и у претежно сеоском друштву. **О урбанистичкој цивилизацији може се само онда говорити, ако градови господаре друштвом, ако градови претстављају средишта којима тежи читав политички, социјални и културни живот земље.** Као места појаве најстаријих урбанистичких друштава, како смо видели, означају се: долине река Нила, Тигриса и Еуфрата, затим Крета и Централна Америка (држава Маја). Као и фактори који одлучују о постанку градова уопште, исто је тако значајно и важно питање, *који momenti одлучују, да се град подигне баш на одређеном месту, и, да ли је могућ апсолутан напредак градова, или је он увек релативног карактера и везан на моменте, који су довели до њиковог оснивања на одређеном простору.*

У урбанистичкој науци позната је деоба градова на градове који су настали као резултат природног процеса, и на градове који су настали на основу човечје воље (према згодној немачкој терминологији: „gewordene“ и „gegründete Städte“). Но ма колико да је човечја воља одлучујућа, ипак

она и код оснивања сасвим нових градова мора узимати у обзир и оне моменте, који су од утицаја за постанак градова природним процесам, те су због тога од одлучујућег утицаја за градове уопште. Иначе би градови били мртворођенчад, или творевине осуђене на пропаст. Град није апсолутна целина, која може да живи сама по себи. Он је организам који за свој живот, као и сваки други живи организам, тражи извесне услове. Ти услови, који су потребни за живот градова, без којих им нема опстанка, *одлучују њиховим положајем на извесном месту*. Као одлучујући чинилац у одређивању положаја града, истиче се природна утврђеност места, која олакшава одбрану. Такви су нарочито градови, који су у ранија доба подигнути на бреговима или на острвима, или иначе другим местима, мање више опкољена водом или другим природним препонама, те им је на тај начин отежан приступ. Даље, нарочито у новије време, истичу се економски, културни и политички чиниоци. Од економских чинилаца нарочито се истиче повољан положај места за трговину, било да се место налази на раскушћу великих трговачких путева, било на тачци где се мења начин путовања, или где се пут завршава. Наравно, да уз све ове разлоге могу играти значајну улогу и саме климатске прилике, као и нарочита својства земљишта. И у старијој и у млађој историји градова има много примера, који доказују узрочну везу између својстава и особина места и градова, примера, који нам показују, да нестају, пропадају или потпуно изумиру и сами градови, ако се изгуби или промени природа и карактер места на ком су градови подигнути.

Природа градова, као живих организама, условљује унапред и њихову сталну измену. Иако није могуће провести потпуну сличност, ипак и градови, као и жива бића, имају доба детињства, младости, старости и смрти, која су условљена моментима, који одлучују, да се на неком месту град подигне. Спољашњи изглед градова подлеже сталним променама. Није ни могуће, ни потребно спречити градове у току њиховог развика, али се никако нови делови града не смеју подизати на штету карактеристичних и значајних грађевина старијег доба. Амерички професор *Најлс Карпентер* говори о начину и правцима како се шире градови и заузимају све нове и нове површине, вели: „Не мењају се само они градови, који су изгубили своју животну снагу, као што

су: Ротенбург, Бриц, Каркасон — али то су мртви градови. Градови расту и шире се попут дрвећа. Они додају све нове и нове делове урбанизованог земљишта првобитној градској основи, градском срцу, где се најпре зачео живот. А ако друге силе не сметају, онда град — *развијајући се према трговачким артеријама, које из њега извиру, — настоји, да створи циркуларни или симетрични круг градског насеља*". И развиће и облик градова, најзгодније се може пратити упоређујући старије и новије градске планове, који у овом смислу претстављају незаменљив и нарочито драгоцен материјал. Простор, што га заузимају градови у свом развоју не стоји увек у тачном односу са самим бројем градског становништва. По подручју, највећи град на свету је Лос Анђелес иако по броју становника и међу градовима Сједињених Држава стоји тек на 25-ом месту. У Европи територијално је највећи — Берлин. У овом погледу је занимљиво упоређење између Париза и Будим-Пеште. Са својих 2,871.429 становника, Париз заузима површину од 7.802 хектара; Будим-Пешта, чији укупни број становника износи 964.386, обухвата површину од 19.444 хектара, дакле скоро три пута већу од површине Париза!....

Пораст града је од значајног улива на читав социјални градски живот, на живот његових становника, али је од огромног значаја и последица и по сам град у ком се све јаче осећа потреба да се изграђивање врши по неком унапред тачно утврђеном плану, који ће његово развијање упутити што бољим смером. Ту се намеће врло велики број ванредно сложених проблема, чије правилно решавање тражи огромно и свестрано знање и то не само на пољу технике, него и на пољу уметности и историје, како то на особит начин доказује један савремени талијански стручњак, Густаво Ђиованони, у свом признатом и оцењеном делу „Vecchie città ed edilizzia nuova” (Стари градови и нова политика). Ђиованони наводи и један цитат из дела чувеног градитеља новог Париза, барона Хосмана, који тражи, да лице које се бави овим питањима буде: „un administrateur doublé d'artiste, épris de toutes les grandes choses, passionné pour le beau... mais sachant par expérience que les choses secondaires ne sont pas à négliger”, дакле, администратор, који је подједно и уметник заљубљен у све што је велико, одушевљен за лепоту...

али који у исто време зна из искуства, да се не смеју занемаривати ни споредне ствари.

Град, као и човек, развија се само онда нормално, ако се чува његова индивидуалност, ако се одржава непрекидност у развоју. Код проширења, или модернизовања града, код израде нових градских планова, увек постоји опасност да нови неимари не учине нешто што ће бити на штету старе лепоте града, појединих његових историјских, уметничких или архитектонских споменика. Да се то не би догодило потребна је широко развијена свест свих грађана, угледних људи, уметника, историка..... Писац, кога смо споменули, наводи у овом погледу читав низ врло занимљивих примера. Обновљајући стари Рим, папа Сикст V трасирао је улице „дуге и праве, као што је била упорна његова воља.“ У овом послу папина воља ударила је о знаменити стари Колосеум. Било је наређено, да се Колосеум одмах сруши да даде места једној новој улици. Колосеум је био спасен једино благодарешћу енергичном заузимању папиног кардинала Санторија, који је у одбрану историјског споменика на своју страну придобио и друге кардинале.... Да није било великог уметника Канове и његових пријатеља, из сличних би разлога била срушена и нетрагом нестала једна стара римска палача (*palazzetto di Venezia*). Такових примера има много, али још више примера има за све оно што се срушило, а против чега нико није протествовао.... Но не само велики уметнички и историјски споменици, већ и поједине, на око незнатне зграде, у којим су се овековечиле и дошле до израза прошле епохе, морају бити поштеђене. Човек не мора бити: песник, фантаста, романтичар, па да у дивном славенском Златном Прагу осети природну везу између новог града, новог живота и читавог бесконачног низа старих улица и уличица у којима је правилна урбанистичка политика сачувала стотине и хиљаде малих грађанских кућица, које сасвим мирно и лепо стоје у складу са великим савременим грађевинама и чине утисак, као да у њима пребивају душе старих грађана и гледају са једнаком љубављу, као што је и она која их је сачувала, на нови живот, на нову младост, која тече старим улицама. То је слика, која делује на свакога. Ту и град носи у својој души грађане, а и грађани — град. Све је једна велика и очара-

вајућа целина, чији се утисак не заборавља и остаје трајан и после читавог низа година.

О Београду, који се толико мењао, који је толико доживео, видели смо, да би се могло писати исто толико историја, колико је било његових освајача, или у најмању руку — његових разних имена. Исто је тако сложена и велика социологија његовог градског живота. Место, на ком се налази Београд, наметало се само по себи из давнина и својим ванредним географским положајем на раскупу најглавнијих пловних путева у Европи и својим природним утврђењем и својом ванредном и ретком лепотом. И пре Келта морало је на месту данашњег Београда постојати људско насеље, јер није могуће замислити у његовој близини људе, чију пажњу оно не би привукло. Па ипак, Београд својим садашњим спољашњим изгледом ни из далека не показује стародревност свог постанка. О непрекидности његова живота тешко је говорити, јер је он до најновијег доба свој живог, такорећи, сваког другог века започињао из основе. Па ипак, ако проучимо оно ванредно занимљиво мало дело Теодора Виловског: „Стари Београд“, добијамо приближно тачну слику и за најстарији његов изглед, као и за његов изглед у касније доба, кад се градска површина знатно повећала. Карактеристично је за Београд да су град и варош свагда били нераздвојни. То се јасно види и на старим његовим сликама и плановима, који су се сачували у великом броју још од XV века. И стара варош и тврђава били су опасни зидом и шанцем. *Све што је било ван зидова и шанчева, била су само предграђа, махале и села* и ако је тих предграђа било доста и ако су била од великог значаја. Веће ширење градске зоне настаје од 1830 године, а исто тако од тог доба полако се мења и поправља и стари тип зграда. *У то доба нова српска варош продрла је кроз шанац, тражећи себи одушка у западном правцу — према Савској страни*, где се око Саборне цркве створио центар, коме Виловски с пуно права придаје огромни значај у целокупној историји нашег препорода. Стари Београд, Београд који је видео сав тај велики препород, мало што заједничко има се данашњим Београдом, у ком се више не по-

знаје ни траг старих шанчева и капија. Нови план Београда замишља грандиозан град великих палата, паркова и развијеног градског саобраћаја. Ако се приликом извођења овог грандиозног плана сачува оно што је остало из доба које му је створило могућност за данашњи и будући нови велики живот, показаће се схватање и увиђавност који су потребни граду за његов правилан развитак и имају у културном и социјалном погледу неоцењив значај.

*

* * *

Градско становништво је битан елеменат свих градова. Градове подиже човек за себе, за своје становање, стварајући од њих у исто време и радионицу своје многоструке делатности. За то није ни чудо што се код изучавања градова увек највећа пажња морала посвећивати становништву, које им даје један или други облик и изглед, удара им свој посебни печат, који је више или мање типски, или сасвим посебан, оригиналан. Но, иако створени од људи за људе, градови временом постају сила за себе, од пасивне, прелазе и сами у активну улогу и врше значајан утицај на психичко и физичко формирање својих становника. За то и социологија упоредно проучава градове и градско становништво, да би извукла извесне поуздане закључке о градском животу.

Наука о социологији градског живота отвара неисцрпне видике, јер је нарочито везана за осећајни човеков живот. Човек у граду свакодневно прима масу нових утисака, који се, фотографисани у његовом памћењу, слажу један на други и стварају оно нарочито схватање, мишљење, укус, који су карактеристични за градског становника и који на сваког новог дошљака праве нарочити утисак.

Познати нам амерички професор социологије и антропологије Најлс Карпентер, спомиње, да се у Њу Јорку сваке четири минуте и шест секунди роди по једно дете, а сваки сат — узимајући за основу дванаестосатни дан —, склопи четрнаест нових бракова... Ове појаве постају разумљиве једино, кад узмемо у обзир број становника овог највећег града, не само у Америци, већ на читавом свету, број који износи 6,017.500 душа.

Видели смо, да се велики градови појављују већ у старом веку, да је Теба у 4 веку пре Христа имала 50.000 становника, Атина 150.000, Александрија у првом веку пре Христа 500.000, а Рим 900.000. Историјски процес, друштвено уређење и начин живота у средњем веку нису доприносили развићу великих градова. Број градског становништва се смањило, али оно што је остало од тих старих средњевековних градова и што се чува, као нека реликвија прошлих времена у склопу данашњих градских колоса, привлачи нарочиту пажњу у историјском проучавању градова, налазећи врло много љубитеља међу уметницима и људима, који воле старину и мистику средњевековних грађевина, улица и улицица, које су сачињавале оквир минуле епохе.

Препород и велики савремени развитак градова, започео је у другој половини XIX века и у нарочитој је вези са великим развитком машинске технике и са савременим начином производње, индустријализацијом, брзим транспортом. Ако узмемо за пример Лондон и Њу-Јорк, видићемо, од почетка прошлог века до данас, једно типично кретање градског становништва, које расте из деценије у деценију, тако да Лондон од 959.000, колико је имао 1800 године, 1900 године достиже цифру од 4,537.000, а 1927 од 4,550.000 становника; у Њу-Јорку се у истим периодима број становника кретао од 79.000 (1800) до 3,437.000 (1900) и коначно 5,924.000 (1927). Укупно је у почетку XIX века било 4 града са по једним милионом становника, а тринаест градова са 500.000 до 1,000.000 становника; данас постоји преко петнаест градова са преко 1,000.000 становника и 53 града, чији се број становника креће између 500.000 и 1,000.000. Ако узмемо само неколико примера за процентуални однос градског и сеоског становништва, онда видимо, да у Немачкој од целокупног становништва (59,856.000) — 63% живе у градовима, а тек 37% у селима; у Енглеској од целокупног становништва (35,000.000) — 78% живи у градовима, 22% у селима; у Француској од целокупног броја становништва (39,000.000) на градове отпада 47%; у Русији од целокупног броја становништва (131,299.000) на градове отпада 7%. Подаци се односе на 1920, 1921, 1923 годину.

Уз старији статистички материјал о градском становништву, нарочито је потребно скренути пажњу на најновије издање Сталног уреда интернационалног статистичког ин-

ститута у Харту: „Statistique internationale des grandes villes” из 1931 г., у ком су у цифрама изнети најзначајнији моменти, који се односе на градове и живот градског становништва. У овој великој интернационалној статистици нашли су места градови, чији број становника премашује 250.000, као и престони градови појединих држава са најмање 100.000 становника. Укупно је обрађен статистички материјал за 143 града. Ако узмемо у посматрање коначне резултате овог значајног дела, појам градова добија у нашој представи облике, који улевају према себи веће поштовање од читавог низа савремених држава. *У исто се време сама по себи истиче и намеће велика компликованост градских социјалних прилика и односа, огромна одговорност градске управе и лица која у једном или другом смеслу руководе овим великим организима.*

Обично је број становника знак према ком се одлучује да ли извесно људско насеље спада у градове. У Америци се као најнижа граница одређује број од 2.500 становника, максимално: 10.000.000. Овај усвојени знак за разликовање града од села, налази на изузетак у Русији, где је начин администрације битна ознака за разликовање градова од села.

Занимљиво и значајно питање о узајамном односу између градова и градског становништва, привлачној моћи градова на људе —, налази на своје дирљиво и сликовито тумачење у једном малом догађају, који је прибележио професор Карпентер. Пре две године нађен је на њујоршким улицама старац сав изнемогао од глади. Кад се његово здравље толико поправило, да је било могуће поставити му извесна питања, зачуђени слушаоци су дознали, да старац има могућности, да живи удобно на фарми свог сина, али да је он ту удобност и безбедност оставио, јер се зажелео видика, буке града, у ком се родио и где је проживео већи део свог живота. Старац је пристао на повратак у село тек онда, кад му је син обећао, да ће му од времена на време омогућити одлазак у град.

Свакако, да је привлачна сила села и градова међусобна, али је често моћ градова већа, нарочито обзиром на данашње прилике на селу, које градовима и у социјалном и у културном смислу дају велико преимућство. Наведени конкретни пример из живота њујоршког старца, уз који би

се могла навести читава маса сличних примера, — указује на моћ којом градови привлаче без обзира на све потешкоће и лишавање, којим је често изложен градски становник. Градски становник носи град, тако рећи, у самом себи.

Уз питања о броју градског становништва, као даље питање, које је од највећег значаја за проучавање социологије градског живота, долази питање о саставу градског становништва и о градској социалној патологији. Ту је у првом реду важан процентуалан однос између деце и одраслих, стараца, женских и мушких. Статистика свих земаља показује да у саставу градског становништва претежу људи одраслог доба, у напону радне и творачке снаге, да је процентуални број жена већи од броја мушкараца и да је број деце и стараца у градовима знатно мањи него у селима. Узроци овим појавама своде се на релативно касне бракове у градовима, рани помор и околност да се сеоски становници селе у град чим достигну доба економске и интелектуалне продуктивности.

Претежност жена у градском становништву тумачи се нарочито чињеницом, да је град за жену далеко повољнији у економском погледу од села, јер јој пружа већу могућност зараде и упослења у службама у којима се њезина радна снага више тражи од радне снаге мушкараца. Услед ове околности што је у градовима број жена већи од броја мушкараца, социолози градског живота истичу, да би онај познати израз „човек-град“, требало заменити изразом „жена-град“. Но, иако није вредно борити се за овакве ствари, свакако ће жене у будуће узимати више учешћа у административном животу градова, више суделовати у питањима при решавању правилног функционисања градског живота. То ће на сваки начин бити велика добит, јер у администрацији и градова и села постоји читав низ питања, која траже суделовање жене у већем броју и на одговорнијим местима.

Говорећи о саставу градског становништва, долазимо до једног ванредно занимљивог питања, *питања имиграције* у порасту и значају градова. — Релативно низак проценат порођаја у градовима не би никад омогућио да градови, кад би се принављали сами од себе, достигну нарочито велики број становника. По једној интересантној табlici за град Њујорк, излази, да би број становника у Њујорку — у случају, да се његово становништво рекрутовало ис-

кључиво од сопственог сувишка — од 1790 до 1920 досегао тек цифру од 90.000 а не цифри од 5.600.000, коју је у тој години стварно имао благодарећи огромном досељавању. Рачуна се, да се седам десетина петроградског становништва састоји од самих досељеника. Изражено у процентима, број урођених грађана износи у Паризу 35,4%, у Берлину 41%, у Бечу 44,7%, у Лондону 68%. Од целокупног броја радника у берлинским фабрикама само релативно незнатан број отпада на рођене Берлинце. Дакле, не само градски староседиоци, већ у првом реду досељеници свих врста претстављају онај елемент у градовима, који их је довео до њиховог данашњег огромног развића.

Проучавајући градску социјалну патологију, узима се у првом реду у обзир досељенички елемент сеоског становништва све до треће и четврте генерације, кад се завршује ток потпуног прилагођавања. Да је овако постављање питања правилно, излази већ из саме основне чињенице, да је укупни утисак градског живота на човека сасвим другојачији од живота, којим људи живе ван градова, да се сваки онај, који долази у велики град са села или из мањих градова, мора приучити на његове огромне контрасте и тако рекући имунизовати (заштитити) против извесних појава, које се јављају као пратиоци градског живота, а којима у већој мери подлежу досељеници него староседеоци. Као класичан пример обично се узимају Јевреји, који спадају међу најтипичније претставнике градског становништва, а који процентуално веома мало подлежу неповољним утицајима градског живота. Уз недостатак навике на градски живот, код нових досељеника треба нарочито узети у обзир и њихову осамљеност у градовима. Недостатак познастава, родбинских и пријатељских веза, моралне и материјалне потпоре, — често упућују досељеника на злочине, самоубиства, пијанство и сличне пороке. Дакле, кривица није у граду као таквом, него у психолошком ефекту, који он производи на досељеника и на његову социјалну неприлагођеност градском животу. Задатак је правилне градске политике, да уклони ово негативно дејство градова на његове становнике.

*

* * *

Ако размотримо све истакнуте моменте у вези с Београдом, добијамо нарочито занимљиву слику, која показује

тачност запажања науке о социологији градског живота уопште.

У првом реду намеће се питање кретања Београдског становништва. Тешко је одредити, колики је био број становника у Београду у старој келтској и римској периоди, па и кроз читав средњи век и савремено доба све до XIX века, јер не постоје поуздани статистички податци. Но јасно је, да је Београд за људе увек био важан привлачан центар, да је број његових грађана морао бити релативно велик у свим оним периодама, кад су му спољашње прилике омогућавале миран развитак, а нарочито развитак трговине, која је у Београду у таквим периодама цвала у великој мери. Као други утврђени факат истиче се да су у процентуалном размеру становника старог, као и садашњег Београда, досељеници свих друштвених класа најразличитијих народа заузимали видно место. По старом друштвеном попису Србије професора Владимира Јакшића из 1855 године, укупни број београдског становништва износио је 1854 г. — 16.733. Нови попис, који је извршен 15 априла 1929 год. означаје укупни број становника са 226.289, а попис од 1931 године дао је укупну цифру од 241.542.

Како је попис из 1929 г. разрађен по релативно малом броју материјала, а резултати пописа за 1931 год. нису уопште још разрађивани, то је немогуће, ослањајући се на поуздане статистичке податке, дати тачну слику састава београдског становништва, а нарочито показати тачан однос између урођених и досељених Београђана. Но и без ових статистичких података може се поуздано тврдити, да је проценат досељеничког елемента у Београду већи него било у ком европском граду. То доказује већ и сам пораст београдског становништва, који је у наведеном периоду од 1854 до 1929 округло износио 206.000, а од 1929 до 1931 г. 15.000. Од сувишака самог урођеног становништва, тај се огроман ског не би никад ни из далека могао постићи. Ово је свакако једна од најкарактеристичнијих појава, која има свој значај у социолошком погледу обзиром на раније истакнуте моменте о утицају великог града на досељенике са села или из мањег места. У случају Београда мора се на сваки начин провести једна исправка, јер досељенички елемент не сачињавају само сељаци, већ великим делом и трговачки и индустријски елемент, ког у Београд вуку повољни изгледи

на добит; чиновнички елеменат, који се стиче у Београду, као престоници, административном центру целе државе. У исто време не сме се изгубити из вида, да Београд све више постаје културни центар и да се у њему полако ствара мала ђачка држава, а исто тако да је он од вајкада био велико политичко средиште и коначно, што је исто тако важно и значајно, да је Београд сам по себи моћни привлачни центар за цео наш народ. Сви ти моменти, који одлучују овим важним питањем имиграције новог становништва у престоницу, постају даномице све већи и обезбеђују Београду знатан развитак, тако да ће се у скорој будућности број његова становништва удвостручити и утростручити.

Процент жена у Београду има тенденцију сталног пораста. Тај ће се процес свакако и даље наставити, јер је уз остале, изазван и моментима, које смо раније истакли, и који су уопште карактеристични за све градове: повећање запослености жена у целом низу професија, заната и служби, које град омогућује жени.

У питању патологије друштвеног живота у Београду, као једна нарочито маркантна и жалосна чињеница, истиче се просјачење и дечја „безпризорност“ (отсуство надзора и старања). Појаве, које имају свој дубок корен у социјалној структури града и које ће се поправити тек дугим и систематским радом, као и цео низ других социјалних зала, која се запајају у Београду као разне болести, лоше станбене прилике сиромашног становништва, коцкарство, алкохолизам, крађе, на што се све више скреће пажња у циљу што успешније борбе.

Иако је Београд састављен из грађана целе државе, он ипак, већ на први изглед, одаје утисак потпуне целине. Мало је где тип градског становника тако израћен као у Београду. Градови, уопште, имају особину, да се лако стварају узајамне друштвене везе. Док је на другим местима ток прилагођавања дужи, Београд нарочитом снагом потчињава себи своје грађане дајући им оно лично, што га карактерише и издваја од осталих градова. Одатле потиче, на сваки начин, и љубав Београђана према Београду, која се огледа у безброј конкретних примера, и снага којом Београд привлачи и задржава своје грађане.

*

* * *

Сад, да се мало осврнемо на питање градске културе. Гиганти и по својим размерима и по огромном броју људи, који живе у њима, градови, који тако чврсто вежу уза се људе и својим добрим и својим лошим странама, у исто време су у толикој мери моћни културни чиниоци, да проучавање процеса живота у градовима у овом правцу представља неисцрпан задатак пун интереса и занимљивости.

Узимајући појам културе као чињеницу, која постоји, намеће се као прво питање, колика је и каква улога градова у изградњи опште културе човечанства и у колико је град, као средиште, подесан за њезин развој и напредак. Одговарајући на ово питање, морамо узети у обзир и све што је раније изнето из социологије градског живота, а нарочито из историје постанка градова и одлучујућих чинилаца у њиховом постанку.

Култура, као резултат душевних и интелектуалних човекових доживљаја и напора, јавља се на свим степенима људског развика, јер су осећајни и мисаони процеси својствени и најпримитивнијем човеку. Питање облика, садржине и дубине културе је у овом случају другостепеног значаја. Главно је, да она постоји, да се њезини трагови запажају и у најранијим вековима људског постојања.

Но, у колико је питање постигнутих културних вредности споредно код установљавања њезине првобитне манифестације, њезине првобитне појаве, у толико је оно тим веће код уочавања њезиног односа у прогресу човечанства. Човечанство је могло напредовати тек кад је култура и по свом садржају и по својој вредности заузела више размере, кад се уз духовну културу, коју сусрећемо у релативно високим и ако једностраним облицима и у примитивнијим приликама, развила и висока материјална култура.

Виши облици материјалне културе, као и високо развијена душевна култура у свим правцима, стоје у нарочитој вези с појавом и развикам градова. Како прве појаве људских насеља градског облика падају још у далеко неолитско и палеолитско доба, јасно је, како је дуг и сложен пут у међусобном подупирању и развикам културе и градова. Ако погледамо у историју културе, полазећи од ових основних

теза, видимо како је развитак и пораст појединих народа везан с порастом и развићем њихових градова, како с пропашћу градова, под њиховим рушевинама пропада и култура народа.

Питање, у колико су градови подесна средишта за развиће културе, стоји у најужој вези са самим човеком, градским елементом, који ствара културна добра. Како смо већ истакли, културне вредности може стварати и потпуно осамљен човек, само што оне добијају своју пуну садржину тек кад постану опште добро, или добро ширег круга људи. Исто тако, културне вредности ствара и село, само су оне чисто специфичног карактера, показују мање богатство облика у душевној култури, а у материјалној култури тек њезине првотне облике. У будућем развићу села можда ће резултати и материјалне и душевне културе наћи већу примену, али ће град још дуго, и у далекој будућности, остати главни чинилац. Ову велико преимућство, што га имају градови као активни центри и као подесна средишта у културном развићу човечанства, треба свести на неколико чињеница. Главно место заузима само оснивање града као таквог, било да су идејом подизања града на извесном месту одлучивали моменти високе трговачке добити, религиозни, одбранбени, културни или други утицаји. Сви ови моменти делују у правцу да се при самој основи стављају на град и неки виши културни захтеви, да се он унапред, и човечјом вољом и стицајем прилика, одређује и као веће културно средиште, са већим бројем школа свих врста и типова, библиотека, музеја, цркава и позоришта, да он — пружајући већу гаранцију за успех, — прикупља у својој средини најразличитије таленте који налазе своју примену у богатству и разноликости градског живота.

Што је град старији, што је изграђенија његова културна физиономија, то је и његов утицај на изградњу човекове културне личности све већи и све индивидуалнији. Колико год је велик утисак што на човека оставља величанство природе као такве — лепота шума, језера, река, разних планинских предела и шаренило поља и ливада, — толико исто и град са богатим појавама своје синтетизоване уметности, која се огледа у лепоти и оригиналности његових грађевина, јавних споменика, — већ својим спољашњим изгледом кује и прекива човека остављајући дубоки траг на

његовој културној личности. Но још више него његов спољашњи изглед, изграђује град човека према себи преко својих многобројних културних установа, одређујући у великом броју случајева правац његова деловања и личног изграђивања према својим сопственим потребама.

Тековине људског духа наслане из века у век, културне традиције, које се предају с покољења на покољење — стварају један нарочити тип људи, који већ и несвесно носе у себи извесна културна схватања и појимања. Жена постаје нарочити чинилац, који у вишим и сталним градским слојевима постоје огледало градске културе и у исто време управља и руководи градском културом у њезиним најважнијим фазама.

Но постоји још једна околност коју смо споменули и коју не смемо заборавити. Град је место талената. Без обзира, где су угледали светло божје, град руководи талентима, он их подиже, често ствара из ничега и исто тако уништава, како их је и створио. Учењаку за његово поље деловања потребне су универзитетске катедре и лабораторије; певачу, глумцу — градска позоришта; уметнику велике градске галерије и тако редом. Потребна су издавачка предузећа, стална и повремена издања, штампа, критика, организованост, концентрација великих људских маса на релативно маленом простору, све оно, што код досадашње организације пружа град. Важност града на овом пољу постаје све већа и већа. Завладати градом у духовном погледу, значи, у исто време завладати земљом и целим светом. Име певача, уметника, учењака, који су продрли у граду, преноси се невероватном брзином у најудаљеније крајеве.

Велика узрочна веза између материјалне и духовне културе долази у градовима до свог потпуног израза. И за развитак духовне културе, и развитак материјалне културе, градови су нарочито погодна места. У градовима, у безбројним лабораторијама, учењачким и истраживачким круговима, откривају се нове чињенице и нове истине. Примењена у практичне сврхе ова открића помажу напредовање материјалне културе, која нарочито карактерише савремену периоду човекова постојања, која у исто време омогућују брзо ширење резултата духовне културе.

Како смо видели из статистичких података, велики развитак градова започиње у другој половини прошлог века —

великим ширењем градске територије и огромним порастом градског становништва. Упоредо с појавом великих градова појавила се и развила, заузимајући све веће и значајније размере, и сама наука о градовима. Проучавајући градове у свим појавама градског живота ова се наука досад највише бавила проучавањем разних економских градских проблема, организацијом и разним облицима градске администрације. Но, ипак, а нарочито преко разних специјалних урбанистичких института за проучавање целокупног сплета проблема који се односе на живот у градовима, њихов постанак и развој, — данас у науци о градовима заузимају све више места и друга питања, нарочито питања о културном значају градова и њиховим културним задацима и улогама.

*

Говорећи у овом погледу о Београду, треба у првом реду уочити чињеницу да је Београд кроз дуги низ векова носио на себи заштитни, војнички карактер града, чије је срце претстављала стара тврђава. Већи размах културног живота у Београду почиње у доба владавине деспота Стевана, који му је у овом правцу први посветио пажњу. Већ саме дивне грађевине што их је у Београду петнаестог века подигао деспот Стеван, давале су му изглед, који је снажно деловао на ученог деспотовог биографа Константина Филозофа. Но не само то. Уз лепе грађевине, удара се и основ за прву библиотеку у Београду, прикупљају се у њему учени људи, људи духа и талента. Овај процес омели су нови политички догађаји: прелаз Београда у мађарске руке, учестале турске навале и освојење под Сулејманом Величанственим. Требало је чекати неколико векова да се процес поновио настави. Но од деветнаестог века кад је настављен, па до данас, видимо за нама диван пут, ударен је основ за велики културни значај савременог Београда.

Узимајући у обзир старија дела о Београду, запажа се интересантна чињеница, да је у тим делима највише обрађивана историја и донекле историјска топографија, док су поједине манифестације београдског социјалног живота, па и питања чисто административног и финансијског карактера мање обрађена; савремени писци посвећујући све већу пажњу и овим питањима, која играју тако велику улогу у општем развоју Београда.

БЕОГРАД НА ПРЕЛОМУ

Као део опште историје народа, и историја градова је веома разноврсна. Она тражи да једнаком пажњом проучавамо војничку и политичку историју града, да проучавамо битке и ратове, мировне преговоре, мировне конференције и поједине мировне закључке, као и културну, економску и социалну историју града, која нам приказују град, као живи организам у непрестаном развићу и напретку.

Велике борбе првог и другог устанка, мировни преговори, као и одредбе хатишерифа од 1830, сачињавају главни и основни део новије војничке и политичке историје Београда. Они у исто време ударају основ његовој новијој културној, економској и социјалној историји. Већ смо раније толико пута могли да се уверимо, како су за познавање и и проучавање историје Београда од огромне важности белешке и путописи, што су нам их оставили разни писци и путници, који су имали прилике да виде Београд у његовим разним историјским периодима. Важност оваквих белешака истиче се нарочито с тога, што је историја Београда била одвећ бурна, што Београд ради тога није могао сам у себи да чува своју прошлост и своје традиције, што су ратови — уништавајући град —, уништавали у исто време и све оно што би нам данас могло послужити као путоказ за његов некадашњи изглед и некадашњи живот старих Београђана.

У почетку деветнаестог века, у доба кад су сви свесни духови у Европи јасно осећали да ће из величанствених устанака српског народа за слободу васкрснути некадашња славна српска држава, ношен овим схватањем и оваквим мислима, путовао је кроз српске земље и задржао се дуже времена у Београду млади немачки капетан Ото Пирх. Његово путовање пада у доба после Једренског мира. У књизи коју је под насловом: „Путовање по Србији” издао о свом

путовању, налазе се на првом месту описани његови утисци о Београду. Тај ће нам опис послужити, да се упознамо и с овим даровитим писцем и с Београдом тога доба.

Пирх је један од оних писаца који се у новијој историји Београда највише спомињу. Зато је и с те стране занимљиво, да се директно упознамо с његовим делом, у колико се оно односи на Београд.

Ево, како сам Пирх у уводу свога дела тумачи који су га разлози навели, да се одлучи на ово путовање, које је у тадашњим временима било скопчано са знатним тешкоћама: — „На путу за Италију, преко Угарске, дознадох у Пешти, да је закључен мир у Једрену. Жеља, коју сам одавно имао, да познам Србију, постаде сад остварљива.

Неколико расправа, њене народне песме, изазваше у мени интересовање за ту земљу. Што сам више о томе читао то ми је тим значајнији изгледао положај Србије и у политичком погледу; тим вероватнији њен будући велики утицај на послове Турске; тим ми се више чинило, да се вреди потрудити око тачнијег упознавања те земље и њезиних становника." Како видимо, Пирха су снажне побуде водиле у нашу земљу. Знао је о њој управо толико, колико је било потребно, да то код њега побуди жељу за већим и темљенијим упознавањем. Склон по својој германској природи тачном и темељном проучавању, он је, описујући Београд, дао тачну слику свега оног што је видео, а видећемо, да је имао прилике да доста види. Морам да истакнемо још једну околност која је за нас нарочито занимљива, а то је, да су сви ти старији описи о Београду писани ванредно сликовито. Читајући их, изгледа нам, да видимо тај стари Београд, видимо куће, улице, живот и људе. Чини нам се да би слободно могли саградити мале моделе појединих кућа, цркава, улица, израдити филм старог Београда, који би нас нарочито занимао, јер би настао као резултат дво-струког знања, пишчевог и нашег. Као инжењери, архитекте, уметници, општински одборници и чланови општинског суда: претседници, потпретседници, кметови — многи ће Београђани и Београђанке, из редова данашње младежи, у будућности то и покушати и са успехом провести или ће потпомоћи такве покушаје и њихово остварење. Дакле, кренимо се на пут, на пут по старом Београду из 1829 го-

дине — оне године, кад је Пирх стигао у Београд путујући преко Пеште, Суботице, Новог Сада и Земуна.

Како су се данас прошириле границе наше отаџбине, изгледају нам немогуће и потпуно несхватљиве некоје препреке, које су пре сто година онемогућавале или отежавале редован саобраћај с Београдом. Прелаз из Земуна у Београд није био тако једноставан као данас. Требало је добити нарочиту дозволу од команданта у Петроварадину. Дозволу је морао тражити свако, ко је у то време из т. зв. пречанских крајева желео прећи у Београд. Дозвола није била пука формалност. Није се добијала ни лако, ни једноставно. Аустрија, која је у то доба држала те крајеве, бојала се, да ће они, који с том дозволом пређу у Београд, тамо и остати. То не би ишло у рачун оној политици која се у то доба спроводила, а која је ишла за тим да се крајеви, који су били опустошени ратом што више населе. Ото Пирх, путник, кога ми пратимо на његовом путу, није био сумњив петроварадинском аустријском генералу и тако је без веће муке добио дозволу за прелаз у Београд.

Пут од Земуна до Београда трајао је пуна два сата. И у земунском и у београдском пристаништу видели су се најразличитији људи и типови. Поред Срба, видели су се Бугари, Бошњаци, Грци, Албанци у црвеном оделу, Турци. Путници, који су путовали у Београд званично и у жељи да посете пашу, превозили су се лађом царских, султанових тумача. Тумачи су путницима увек стајали на услузи. Имали су чин официра, носили су и официрску униформу, али су, као и они безбројни професионални тумачи што их данас сусрећемо у разним путничким агенцијама великих градова, путовали о трошку путника који се користио њиховим услугама. Улазећи у београдско пристаниште, лађа се морала кретати међу многобројним неспретним и широким турским лађама. На самом београдском пристаништу дочекивали су је и опкољавали са свих страна безбројни лађари у црвеним капама, грубим црвеним гуњићима и широким димлијама. Били су снажни, високи, али су им груди биле голе, рукави засукани, лица жута и намрштена, општи изглед сиротињски, прљав и подивљао. Стоји пред нама Београд ког је задивљен путников поглед посматрао са земунског брежуљка. Око се одмах зауставља на његовом највишем делу, на горњем граду. Стена, на којој лежи

горњи град, увукла се дубоким углом у Саву и Дунав. Наш стари познати положај! Између обале и стене налази се узан простор на ком је подигнут бедем од земље, који је већим делом порушен. На том простору, у највећем нeredу, леже стари, дотрајали топови. Све је у највећем нeredу. По положају топова, лафета, види се да све то лежи на милост божју. Како је остављено некад пре много година, тако лежи и данас. Као што је бедан изглед самог бедема, тако је и улаз безначајан. У земуници, која се налази у близини улаза, лежали су стари чувари, који су с досадом и мрко погледали на дошљаке. Од овог уласка на пристаништу, водио је стрм пут до друге капије у горњи град. Неколико корачаја с ону страну улаза, налазиле су се две зграде из доба Евгенија Савојског, кад је, како знамо, од 1717—1739, у Београду владала Аустрија. Једва се могло погодити, да су те зграде некад служиле за оружницу и магацин. Сад су стајале празне, без врата и без прозора. Ни оне нису биле ником потребне, као ни они стари напуштени топови у пристаништу.

Идући даље од ових зграда, долазило се до читавог низа зграда, које су биле саграђене у облику четвороугаоника. Везирови конаци! На нас, који познамо турски Београд из доба прве турске владе, — када се и сам велики турски архитекта Синан трудио да овом султановом граду на далеком западу да што лепши и привлачнији облик, — мистично делују већ и саме речи: „Везиров конак“. Очекујемо, да ћемо видети бар један део оног великог источњачког сјаја и раскоши што га по већ познатој асоцијацији идеја ствара у нашој уобразиљи све што стоји у вези с Истоком. Но, ево како су изгледали ти негда заиста сјајни везирски конаци. —

Двоспратне зграде ове велике грађевине биле су изграђене од плетери и блата. У архитектонском погледу у дворишту се пружала занимљива слика, коју и данас можемо видети у забаченим и већином скривеним двориштима старих зграда, које су неким случајем још преостале из турских времена. Сви су кровови напред испали, под крововима су галерије, као неки балкони, који иду дуж куће. На галерије воде широке дрвене степенице. По крововима велики број високих, шиљастих одака. Чудновата особина турских грађевина! Ако погледамо слику чувеног турског Топ Капу Се-

раја, султановог дворца у Цариграду, и ту нам пада у очи огроман број оцака. Но, ма да на овом малом детаљу можемо провести упоређење, оно даље не иде. Највећу је страсоту сачињавало само двориште. То место, које је иначе огледало целе куће, у везирском конаку било је претворено у ђубриште све могуће нечистоће. Остаци јела, црепови, прње. У ваздуху се осећао онај страшни задах трулежи који нас хвата за поздрве и чини непријатним наше сопствено дисање. Хришћани, који су улазили у ово двориште, сећали су се свих оних ужаса, који су се овде почињали. Као и стари султански дворци у Цариграду, и везирски дворци у Београду често су били позориште најстрашнијих и најкрвавијих догађаја. Ту су жртве живе набијане на колац, ту су се излагале одсечене главе појединих јунака и мученика. Место безбројних познатих и непознатих злочина једне насилне и дивље власти!

Унутрашњост везирова конака била је исто тако бедна, као и спољашњи изглед везирских зграда. Из галерије се улазило у отворено претсобље где је стајала маса турских официра с турбанима, високим капама, пиштољима за појасом и дугачким чибуцима из којих су с времена на време пуштали танке димове. Ко је желео да посети везира јављао се овим официрима, који су га онда уводили у повећу дворану из које су водила врата у везирове одаје. У везирову се одају улазило кроз једну мрачну собицу у чијој је позадини висио стари ћилим. Кад се ћилим подизао, гости су ступали пред везирово лице.

Церемоније и у највећој беди, церемоније и онда кад је све друго пропало! Не смемо се овоме чудити. Има то и своју посебну драж и лепоту. Сетимо се само коликим се пијететом у осиромашеним господским домовима чувају остаци некадашњег сјаја, старе фотеље, које су прислоњене уза зид, јер им недостаје једна нога, старе чипке, завесе, све оно што је сачињавало део некад великог и богатог инвентара. Али, колико год су наши први утисци о везировом дворцу били у супротности са сликом коју смо замисљали у нашој фантазији, везирова одаја нас је својим изгледом вратила у свет шарених снова о Истоку. Додуше, ни ту није било велике раскоши, али се у њој налазило све што карактерише и најраскошније везирске и султанске одаје. Соба је била сва у стаклу. Изгледа да Турци не могу

живети без великих и пространих видика. Из свих султанских и везирских одаја у Цариграду види се на све стране. Ми тек у најновије време уводимо овакав тип зграда. Изгледа нам, као да се налазимо у стакленој башти, која сва тоне у светлу и сунцу. Турски великодостојници, велики освајачи и ратници у рату, у миру су седели по читаве сате у овим одајама, с чибуком или наргилом у устима, и, са очима упртим у даљину, гледали околину, која се пружала пред њима. Тако су се и очи старог Хусејин-паше, који је управљао у Београду 1829 године, сваки дан одмарале на дивној слици.

Везиров дворца се налазио на најлепшем месту, које се уопште у Београду може замислити. А знамо, да је Београд град дивних панорама, град чаробних видика, који могу занети и најхладнокрвнијег човека. Зидови Хусејин-пашине собе били су прекривени белим муселином. На једном крају зида висиле су муселинске кесице. На крајевима су биле запечаћене. У њима су се налазила важна акта и посебни фермани. Поред кесица висила је мала, црвена брадва — знак везирске власти —, а преко пута — дивна сабља. Уз зидове били су поређани широки јастуци с наслоном. Читав под био је застрт једним од оних дивних ћилимова, који украшавају и турске домове и турске богомоље. Кад је Пирх ушао, седио је стари паша у углу, на једном ниском јастуку поред прозора. Био је леп старац, са дугом црном брадом. На глави је имао бео, златом проткан турбан.

Док је Пирх остао у посети код београдског паше, гости су послуживани кафом и чибуцим. И ово послуживање било је скопчано с церемонијама. Један слуга би донео метални послужавник, покривен покривачем од бруката. Други је подигао покривач и ређао порцуланске шоље у сребрне зарфове (чашице). Трећи је сипао кафу, а четврти служио с руком на прсима. Прва се шоља давала везиру. Кад су гости били послужени кафом, појавили су се чибукџије, донели чибукке, које су тако спретно постављали на земљу, да је лаким покретом руке сисак од луле долазио у уста оном, ком је чибук намењен. Како се у Пирховом друштву налазио и један аустријски официр, који је као курир путовао у Цариград, паша је зажелело, да по њему пошаље једно писмо. Тако је Пирх видео и пашиног пи-

сара, што је врло занимљиво, јер су ови стари турски писари доиста сачињавали посебну касту људи. Овог пашиног писара Пирх је нарочито добро описао. Писар се звао Ахмет. Кад је паша зажеleo да се писар појави, ударио је дланом о длан. Појавио се један слуга, а затим за тили час сам писар. На глави је имао фес, за појасом дивит у ком је на једном крају био суд са црном бојом. У једној је цеви имао *тршчана* пера. Паша му је диктирао, а он је писао држећи цедулицу на длану и дотичући се непрестано крајем својих прстију усана у знак: „Љубим оно што кажеш и задржавам у глави“. Уз то је непрестано понављао речи: „Истина је, истина“.

Паша је у свом двору у Београду, осим женских одаја, харема, имао салон и две собе. У том се простору он бавио, ту је седео, јео и спавао. Кад је јео, онда се преда њ постављала посебна мала софра. Јастуци и покривачи за поћивање, простирали су се поред његовог седишта. Описујући утиске своје посете, Пирх се нарочито зауставља на турском језику. Описује његову музикалност и посебну драж. Турски језик одиста је леп. Сладак, нежан. Нарочито је занимљиво слушати турски језик их дечијих уста. Ко се посвети проучавању Оријента, неће погрешити, ако посвети пажњу овом језику, који ће му омогућити, да се на врелу упозна с многим докуметима, који се односе и на историју Београда и на историју нашег народа.

Кад је Пирх изашао из пашине собе, дочекали су га поново турски официри, који су му на разне начине исказивали своје поштовање. Особити знак учтивости показивали су тим, што су му своје чибукe стављали на његова уста. По нашим савременим појмовима, а и у самој ствари, врло нездрава церемонија, али јој ни Пирх није могао избећи имајући у виду правило, које налаже, да се поштују обичаји сваке средине у коју човек дође и обичаји куће чије гостопримство ужива. Опростивши се с турским официрима, Пирх се упутио у стару београдску варош.

Кад је Парх путовао по Србији, Београд није лично на вароши које је он видео по другим цивилизованим земљама. Ратови, турска власт на умору, све то није много доприносило спољашњем изгледу Београда, али је и Пирх, као и други писци тога доба, био пријатно изненађен

посебним редом и чистоћом у новом, српском делу старе вароши.

Следећи Пирха, најпре долазимо у главни део вароши који се налазио испод самог града. У том делу истицала се једна главна и неколико попречних улица. То је било све. Главна је улица ишла у југозападном правцу. У продужењу ове улице, на Сави, налазила се Доња, Водена или Савска варош. И у овом делу вароши није постојала разграната мрежа улица и уличица, него само главна улица и неколико споредних. Онако као и у главном делу вароши. Између горњег града и горње вароши налазио се велики необрађен простор, отворен према северозападу. По овом простору пасли су биволи. Утврђења су обухватала горњу варош.

Са североисточне и источне стране овај део града био је опасан шанцем високим осам стопа. Ради веће безбедности шанца је био утврђен палисадама, високим дрвеним стубовима. Из горње вароши улазило се кроз утврђену капију у доњу варош. Иначе су обе вароши биле раздвојене зидом. Јужно од горње вароши, па све до Саве протезало се предграђе, познато под именом Рацка Варош. Као што су занимљиве опште Пирхове импресије о старој београдској вароши, исто је тако занимљив и његов опис појединих београдских кућа тог времена, као и опис начина живота у том старом Београду.

Наш путописац нас упозорује, да не замишљамо стару београдску варош као низ кућа из којих се после састављају поједине улице. „То је само низ ниских, дрвених дућана са крововима од шиндре, који су јако напред испали. Тек веома ретко, виђа се над кровом још по један спрат“. У тим, уско један до другог збијеним дућанима, седели су стари београдски трговци. Дућани су били препуни свакојаке робе: турске, енглеске. Све је било лепо и укусно распоређено. Осећао се дух старе трговачке вароши. Поред трговаца, у исто таквим дућанима, налазили су се занатлије. Они су радили или у дућану или на јако испалом ћепенку. И фурунција и пиљар, продавац печеног меса и рибе, износили су свој еспап на ћепенак и ту га сипављали. Иза тога, у отвореном простору, налазило се још неприправљено, свеже јело. Само су две врсте старих београдских занатлија радиле у затвореном простору: кафеџије и бербери. На прозорима њихових радњи налазила су се стакла. То

је био знак нарочитог луксуза, јер су прозори били већином облепљени хартијом. И занатлија и његови момци становали су, јели и спавали у малом простору иза дућана.

Како су разнолика и лица и типови, који су се виђали по улицама тог старог Београда. Турци, Срби и Грци. Турци су били већином пушкари, фурунције, ашчије. Наш путописац описује с ванредним даром поједине карактерне особине старих београдских трговаца и занатлија. Турци су носили на глави беле муселинске омотаче, лица су им била жута, поглед презрив и равнодушан. Као да би нам хтели рећи: све је судбина, од судбине нећеш утећи, што је коме писано — писано је. Грчки трговци су се држали ванредно услужно. Лако су се препознавали и по њиховој црвеној капици и по читавом начину опхођења. Њихове очи, пуне спекулативног духа, летеле су на све стране. Поред све уљудности, коју су исказивали својим купцима и посетиоцима, из читавог њиховог понашања избијала је нарочита гордост. Онако исто, као што су стари Римљани с поносом говорили и истицали: *Civis romanus sum* (Римски сам грађанин), тако је сваки и најмањи грчки трговац старог Београда с поносом истицао своје грчко порекло, своју припадност и везу са старим, славним грчким народом. Српске трговце карактерише Пирх овим лепим речима: „Србин у својој округлој капи, скромној ношњи, гледа у оном који улази у његову трговину у *првом реду госта, а затим купца*. Из целог његовог држања провирује весела нарав, наслеђе његовог народа.” Гостољубље, ову карактерну особину српског народа и Београђана, истиче Пирх на неколико места. То му је нарочито пало у очи и оставило дубок и трајан утисак.

Кроз свет који је ишао старим београдским улицама, великом дреком пролазили су разни продавци, нарочито симиције и алвације. Но и Пирху, као и другим путницима, упало је у очи да се у свој тој шареној маси врло ретко виде жене. Заогрнуте у своје беле огртаче, Туркиње су пролазиле полако, шуњајући се. Српкиње су се појављивале сасвим изузетно.

Уз овај стари Београд, који је у главном био изграђен по турском узору, на југозападном крају главне улице у горњој вароши све се више развијао нови, српски Београд, који се потпуно разликовао од овог старог, прашњавог и

запушеног источњачког Београда. То је онај део града, који се протезао око главне цркве. Како смо споменули, на Пирха је овај градски део произвео најлепши утисак. Он с великим заносом описује његове посебне карактеристике пуне тајновитости. Тако, где је посетиочево око на први поглед видело само мале дућанчиће, скривене од погледа оног ко иде улицом, у унутрашњости каре од дућана, биле су подигнуте мале, чисте кућице са двориштима, баштом и шталом. И данас, ако се упутимо старим београдским улицама, можемо наићи на кућице, које производе исти утисак скривености и посебне грациозности.

У тим малим скривеним кућама старих српских трговаца управљале су жене. Куће су се одликовале чистоћом. Намештај је био разнолик. На истом малом простору виђала су се два стила, један немачки, или западни, други турски или источњачки. У свом опису Пирх спомиње, да је соба била намештена на европски начин: софа, ормани, огледала, столови и столице. О зиду је висело огледало и европска домаћинина одела: хаљине, шешери, капе. Друга соба је била уређена у турском стилу. Без намештаја, само јастуци и ћилими. У тој соби висило је домаћинино српско одело. Блештаво и богато постављено кожом.

У кући су домаћице на себи носиле поједине делове и једне и друге ношње. Либаде постављено кожом, црвене папуче, а на глави франачки убрадач. Потпуно европско одело облачиле су старе Београђанке само онда, кад су ишле у земунску парлаторију, где су се одржавале посете. Разговор се водио на необичан начин, преко двоструке оgrade.

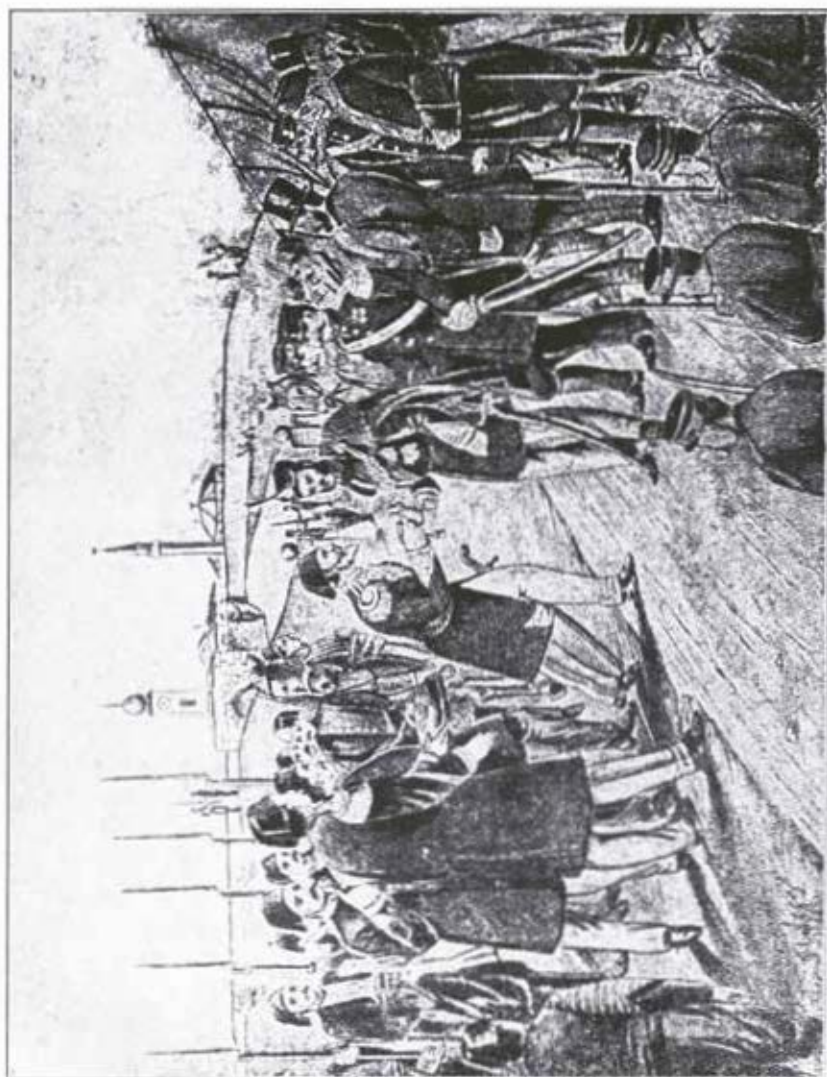
Кад је Пирх по други пут посетио београдског пашу, изненадила га је необична узбуна, звук добоша и пиштећи гласови од неколико инструмената, а уз то ужасно дерање. То је била чувена музика београдског паше!.....

Пре него што се опростимо са овим старим Београдом на прелому, цитираћемо из књиге: „Земљописаније целог света” старог београдског професора Милована Ј. Спасића оно што он каже о Београду:

„Београд, главниј и престолниј град и тврдиња целе Србије, на утоку Саве у Дунав, има прекрасно положење, које се над прекосавским и дунавским пределима узвисило. Тврдиња премда је врло јака, но ниједна у свету није више

пута разорена и освојена била него ова, због чега је данас сасвим опала. У њој седи Паша са неколико стотина Низама, и врло је нечиста. На исти је начин и источна част града турским и чивутским ђубром покривена, но је неколико џамија украшавају. Напротив тога гди Христиани обитавају, особито западна половина града, врло је чиста, и многе се куће по европејском начину непрестано зидају. Ову половину града и предграђе засад украшава врло лепа и нова црква, школска зданија, дворца Књаза и Совета, касарне, више зданија различних оделенија Правитељства, и многе чиновническе и грађанске куће. У предградијама зида се више кућа, него и у граду, и прете целу југозападну част Врачара притиснути и с Топчидером се саставити. Београд је средоточност трговине између Беча и Цариграда, и има велику Србску митницу или ђумрукану, Богословију, Лицеум, Гимназију, трговачка и грађанска училишта, друштво Српске словесности, Књигопечатњу, књигопродавнице и болницу, и око 20—25.000 об., кои знатну трговину са страним државама воде. Овди је столица Књаза, Правитељства, Митрополита и Архиепископске Консисторије. На истиј начин и Паше (турског управитеља) и Европејски Конзула”.

Спасићева књига штампана је 1848 године. Како видимо из овог кратког описа, турски део Београда остао је углавном какав је био у Пирхово доба, али је српски део све више и више напредовао и Београд приближавао општем типу великих градова, који узимају све више маха под крај деветнаестог века.

Свечана предаја градова кнезу Михајлу 1867.

БЕОГРАД 6 АПРИЛА 1867

И ако су се Турци морали иселити из Београда на основу хатишерифа који је онако свечано проглашен 1830 године, ипак су вештим маневрисањем турске владе и кршењем преузете обавезе, Турци остали не само у старом београдском граду, већ и у београдској вароши све до знамените 1867 године.

Питање, како је дошло до коначне сеобе Турака из Београда, спада међу најзанимљивија питања у читавој његовој историји. Оно је везано за бурне и крваве догађаје, који су у знатној мери повећали опште интересовање према Београду и српском народу. Ти догађаји који нам изгледају ванредно далеки, још су се живо задржали у успомени многих старијих београдских грађана. Поједини писци, историци и књижевници, који су описивали ове догађаје, као њихови очевици и савременици, живе и данас. Неки су били ђаци основних школа, неки су већ били у гимназијама, а неки на студијама на Великој Школи у Београду, или у иностранству.

Описујући догађаје који су после толике муке и борбе коначно довели до исељења Турака и потпуног господства српског народа над српским варошима и градовима, спомењућемо један занимљив догађај из живота тадашњих београдских гимназијалаца старе теразијске гимназије, што га је према својим ђачким успоменама описао историк деветнаестог века Живан Живановић, унук једног од познатих усташа из доба другог устанка.

Од хатишерифа до 1867 године изменила су се три владара. У то доба пада прва и друга влада кнеза Милоша, влада кнез Милана, прва влада кнеза Михајла, влада кнеза Александра Карађорђевића и друга влада кнеза Михајла. Кнез Милош владао је укупно двадесет и шест година. Прва му је влада трајала од 1815 до 1839, до Устава, кога

је октронисала Порта у виду хатишерифа 1838 године. Овај Устав није одговарао схватању и жељама кнеза Милоша и зато се исте године одрекао престола у корист свог сина Милана. Кнез Милош поново је дошао на владу 1858 године. Умро је као српски кнез 14 септембра 1860 у Топчидеру. Како је кнез Милан умро убрзо после ступања на престо, дошао је на владу кнез Михајло, млађи син кнеза Милоша, коме је било суђено, да за време своје друге владавине од последњег турског паше у Београду преузме кључеве старог београдског града. После трагичне и страшне Карађорђевог смрти у Тополи 1819, његов син Александар Карађорђевић први је српски владар из владајућег дома Карађорђевића. Његова влада, која је културно унапредила Србију, трајала је од 1842 до 1858. Он се родио у Тополи 29 септембра 1806, а умро у Темишвару 22 априла 1885.

Значај свих ових владара, почињући од Врховног војска Карађорђа, нарочито се истиче и у нашој општој историји и у историји Београда. Њихов живот уско је преплетан са животом самог српског народа и са животом Београда. То је доба изграђивања наше васкрснуле државе, кад се и од владаоца и од народа тражио највећи напор, доба које може лако довести до разлике схватања и гледишта, које морамо проучавати с много озбиљне спремности и марљивости. Београд је већ после ослобођења 1806 године постао главни град, политички и културни центар државе. У Београд је пренет Савет, основана је знаменита стара Велика школа, и друге просветне и културне установе.

После несрећне 1813 године у Београду је поново засео турски паша. Иако је кнез Милош после другог српског устанка за своју престоницу изабрао Крагујевац, ипак Београд и у то доба није изгубио свој значај из првог устанка, јер је насељаване Срба у Београду у великом броју поново отпочело 1815. Кнез Александар Карађорђевић, идући за великим примером свог оца, 1842 подигао је Београд на степен престонице. Набрајајући у претходној причи све оне различите разлоге, који помажу градовима у њиховом развоју, навели смо, како у развоју градова игра значајну улогу чињеница, да је град политички или културни центар извесне земље. Ово поновно подизање Београда на степен политичког и културног центра наше државе у великој је мери допринело његовом даљем развију. Само што

у то доба у Београду још увек видимо чудновату појаву, да у српској престоници поред српске владе, поред српског кнеза, постоји и турска власт која је оличена у београдском паши, који борави у старом београдском граду. Град и варош постале су две посебне територије, свака са својом јурисдикацијом, свака са својим посебним правима. Иако су се у доба читања хатишерифа од 1830 године Турци љубили са Србима и молили да им опросте старе увреде, које су нанели српском народу, ипак су се они у свом понашању постепено поново осилили. Није било тешко схватити, да ово неприродно и ненормално стање неће моћи дуго трајати, да ће се турска власт морати уклонити из српског Београда.

Да пређемо на опис догађаја, који су довели до знамените 1867 године!

Како смо видели, у тринаестом члану хатишерифа из 1830 године било је одређено, да ће се Турци морати иселити из српских вароши у року од годину дана. Оклевање Порте, да ову наредбу изврши, и настојање, да је потпуно изигра, било је предмет сталне борбе између српске и турске дипломатије. Ова борба добила је нарочито заострен карактер у доба кнеза Михајла и то највише 1861 године, кад је донет закон о устројству сталне српске војске. Србија је и до овог времена имала своју војску, али је она тек овим законом устројена по свим савременим прописима. Турска, која је нарочито желела да држи српску кнежевину у стању потчињености, узбунила се, кад је донет овај закон. У питање су се умешали и претставници разних европских сила и тако се у Цариграду поново развила дипломатска борба око српског питања. Срби су тражили да Порта пошаље свог претставника, како би могло отпочети иселјавање Турака из српских градова. Тако је у свим правцима дошло до велике борбе и напетости. Иако су Турци настојали да прикрију право стање ствари, наскоро се десио један догађај који је јасно показао сву тежину ситуације. У догађај је уплетена и прича о једном дечку, који је отад постао симболично оличење борбе за ослобођење Београда. И ако историјска истраживања показују, да се догађај нешто друкчије одиграо, ипак ћемо се задржати на причи о дечаку.

Према причи, у недељу 3 јуна 1862, један београдски дечак дошао је на Чукур-чесму, да у крчаг наточи воде. Чесма се налазила у турском крају, на раскршћу између данашње — Господар-Јевремове и Добрачине улице. Код чесме су се налазили и турски војници. Они запрете дечаку, да не сме узимати воду, стану се с њим свађати, разбију му крчаг и напоследку га убију. Кад се то десило, драгоман српске полиције, с једним официром и два жандарма, отрчи на лице места. Пролазећи поред турских полицајаца, драгоман их укори што су убили невиног српског дечака. На то Турци место сваког одговора оспу ватру, убију и драгомана и тешко ране српског официра.

Овај догађај био је знак за општу узбуну. На све стране по улицама Београда започела је борба која се водила целе ноћи. Те су исте вечери порушене и Варошка и Савска капија.

Вест о српско-турској борби пронела се муњевитом брзином по читавом Београду. Настала је узбуна и у српском министарству и у страним конзулатима. Кнез Михајло није се налазио у Београду. Требало је стишавати борбу да не би дошло до најгорих последица, које су се код онако разбукталих страсти лако могле предвидети. Тек пред зору успели су консули и Гарашанин, тадашњи министар спољних послова, да посредују на обе стране и да зауставе борбу. Гарашанин и мухафис београдског града потписали су конвенцију, у којој је било уговорено, да се са свих капија које нису биле уништене турски стражари повуку у град, а исто тако, да се и целокупно турско варошко становништво повуче у град. Српска власт предузела је одговорност за безбедност турске имовине која је остала у вароши.

И ако је по конвенцији пуцање морало престати и с једне и с друге стране, ипак су Турци-ерлије још увек пуцали из својих кућа. Тек око четири сата после подне повратио се потпун ред који се одржао целу ноћ. Сутрадан, 5 јуна, чула се по која пушка из града. Српска власт — надајући се, да ће то помоћи смирењу духова, — бодрила је варошане и говорила им да отворе чаршију. Међутим, београдски паша пошаље свог човека Гарашанину и страним конзулима позивајући их на договор. Кад су се они искупили у српској полицији у намери да пођу у град, кренуо

је сировод убијеног драгомана и жандармеријског официра. Изненада у истом часу пронели су се узрујани гласови:

„Турци излазе из града“.....

Још те речи нису биле ни изговорене, кад наједанпут Турци оспу страшну ватру из града на варош. Најпре из пушака, а онда из топова. Четири и по сата просипана је ватра на варош. Срби Београђани били су у први час запрепашћени. Нико није могао претпоставити да ће Турци погазити уговор, који је био склопљен и потписан и којим је било уговорено, да ће пуцање престати и с једне и с друге стране. Место правичног извиђања, Ашир-паша је бомбардовао незаштићену варош! О каквом даљем преговарању, није више могло бити ни речи.

Глас о бомбардовању Београда стигао је у Цариград тек у вече. Увиђајући сву незгоду ових догађаја, Porta одмах одлучи, да предузме оно што је било најједноставније и што је по њезином мишљењу ипак могло умирити претставнике великих сила, којима су се Срби обратили. Збаци Ашир-пашу и на његово место постави Ахмед Вефикефендију. У исто време пошаље и свог комесара Али-беја, који је имао предузети исељавање Турака настањених изван градова.

Кад је за бомбардовање Београда дознао кнез Михајло, дојурио је одмах у Београд. То је било у ноћи између 5 и 6 јуна. Кнез добије неграничену власт. Над Београдом и целом околином буде проглашено ратно стање.

Кад је свануло јутро, у Београду је већ било окупљено око 20.000 људи. Они, који су били мање вешти оружју, отпуштени су, али је ипак у Београду остало 15.000 српских војника. Морало се мислити на одбрану. За један час подигнуте су на све стране барикаде. Војници, грађани, сви су радили са одушевљењем. Био је оскврнут Београд, проливена је невина српска крв.

Ове велике дане у Београду спомиње у једном од својих писама и наша позната песникња тог доба, Милица Стојадиновић Српкиња. Догађаји су се муњевитом брзином пренели у све крајеве, где је живео српски народ. Јављали су се добровољци са свих страна. И Милица Стојадиновић, која је као одушевљена патриоткиња целог свог живота сневала о успостављању старе српске славе, није могла одо-

лети срцу, да не види Београд у тим данима. Ево, шта она пише о својој посети:

„Нисам могла срцу одолети, да не видим војнике српске, и не могу вам речима преставити како ми је мило било, кад сам их видела. На свакој барикади по њих 50, у сваком видим јунаке из војевања Ђорђевог и Милошевог, тако сваком из очију говори одушевљење и жеља ударити се што пре са косовским врагом. Ја сам цео дан у Београду била, и провела сам га у обилажењу барикада и у гледању ратника. Кад сам у вече полазила, чисто би плакала, што одлазити морам”.

Бомбардовање Београда показало је целом свету, да није могуће дуже трпети насиље, које су Турци вршили у Србији заклоњени за чврсте градове. Настала је велика дипломатска борба између Срба и Турака и тек након дуготрајне борбе пристали су Турци, да градове предају на чување кнезу Михајлу. Тако и стари београдски град! Пристали су да исели из градова своју посаду, само су затражили, да се турска царска застава и даље вије поред српске заставе, која је била подигнута на месту близу пашина конака.

Текст фермана, којим су предани градови кнезу Михајлу, гласио је у преводу:

„Превод фермана Његовог Величанства Султана
Абдула Азиса

ЊЕГОВОЈ СВЕТОСТИ КЊАЗУ СРБСКОМ
МИХАИЛУ М. ОБРЕНОВИЋУ III.

Пошто овај мој високиј знак буде приспео, нека је у знању садањем србском владоцу Књазу Михаилу, како мени одвећ на срцу лежи, да се безбедност грађана и спокојство Србије, која је саставниј део моје царевине одржи и умножи; и према томе нужно је, да се градови у Србији, као: Београд, Фетислам, Смедерево и Шабац свагда у добром стању и на начин сходан за безбедност грађана обдрже; но имајући тврдо убеђење да ћеш ти и уопште цео србски народ, који је својствима верности и лојалности обдарен, ове градове по мојој жељи чувати и с њима добро управљати, Ја сам сада за сходно нашао, да се управа

означени градова теби и србској војсци повери с тим, да се одсада на бедемима и кулама њијовим поред моје царске заставе вије и србска застава. Ја сам уверен да ћеш ти и народ србски моћи достојно оценити ово решење, које је јвниј и фактичниј доказ мога благовољења и поверења према теби и народу србском, да ће влада србска подпуно и свагда испуњавати обвезаности, које она има према сизереном двору и да ћете бодро настојавати да се означени градови сачувају.

Обзнањујући ово решење, којим се управа ти градова на означениј начин теби поверава, додајем, да се има предходно изискати од моје владе саизвољење, кад би се имала предузети на њима какова преиначења.

Овај мој царски налог одпуштен је и теби дат петого дана месеца Зилхице хиљаду двеста осамдесет треће године. — Двадесет деветог марта хиљаду осам стотина шесдесет седме године”.

Да се обави предаја српских градова, морао је кнез Михајло 18 марта 1867 отпутовати у Цариград. Кнез је путовао на знаменитој лађи „Делиград”. Међу стотинама људи, који су испратили кнеза, налазио се и огромни број ђака, нарочито ђака старе „Теразијске гимназије”. Међу тим ђацима био је и мали Живан Живановић, ученик II разреда, који је доцније описао све враголије и узбуђење својих другова, и који је касније по својим успоменама из тога доба писао своју знамениту историју Србије.

Ђаци су испрва дуго махали кнезу, а кад се „Делиград” изгубио из вида, решили су, да сами одмах продру у град и да га тако освоје до кнежева повратка.

У свакој, а нарочито у старим варошима, постоје поједине зграде, улице и читави делови града, које деца нарочито воле и које их нарочито занимају. Наш стари горњи и доњи град, стара Београдска тврђава, иако су за њу везане безбројне страшне успомене, одувек је привлачила и случајне пролазнике и сталне становнике Београда. Нарочито је ова тврђава увек интересовала децу. Тако је данас, а тако је било и пре много година, у доба, кад су се одигравали догађаји о којима овде говоримо. Децу је привлачила тајанственост града, а нарочито околност, што су у

граду владали Турци о којима су они сваки дан слушали како се приповедају најстрашније ствари. „Нарочито нас је од свих грађевина у старој београдској тврђави” — забележио је стари историчар по својим ђачким успоменама — „привлачно римски бунар о ком смо чули да постоји још од памтивека и да се на његовом дну могу видети и доживети најчудноватије ствари”.

Кад су деца, према јуначки створеном плану, продрла у град, нико их није зауставио; ишли су смело, безбрижно све даље и даље. Како су одлучили, упутили су се најпре римском бунару. Пред улазом у бунар застало је неколико најплашљивијих. Почели су саветовати остале, да не силазе у бунар, јер се може десити каква незгода. На ове се савете није нико обазирао. Већина деце још се увек налазила под утиском заноса, што „Делиград” плови пут Цариграда. Неосврћући се на упозорење, почели су се спуштати по спиралним степеницама у дубину тајанственог бунара. Када су дошли на дно, није било краја њиховој радости. Дуго су у њему остали, разгледали сваки камен и стали један другом приповедати све што су знали о овој грађевини за коју се онда мислило, да су је сазидали Римљани. „Не знам” — вели историк Живановић — „колико смо остали на дну бунара, али кад смо се почели пењати на траг, нисмо никако могли наћи излаз!”.

Настала је забуна. Ишли су напред и опет се враћали на траг. Најплашљивији су почели тврдити, да су их Турци живе закопали, да више никад неће изаћи на површину. На сву срећу, још док су били у највећем страху, указао се наједанпут трачак светла. Мали су јунаци били спасени! Упутили су се у правцу светла и наскоро су се нашли у друштву својих другова, који су их чекали пред бунаром. Кад им је успео један „потхват”, одлучили су, да и даље наставе своје „освајање”. Лутали су по граду, огледали старе куле и зидине нагађајући где ће се подићи српска застава.

Већ се стало смркавати кад су се сетили, да нису у вароши већ у београдском граду, у ком су господарили Турци. Као на заповед, појурили су према главној капији, где је на стражи стајао турски војник. Деца су га већ из далека погледала у недоумици. Сад су се препали и плашљивци и јунаци. Војник — или му је било жао деце, или

је предосећао да се приближује крај турском господству — погледао их, махнуо главом и мирно пропустио. Деца су поред њега јурнула и полетела с вриском и весељем старим београдским улицама, срећна што су ипак прва „освојила” град.

Кнез Михајло са свог пута у Цариград вратио се 4 априла. По тачно одређеном програму, извршена је 6 априла 1867 на Калемегдану свечана предаја градова: Београда, Шапца, Смедерева.....

Програм је дословно гласио:

„ПРОГРАМ

церемоније, која ће се држати приликом читања царског фермана, по коме се замењују у градовима у Србији посаде турске са посадама српским. Четвртак 6. априла 1867 год.

У 10 сати један баталион турски у пуној форми са военом музиком постројиће се у две врсте на 20 до 30 корака десно од трибуне, која ће бити подигнута на Калемејдану. Један баталион србски постројиће се на исти начин с леве стране трибуне, лицем окренут турском баталиону. Официри турски од капетана до подпоручика, кои нису у строју баталионом, постројиће се не левом крилу свог баталиона, а сви официри србски, кои нису у строју, стаће у две врсте на десном крилу баталиона србског. Од ови официра одвоиће се онолико колико буде турски официра, кои нису у строју, те ће с леве стране пратити Књаза у град београдски.

Десно од Књаза стаће у једној линији митрополит, президент министерства, президент совета, министри, и страни конзули, а за овим советници и остали чиновници виши надлежатељства. Између официра турски и министра стајаће Н. Р. Паша, на челу свог генералштаба. На левој страни Књаза стајаће министар воени са своим штабом и ађутантима Његове Светлости.

Иза ови разни линија стајаће грађанство у колико то простор места дозволи, позади трибуне један ред жандарма у полукругу затвориће пролаз и оставиће

само место за коње књажеве, пашине и други виши официри одређени за спровод Његове Светлости у град, као и за кола министра и советника. Два реда шиљбока жандармериски обдржава ће слободан пролаз од 40 корака ширине од крила баталиона од градске капије.

Кад Књаз дође, трупе ће му одати почест. Ферман ће се читати на језику турском и србском. Два чиновника, кои за ово буду одређени, стајаће у униформи на подножју трибуне и попеће се на ову тек кад Књаз дође на своје место.

Кад се ферман прочита, избаци ће се са града 21 топ, па ће се после одма на граду подићи барјак турски и србски, који ће бити поздрављени опет са 21 топом. Пуцаће се из градски батерија, кое су окренуте старом крају турске вароши. За ово време ће Н. Е. Паша, праћен од свог генералштаба, предати Његовој Светлости све градове и службу у њима, и честитаће му. Затим ће Књаз прићи турском баталиону и проговориће му неколико речи. Војска ће на то узети пред прси и викати у трипут: „живио цар”.

Међутим ће се привести коњи књажеви, пашини и военог министра, а остали виши официри ићи ће сами к својим коњима.

Први ађутант и један виши турски официр, кога одреди Н. Е., ићи ће напред — на челу — и то на 20 корака пред књазом. Две линије официра, и пешаче, ићи ће равноодстојно задржавајући међу собом растојане од 40 корака. За Књазом ће ићи Н. Е. Паша и министар воени праћени од виши официра турски и србски у два реда. За овима ићи ће министри и советници на колима.

Цела пратња отићи ће у конак градски.

Баталиони заоставши на Калемејдану постројиће се затим од капије градске к вароши и то тако да образују улицу за пролазак.

Музика турска и србска отићи ће у пратњи за колима. Прва ће свирати до другог моста, одакле ће србска почети да свира.

Кад пред конак обадве музике свира ће редом неколико комада, али за неколико магновења пре из-

ласка књажевог, турска музика изићи ће из града и ићи ће да се придружи баталионима заоставшим на Калемејдану, те да тако заједно са њима поздрави Књаза при изласку.

Србска музика остаће у граду да поздрави Књаза са баталионом артилерије турске”.

У присуству српске војске и претставника великих сила задњи турски командант у Београду Али-Риза-паша предао је кнезу Михајлу кључеве старог београдског града, београдске тврђаве, а у истоме је часу над Београдом, после толиких мука, залепршала српска застава.

Овај велики датум у историји Београда описао је и наш познати књижевник Бранислав Нушић („Звезда” 10 августа 1912: „Из полупрошлости — 6 априла”) који између осталог каже: —

„Предаја је са великим свечаностима извршена на Калемејдану пре подне 6 априла, а на месту где је и данас сачувана хумка са десне стране главне стазе. На томе месту била је подигнута трибина на којој ће Књаз Михајло примити кључеве.

Већ израније отпочеле су припреме за овај велики дан. Подигнуте су биле капије на све стране Београда. Општина је подигла четири капије: једну на Сави, другу на развалинама Сава-капије, трећу на развалинама Стамбол-капије, код Позоришта, и четврту код Конака. Осим општине подигао је и болтацијски еснаф једну капију код Гушанца, на раскршћу, а магазицијски две, једну код Антулине куће и једну у Савској чаршији.

Сам чин предаје обављен је у 10 часова пре подне, али је већ пре тога силан свет прекрилио улице. Нарочито је много света дошло из Земуна, Панчева и околних села. Свет се тискао улицама, напунио прозоре а пео се и по крововима. Тада се баш градила данашња кафана „Српска Круна” и скеле су послужиле свету те су све крчале под теретом, а на бедеме градске испела се маса була из турских харема да посматра за њих тужну свечаност.

Тачно у 10 и 15 минута, појави се кнежева гарда и он лично, праћен председником министарства и целом владом, председником савета и осталим великодостојницима. У исто

време, али тако да је био већ пре кнеза на трибини, појавио се из града и паша праћен генералитетом.

Чим је Кнез стигао и попео се на трибину, заузеше сви своја места. Десно од Кнеза био је митрополит, министри, председник савета, страни консули, саветници и више чиновништво; лево — паша са генералитетом, као и наш министар војни са кнежевим и својим ађутантима”.

Живан Живановић пишући о овом догађају према својим успоменама из гимназијског доба, вели:

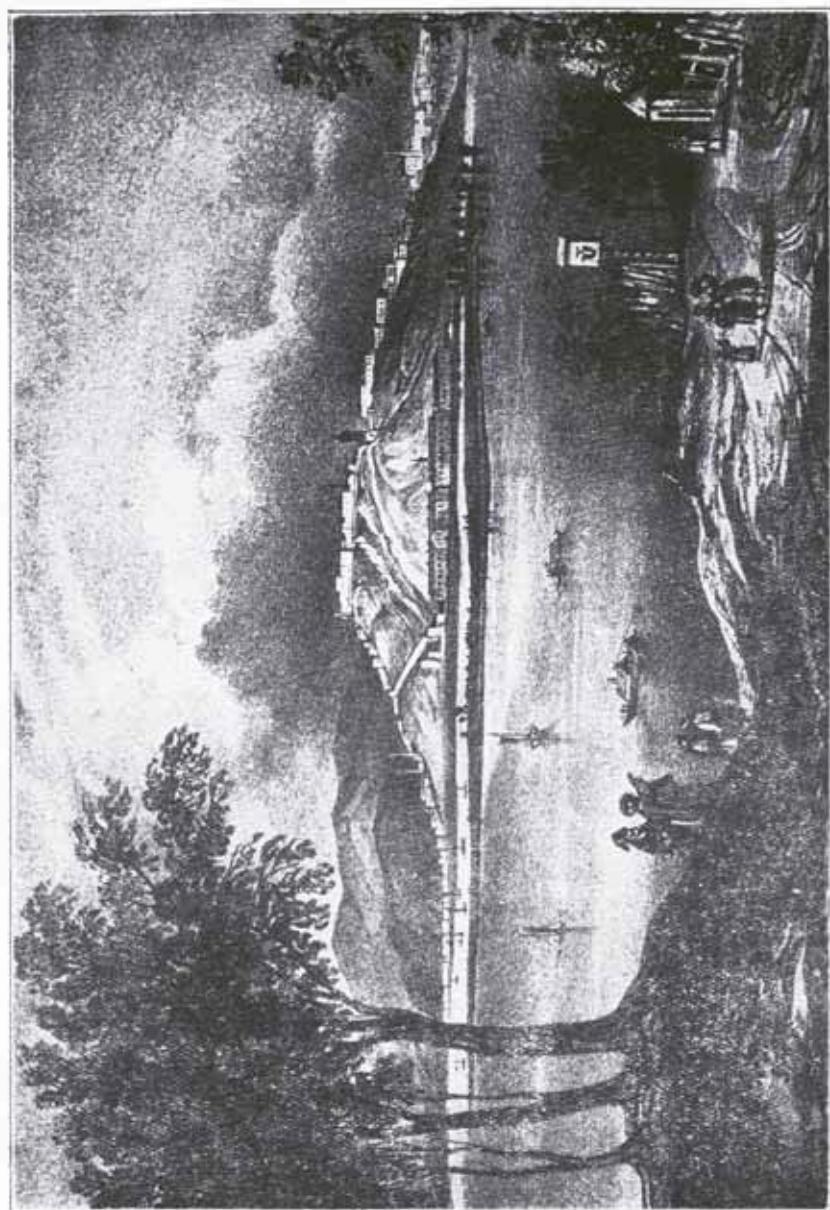
„Врхунац наше радости био је, кад се застава, поздрављена топовима, дигла у вис у граду и кад је први српски војник, на истакнутом бедему, заменио турског стражара. Усклицима није било краја”. Од свих су највише викали и поздрављали нову заставу ђаци Теразијске гимназије, који су у души били нарочито поносни, јер су сматрали да су они још пре Кнеза освојили тврђаву! Турска војска и Али-Риза паша оставили су Београд и тврђаву неколико дана после предаје града. Царска застава подизана је над Београдом још десет година. Кад су Србија и Црна Гора 20 јуна 1876 објавиле Турској рат, сасечена је „бандера” царске заставе, па се више никад није уздигла над Београдом.

У тај исти дан некадашњи гимназијалац Теразијске гимназије вратио се са својих наука у иностранству. Сећајући се догађаја из своје ране младости, отишао је одмах на лице места.

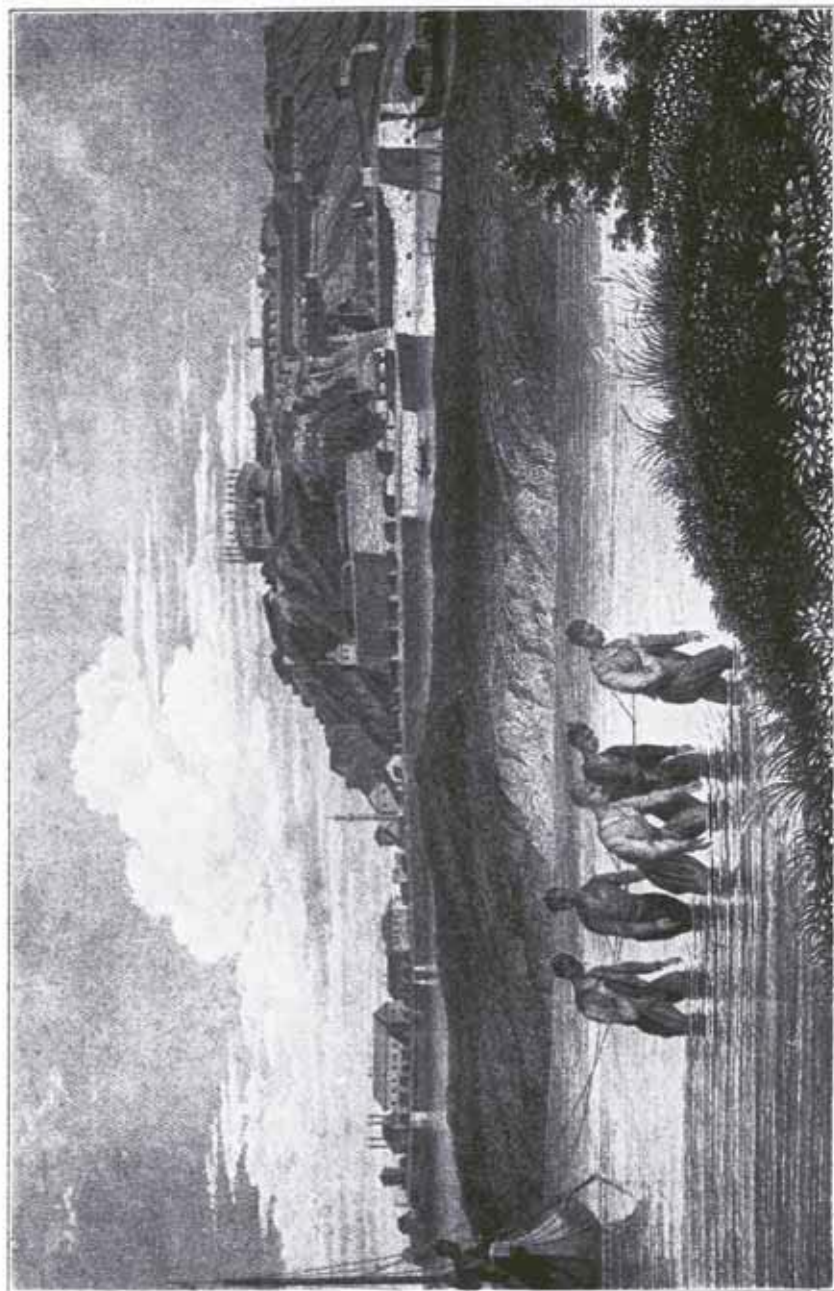
Кад је дошао у град, на месту „Царске заставе” нашао је само иверје, које је остало од бандере при отсецању Узео је неколико комада и чувао их годинама као највећу светињу. Старом, заслужном историчару пропала је ова успомена за време великог Светског рата, који је у Београду уништио не само безбројне људске животе, зграде, већ и много успомена београдских грађана.

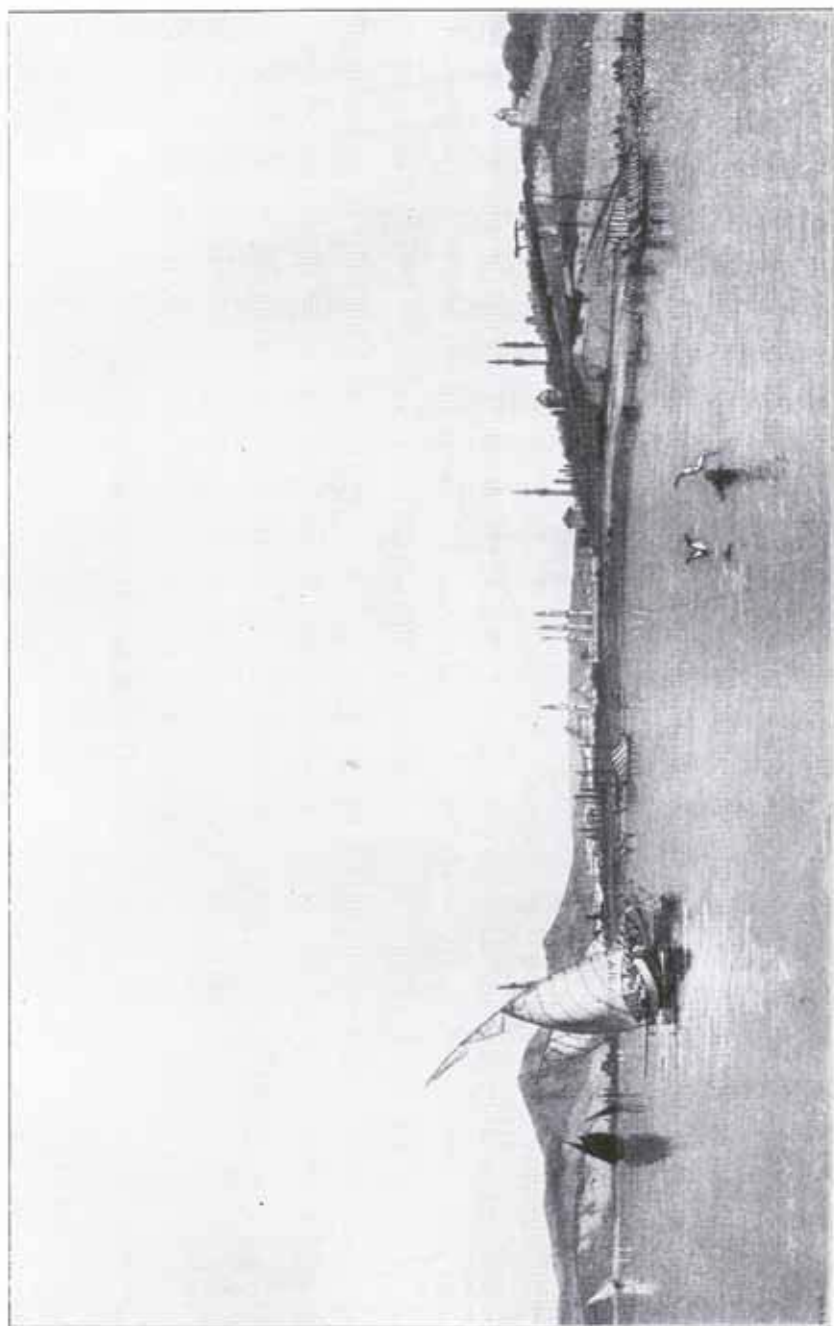
Отмено београдско друштво у XIX веку. (Цртеж Ф. Капица.)

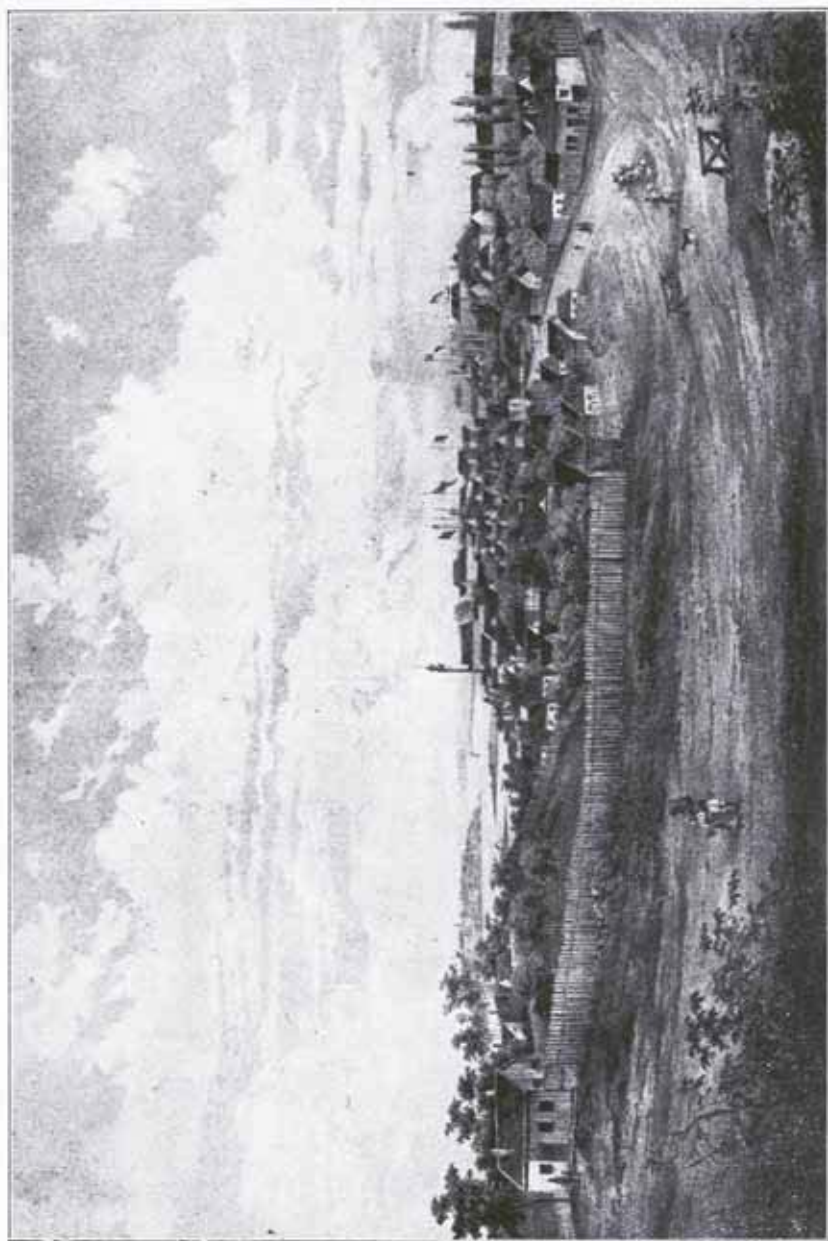
Београд у XIX веку.

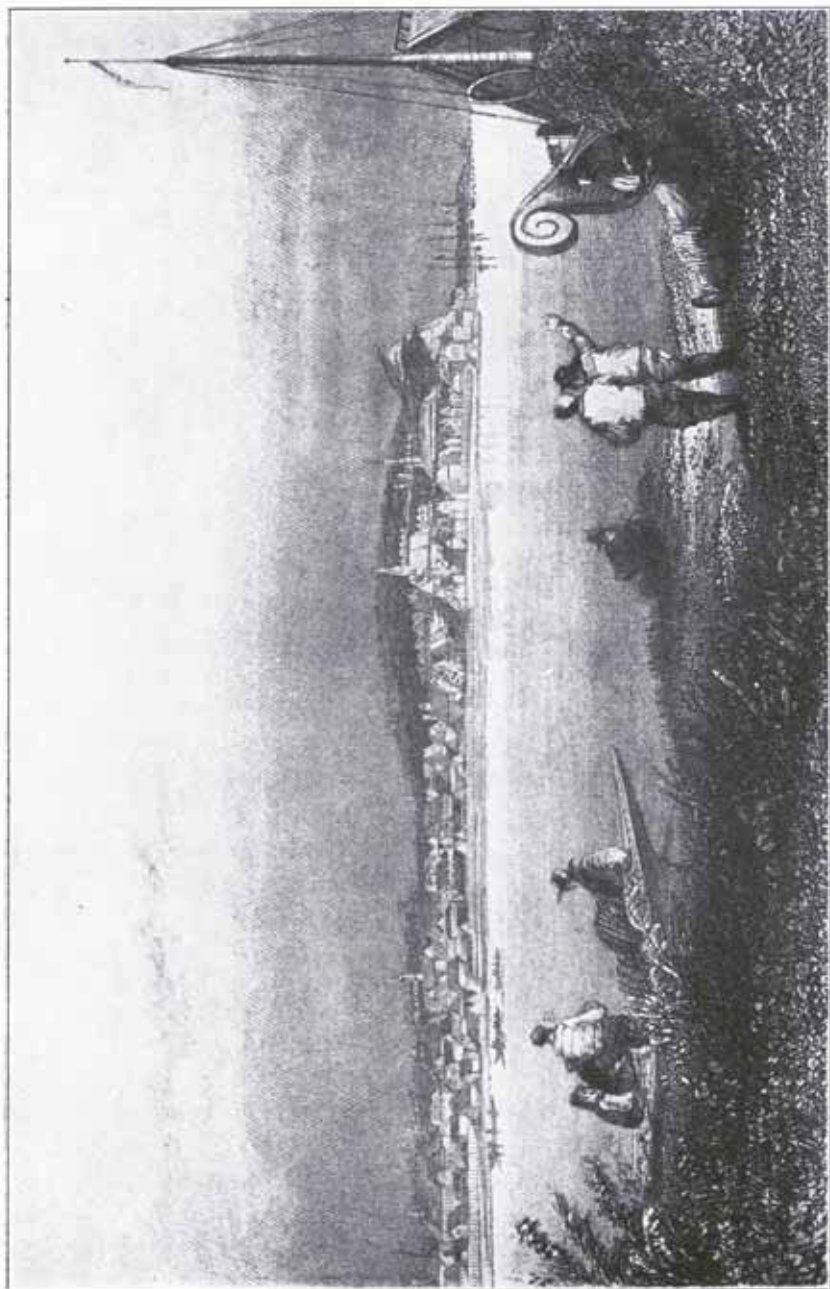
Београд у XIX веку.

Београд у XIX веку.

Београд у XIX веку.

Земун у XIX веку.

ПИСЦИ СТАРОГ БЕОГРАДА

— Ф. КАНИЦ, С. Л. ПОПОВИЋ, М. Ђ. МИЛИЋЕВИЋ —

Већ смо се досад упознали са неколико познатих и анонимних писаца старог Београда, који су нам у великој мери помогли да упознамо његов некадашњи изглед, да се поближе упознамо с великим делима његових јуначких бранилаца и освајача, животом и патњама његових некадашњих грађана. Налазећи се на овом месту, после упознавања са бурним догађајима 1862 године и свечаном 1876 годином, кад је извршена предаја градова, све се више приближујемо оној граници, кад је рат 1876 године донео потпун прелом старог живота, кад започиње нововека историја Београда у правом смислу. Растајући се на овом месту са старим Београдом, још ћемо се једанпут осврнути на његов некадашњи изглед и на његов некадашњи живот листајући занимљиве странице дела његових трију писаца тог доба: Немца Ф. Каница, старог, заслужног Београђанина Сретена Л. Поповића, и М. Ђ. Милићевића, чије успомене о Београду претстављају неисцрпно врело за његову старију и новију историју. То морамо учинити и ради пијетета према људима који су својим драгоценим белешкама показали и много љубави и много разумевања према нашем старом и према новом Београду, који се рађао пред његовим очима и налазио се у првим годинама свог великог полета, онда, кад су се они полако клонили западу свог живота.

Постоје земље и градови, села и засеоци, који нас привлаче већ самим својим именом, хармонијом, „савзвучјем“ својих слова, али, сва та места привлаче и другим својим особинама, својом лепотом, старом и великом културом, старином, великим догађајима, који су уплели њихова имена у историју човечанства. Љубав људи према појединим местима, градовима, селима, може бити ванредно велика. Човек се осећа обузет тим предметом својих мисли, даје му све

што може, све своје мисли, посвећује му сва своја осећања; он сачињава читав његов духовни и физички свет. Кад ти осећаји добију свој стварни израз, свој стварни облик, онда видимо, како ничу велика и бесмртна дела, која и у далеком потомству одржавају спомен и писцу и самом месту.

Стварни израз човекових мисли и осећаја узима најразличитије облике, који зависе од његових способности, наклоности, његова талента и правца у ком се тај таленат простире и у ком налази своје поље рада. Историја градова пружа нам и у овом правцу дивне и драгоцене примере. Колико пута видимо, да су грађани неког града све своје дали за његов напредак, да су се трудили и радили целог свог живота да у последњем завештању своје воље све стечено добро оставе граду за његов напредак. Уметници и писци посвећују им свој таленат, овековечавају поједине знамените догађаје из њихова живота, улепшавају њихов савремени изглед и тако улепшане предају потомству. Благодарни овим уметничким делима, нарочито разним писаним споменицима, ми се упознајемо с изгледом појединих градова још у најранијем детињству, упознајемо њихове улице, поједине зграде, паркове, споменике пре него што су их наше очи уопште виделе. Кад их касније доиста видимо и посетимо, осећамо, како их већ давно познајемо, како је ово што гледају очи у материјалном свету, стварна слика оног што смо већ давно раније видели у својим мислима благодарећи дивним описима, књижевним и историјским есејима, историјским белешкама, путничким успоменама, кроничарским записима.

Успомене истакнутих трију писаца у којим се спомиње име старог Београда, обухватају углавном доба између шездесетих и седамдесетих година прошлог века. Сва три писца нарочито су занимљива и значајна и с тог разлога, што са сасвим различитих полазних тачака гледају на предмет своје обраде.

Док Каниц у главном описује овај Београд, који је у то доба постојао, Поповић се више удубљује у историјске реминисценције, спомиње оно што је о старом Београду чуо од старијих, или што му је остало у памети из доба његовог детињства, а Милићевић узима средњу линију, надуго и на широко описује и оно што је сам видео и доживео у Београду, што је знао по сећању из своје младости и што су му

приповедали његови старији, или људи од којих је он нарочито прикупљао грађу за нашу новију историју и историју Београда. Његова велика дела: „Кнежевина Србија“, „Поменик“ и разне посебне студије о социјалним и културним приликама тога доба, претстављају читаве енциклопедије у којима налазимо најзанимљивији одговор на низ питања из историје Београда.

Осврћући се на биографију ових трију писаца, видимо, да је Каниц у исто време био и новинар и сликар и путописац и археолог. Родио се у Будимпешти 1829, а умро у Бечу. 1904. Путовао је веома много по најразличитијим градовима и земљама као стални сарадник Лајпцишких илустрованих новина. После Црне Горе, куд су га прилике нанеле 1858 године, дао се на проучавање северних балканских земаља које је унакрст пропутовао. Гледајући на све ствари с гледишта новинара, илустратора и археолога, он је својим описима придавао нарочиту живописаност. Кроз његове се описе провлачи златна нит бајке, фантазије, елементи, који студијама о старини дају нарочиту лепоту и привлачност.

Сретен Поповић је био човек другог типа, човек друге средине, других социјалних и културних прилика. Он је и о себи и о приликама свог времена на индиректан начин дао сјајну карактеристику у првој свешцици својих чувених „Путовања по новој Србији“. Спомињући једну стару зграду у Смедереву он овако прича: „У реченом је бившем здању моје господство у 1836 и 1837 години пунонадлежно практиканствовало; али сам и ту претрпио једну страхоту. — У једној најкрајњој соби од севера, на горњем боју, ја сам већ био у постељи са књигом или новинама у руци, не памтим. Онда су у нас већ почеле да излазе новине, и памтим, да је, што се сад каже, било на дневном реду, „шпанска револуција“, **за коју реч нисмо знали што значи.** Код нас се је знало за Ђакову, Абдулину буну, и чудили смо се, како изгледа та шпанска револуција. Знали смо за дон Карлоса, краљицу Изабелу и Ешпартера, о којим се онда много писало. Знали смо и шта је дон, јер смо отупили зубе читајући Лазе Зубана превод „О жил Блазу Сантиланцу“. Наших новости онда не беше никаквих, као по богу и данас, осим, кад би кнез Милош ишао из Крагујевца у Пожаревац да проведе ускршње празнике. Читајући, као што рекох, нешто, на један пут поче подамном кревет пуцкати а и нешто ме

од стране зида, који је био од севера, поче гуркати. Помислим, да је мој секретар поч. Булић, који је самном у једној соби живео, завукао се под кревет и хоће да ме плаши. Али не потраја ни колико сам ово казао, почеше и греде на тавану пуцати. Сетим се, шта је, и ако те призоре нисам пре доживио, али као ђак прве у Крагујевцу отворене велике школе, већ сам знао о земљотресима, облакокрушењима и т. д. На врат на нос устанем, отворим врата, протрчим кроз простран ходник, али као оно пијан, посрћући час на једну, час на другу страну. Како сам преко мердевина сишао, не знам, али памтим, да сам сишао у собу на даљњем боју, где пандури спавају. У тој соби, баш до врата, беше пун чабар с водом, а вода се по њему ускомешала и чини плус-плус. Један од пандура, спавао је, а други, Стојан, седио је између кревета и астала и нешто шио. Кад уђем, чујем, да се нешто свађају; питам их, шта им је? Стојан ће на то рећи, како му Мијалко не да мира, него га гура, те не може да шије, него све бодове промашује. Други опет изговара се и вели како њега гура руком Стојан и не да му мирно спавати. И ако сам био само практикант судски, морао сам им изрећи суд, да су обојица невини, и да је та шала учињена од земљотресанија, додава: зар не видите шта ради вода по чабру? Они кад то чуше, надру вику и јурну на поље. Било је већ доцкан, земљотрес је престао још онда, док сам ја још у соби био, само је још све ровито било и у страху ми се чинило, да ме још ноге не држе добро".

Поповић је већ као старији човек, а по савету својих пријатеља, стао писати своје успомене о Београду и о осталим градовима које је знао још из свог детињства. Успомене су обелодањене у већ споменутих књижицама: „Путовање по Новој Србији“, које су изашле у издању књижаре браће Поповић у Новом Саду 1872 године.

Обилазећи у својим старијим годинама градове које је познавао у младости, он је имао могућност, да на сваком кораку ново упоређује са старим. Свака нова кућа, свака нова улица, изазивала је у његовом сећању цео низ успомена. Писао је језиком, којим су говорили и писали људи његовог доба и времена.

Милићевић се родио у Рипњу 1831, а умро у Београду 1908. Био је учитељ, судски практикант, виши чиновник у најразличитијим министарствима, библиотекар Народне би-

блиотеке. Ванредно је волео књигу, непрестано сам даље учио и радио. Написао је веома много. У огромном низу података, што их он у својим делима даје о нашим људима и крајевима, појединим историјским догађајима, Београд заузима врло важно место. О Београду је забележио цео низ драгоцених података историографског и топографског карактера, подједнако је описивао знамените историјске догађаје који су били везани за Београд, као и велике људе, који су живели и умрели у Београду.

После ових кратких података о нашим писцима, прећи ћемо на њихове знамените описе Београда.

Као и његовог претходника Пирха, Каница је на Балкан довело уверење, да је „Источно питање”, питање пропасти и деобе турске државе, улазило у своју завршну фазу. Велики народни устанци у Србији, Босни, Црној Гори, Грчкој, Албанији, непомирљива турска политика — која је место да иде с временом, тежила да насилним мерама и бомбардовањем мирних вароши угуши народне покрете, — морали су довести до коначног расплета тешке драме, која је на Балканском Полуострву трајала неколико векова. И Каница је као и Пирха, од свих држава, које су се полако ослобођавале турског господства, у првом реду занимала и привлачила Србија. Тако је настало и његово дело: — „Serbien. — Historisch-Ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859—1868” у ком се налази посебно поглавље посвећено Београду и престоничком животу. Како Каницово путовање пада у доба бомбардовања Београда, то су ове успомене и опис и с те стране нарочито занимљиви. Он је у својим успоменама забележио и свој ванредно занимљиви разговор о бомбардовању Београда са тадашњим протестантским свештеником, пастором Келном. Из тог разговора пред нашим очима поново оживљују велики дани, чији се значај не може довољно оценити. Разматрајући Каницово дело, ми ћемо прећи преко разних података, који се односе на ранију историју старог Београда. Зауставићемо се на његовим описима старог Београда и београдског живота на оном месту, где он прелази на опис Београда, како га је видео он сам 1861 године.

У Каницово доба нема више у Београду оне некадашње архитектонске величине, која је у седамнаестом веку

зативљавала енглеског путника Брауна. Али је ипак и Београд шездесетих година прошлог века био пуи занимљивости. Нарочито су се задржали контрасти, као његова значајна особина. Описујући своју вечерњу шетњу по Калемегдану 16 септембра 1861, Каниц нас преноси у сред тих контраста, које је стварао живот турског и српског становништва:

„Рефлекс тамно црвеног светла јесењег сунца на залазу лежао је на савским пољанама, преламао се у водама, низинама на другој страни, одбијао се о богато позлаћени звоник катедрале и прозоре оближњег семинара, заустављао се исто тако на полумесецу и врховима минарета највиших београдских џамија. Прелаз између дана и ноћи свршио се ванредно брзо. Управо је избијало шест сати. На један су се мах упалила светла на најближим кућним pročелима у хришћанском делу вароши. Отуд се зачула музика и гласни узвици „живео“. Започињала је свечана прослава предвечерја рођендана кнеза главног српског града. У исто је време, према турском начину рачунања, одзвонило дванаест сати са оближњег сата на торњу у тврђави. Задњи удар звона још није био сасвим одзвонио, кад је одјекнуо један топовски хитац, који се чуо на далеко. За њим су следили други у једнаким размацама. Пуцњава, услед које је задрхтала земља под нашим ногама, објављивала је верницима годишњицу Пророковог рођења!

У исто време док су се на Великој пијаци, са скела припремљених за ватромет, палиле пирамиде, звезде, грб у част кнеза Михајла, засјале су и галерије на петнаест минарета у граду и вароши у светлу један до другог уско поређаних балона. Само им је јарко светло месечине сметало, да се њихова светлост још јаче одбија о хоризонт. Пролази српска војна музика свирајући српску народну химну. Војна музичка капела свирајући народну химну пролази кроз шире улице; дечји хор, окружен радосном масом народа, гласно пева „пјесму књаза Михајла“, мелодију кнежевине песме. На све је стране завладала радост и шала. У кафанама, у великом киоску, који је подигао неки спекулативни Перзијанац, седе Турци и хришћани. Седе пијући чај, лимунаду, шербет, пушећи из чибука и наргила, весело и пријатељски у друштву.

Поново су се чули хици из тврђаве. Мујезини и ходе позивају на молитву надглашавајући све остале звукове. Муслиманско градско становништво ишчезава. Само турске патроле у њиховим широким огртачима пролазе преко тргова и улица. Ипак радосна маса света не мисли о томе, да Турцима да повода за свађу или мешање. С обе стране поштује се празничко настројење иако се понекоји муслиман радо сећа оних лепих прошлих времена, кад се раја морала покорно приклањати пред сваком зачалмљеном главом“.

Сећајући се на овом месту догађаја, који су се десили годину дана после бомбардовања Београда, 1862 године, Каниц спомиње, како су се турска и српска полиција налазиле у непосредном суседству. Поред турске страже на градским капијама стајали су српски жандарми. Турске патроле пролазиле су градом и тражиле, да се сваки пролазник легитимише, као покорна раја Великог господара. Ко се није могао легитимисати, морао је доживети неугодност, да проведе ноћ у турском затвору. То се дешавало и странцима којима нису били познати строги турски полицијски прописи.

У часу, кад је 1862 дошло до бомбардовања Београда, Каниц се, на свом путу за Бугарску, налазио у Земуну. Тако је имао прилике да види многобројне београдске хришћане, који су бежали пред турским насиљем и да непосредно из њихових уста дозна о самом току ових крвавих догађаја. Земун је био препун бегунаца. Једва се још понегде могла наћи каква скромна собица за врло скупе новце. Сам ток крваве драме у Београду, приповедао је Каницу протестантски пастор Кели, који се са својом породицом налазио међу бегунцима. Иако нам је у главном већ познато бомбардовање Београда, ипак је врло занимљиво да се упознамо с описом ових великих догађаја, како их је забележио Каниц према речима пастора Келиа. Најжешћи се бој развијао под прозорима пасторове куће. Ево, како је пастор Кели Каницу описао бомбардовање:

„Два сата трајала је борба под прозорима парохијалне зграде против једног турског одељења, које се беше повукло у суседну џамију. Кугле су летеле у прозоре, кућа је била пуна прашине, али су Срби непрестано поново јуришали на џамију. Турци су пратили српску пуцњаву с узвици-

ма „Алах”, све док се око подне није један одважан Црногорац попео на кров суседне кафане, скочио изненада кроз кров у собу и изазвао страшну панику. У исто је време један официр, који је у кримском рату изгубио ногу, повео војску на јуриш и коначно присилио све Турке, да се у бегу повуку према тврђави. Две су лешине лежале пред вратима, неколико их је лежало у џамији. Међу њима се налазио и стари хоџа, чије смо певање с минарета тако често слушали. На једанпут слика се изменила. Пуи се месец показао у свом светлу и обасјао дугу поворку турских жена, која је излазећи полако из куће погинулог хоџе личила на неко привиђење. Биле су се искупиле у хоџиној кући. Неке су и саме учествовале у борби и пуцале са прозора. Умотане у беле велове, као поворку духова народ их је одвео у полицију држећи се потпуно мирно и уредно, што је претстављало велики контраст унутрашњем узбуђењу с којим се овај исти народ до мало час борио на живот и на смрт.

Описујући даље Београд, Каниц спомиње, како је на њ од свих архитектонских остатака велике београдске прошлости правно највећи утисак дворац „Евгенија Савојског” кога су Турци свуд унаоколо обзидали ниским, бедним кућицама. Исто се тако Каниц с носталгијом сећа високих, прекрасних чемпреса, који су се дизали по турском гробљу на Калемегдану.

Кад су се Турци према уговору морали иселити из вароши, онда је српска влада испословала одобрење, да се, ради нове регулације улица, поруше све турске богомоље које су стајале на путу регулацији. Тако су с лица земље у Београду нестале старе турске џамије чији су се витки минарети дизали високо према плавом београдском небу. С истога је разлога порушен и манастир турских дервиша у ком су дервиши славили Алаха уз звуке своје посебне музике, тако је нестало и турско гробље и већина старих турских зграда за становање.

Описујући старе турске зграде за становање, које су њихови муслимански сопственици напустили после бомбардовања Београда, Каниц каже:

„Већина турских кућа налази се у средини посебног дворишта ограђеног према улици високим зидом. На двориште воде уска кућна врата и неколико малих прозора. Али зато

с друге стране куће широка веранда води према врту, који се налази поред сваке турске куће. Овде, између сеновитих чемпреса и воћака, између винове лозе и мирисног цвећа, заштићен од сваког погледа, уживао је београдски муслиманин, у кругу своје жене и деце, у великом задовољству скромну обитељску срећу, на којој му је могао завидети многи Европљанин..... Понеке боље куће на Дорћолу употребљене су, као привремене касарне, за нову пионирску чету. Недалеко се у једној турској кући сместио неки спекулативни кафеџија — извесивши штит с натписом „Код две буде“. У светлим бојама на штиту су биле насликане две Туркиње у њиховим оделима за улицу у којима лице на нека привиђења. Тако су неколике куће старог турског Дорћола спашене од потпуне пропасти. Већина ипак пропада у лаганој борби са разорним елементима. Оне су осуђене на неизбежну пропаст и само неколике монументалне цамије и огромни вијадукти двају водовода, који доводе воду у многобројне чесме, највећи украс турске вароши, биће још неко време сведоци некад безбројних турских кућа у овом крају.”

Као и ово ишчезавање старог Београда, Каниц на исти начин описује и прве основе новог Београда. За време његовог последњег боравка у Београду извршено је теренско снимање. Видео је Јосимовићеве скице за нови генерални план Београда. У вези с овим новим планом Београда, Каниц износи и једно своје занимљиво мишљење, које се у великој мери приближује мишљењу што га је већ пре више од тридесет година о истом питању изрекао Пирх и које отад, савим самостално и независно један од другог, истичу сви познаваоци и љубитељи Београда:

„Ако решење буде имало у виду трговачке интересе Дунавo-Савске вароши, онда је сигурно, да ће се центар Београда помакнути према његовој најмлађој тераси од кречног камена и њезиним обронцима на место, где се Сава улева у Дунав. **Високо на месту пашиног конака морала би се подићи Кнежева резиденција и Акропола, а у најближој околини најотменији градски делови.** Данашње савско предграђе сачуваће и у будуће свој значај и за паробродарство и за трговину. Ниска речна обала омогућила би продужење луке према београдској дунавској страни само у оном случају, ако би се на то утрошиле огромне своте новаца. Ако се једанпут доиста сва замишљања улепшавања српске престо-

нице остваре, онда ће се она, већ и ради свог неупоредивог положаја, славно утврдити у венцу европских градова”.

Описујући нове зграде Каниц се нарочито зауставља на згради „Мајора Мише”, која је на њ направила утисак ванредно импозантне грађевине. Зграда у његовим очима изазива успомену на дивне венецијанске палаче и ако му је упало у очи, да у њезиној архитектури провејавају најразличитији стилови.

Од старих београдских зграда, Каниц се нарочито зауставља пред старом Батал-џамијом, која се налазила на месту данашњег новог парламента, која је — и по сликама судећи — била једна од најлепших грађевина турске природе. **Интересантно је запамтити, да је већ у то доба постојао план, да се ова џамија употреби за зграду нашег Народног музеја у Београду.** Каниц спомиње, да је то била идеја директора Шафарика. Да је ова идеја била остварена, у Београду би се бар у малено сачувала илузија некадашње старе вароши у којој су исток и запад, и у његовом спољашњем изгледу, налазили занимљив израз.

Као раније из Пирхових тако сад и из Каницовог описа престоничког живота, осећамо, како је у великој мери на њега утицала лепота старог грађанског живота у породици. Али је и нарочити ритам живота на тадашњим београдским улицама у великој мери деловало на Каница. Заустављајући се на старом српском обичају, свечајној прослави Славе, Каниц се на занимљив начин упушта у психолошко тумачење једне појаве, која се и данас запажа у Београду, а која се огледа у настојању београдских грађана, да чим пре озидају и стекну свој сопствени дом:

„Као у кметским кућама у Сталаћу, тако се и у Београду свечаност кућног патрона, Слава, слави, као највећа свечаност читаве породице. У својој кући Србин тражи и налази све, и отуд потиче она тежња, да се стекне властити дом, и да се том дому остане веран”.

На улицама га је највише задивила вика разних продавача, нарочито вика млекаџија, који нуде своје млеко уз гласне, отегнуте поклике: „Млека, млека, млека...” И у савременом Београду падају у очи сеоски продавци млека, жене — својом живописном сеоском ношњом, а мушкарци својим двоколицама, а често и другим оригиналним особи-

нама, које привлачно делују. Кад се у Круској улици појаве двоколице старог сеоског млекације који опслужује тај крај, отварају се као по заповести сви прозори у тој улици па макар да је још рано и да се иначе још спава. Свирајући на својој фрули свако јутро млекација ове улице најављује свој долазак и тако пред очима својих клијената у јутарњој свежини на оригиналан начин изазива слику својих драгих сеоских поља, малих сеоских кућица и сеоског живота.

Наш други писац старог Београда, Сретен Л. Поповић није као Каниц странац, већ је право београдско дете, које се родило и проживело у Београду своје прво детињство. Заљубљен у Београд од детињства, он је још тада упознао сваки његов кутак. Његов отац, стари, познати „писар Лаза“, одгојио га је причајући му славне догађаје из историје Београда. Поткрепљен овим двоструким знањем, оним што је сам видео и доживео, и оним што му је отац приповедао, Поповић је, као некад Евлија Челебија, описујући Београд у свом зрелом добу црпео из резервоара властитог знања, властитих успомена и оног што му је отац причао.

Иако у свом излагању, како и сам извињавајући се каже, није био нарочити стилиста, иако су његове успомене набациане без реда, онако, како су му кад падале на памет, иако он на једној истој страни прелази на неколико предмета, ипак има много ванредно значајних догађаја из живота старог Београда, који би остали потпуно заборављени, да их он није описао. С ове стране његове успомене су нарочито драгоцене. Али и осим тога, има и таквих места у његовим књижицама у којим се Поповић уздиже до писца чијем се ни стилу ни способности дубоког и тачног расуђивања не може учинити ни најмања замерка. Местимце његови описи имају епски карактер, теку и лију се један из другог као река, која тече сигурно пробијајући своје корито.

Поповић се родио у Београду 18 јануара 1820. У Београду је свршио основну школу, а гимназију у Крагујевцу. После овог школовања, постављен је 1836 за практиканта београдске царинарнице, а после краћег времена за практиканта смедеревског суда. После двогодишњег службовања отишао је у Беч, где је студирао две године на политехничкој школи. По повратку служио је најпре као бесплатни практикант у Књажевој канцеларији, а онда је поново

прешао у судску струку. Служио је све до 1884 године. Те је године добио пензију. Од тог доба све до своје смрти, 8 децембра 1890, стално је живео у својој кући у Београду у Цетињској улици.

Говорећи о Сретену Поповићу, ево шта о њему каже његов биограф Милићевић:

„Док је био у служби, као судија, Поповић је готово увек ишао замишљен и суморан: парнице, које му је ваљало пресуђивати, а у том пресуђивању не огрешити се ни о правду нити о земаљске законе, задавале су му голему бригу. Дошавши у стање мира, јавио се, као сасвим други човек. Разговарао се радо, шалио се, и заузимао се за све што је било за добро народу српском. Био је одушевљен за све што је српско. У дружењу био је пријатељ, који се ни златом не може мерити. Он је свом пријатељу, који је с танацком кесом почео градити кућу, сваке суботе од своје невелике уштеде доносио по фишек новаца, да плати мајсторе, и то му је спуштао у руку, да нико не види и не опази, што му је после са захвалношћу враћено.“

Из ове кратке карактеристике што је Милићевић даје о Поповићу, издвајају се три ванредно лепе особине, које нам приказују Поповића, као човека велике савести и поштења, великог патриоте и великог пријатеља. Ове га особине још више уздижу у нашим очима и ми можемо с још већим поверењем приступити излагању његових успомена у којим се оличавају и ове његове главне особине.

Поповић је започео своје дело: „Путовање по Новој Србији“ у доба великог рата за независност и ослобођење старих српских крајева. У почетку је имао намеру, да опише наше нове крајеве, које је заузела српска војска. Али је ипак и у овом делу посветио Београду прве четири књижице. На тим ћемо се књижицама зауставити и изложити њихов садржај онако како буде најзгодније.

Прво сећање Сретена Поповића на стари Београд везано је за 1837 годину, које је године, после дужег боравка у Смедереву, дошао у посету својим родитељима. Из његових описа видимо да Сретен Поповић није био баш велики јунак. Он се често плашио. Плашио се сенке од дрвећа, плашио се сенке свог коња и сваке људске прилике, само ако би се ове сенке појавиле негде у сутону на месту где је Сретен био сам. Тај његов страх често је предмет ње-

гових нарочитих описа. И овај пут, кад је путовао у Београд у посету родитељима, тешко се уплашио на путу од Ташмајдана.

Да видимо шта он пише и како описује ово своје путовање. Видећемо, да одмах спомине и свој преживљени страх:

„Кад дођем близу Београда, месец се још светљаше на небу, али је већ било свануло. Пут је водио поред гробља ташмајданског, које је било исељено из садашње Господарске улице, где је кућа г. Маринковића, покојног. Мало старије — кужно гробље било је, где је сад кућа Стане Коларчетове. Гробље баш поред самог пута, и оно ми задаваше страха. Не смем да гледам у њега, него у месечину, која нагињаше заходу. Шмркне на једанпут коњ и устукне се, а нешто као мачка, шта ли, претрча преко пута. Нигде онуда ни једне куће ни живе душе. Од куд мачке? Пођем даље, хладан ме зној проби. Изађем на садању „марвену пијаци“ код бивше Батал-џамије. *Сав онај простор био је засејан пшеницом, да се из ње једва на коњу видим.* Путић води посред жита. На средини те њиве неколико њих, који су у пшеници лежали, кад ме опазише, побегоше који на коју страну кроз пшеницу. Бежите, помислих, кад има неког, да се и од мене плаши и бежи. Ту око Батал-џамије цесаревци су при опсади Београда под Лаудоном у години 1789 септембра месеца прве редуте против града подигли. И онда је била и звала се Батал-џамија, која је тек пред пет година сасвим порушена. У раније турско време, место се околно звало: „циганска махала“. (У Београду има доста места, која су с почетка била циганска. И оно место иза метрополије звало се циганска махала. А и скадарска улица где су сада тако лепе куће. Цигани су свагда изабрали жупна места.) Овај овде простор мора да је за време римско било гробље. Кад су по овом крају почете да се боље куће зидају и дубљи темељ копају, ту су нађени они гробови, којих има у капији велике школе, стоје и сад на марвеној пијаци код кантара. За један од тих камења знам, да је нађен у земљи, где је кућа мог почившег друга Стоке Спасића.

Поменути редут биће да је на сву прилику подигнут онде, где је сад Св. Марка црква, где је гробље и под њим Ташмајдан. Ово је место најузвишеније или бар у тој висини као и град београдски. — Споменућу цркву, гробље и

Таш-мајдан, немогу прећи да и о њима што не кажем кад су и ова места од историјског значаја и спомена. Цркву св. Марка сазидао је Кнез Милош у години 1832, тако на црквеној плочи стоји писано. Али питање је зашто се даде храм цркви Св. Марко? Држим, да то није случајно, и ево зашто: Кад је књаз Милош године 1835 намеравао начинити касарну и друга зданија подићи, требало је за то места. У вароши, у шанцу и изван шанца, било је доста празних места, али касарну поставити и озидати на таквом месту, које је на мети са града топовима, то се није хтело ни смело. Требало је изабрати и место заклонито, и подаље од домања са града турских топова. Све се држало и слутило, да ће Београд кад тад бити лубардан (бомбардован), да га још једном ватра горети мора пре, нег што буде у српским рукама. Чудише се, кад се поруши стара и начини нова са торњом црква 1838-ој, тако близу домања градских топова. Чудише се и смелости књаза Михајловој, кад начине високо од три ката — боја — зданије — „Јелен“. Истина и Београђани почеше подизати нове лепе и повеће куће, али све збоше и стрепеше од топова с града. Старији, који су све зулуме турске запамтили, говорили би: „још смо турске кирајџије, зидају се куле“. Књаз Милош требао је имати регуларну војску и требао је за то имати и касарну. Пође разматрати земљиште за њу. Нађе за мунасип — прилику — да је оно место, где је сад касарна најсходније. Али ту су па и по свим оним крајевима, почевши од мале — на Сави пијаце па сокаком, који води им пијацу код „зеленог венца“, а оданде сада Призренском улицом, сав је доњи крај биле куће, воћњаци и њиве Сава-малаца или Сава-мала, која се у опису ратовања царевца око Београда звала рацко, српско предграђе, Форштат, — Васерштат звало се оно место на Сави бившег лимана и џамије. Све ово или највећу част, требало је иселити и на друго место преселити. За то се избере оно место, које се зове Палилула, и тако од веће части Сава-малаца насели се данашња Палилула. Палилулци су по већој части дошљаци из источних крајева, то се и данас познаје по убрадачима њихових жена, као и што се служе са биволима. Но било их је и из прека. И Кумодражци и Мокролужани, а од чести и Вишњичани досељени су из оних крајева после погибели на Каменици. Исто су тако насељени са Новог Пазара и Сјенице, кад се је наша војска повукла и из тих

крајева. Почив. Ђока Попадић и многи други, били су од тих дошљака. Села: Сланци, Винча, Велико Село, Миријево насељени су са дошљацима из преко. Сва се ова села разликују говором и ношњом. Чича Стојан Милић из Кумодража вели да му је отац казивао: да су се доселили од Лесковца а неко од Прокупља. У 1813 години били су у збегу преко, али су се наскоро повратили. Исељени Сава-махалци, и ако нису имали цркве, они су држали храм цркве или су бар носили крста на Св. Марка. На тај конац, они су се скупили на оном месту, где је сад названа „топцијска пијаца“, од топцијске ту сад касарне, у којој је најпре, кад је начињена, седио енглески консул, онај, у судби књаза Милоша, и што је по свој прилици у 1839 години и из Србије отићи морао, познати Хоџес.

У том су здању после разна понечитељства смештена била. На том празном плацу, баш некако на углу (рогљу) где је сада ограда од књагиње Љубичине пиваре, према бунару, који и сад постоји, према Бајлоновој, од Милосава Пазарца почетој и не дограђеној кући, били су обично вејници, ладници или сенице. Под једном од тих сеница, свршавала би се и служба или молебствија при литургији и ношењу крста. У колико се из детињства опомињем, то су биле и неке рушевине, и за њих би се онда говорило и причало, да је ту била стара црква, која је на сву прилику посвећена била св. Марку. Таквих доказа и успомена, где су негде биле цркве и црквиста, и ако цркве више не постоје или су порушене, и не зна се који јој је храм био, има по свој старој и новој Србији доста, и по томе се зна, који је храм које цркве био. Турци, и ако су цркве порушили, предање и памтење народно нису могли потрти. Оно је ишло с колена на колена.

То је од прилике, по моме малом знању, историја св. Марковске на гробљу цркве. Ја толико знадох и умедох казати, а ко зна боље нека каже. *Ја ћу се поправити, хартија је од највећег стрпљења, она трпи што се по њој напише.*

Ја знам да ће многи замерити и мом начину писања. Наслов је: „Путовање по новој Србији“, а ја дођо до Смедерева, очеша се мало Јагодине, пак се враћам и пишем о Београду и његовим старинама. Разумимо се. Ја ово путујући све даље из дугог времена, кад немамо шта друго да се разговарамо, причам мојим сапутницима и казујем им шта

је и како је негда било. Вами, који самном не путујете, стоји на вољи чути или не чути моја причања”.

Ове две-три странице одају нам у целини карактер писања Сретена Поповића. Почињући са описом страха, што га је у његовој души пробудила близина ташмајданског гробља, он се не зауставља већ иде даље и даје нам читав низ драгоцених саопштења о томе, како је око старе Баталџамије, која се налазила на месту данашњег Парламента, у оно доба расла пшеница „из које се коњ није видео” а онда се одмах присећа, како се то место звало раније „циганска мала”. Сећање на циганску малу поред Баталџамије изазива код њега сећање и на остала циганска насеља у Београду, место уз Метрополију, Скадарску улицу. Он спомине Лаудона и даје тумачење, зашто се нова црква на Таш-мајдану прозвала „црква Св. Марка” и још много штошта на што ћемо се касније вратити.

Сретенову пажњу највише привлаче тридесете године прошлог века, велике културне и социјалне разлике Београда из тога доба и седамдесетих година кад се Београд постепено све више европеизирао. Дуго у Београду није било ни свећа, а ретко је која кућа имала стакло на прозорима. Кад су подизане куће, ношен је камен на леђима, а цигле на раменима. Гвоздених лопата није било, малтер је мешан мотикама. Причајући, како су у то доба зидане зграде по Београду, Поповић нам даје ванредно занимљива саопштења о једној мери „предострожности” кнеза Милоша. Одмах у почетку подизања грађевина ударан је у земљу дирек и закивана ченгела да се обеси мајстор, ако грађевина рђаво испадне. У својим успоменама, Поповић није заборавио ни своје ђачко доба и невоље ондашњих београдских ђака. Овај део његових успомена за нас је нарочито интересантан:

— „Ми ондашњи мали ђаци да би учили писати слова” — прича Поповић — узимали смо са зове лишће и на овом смо са чудом избадали слова. Табле црне са легиштерима, по којим се рачуна, ретко је који ђак имао, а онда ускоро почео је те табле доносити и продавати трговац Мијајло Дрвењак. Ни лењира писмо имали да шпартамо прописе. Узели би какву дашчицу и с њом леиришали. Најрадије смо узајмљивали од оног, који је имао таблу те с њом шпартали. Редак је био ђак, који је имао федермесер; и за то би се говорило: „болан, он има федермесер”. И тај би обично

носио свој федермесер о врату у сашивеној од кајаса, што се данас каже футроли. Пера су нам обично учитељи зарезивали: „два нами, а трећи њему“. У доба Поповићевог детињства дечји се живот у Београду у великој мери разликовао од живота данашње деце, као што се и тадашњи Београд разликује од данашњег Београда. Пут до школе није био прост ни једноставан. Пут поред Калемегдана био је опасан, јер су се на том месту цилитали Турци; око Коларчеве куће, код бивше Стамбол-капије, био је читав рит од баруштина и трске. Из рита су излетали гладни турски пси, којих је онда било пуно у Београду, и нападали на човека, и на марву. Зими је на том месту било и курјака Недалеко од школе налазио се старински подрум. Говорило се, да се из подрума често чује коњско рзање, да то рже Шарац Краљевића Марка, ког је Марко некад држао на том месту. Ова је прича јако плашила децу. Кад су се играли у близини подрума, избегавала су, да му се не би одвећ близу примакли, да не би упала у подрум. У вези са животом деце у старом Београду морамо споменути и два тадашња дечја „душепопечитеља“, „дан-бабе“, чича Ђуру Милутиновића Ерцеговца и Стеву Тодоровића.

Име чича Ђурино везано је са старим београдским књиговесцем и књигопродавцем, Глишом Возаревићем, човеком нарочитог типа и кова. Он је желео, да у Београду што више рашири љубав према књизи. У том послу највише му је помогао чича Ђуро. Сретен Поповић нам прича, како је у доба његовог детињства свет више жудио за књигом него касније.

„Често би виђао“, — пише Поповић — „како у каквом дућану, или пред дућаном, један чита какву књигу окружен многим слушаоцима. А погледајмо како је данас. Шта већом платом и већи госа, тај мање и чита књиге. Сиромаси писари и практиканти, који не могу да излазе на крај са својом платом, они највише потпомажу књижевност. (Ниједан од саветника не купи ни моју књигу). И шта се чује непрестана вика, да се што више шири и „потпомаже просвета“, то је као и свака друга мода, која се чује само у устима леденог срца, које се с друге стране не загрева, него мрзне. Просвета се шири свестраним потпомагањем књижевности, којој се олакшава пут, да књига буде сваком приступна.“

Возаревић је поред свог заната био створио и малу књижевну радњу, отворио малу библиотеку у којој су се

пored књига могле добити на читање и новине, српске (које су излазиле у Бечу) и немачке. У тој Возаревићевој библиотеци, у његовом дућанчићу, читали су књиге и новине сви тадашњи Београђани, који су се бавили књигом, али је од свих посетилаца, како смо споменули, био најревноснији чича Ђуро Ерцеговац. Ђуро је био слеп, али је за то ипак знао све што се пише у књигама и новинама Возаревићевог дућана. Увек би се неко нашао, ко би Ђури све то прочитао, а онда би Ђура узео књиге под мишку и ишао од дућана до дућана да их продаје. Слепом Ђури ретко је ко могао одбити књигу. Ко се не би хтео претплатити или узети књигу, Ђуро би га псовао говорећи му, да шта ће његова деца од њега добро чути и научити, кад он не купује и не чита књиге.

„И тако у првом почетку нашег развића” — вели Поповић *„беше слепац, који ревносно шираше просвету и читање услуге књижевности”*. У вези с овом констатацијом примећује: — *„И данашњи писци и књижевници на сву би прилику желели имати доста слепаца, као што је био слепи Ђура, да могу своје књиге протурати. Код нас се књиге још продају не толико по књижарама, него нуткањем и салећањем”*.

Тако је велике услуге у оно доба чинио нашој младој књижевности овај слепи старац, ког је познавала читава варош, Срби и Турци подједнако. По вароши је ишао сасвим сам, без вође. Од цркве до Дорћола знао је свачији дућан. И онде, где се није нарочито заустављао, називао је Бога. Ако се у дућану није налазио господар, он је тражио, да му на његов поздрав одговоре калфе. Кад му не би одговориле на поздрав, он би опет сутрадан намерно туда прошао, залазио у дућан, притуживао се на лоше понашање калфи, који су од својих господара добијали строге укорје. Како су Ђуру сви поштовали, најлепше нам доказује један случај с неким турским дечаком, који мало што није настрадао, јер је увредио старог слепаца. Кад је Ђура једанпут прошао поред дућана, у ком је тај дечко служио, запне за узде и уларе који су висили пред дућаном и падне. Како је старац пао, пали су и извешени улари и узде. Из дућана се зачује глас шегрта, који му срдито добаца: *„Ослепио да Бог да”*. Тешко увређен Ђура се дигне и оде ништа не говорећи, али дође и сутрадан пред исти дућан. Пипајући и

сасвим полако уђе унутра, а онда, кад је сео, рече мајстору, како одсад, *да не би и по други пут ослепио*, мора добро пипати, кад пролази испред његовог дућана. Зачуђен мајстор запита, шта се догодило. Онда му Ђура исприча, како је јуче пролазио поред његовог дућана, како је запео за извешане уларе и пао и како му је из дућана шегрт срдитим гласом добацио: „Да Бог да ослепио”. Тек што је он то изрекао, загледа се Осман у своје калфе и шегрте. Кад је самим погледом препознао кривца, повикне: „Дегенек” (батине). И два калфе наједанпут скоче, донесу фалаге, стровале чирака — шегрта на земљу, умотају му ноге у фалаге и издигну табане на више. Кад су све ове припреме биле готове, устане Осман достојанствено, узме воловску жилу, и почне ударати шегрта по табанима. Кад је то разабрао чича Ђура, би му жао, скочи, баца се на дете, и тако га спасе од даљег боја. Већ из ове приче видимо, да је чича Ђура поред све строгости, ипак био добар. И ако га је дечак увредио, ипак Ђура није желео да газда дечака бије, већ да га само укори, како би се у будуће пристојније понашао.

Сад да видимо, како је слепи Ђура добио назив „душепопечитељ”, „џан-баба”. Да видимо, што нам о томе каже Сретен Поповић. Овај пасус у својој књизи Поповић почиње занимљивим описом турских џан-баба:

„И ако Турака међу нама нема више, да им што ласкам, опет морам казати, да су и београдске ерлије — грађани — били пуни такта лепе предусретљивости и поштовали су свакога, да и њих други поштују. Требало је онда бити, па видети њихову децу, како мирно из школе иду, без џаке и ларме. Та Турци су по свим малама имали своје „џамбабабе”, „душепопечитеље”, или као што оно у Римљана беху „цензори нарави”. Ове џанбабе обилазиле би своје мале — квартове — и пазили би на морал и поведење и школске деце и мајсторских шегрта и калфи, те због тога је у њих још из детињства добро поведење за урнек и углед служиле и које их је до старости пратило. Ми видјесмо како поступи уста-Осман са својим шегртом, што непристојно рече чича Ђури, а то је чинио и сваки добар домаћин и газда турски — ерлија, само ако му се ко пожалио, ма и на његово рођено дете. Престављајући уста-Османа са једне, и то с турске, а чичу Ђуру са друге, српске стране, стављам их као тип-урнек — ондашњег уопште морала и доброг, што се данас каже, тона”.

После овог описа прелази Поповић на чича Ђуру и тадашње ђаке:

„И чича Ђуро, био је наш џан-баба. И наше матере, кад би се имале шта да пожале на своју децу, и старији, кад би које дете, ма чије оно било, видели, да је на сокаку непристојно, достављали би то чича Ђури. И он би онда дошао у школу, пак би питао учитеља: Како му се ђаци владају? Учитељ би обично одговорио: „У школи се добро владају, ко неће, тога дотера фиргас, клечање, просто или на кукурузу“. И чича Ђура би онда одговорио: „Да, прет твојим су очима добри и мирни, но да их видиш какви су по сокацима и код кућах“. И онда би почео да казује све оно, што му је за ког ђака казано. Он би то овако, што се каже, мотиковао, (не долази од мотике, него од мотивиран): „Нећу да га именујем, што сам уверен, да ће се, кад му се каже шта је чинио и како то неваља, поправити и други пут неће чинити“. И онда би све казао, шта је ко на сокаку идући из школе или код куће радио. Ми би све то слушали и сваки би већ знао кога се то тиче, па би се често унезверили, ушукутрили или и подскамију крили, бојећи се, да се како не одамо. И учитељ би то приметио и онда би чича Ђури одговорио: „А да није то тај и тај?“ и чича Ђуро би опет достојанствено одговорио: „За сад нећу да га именујем, јер сам уверен, да ће се поправити.“ За онога, који (не иначе, него из несмотрености) не би пред старијима скинуо капу, рекао би учитељу: „Господин учитељу, ти ваљда не знаш, да твоји ђаци носе под капом врапца“. „Како то?“ запитао би учитељ. Е, па тако, један је јуче прошао поред Тир-Милутина и није скинуо капу, бојећи се, да му не побегне врабац и тд. д. И кад год би чича Ђура у школу дошао, свагда би жалосно одјечало оно ђачко, кад ко у школу улази: „Поздрављамо“. Веселије би било оно друго: „Благодарствујемо“, кад из школе изађе и кад данемо душом. — Но нису само ђаци подложни, што се данас каже контроли. И на калфе и шегрте такође се пазило да буду доброг владања и за то си онда могао видети, како шегрт устаје свом калфи на ноге, а никад га седећи не дочекује. Тако је ишло све од ниже на више. Никад скаредне псовке и богохуљења. Шта више, и наше кукуљаве баке, кад би седиле пред својом кућом, а неко би им назвао Бога, никад нису отпоздрављале седећи. И никакова женска, па била она и бака, није хтела

ни самом мушком детету, које је тек проходило, преко пута прећи: говориле би: „Мушка је глава наш равитељ, мушка глава иде на цареву војску, не треба му стајати на срећу“.

Као што нам је Сретен Поповић у овим ретцима описао однос чича Ђуре према малим београдским ђацима, калфама, шегртима, деци и омладини уопште, исто нам је тако на једнако дирљив и занимљив начин описао и другог душепопечитеља, џанбабу Стеву Тодоровића. Ево, шта Поповић каже о овом попечитељу: „Овом приликом, кад пишем о моралном поведењу негдашње омладине и о душепопечитељима нашим старим, не могу да пређем с ћутањем и на једног из новијех времена душепопечитеља. Као што се и данас и с признатељности сећам нашег џанбабе, слепога Ђуре, тако ми је мило било слушати од ђака наших из година 1858—1862-ге, како се и они са захвалношћу и признатељношћу сећају на свога (хоћу тако да назовем), душепопечитеља, џанбабу, г. Стеву Тодоровића.

Г. Стева је прво поменуте године позвао к себи неколико ђака из виших разреда гимназије и без икакве награде предузе, да их обучава нотном певању, а за тим и цртању. У најкритичнијем добу младости он је ове ђаке прихватио и тако рећи отворио им нов један свет. По целе вечери и по више сахата преко дана проводио би он с њима не само певајући и цртајући, него у слободном пријатељском разговору, показујући им лепоте наших народних песама, па онда читајући и објашњавајући им Омерову Илијаду, Шекспирове трагедије и друге славне песнике. — Но и то је мало. У читавој једној галерији од слика и статута, коју је он сам набавио, он би овим младим људима разлагао законе о лепоме и износио на видик лепоту племенитог и вишег културног живота.

Као што ми неки од његових признатељних ђака причаху, они су једва чекали, да се школски часови сврше и да похитају овом свом џанбаби, пријатељу и учитељу код кога су се шалили и смејали и певали и непрекидно учили оно, што никад у школи научили не би. Како је благословен био овај уплив г. Стеве на образованост и карактер његових младих пријатеља мислим да ће се најбоље оценити кад кажем, да су онај круг око њега чинили: наш најмлађи, али бесмртни јунак Михајло Илић, наш песник и филозоф

Милан Кујунџић-Абердар, историк Чедомир Мијатовић, народни економи: Стеван Г. Поповић, Љуб. Каљевић, Марић, а више или мање посредно и наш први научар, академик Стојан Новаковић и многострани и неуморни Владан Ђорђевић, и још други, који су скоро сви стекли лепог имена. О, кад би Бог дао да се и унапред нађу овакве џанбабе!

Тако је негда било наше домаће и опште васпитање, и ја памтим, кад је и старо и младо усталајо, на ноге пред ратаром, кад иде с плугом и с воловима са орања. И онда ниси могао чути никакову псовку и за саму марву: „Де, ранитељ, де брате“ и т. д. . . . То су биле речи, којима се на марву викало Откако дође просвета све се друкчије преокрену. Пре никакав кирација или рабација није хтео толико натоварити или претоварити своја кола, колико не могу волови извући. Данас је рабацији дика: Мршаво ранити и хрђаво неговати стоку, претворити кола, узети добру мотку и тући по ребрима. Оно, што смо негда имали наше, и то више од пре четрдесет- педесет година, мораћемо одсад као нешто ново са запада уводити. Овде мислим на она друштва, која су тамо установљена, да на пут стају сваком мучењу животиња (Thierquälerei)“.

Зауостављајући се на појединим типовима старог Београда, које спомиње Сретен Поповић у својој књизи, морамо се нарочито зауставити на типу босанских бегова, који су на својим лађама долазили у Београд из најудаљенијих крајева Босне. Они су долазили у Београд, да продају разне производе: суве шљиве, пекмез и мед, што су их у име десетине добивали од својих кметова. Ми смо већ раније, у вези с Пирховим описима, спомињали старо београдско пристаниште на Сави, а ово исто пристаниште описује и Сретен Поповић на ванредно оригиналан начин.

Чим би грануло пролеће започињала је трговина по рекама. Као ластавице по дрвећу, тако су Саву и Дунав прекривале безбројне трговачке лађе. Највише је било босанских лађа. Највећу оригиналност на овим лађама представљали су њезини високо уздигнути крајеви на предњој и стражњој страни. Сретен Поповић вели, да су личиле на венецијанске гондоле. Бегови или спахије, који су на овим лађама долазили са својим товаром, настојали су да свако своју лађу што лепше украси. Све што је било бегово, мо-

рало је бити лепо! Као што се сјало његово одело, дивна сребрена пуцета, кубура за појасом, као што му је на суху коњ био искићен сребром и златом, тако се и његова лађа морала из далека распознавати. За себе је бег на лађи уде-шавао посебно место.

Ево што нам о томе каже Поповић: „И на овим лађама виђао би често на башу (предњи крај лађе, „прова“) лепо издигнуту чошкицу, застрту богатим ћилимом, окружену јастуцима и миндерлук застрт богатим сичадетом: то је место бега. Ту нико не би смео доћи, а камо ли сести, осим доброга госта, па био Турчин или хришћанин. Јербо они би по некад и по каквог хришћанина за госта имали, и тешко ономе, ко би се усудио дирнути у њега, па ма то био и сам падишах у Стамбулу“.

Настављајући даље, Сретен Поповић описује самог бега и даје један од својих најуспелијих описа: „После дневног умора и рада, момци веслари, обично би полегали и поспали, и лађа би низ воду матицом ишла сама. Тад би бег раздраган лепотом природе, оставио наргиле на страну, засукао би широке рукаве од зелене токама окићене доламе и свилене садели кошуље, и занесен севдахом и успоменом лепих дана, запевао би коју од оних дивних севдалијка босанских, какве се само по харемима босанских бегова чути могу.

Пошто би отпевао уз шаркију неколико онаких песама, у то би се и који од момака пробудио, те би му наново замаглио бива наргиле. Тад би бег оставио шаркију на страну, распалио би наргиле на ново, и кроз густе димове у полу саном заносу гледајући удаљене зеленом гором под облаке дижући се планине, које у полукруг савијеним венцима својим ките красне обале савске и дунавске, сневао би о рајским милинама овога и онога света, о своме лијепом завичају, о бесном хату своме, о бриткој чорди (чорда-сабља).

У старо просто неизображено време ништа лепше ни достојанственије није било видети, него бега кад запева уз шаркију (велика тамбура од двије жице). Него је тај севдах понекад бег и платио скупо. Тако једаред некакав бег босанских идући лађом низ Дунав толико се бацио у севдах, да је заборавио, да је на Ђердапу, него је ваљда ми-

слио, да је негде на Дрини или на Сави, те му лађа, како је са матицом ишла удари на некакву Чевртију и ту пропаде дибидус и бег, и лађа, и момци, и товар, и све ђутуре, па се то место на Ђердапу код казана или по старинском код Калинка и данас зове „Бошњаков вир“.

И босански су бегови били, који су пловидбу са Дрине, Уне и Саве свезивали и са Дунавом. Са истим лађама они су бродили до Београда па преко Ђердапа у Видин Рушчук и друга подунавска места и своје суве шљиве и татуље и т. д. носили на продају.

Ова продаја и опасни севдалук, дотле је трајао, док се највећа част старе босанске властеле не сатре. И ко сатре босанску властелу? Нико други, него брат наш и наше горе лист, „Омер-паша“. И ми смо овде у Београду године 1854 имали прилику видети, кад су неку част тих бегова и капетана у синцирима један за другим повезани, оруд протерали за прогонство тамо у најкрајњи кут Азије“. Овај оригинални Поповићев опис босанских бегова у Београду потсећа нас на последње остатке источњачког Београда. У тихој београдској ноћи носталгична песма појединих босанских бегова, праћена звуцима старинске шаркије и лаганим заплускивањем воде око бокова лађе, имала је нарочит значај, обавијала својим звуцима последње остатке источњачког Београда, мале турске куће и баште на Дорћолу, старе турске чесме, чемпресе, прелазила преко последњих турских гробова на Калемегдану и заустављала се на високим минератима старих турских џамија, које су се клониле својој пропасти, као и све што је још преостало из некад великог турског доба.

Но сем турских бегова, још је било и других типова у тадашњем Београду, које спомиње Сретен Поповић у својим описима. Међу ове типове нарочито спадају луда Розика и луди Меја. Не можемо их мимоићи, јер су и они били карактеристичан израз свога времена.

Луда Розика становала је негде око Саве. Живела је у некој бедној брвнари, која се једва држала. Нико није знао ни ко је ни од куд је. Мислило се, да је у Београд дошла из Италије. Она је прва у Београду понела европске хаљине и шешир. Да би кућица и она сама лепше изгледали, китила је и кућицу и себе безбројним шареним барјачи-

ћима. Није живела сама, имала је двоје деце, дечака и девојчицу. Кад је нико није дирао, она је пролазила мирно, али зло и наопако ономе ко би у њу дирнуо или је наружио. Псовала га је свакојаким речима и бацала се камењем. Турци су је трпели, јер Турци луде нарочито поштују.

Меја је био Турчин. Као и Розика и он је био суманут. Лако га је било препознати, јер је за собом увек водио читаву руљу паса. То је била нарочита Мејина страст. Своје псе називао је најразличитим именима. Није се ни мало устручавао, да им даје и турска и српска имена. И њему се, као и Розики, одбијало све на лудост. Меја са својим псима постао је постепено толико познат у Београду, да се за сваког ко је за собом водио псе говорило: „Води за собом псе, као луди Меја“

Пре него што се растанемо са овим занимљивим писцем старог Београда, морамо се нарочито зауставити на његовим рефлексима о значају оних честих сеоба нашег народа у туђину и о њиховом односу према новијој култури и напретку Београда и нашег народа. Поповић се на овом питању зауставља у два маха. Како је ово једно од главних питања наше новије културе, важно је, да се упознамо с оним што је о томе мислио рођени Београђанин, који је живео у доба, кад су се и Београд и наш народ у некадашњим турским крајевима будили на нов културни живот.

О овом питању Поповић први пут говори у вези с Возаревићевим именом, а затим у вези с првом прославом св. Саве. Возаревић му је дао повода за ове рефлексije с тог разлога, што је и Возаревић био један од оних људи, који су се у Београд доселили из прека.

Говорећи о Београду на путу великих градова, ми смо већ изнели, како је у свим великим градовима огроман проценат досељеника. Досељеници претстављају највећи део прираста градског становништва, јер од сувишака порода у самом граду број градског становништва не би никад могао постићи оне размере, које данас видимо. Но док је прилив новог становништва у другим случајевима обично диктован разлозима, који у првом реду тангирају саме досељенике, као повод досељавању нових елемената у Београд после 1806 године, истичу се и чисто идеалистички моменти. Велики део нових београдских досељеника, долазио је у Бео-

град, као у своју стару постојбину према којој га је везала наслеђена љубав њихових дедова, који су се из Београда морали иселити силом прилика.

За нашу је емиграцију уопште карактеристично, да су се у њој ванредно дуго одржале старе традиције, да се љубав према некад напуштеним крајевима предавала с колена на колена. Као што је било природно, што су појединци из пречанских крајева потпомагали борбу устаника колико су и како могли, тако је исто било природно, што су се многи људи из тих крајева после ослобођења Београда из љубави према Београду и у жељи, да и својим радом потпомогну његов развитак и напредак, сасвим преселили у Београд.

Говорећи о овом досељавању људи из пречанских крајева, а у вези са Возаревићем, Поповић вели: „Први зрачак просвете долазио нам је из прека од наше браће, која се силом догађаја из ових и из Старе Србије предала пресељеницима и населицима пре 150 и 200 година с оне стране Саве и Дунава. И питање је врло важно, још од ни од ког нашег књижевника критички не пропраћено, да ли је за последња времена било од штете по Српство, што се толике фамилије и најбоља онда интелегентна снага исели из оних крајева Старе Србије, или је већа корист, што су се иселили? Ово питање одвећ је важно, да га ја са slabим мојим силама не осуђујем разрешити, ја ћу само поред постојећих факата, а то је: да смо прве књиге добијали из прека, казати још и то: да су нам и први учитељи, који су нас од почетка аз, буки и вједи учили, били из прека „Настављајући ову мисао на другом месту, Поповић вели: „По мом мишљењу корисно је то пресељење у толико, што пресељивши се део народа истрагао се испод турског јарма, а тим је сачувао она семена просвете, која је донео са собом, те у слободи као и у додиру са другим слободним народима, и са европском цивилизацијом та је семена развио, па их је доцније посејао међу браћом својом на Балканском полуострву, кад су ови извојевали слободу, дајући нам, као што напред рекох не само прве учитеље, него за дуго време и учене људе за државне службе и да се по европски устројимо, да се и по војнички уредимо. Ако се српска кнежевина тако брзо развила и у политичком уређењу и у културном обзиру, па ако се отуд и даље по истоку култура

ширила, те се и сад шири, томе смо дужни у не малој мери ономе пресељавању отаца наших. Истина, да би са слободом, и само са слободом, култура и без тога била продрла у балкански полуострв, али се не би развила онако брзо, ни довела одмах Србију у стање, да врши свој цивилизаторски задатак, а та је ствар била од великог значења. Окром тога култура би нам била дошла од Немаца, па би носила и тип њихов, а овако дошла нам је од браће наше, коју истина од Европе примише, али је у себи, да тако рекнем, прожвакаше и прилично посрбише. И ти људи онда не мешаше у свој разговор немачке речи, као што данашњи чине, две три речи латинске, било је што смо од њих чули: амице, карисиме, доминe. Дакле, што се иселише културна је корист изврсна. Тако је исто извесна и друга социјална корист. Стара господа и властела иселивши се, оставила је на балканском полуострву прост народ, који како се ослобођава, оснива демократску државу. У нас већ нема властеле, као што је има на западу, него влада једноправност, која је сходна духу садашњег времена”.

Овако је на ванредан мисаон начин културног историка Сретен Поповић определио значај наше старе емиграције и њезину улогу у нашој новијој историји.

Емигрантских покрета увек било је и биће док постоје људи. Стварају их економски и политички разлози које код опредељивања карактера и значаја емиграције треба у првом реду узети у обзир.

Емигрирање нашег народа у турско доба није зависило од његове воље, оно је силом прилика било наметнуто великом делу народа. Нарочито у оним крајевима, где је народ учествовао у борби против Турака. Тај се део народа морао селити у туђину не само да спасе свој живот, већ и да спасава народне светиње, народну културу и да из туђине бодри браћу, која су остала на рођеној груди. О томе да се нека култура и даље гаји и развија у заробљеној земљи није могло бити ни говора. И стари манастири и старе средњовековне школе, све је под турском владом било осуђено на пропаст. Некад напредан и културан српски народ, не само да се није могао даље развијати, већ је изгубио и оно што је у средњем веку имао. Само је народна песма храбрила људе. Спомињући стару величину, подржа-

вала је веру у бољу будућност. Културне традиције су настављене искључиво у емиграцији. У том је основна и главна разлика између наше старе емиграције и већих или мањих емиграција, што их видимо у данашње доба.

Наша емиграција није се изгубила, није изгубила своју народну индивидуалност, нити је заборавила своју стару постојбину. Селећи се из домовине, наша емиграција извршила је уједно и једно велико народно дело, јер је сачувала бар део старе народне културе и даље је развила.

Својим тумачењем о значају наше старе емиграције и улоге њихових потомака — који су, чим су то прилике дозволиле, похитали на стара огњишта и припомогли у изградњавању заједничког дома, у подизању нашег дивног Београда — Сретен Поповић је на достојан начин одао поштовање свим новим прегеоцима на пољу новије културне историје Београда: — Југовићу, Доситеју, Возаревићу, чича Ђури и другим.

*

Наш трећи писац старог Београда, М. Ђ. Милићевић, оставио је много материјала, који нам помаже, да се поближе упознамо с културном историјом старог Београда, његовом историјском типографијом и његовим социјалним приликама. Ми ћемо се овде осврнути на његове: „Цртице за ранију слику српске престонице“, у којим је на првом месту описана стара кнежева канцеларија, а затим алфаветским редом разна историјска места и споменици старог Београда.

Издајући своје „Цртице“ у јавност, писац их је пропратно речима, које најбоље опредељују њихов карактер и сврху: — „У Београду, данашњој престоници Краљевине Србије, у раније време, било је установа за извесне државне послове којих данас нема; има места, где су се збили неки историјски догађаји који су сада већ поборављени, а има и тачака које носе имена којима се постање не зна. У цртицама, које су ниже побележене наћи ће се колико толико обавештења о шточем из пређашње историје Београда, или из његове раније топографије. Истина су ово све тек мрвице, али и те мрвице од некадашњег живота и рада вреди

и од заборава чувати за оне који за нама долазе да живе и да раде."

Како видимо, и код Милићевића, као и код свих писаца старог Београда, основни је разлог писања љубав према Београду, љубав која у исто време ствара жељу и налаже потребу, да се на неки начин сачува од заборава оно што се воли.

Описујући у својим „Цртицама“ кнежеву канцеларију, Милићевић се нарочито зауставља на типовима појединих чиновника канцеларије, својим колегама. Од свих типова, које је описао Милићевић, најзанимљивији је неки Тахир-Ефендија, тумач турског језика. Тахир-Ефендија је био рођени Београђанин. У детињству је био православне вере, јер је силом покрштен после 1806 године. Касније, кад је 1813 одведен у Босну, поново је прешао у муслиманску веру. Као чиновник Тахир-Ефендија је био оригиналан у свему, али је био најоригиналнији у односу према странкама. Њему није било мило, да му човек, који дође к њему по неком послу, одмах, чим уђе, каже, зашто је дошао. Сваки је посетилац најпре морао сести и онда седећи јавити се и рећи: — „Сабанхаирала. Како је ђеф — како си расположен, и још нешто весело испричати, макар и измислити, ако нема ништа истинско, па тек онда малко тишим гласом поменути оно ради чега је човек дошао“.

Овај оригинални чиновник старог турског кова, с навикама, које нас сећају на силне босанске бегове, није никад долазило у канцеларију пешице, већ је дојаживао на свом хату. Исто је тако о великим празницима, јашећи на коњу, ишао у посету разним вишим чиновницима и својим познаницима. Да парада изгледа што већа и што свечанија, опасивао је сабљу и док је он јахао сасвим полагао, ишао је један слуга за њим држећи руку коњу на сапима. То је Тахир-Ефендија звао: салтанат (господство). У ствари му је господство било слабо, јер су и коњ и слуга изгледали врло мизерно. Слуга му је био дроњав, „као да је спао с вешала, а коњ чунав, као да је доведен од оне кљусаци, што зими гладна чепају око котарева да би где нашла огризина да поједу“. Као слуга и коњ, тако је изгледао и Ефендијин стан, његова девлетхана (место благовања), стара трошна турска кућа, коју је он поделио на две половине тако, да је у једној становао он сам, а у другој његов коњ и слуга.

Рат и немире Тахир-Ефендија није волео. За време бомбардовања Београда толико се препао да је утекао у Министарство спољних послова и ту дањивао и ноћивао Иако је, као чиновник Канцеларије, имао приличну плату, увек је био задужен. Кад су га питали, како то, да не може изаћи на крај с платом, која је била далеко већа од плате, што је добијао у Босни, одговарао је, да је ова пара проклета, а она да је била благословена и халал. Паре, што их је добијао у Београду биле су по његовом мишљењу за то проклето, што су пролазиле кроз многе руке, што су их виделе многе очи — и сите и гладне —, што их сељак броји кмету, кмет капетану, капетан начелнику, начелник благајнику, благајник господину Марку, благајнику Канцеларије, а тек господин Марко чиновницима. Ето, откуд је по мишљењу Тахир-Ефендије долазило проклетство на његову плату у Београду и зашто су његови новци тако брзо клизили из џепа. Кад су га питали, како је било у Босни, одговарао је:

„У Босни је све друго. Онамо је, истина било мање, али је све халалом. Никад мени нико није изнео да видим колики ми даје, него ми, негледушке, спусти под сичаду, па ја то доцније нађем; и штогод нађем, знам, да ми је дато с халалом“

Као овај турски тумач, исто су тако, и ако у другом смислу, били занимљиви и други чиновници те старе кнежеве Канцеларије: Јеврем Грујић, који је цело време учио на памет законе; Ефендијин помоћник Алекса Пачић, одличан познавалац турског језика, који је збијао шале; Јефта Аврамовић је увек бројао, колико имао корака до канцеларије, а колико од канцеларије. И тако редом. Сваки је имао по неку оригиналност, која овом Милићевићевом причању даје нарочиту занимљивост.

У другом делу својих „Цртица“, у топографији, Милићевић је желео сачувати успомену на она места у Београду, где су се збили неки историјски догађаји и која носе имена којим се не зна за постанак. И ако је нама већи део тих места и имена познат, ипак ћемо навести неке детаље.

Као и Сретен Поповић и Милићевић спомиње на првом месту Барјак џамију и Батал џамију. Како знамо, Барјак џамија и данас постоји. Сачувала се као последња успомена на оне многобројне џамије, које су некад допринашале источњачком карактеру Београда. Име јој потиче отуд, што је

за време турске власти на њезином минарету постављан бар-
јак; Батал џамија, некад једна од најлепших турских џамија,
која се налазила на месту данашњег Парламента, добила је
свој назив отуд, што је већ одавно била напуштена. Из успо-
мена Сретена Поповића, видели смо, да је тридесетих година
простор око Батал џамије био потпуно ненасељен, засејан
пшеницом. Њезини су последњи остаци уклоњени после бом-
бардовања Београда 1862. Значајно је и овде напоменути, да
је постојала намера, да се џамија оправи и да се у њу смести
било Државна архива било Народни музеј. Идеја је поти-
цала од кнеза Михајла и Шафарика.

Спомињући старе београдске капије, Милићевић се
упушта у мало опширније описивање, што у сваком случају
добро долази и помаже код описа њиховог изгледа и њи-
хове идејне реконструкције. Све су те капије, како знамо,
главним делом порушене 1862 године, јер су у претстави
тадашњих Београђана одвећ живо и одвећ јасно оличавале
мрску турску власт. Варош-капија, која се налазила не-
далеко од Саборне цркве, била је изграђена од камена и де-
белих греда. Над капијом је била турска стражара. Кад је
1862 дошло до борбе, турски су војници одмах напустили
капију и побегли у град. Касније је порушена. Видин-капија,
кроз коју се из некадашње ушанчене вароши у дунавском
крају излазило у предграђе и која се налазила на месту да-
нашње електричне централе, била је саграђена на сличан
начин, као и Варош-капија. И над овом се капијом налазила
стражара низама. Капија је 1862 отета силом. Стамбол-
капија, највећа и најтврђа од свих београдских капија, по-
рушена је 1866 по наређењу кнеза Михајла. Описујући је,
Милићевић вели, да је ова капија била изграђена, као какав
град — „са тврдим сводовима поврх којих је био дебео
слој земље, са пространим ходницима, и многим казаматима
за обитаванье војника, кој су ту држали стражу. Израда је
била од тесаног камена и од цигље“. На овој су се капији
налазила три пролаза. Највећи је био средњи пролаз, куд су
прилазила кола, мањи пролази са стране служили су за пе-
шаке. Врата су била од растових греда покривена јаком
гвозденом оплатом на којој су се виделе рупе од куршума.
Поповић спомиње, да су кроз ову капију и Срби и Српкиње
пролазили с великом грозом и ужасом због турских низама
и ченгела (гвоздених кука) по дуваровима, где су негда ве-
шани хришћани.

Дубоки ров, који је опкољавао стару београдску варош поред високог шанца и капија и делио је од пољане, која се пружала према Теразијама и Палилули, обично је био пун нечисте воде и обрастао високом и густом травом. Унаоколо нигде није било ни кућа за становање, ни дућана. Онако исто, као што нам Поповић говори, да су се у овим рововима око Стамбол-капије скривали пси, а зими и вукови, тако и Милићевић каже, да су из ове „велике травуљине у свако доба могли јурнути или пси или зли људи на путника сама без оружја.“ Помињући српске мученике, Милићевић вели: — „Коље на које су Турци набијали Србе, ударано је ван Стамбол-капије и ван дрвеног моста, поред пута, који води на Теразије. Мученици су окретани лицем у поље, овамо ка Србији, да заплаше друге, који би поумили поћи њиховим трагом да устају против турске силе у земљи Српској”

Ма колико да волимо старину, ма колико да је сама капија мало крива за ова грозна турска недела, ипак нам, кад ово читамо, постаје јасно, зашто је кнез Михајло, који је иначе старину волео и имао осећаја према свему што је лепо и знаменито, издао налог, да се стара Стамбол капија поруши. Стамбол-капију није порушило несхватање, неразумевање, већ дух слободе, који је устао против духа ропства. Српски народ уништио је ову капију исто онако, као што је француски народ у доба револуције уништио стару злогласну Бастиљу.

„Рушење је” — вели Милићевић — „започето у половини априла, а довршено 19 маја 1866 године. Најпре су рушена оба крила са стране, па после средина и тврди сводови и стубови унутрашњи. У рушевини је нађено више ђулади разне величине и један бакарни ибрик пун мутне воде, која није ни на што ударала”.

Као што се мењала и ширила београдска варош, тако се мењало, ширило и пресељавало и њезино гробље. Видели смо, да се турско гробље с чемпресима налазило и на Калемегдану, да су Срби Београђани своје мртве сахрањивали на простору између Варош-капије и Зеленог Венца, а онда да је гробље пренето на Ташмајдан, осамљено место на ком је Сретен Поповић јашећи из Смедерева за Београд поднео онако велики страх. То је било четрдесетих година. Педесетих година Београд се већ у толикој мери проширио да

су зграде окруживале са свих страна и ташмајданско гробље, које се до назад неколико година налазило сасвим изван града. Тако је, каже нам Милићевић, 1853 године донета одлука, да се гробље са Ташмајдана уклони; године 1882, после санитетског закона, пренето је гробље на десну страну булбударске долине, где се и данас налази.

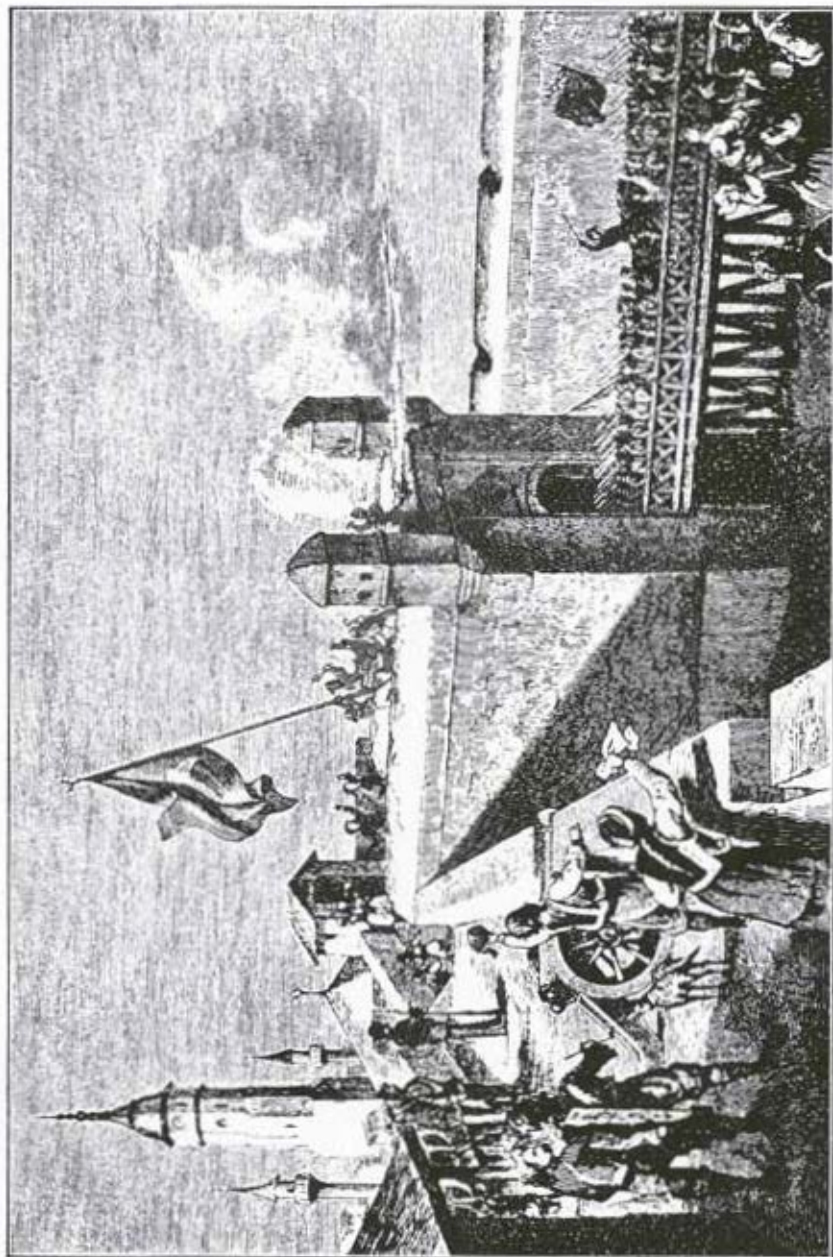
Још морамо споменути две краће Милићевићеве белешке у којим нам тумачи значење речи „Дорћол” и „Фићирбајир”. Реч дорћол значи четири пута, раскршће. Тако су Турци звали место на ком су се укрштавале Дубровачка и Душанова улица. Већ смо раније неколико пута упозоравали на велику турску љубав према природи. Са овом љубављу према природи иде упоредо и смисао за проналажење лепих, поетичних имена, која сама по себи, на симболичан начин, означавају карактер места. Кад би уједно скупили сва имена, којим су Турци окрстили поједина места у Цариграду, добили би читаву књигу најнежнијих и најдивнијих епитета, који би већ сами по себи били добар тумач посебне психологије овог народа, чија историја стоји у чудноватом контрасту с природом и склоностима правог Турчина. Љубав к нежним епитетима, која се и данас запажа у Цариграду, била је развијена и у старом Београду. Турци су увек настојали, да између имена и карактера места буде што интимнија веза. Тако су и ону ивицу Калемегдана (што значи градско поље), која је окренута к Сави, прозвали Фићирбајир, што значи брег за размишљање. На том су се месту, откад постоји Београд, зауставили безбројни људи, посматрали и уживали у дивном погледу, који се с тог места пружа. Није могуће замислити назива, који би овом месту боље одговарао. Колико пута имамо прилике, да на том месту посматрамо замишљене очи безбројних људи.

Од ванредног значаја за историју Београда су и Милићевићеве белешке о просветној историји Београда, књижица о школама у Србији, као и његова велика дела: „Поменик знаменитих људи у српског народа” и „Кнежевина Србија”. Где год у тим делима Милићевић спомиње Београд, он о њему говори с великом љубави и разумевањем. За историју културног и друштвеног развоја Београда, ванредно је значајна једна његова изјава, коју налазимо у делу: „Кнежевина Србија”, на месту где говори о Београду његовог доба, Београду седамдесетих година прошлог века. Он каже:

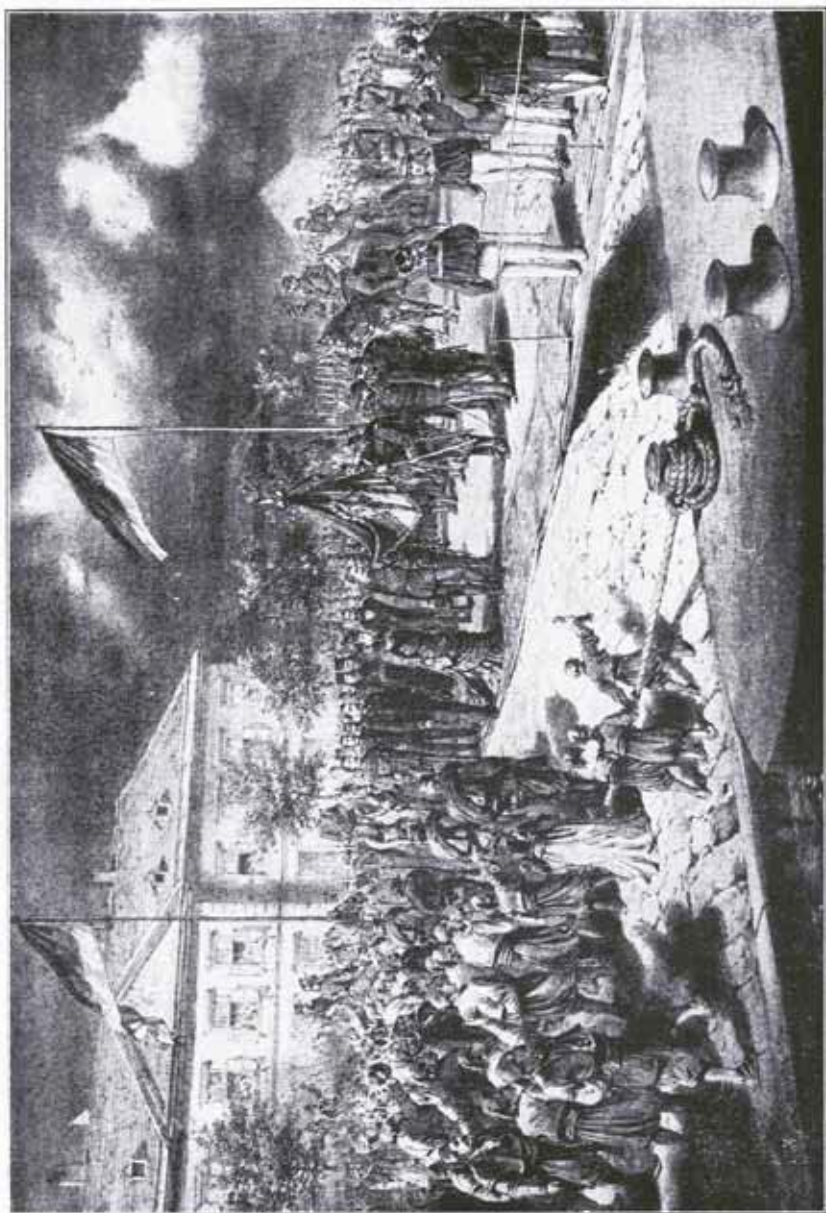
„Данас и град београдски и варош Београд припадају нераздвојено осталој Кнежевини Србији. Градом заповеда српска власт, а варош уређује и управља српска власт.

Целокупан Београд пак добија облик сасвим нов. Пре неколико десетина година, главна варош Србије била је нешто турска, нешто грчка, нешто космополитска, а ваљда најмање српска. На улицама се говорило турски и покварено српски, у дућанима махом грчки, а у цркви и у школи више грчки него српски. Куће, дућани, радње, одело, начин живота, и сви обичаји били су источни.

Данас је то све измењено. Турски се језик не чује нигде; грчки врло ретко; српски се чисти и исправља сваки дан. Куће, дућани, занати, одело и обичаји, све се то удешава према ономе што се види на западу, на име у најближем суседству.” Зауостављајући се на овој изјави једног од тројице писаца старог Београда који су с толиком љубављу побележили све значајне моменте из великог доба у ком су живели, растаћемо се са старим Београдом с оном истом љубављу, с којом прелазимо на његову нову историју, која је у кратком размаку времена, у низу бурних и великих догађаја, створила **Велики Београд** наших дана.

Српска војска обара турску заставу у Београду и полази у бој за слободу 1876.

Одлазак српске војске из Београда у рат за слободу 1876.

НЕЗАВИСНОСТ

У чувеном Инвалидском Дом у Паризу, где је сахрањен Наполеон, највећи војсковођа новог века, царев саркофаг окружавају у мрамору израђене дивне фигуре девица, које на симболички начин претстављају Наполеонове победе. Кад замишљамо сличан споменик херојској Србији, и покушамо да је окружимо свим великим победама њезиних јунака, већ на првом кораку осећамо величину нашег задатка, морамо се зауставити пред ликом сваке девице, које на симболичан начин приказују ове победе. Свака има свој израз, свака претставља посебан полет народне душе у ком су стварана чуда, нереално и надземаљско, оно што се ствара у највишем заносу, у највећим и највеличанственијим моментима човечјег и народног живота. С лица сваке победе сја узвишена лепота, патња, страдање и остварење. Ма којој да приђемо свака нас заноси. Чисти, узвишени, споменици су израз кристализованих људских мисли, израз највише идеје, највишег уметничког и филозофског удубљавања, које нам даје могућност да осетимо оно највише, што су осећали они, који су се борили за идеал, који је у споменику нашао свој симболичан израз.

Шта би све мајка морала казати детету, кад би га довеле пред лице наше Девице-победе, која би претстављала први или други устанак, прво или друго ослобођење! Видимо, како дете раствара своје очи и упира их у победин лик. Сва му је душа у тим очима. Упијајући сваку реч слуша мајчину причу. Занста не можемо испричати детету ништа лепше и величанственије од историје великих победа српског народа.

Све, што је велико и лепо, дете слуша, заноси га, учвршћујући у његовој души оне елементе, који га оспособљавају за слична велика дела.

У нашој историји Београда, ми смо се зауставили на седамдесетим годинама прошлог века, кад је Београд стао

на чело читавог српства и повео велике ратове 1876 и 1877 године у име: правде, слободе и просвете, ради ослобођења подјармљене браће, независности отаџбине Србије.

Уз Србију ступиле су у рат и Црна Гора, Босна и Херцеговина, пробуђена Бугарска, Русија која је у овом рату с дивним пожртвовањем и јунаштвом наставила своју свенародну, свесловенску мисију велике словенске и хришћанске државе у борби за човечанска и народна права своје браће.

Видели смо што је све Београд поднео од тридесетих до седамдесетих година. Од свег некадашњег турског господства и моћи, остала је једино турска застава, која се вила на бедемима старог града поред српске заставе, као знак вазалног односа.

Да би лакше схватили значај и велике последице ових ратова, морамо се укратко осврнути на опште прилике у појединим државама, које су учествовале у овом рату.

Ми смо се у нашој историји с Бугарском државом растали још у средњем веку, у часу кад је судбина Београда пошла другим правцем, независно и од старе Византије и од Бугарске. Од тог доба, преживела је Бугарска држава цео низ страшних искушења, која су за неколико векова избрисала из историје њезино име, а народ довели у стање потпуне малаксалости и утучености.

Турска освајања у Бугарској започела су 1340 год.; 1362 пао је Филипопољ, 1382 Софија. Последњи бугарски цар Иван Шишман III био је принуђен да се прогласи вазалом султана Мурата I. Али ни ово није помогло. Турци су 1393, после тромесечне опсаде, заузели бугарску престоницу Трново и одвели у ропство самог цара Шишмана. Држава је претворена у турску провинцију у којој су владали турски генерали, беглербези, спахије и разуларена турска војска. Кроз неколико векова Бугарска је била главно поприште борби, земља куд је пролазила огромна турска војска. Све је било уништено. Сваки траг просвете и културнијег живота. Народ се повукао у неприступачније и сиромашније крајеве, или се одметао у хајдуке чекајући боља времена. Тек у другој половини осамнаестог века, као претеча народног буђења, са Атоса јавља се калуђер Пајсије, који је написао историју бугарских царева, а затим се јавља владика Софроније. Први народни устанак 1876 г. угушен је у крви. Устанак није био добро припремљен, Турци су савладали

усташе, поубијали око 20.000 људи, жена и деце, попалили села и манастире на очиглед читавом културном свету. Чувени енглески писац и државник Гледстон, настојао је својим памфлетима да потстакне Европу на борбу против ових насиља.

Црна Гора, како се од петнаестог века назива Зета, стара Дукља, изгубила је своју независност и потпала под Турке за време владања династије Црнојевића 1499 године. Један од чланова ове породице, трећи син Иван-бега Црнојевића, Станиша, потурчио се и као Скендербег владао у Жабљаку до 1528. Борба Црногораца за слободу започиње у другој половини седамнаестог века, 1684 године, у доба, кад је познати нам Свети савез, који су сачињавали: Аустрија, Млечи, Пољска, а касније и Русија, започео борбу против Турака. Од тога доба, па све до потпуног ослобођења, Црногорци су показали ретко јунаштво. Вредност сваког Црногорца и вредност сваког племена, судила се по броју извршених јуначких дела. Такво је схватање морало довести до слободе и високо уздићи славу црногорског имена. Прослављена Црна Гора, у својим романтичним, дивљим бреговима, постепено је постала велики идеал српског народа и привлачна, тајна земља, у коју су с великим интересовањем залазили поједини европски путници описујући њезину лепоту и посебан, патријархалан начин живљења. Култ јунаштва и стара племенска организација сачували су до најновијег времена нарочите особине у народном карактеру и народној психологији код мушкараца, као и код жена. После владалачке породице Црнојевића, највише се истакла породица Петровића-Његоша, која је Црној Гори дала читав низ владара, почињући од владике Данила 1700 године, па до последњег црногорског кнеза и краља Николе II, који је владао од 1860 до 1918 године. Као и владика Данило, и његови су наследници из ове куће — све до великог песника „Горског Венца“, Петра II Петровића Његоша, владике Рада (1830—1851) — били у исто време и највише духовне поглавице народне. Са Петром II (владиком Радом) престаје теократска влада, а почиње влада световних владара. Кнез Никола, који је као кнез и борац учествовао у рату против турске царевине 1876—7—8 г., прославио се, већ пре свог ступања на престо у великој бици на Грахову у којој су Црногорци одиели над Турцима сјајну победу.

Босна и Херцеговина заузимају посебно место у нашој народној историји. Некад су се у тим земљама, као и у осталим деловима Балканског Полуострва, Илири и Трачани одупирали превласти суседних држава. Касније су те земље потпале под грчки културни утицај; у четвртном веку пре Христа дојавили су се Келти, а касније Римљани. У седмом веку земље су биле насељене словенским елементом; у деветом веку Словени су основали своје прве државне заједнице, које су наизменично потпадале под власт и утицај суседних држава: Србије, Мађарске, Хрватске. Босна је потпала под Турке 1463 г., а Херцеговина 1482 г. Од тог доба, као и остале хришћанске земље које су дошле под турско господство, и Босна и Херцеговина су поприште нових борби и патња. Народ је постао кмет, сва је земља прешла у спахијске руке, заведен је данак у крви. У земљи се дизао устанак за устанком. Тежња за слободом постала је још већа после народног устанка у Србији и борбе за слободу у Црној Гори. Последњи велики устанак у Босни и Херцеговини 1875 г. довео је до *заједничке* акције Србије, Црне Горе, Русије и Румуније против Турака.

Тежња Русије, да протера Турке из Европе и да помогне Словенима на Балканском Полуострву у њиховој борби против турске државе, добија јасан израз и још од Петра Великог провлачи се као златна нит кроз читаву руску историју.

Упознали смо се с радом Катарине Велике, Александра I Благословеног и Николе I. Нови заплети на Балканском Полуострву падају у доба владе Александра II, великог и просвећеног руског владара, ослободиоца руских сељака, творца новог социјалног и културног поретка у огромној руској држави.

Нарочита важност рата од 1876—8 године је у учествовању читаве Русије, не само руске дипломатије, службене Русије, већ читавог руског народа. У рату 1876 учествовало је и борило се у редовима српске војске у добровољачкој чети 600 руских официра и преко 3000 руских војника. Што су Руси учинили у другом рату, то ће нам показати сам ток догађаја. Овај велики полет и ово велико одушевљење јавили су се у Русији као плод рада посебне словенофилске струје, чије су се присташе одушевљавале идејом велике федеративне словенске државе у којој ће словенска култура,

словенски начин мишљења и схватања наћи широко поље рада, створити нове културне вредности насупрот старој романској и германској култури.

У Ратној кроници ових великих и мучних дана свеопштег народног устанка на Балкану, пред први и други рат за независност, наилазимо на странице, које нам најречивитије тумаче разлоге, који су приморали Србију и Црну Гору да ступе у општу борбу и који су у српској престоници Београду створили оно душевно стање, које је тражило да се без отезања и без обзира на највећу опасност по саму српску државу, уђе у борбу и помогне браћи из Босне и Херцеговине. Навешћемо неколико значајнијих места из ове Кронике: —

„Још у почетку априла 1875 године чуле су се из Херцеговине и северне Албаније љуте жалбе хришћана на турска насиља. Многе хришћанске породице побегну у Црну Гору. Насиља су расла. У јуну месецу 1875 године купили су Турци по Херцеговини порезу и том приликом беснили страховито, док при крају јула не плану устанак. Он букну око Невесиња, па као муња отесну чак до црногорске границе и захвати сав јужни крај Херцеговине, и још даље захвати: Жушце, Рудине Бањане, планине око Дугиног кланца, долину Пиве, Дробњак и Колашин. На челу устанка јавише се познати херцеговачки јунаци: Пека Павловић, поп Богдан Зимонић, Тривко Вукаловић, Стојан Ковачевић, Лазар Социца и други. У Херцеговини је било 5—6 хиљада усташа, а толико и у Босни. Устаници су били врло рђаво наоружани, нису имали ни један топ, тако рећи, голим су се шакама борили и трпили су много. Но још су веће биле патње босанске и херцеговачке нејачи, која се испред турског мача збежала у Црну Гору, Далмацију и Хрватску, где се свакојако злоупатила и пропадала. Ове нејачи било је преко 200.000, а бар је 30.000 пропало од турског ножа и куршума. Па и ово што је избегло, готово на половину, поскапало је од болести, глади, зиме и свакојаке нужне. Које у Босни, које у Херцеговини спаљено је преко 2.000 села.“

„Још у фебруару 1876 године осетило се комешање у Бугарској, поглавито у јужном делу дунавског вилајета и северо-западном адријанопољском. У почетку маја букну устанак око Белове, Татар-Пазарџика, па уз Балкан, где опет поче да се разлеже тужна и очајна бугарска песма: —

„Развијај барјак,
Ти Мануш војводи;
Бре леле! . . .”

Ни оружја, ни добре спреме, ни изврских вођа, ни потпоре са стране. . . Усамљени, окружени од свуда турским елементом, без наслона на какву братску државу, Бугари су сами, голих шака, устали против турске силе. Једини савезник било им је њино грдно очајање! Узалуд Србија и Црна Гора пружају руке да им помогну, узалуд се разлежу и хуче херцеговачки кланци од радосних братских поздрава и довикивања: „држите се, браћо, ми смо уз вас”. . . узалуд, — све је то далеко, далеко, а бугарски је устанак сам, отешчен жељезним бедемом турских бајонета, сам је усред крвавих жвала азијског шакала, и кржаве се чељусти стежу. . . и устанак се дави у својој крви, тули се, претрпан истрзаним крвавим труповима одојчади, жена, стараца. . .

Турци напусте на целу Бугарску башибозуке и Черкезе из дунавског вилајета. Ови голи бећари нађу, да је згодније пљачкати и палити мирна бугарска села, сећи старе и нејаке, но вијати се по Балкану и Старој Планини са устаницима, и тако изврше страшну сечу у Бугарској, која напуни ужасом целу Европу. А кад Европа поче мало да гунђа против турског варварства и преко својих конзула по мало да заштићује јадне хришћане, онда голи пророкови синови искастрише у солунској џамији немачког и француског конзула, а султана Абдул-Азиса, који је почео Европи обећавати неке реформе и равноправности, збацише дворском револуцијом, а после га и удавише.”

„Навршила се пуна година, како је плануо устанак — и Порта га није могла угушити, навршила се пуна година, како дипломатија мири завађене стране, предлаже Порти реформе — и још нема никаква резултата. Или не, резултата је било; то су ужаси у Бугарској и касапница у Солуну.

Ред је био, да сад проговоре и српске кнежевине. Оне и проговорише 18 јуна 1876 године."

*

* * *

Видећемо, како је на турске зулуме над једнородном браћом одговорио Београд, према ком су биле упрте очи читавог српства и свих Јужних Словена.

Још за живота кнеза Михајла била је на широко за-снована акција за ослобођење и уједињење свих балканских народа. Била је покренута акција за склапање балканског савеза, ком би на челу стајала српска држава. Године 1866, кнез Михајло склопио је савез са Црном Гором. С бугарским емигрантима уговорена је 1867 акција за успостављање бугарске државе и њезино сједињење са Србијом. Исто је тако био склопљен савез са Грчком, споразум са Румунијом. Српски су агенти радили широм целе Босне, Херцеговине и Албаније. Постојале су јаке везе с мухамеданцима у Босни, а тако исто и са Хрватима.

Овај велики политички и национални програм није могао бити прекинут кнежевом насилном смрћу. Идеја је остала. Морала је наћи своје решење без обзира на све потешкоће и пут преко ког се морало прећи до њезиног остварења. Земља, где је никла овако велика мисао, није могла остати скрштених руку у доба највеће борбе и патње словенског бугарског народа, с којим је вођен највећи део ових преговора. Како смо видели, 18 јуна 1876, у савезу са Црном Гором објавила је Србија рат турској царевини. У општем одушевљењу које је завладало у Београду, **посечена је 20 јуна 1876 бандера турске царске заставе**, која се и након предаје градова 1867 вила на бедемима старог београдског града поред српске заставе, као знак вазалног односа. Скидајући турску заставу с бедема старог београдског града, Београд је први раскинуо све везе с турском царевином. Започињала је борба на живот и на смрт. Требало је победити или умрети.

Иако се судбина ратног оружја решавала далеко ван Београда, на бојиштима уз Мораву, Балкан, ипак је свака вест с бојишта била подједнако судбоносна и по Београд. Била је стављена на коцку читава српска држава, а с њом и Београд. Судбина Београда решавала се ван Београда.

Улазак Србије у рат, изазвао је опште одушевљење.

У ратној прокламацији, коју је 18 јуна са Делиграда издао кнез Милан, наследник кнеза Михајла, позвао је кнез српске борце да пођу напред у име: **правде, слободе и просвете**, у име потлачених народних права у Босни и Херцеговини.

Највећи део војске сачињавали су српски сељаци и српски грађани, али, како смо већ споменули, у рату је учествовао и велики број добровољаца из разних крајева наше земље и Русије. Српски рат за независност, везао је српски и руски народ великим и дубоким братским везама. Читава Русија настојала је, да на видљив начин, искаже своју љубав и своје симпатије према српским борцима и устаницима шаљући богате прилоге у новцу и у санитарском прибору. Поред рада нашег Црвеног Крста, који је те године основан у Београду, по осталим српским варошима, у позадини бојишта, организоване су многобројне руске војне болнице у којим су радили руски лекари и руске болничарке.

Као што се од првог часа објаве рата истакао читав низ наших жена, које су с пуно патриотизма и пожртвовности организовале рад на нези рањеника, исто су се тако истакле и многобројне Русиње. Историја руског народа је и историја великих руских жена. У сваком народном делу, у свакој народној акцији узимала је руска жена великог удела без обзира, да ли је седела на престолу, или је излазила из обичних грађанских или сељачких редова. У ратовима су се Русиње увек одликовале као пожртвовне болничарке, али је мало који рат пронео у толикој мери славу руске жене, као ратови за независност балканских држава. У бугарском народу и данас живи успомена на многобројне младе руске жене и девојке из првих породица, које су погинуле негујући бугарске рањенике.

Кад је објављен рат, команда над читавом српском војском предата је члану Панславенске партије, педесетогодишњем руском генералу Михајлу Григорјевићу Черњајеву, који се већ у Русији истакао у читавом низу ратова. Иако је у српској војсци владало огромно одушевљење, ипак са зебњом пратимо поједине догађаје овог првог рата. Ни Бугарска ни Грчка нису ступиле у рат!

Турска војска бројала је преко 80.000 људи. И поред све ове велике турске војске, благодарећи великим напорима

и великим жртвама, Србија се јуначки одржала у рату пуна четири месеца, Турци су једва и с муком напредовали отимајући стопу по стопу земље. Одсудни час је настао кад је турска војска заузела вис Ђунис на Морави. У том је часу настала велика опасност по српску војску. Да не би дошло до катастрофе јавио је командант Черњајев кнезу Милану, да је стање критично и замолио, да се затражи интервенција руског цара. Руски се цар спремно одазвао молби српског народа.

Ево што је о првом рату записано у Ратној хроници: —

„Било је дана, кад је непријатељ, у нереду и очајању бегao испред српског оружја — и дана, кад је српска војска, наткриљена и поплављена надмоћнијим непријатељем, морала уступити и повлачити се. Било је дана, кад су црногорски витези робили турске паше, отимали топове, уништавали читаву турску оделења, кад су турске војсковође писале у Цариград: „Српске позиције код Алексинца непобедиме су” — и дана, кад су турски дивљаци, кукавички касали српске рањенике, које отступајућа војска није могла дићи и понети. Било је дана, кад су се српске војске јављале у пределима своје заробљене браће доносећи маслинову границу, мир, радост и ослобођене — и дана, кад су дивље хорде упале у Србију, уносећи огањ, мач и опустошење у читаве покрајине.

Тако се четири месеца носила шака бораца из две српске кнежевине са густим ројевима и чопорима дивљих и бесних пророкових синова, догнаних из пустара Африке и Азије. Три хиљаде руских добровољаца у моравској долини помешало је своју крв са братском српском крвљу.

„Борило се, па се уморило” — човечје силе имају својих граница: Румунија оста на миру, Грчка оста на миру, кукавна Бугарска, полумртва и истрзана, ваљала се у својој крви, Мисир шаље Порти помоћ — само две нејаке српске кнежевине остадоше на мегдану, као суво дрво у планини. Па је ли чудо, што је бура, која је једном савијала и из корена потресала целу Европу, на послетку превила слабу српску младуцу?!...

Не, није чудо, што је дошао Ђунис, чудо је, да је он дошао тако доцкан...

Кад је српска војска, изнурена дугом борбом напрезала све силе да задржи непријатеља, који је продирао у срце

драге домовине, и опет видела, како је тај непријатељ наткриљује и преко ње баца своје пустошеће вале, тад загуди са далеког севера моћна реч: „стој!” — 19 октобра Игњатијев предаде у Цариграду руски ултиматум и турска нога не оскврни даље ни стопу српске земље.”

Велике симпатије с којим је Русија пратила српску борбу нашле су свој израз у брзој и енергичној интервенцији код Порте после Ђуниса. Преко руског посланика у Цариграду, грофа Игњатијева, у ултимативном облику затражила је руска царска влада од Турске, да прекине даље ратовање и да пристане на примирје. Ово је морало бити извршено у року од четрдесет сати. Порта је знала да ће Русија у противном случају прекинути дипломатске везе и опозвати свог посланика из Цариграда. Примирје и мир, који су на овај начин склопљени, спасли су Србију од даљег ратовања те године.

После закљученог мира између зараћених страна, по коме је у Србији остало оно исто стање које је било и до рата, покушале су велике силе на челу с Русијом да се борба између хришћана и Турске реши дипломатским путем. Кад су сва настојања остала безуспешна, објавила је Русија 12 априла 1877 Турској рат. Тако је овај велики покрет седамдесетих година од српског, постао словенски, правослазни покрет, и са Срба прешао на Русе и довео коначно до великог расплета догађаја у Сан-Стефану и на Берлинском конгресу.

У други рат с Турском, који је трајао до 22 јануара 1878, ступила је Србија 1 децембра 1877, осам месеци после Русије, кад је руска војска после надчовечанских напора заузела Плевну и чувени балкански кланац Шипку на ком је проливено много руске и турске крви.

Жеља, да помогну својој браћи Словенима, обухватила је читаво руско друштво. На све се стране ширило саосећање и одушевљење према борцима за слободу. У том су се нарочито истицали „Словенски комитети”, који су прикупљали помоћ за устанике по свој Русији.

Рат је започео прелазом руске војске преко Дунава код Систова. Читав свет пратио је овај прелаз, који је извршен 15 јуна 1877. Уз Русију пристала је одмах и Румунија. На тај начин олакшан је положај руске војске, јер се могла несметано концентрисати на турској граници. Румунија је

створена руском помоћу 1859 из кнежевине Молдавске и Влашке.

За врховног војсковођу руске војске, која је у исто време предузела своје ратне операције и у Азији и на Балкану, постављен је царев брат Никола Николајевић; појединим одељењима на Балкану командовали су прослављени руски генерали: Скобељев, Гурко, Радечки и чувени инжињерски генерал Тотлебен.

После прелаза преко Дунава, руска војска морала је преваљити Балканске Планине, које се протежу дугим планинским ланцем од истока према западу преко читаве Бугарске. Иако уз највеће напоре, успео је генерал Гурко, да са својим „передовим отрјадом“ пређе Балкан и да завлада чувеним планинским кланцем Шипком, који се налази на висини од 1353 м. Овај кланац од увек је био главни прелаз из северне Бугарске у јужну. Даље напредовање пречио му је познати турски војсковођа Осман-паша, који се упокојио у учвршћеном логору код бугарског градића Плевне.

Да поближе упознамо тежину прелаза руске војске преко Балкана, тешке борбе руске војске око Шипке и пад Плевне, кад је и Србија ступила у овај рат, осврнућемо се поново на описе Ратне кронике: —

„Пошто се пређе Дунав, балканске планине су највећа природна препрека за освајача, који жели да продре у Цариград. Балканске су планине тако врлетне и стрме, тако ломне и испресецане ждрелима и провалама, да је, и са највећим жртвама, готово немогуће прећи с војском преко њих, само кад непријатељ добро поседне и брани оно мало кланаца и пролаза, што воде кроз Балкан у долину реке Марице. С тога су Руси и грабили, да се користе забуном, која је владала код Турака после ненадног руског прелаза преко Дунава, и да заузму балканске пролазе, док још Турци нису доспели да их добро поседну и утврде.”

Припремама за прелаз преко Балкана генерал Гурко руководио је из старе бугарске престонице Трнова, која лежи на самом подножју Балкана. Трново је било заузето одмах после прелаза Дунава.

Описујући улаз ослободилачке руске војске у ову варош, наш кроничар пише: —

„У сукобу код Трнова турске војске било је пет батаљона, 400 арнаутске коњице и 6 брдских топова. Заузеће

Трнова стало је Русе врло незнатних жртава, једва да је било десетак рањених и мртвих.

Сво турско становништво још је раније избегло из Трнова, а Бугари с песмом и свирком дочекају Русе. Особито се диже весела граја и бурна радост, кад у варош наступише бугарски батаљони, певајући лепе бугарске песме: —

„Стани, стани јунак балкански
Од си се глбок сабуди...”

грмило је из густих редова бугарских батаљона; — „добро дошли, добро дошли” одазивале су се гомиле веселог народа. Цвеће је са свију страна сипало на младе борце — загрљаји, пољупци, сузе радости, песме, узвици — све се мешало и спајало у диван, узвишен приказ. Многи бугарски емигранти, после много година потуцања по туђини, сад су се овде грлили са својом родбином, старим пријатељима, друговима; многи су падали и љубили земљу на којој стоје, своју домовину — мајку Бугарску.

„У овом одушевљењу и општој радости ослобођеног становништва града Трнова предузете су припреме за прелаз преко Балкана. Кланац Шипку држали су Турци. Требало је пронаћи други пролаз иако су сви ти други пролази били слабо познати и ванредно тегобни. Напослетку је у договору с Бугарима, који су познавали балканске стазе и богазе, одабран пут, који води преко читавог низа села (Присова, Пијакова, Бојништа, Рајковаца) на Хајинкјој у долини реке Тунце. Овим се путем кренуло цело руско предње одељење. Комора је остала у Трнову. Са војском су протерани једино товарни коњи, мазге и биволи за извлачење топова. Два дана пре кренула је авангарда, коњичко пионирско одељење.”

Прелаз руске војске преко Балкана трајао је од 30 јуна до 2 јула. Описујући овај прелаз кроничар каже: —

„Пређени пут преко Балкана био је неописано тежак и опасан. Од Трнова до Пароваца може се још и које како проћи, али од Пароваца па преко главног балканског гребена, врлети, узбрдице, амбиси просто не дају крочати. Са свију страна зијају ждрела и провале, стрме литице и оштри обронци. На сваком кораку грози ти опасност, да се омакнеш и слетиш у безну. Потоци хуче и прште по провалама и понорима, шума пуста и глува — ни птица нема по овим мрким висовима и густим, мрачним шумама. Топови су се

с највећом муком провлачили, често су на рукама дизани и проношени; два коња натоварени брдским топовима, омакну се са стене и слете у понор. Но још је теже било спуштање с гребена, уском путањом, што води ждрелом. Брдски топови једва су провучени, а провоз муниционих кара коштао је невероватних напрезања. Па и ово тегобно кретање било је могуће једино с тога, што је напред прошло пионирско коњичко одељење, које је местимце поправљало и просецало пролазе.”

Кад је овако уз тешкоће славно завршен историјски прелаз преко Балкана, заузела је руска војска село Шипку и запосела кланац Шипку с јужне стране, док је са северне стране кланац запосела друга руска војска под командом генерала Дерожинског и Скобељева, која је у Трново стигла 30 јуна. Затворенима са свих страна, Турцима није преостало друго сем да се предаду или да изгину. Кад је војска генерала Гурка освојила прве турске ровове и шанчеве, појавила су се два турска официра с белом заставом дајући знак да хоће да се предаду. Кад су Руси зауставили пуцање, Турци, издајнице, оспу ватру из својих плотуна... Кад им ни ова издаја није помогла, 7 јула пошаље турски командант једног официра команданту руске војске и понуди предају. Руси пристану и уговоре, да се предаја обави о подне. Кад је прошло подне и кад се Турци и тад не појаве, пошаље генерал Гурко своје извиднице до првих турских ровова. Идући од рова до рова, извидница их је налазила празне. Ишла је напред док нису срели генерала Скобељева, који је са својом војском долазио са северне стране кланца у намери да нападне Турке. Турака није било нигде. Тако су и по други пут искористили руско поверење и побегли стрмим брдским путањама и стазама остављајући у кланцу сву своју ратну спремност и изнакажене лешеве руских војника, које су дан пре побили на превару, а затим нагрдили и исакатили.

С падом Шипке био је отворен пролаз према Цариграду. Да спасе турску престоницу, похитао је Сулејман-паша и заузео утврђену Плевну и започео нове страшне бојеве око Шипке у намери да кланац преотме из руских руку. Од 9—14 августа било је рањено и погинуло на Шипци 3500 руских војника и официра. Генерал Дерожински је погинуо, а генерала Драгомирова погодило је таче у ногу.

Тако је Плевна, где је од тог часа било тежиште борбе овог рата, постала место највеће руске ратне славе на Балкану, највећа залога руског словенског братства, али у исто време и велико руско гробље у ком почивају безбројни руски јунаци који су погинули за идеју велике словенске заједнице. Без освојења Плевне није могло бити даљег напредовања руске војске. Од Плевне је зависио исход читавог рата!

Бојеви око Плевне трајали су од јула до краја новембра. Пуна четири месеца! Број мртвих и рањених у појединим биткама био је огроман. Било је дана, кад је на руској страни падало преко 10.000! Тешки су и страшни описи појединих бојева. Описујући стање у руско-румунском логору пред знаменити јуриш 79 августа 1877 кроничар пише: —

„Сваки је осећао и слутио, да је већ ту близу страховити и крвави расплет, што се од толико дана очекује. По широким, непрегледним, руско-румунским логорима и положајима засветлуцаше ватре; војска се размести на преноћиште, да мало трене, да се одмори — ко зна што носи сутрашњи дан! Веће војсковође опростише се с официрима овим речима: „лаку ноћ, господо, одморите се, сутра нас чека тежак и крвав посао“. Војници су у гомилицама око ватре разговарали и шапутали о сутрашњем догађају, а после је сваки потражио своје легало и дуго мислио на своју далеку домовину, на своје широке степе, на све своје миле и драге, с којим се можда никад више неће видети.”

Јуриш је започео око једанаест сати. Пред војском је полетео генерал Скобељев, највећи јунак овог великог руског рата.

„Бојно поље било је претрпано мртвим и рањеним, крв је потоком текла. Руски батаљони с песмом и музиком спуштали су се с висова у долину, где је беснила борба и ту их је нестајало у диму и пламену.”

Из одељења генерала Скобељева погинуло је укупно 5.000 војника. Од једног батаљона стрелаца од 1000 људи, остало је само 160, од једне чете од 150 људи остало је 40, од свију пуковника у Скобељевом одељењу остао је жив само један, а од батаљон-командира ни један. Јуриш је био изведен с највећим јунаштвом, које се уопште могло замислити, али Плевна није била заузета. Морала је бити напу-

штена намера, да се Плевна заузме на јуриш и предузете мере за правилну опсаду.

Промена ратног плана под Плевном, истакла је име славног заштитника Севастопоља, генерала Тотлебена, човека, који је важио као један од највећих ауторитета у опсадним пословима. Као што му је некад кнез Меншиков поверио утврђење Севастопоља, тако је сад Тотлебену била поверена управа над опсадом Плевне. Новим шанчевима и рововима, постављањем нових и премештајем старих батерија, окружио је Осман-пашу и његову војску на тај начин да је сваки излаз из опседнуте тврђаве био онемогућен. Тако је исто постепено онемогућено и набављање хране.

Залуд су Турци настојали, да честим испадима пробију гвоздени обруч. Читава се посада, скупа с Осман-пашом, 28 новембра морала предати на милост и немилост победничкој руској војсци.

Муњевитом брзином пронео се глас, да је Плевна пала. Преко Софије и Једрена Русима је био отворен пут за Цариград. Кад је пала Плевна, Србија је објавила Турској рат 2 децембра. Ратна прокламација, која је била упућена српском народу и српској војсци, свршавала се дубоким и значајним речима: —

„Напред, јунаци, уз победоносне заставе цара ослободиоца, с вером у Бога, свемоћног, заштитника правде, а у име ослобођења своје подјармљене браће, у име независности наше драге отаџбине Србије!”

Као први тако је и овај други рат пратило највеће одушевљење читавог српског народа. Једну за другом односила је српска војска сјајне победе. Најпре је заузет св. Никола, кланац на балканским планинама, где се српска војска сусрела са руском војском, па затим Пирот, Бела Паланка, Цариброд, Драгоман..... Код Сливнице био је други сусрет с руском војском. Шумадијски корпус кренуо је од Пирота према Нишу, главној мети српских ратних операција. После тродневних бојева ушла је победоносна војска у стари српски град. Заузет је био и Лесковац, и Врање.

У сред општих успеха, 22 јануара 1878, стигао је телеграм у ком је главни командант руске војске честитао сретан свршетак рата!

На молбу турске владе закључено је примирје, које је утврђено миром у Сан-Стефану, малој варошници недалеко Цариграда.

Није чудо што је Турска молила за мир. Увенчана великим ратним успесима постигнутим код Шипке, Плевне, Пловдива, Једрена, — Русија је стајала пред Цариградом, а на другу су се страну низали велики успеси српске војске. У поједним тачкама примирја које је склопљено у Једрену, признала је турска царевина: **Независност Србије са проширеним границама, независност Румуније, увећање Црне Горе, стварање нове бугарске државе као кнежевине и аутономију Босне и Херцеговине.** Услови примирја потписани су 19 јануара 1878. Све су ове тачке разрађене у дефинитивном уговору о миру који је склопљен у Сан Стефану 19 фебруара 1878.

Велики успех Русије, Србије и осталих балканских народа, изазвао је незадовољство европских сила, које су под руководством гвозденог немачког канцелара Бизмарка тражиле ревизију уговора. Под њиховим притиском дошло је до чувеног Берлинског конгреса, који је отворен у немачкој престоници, Берлину, 1 јуна 1878 и трајао тридесет и један дан.

Највећи ударац овај конгрес задао је српском народу укидањем аутономије Босне и Херцеговине и одлуком, да се Босна и Херцеговина предаду Аустрији.

Народ, који се уз највеће жртве дигао на оружје, није постигао своје слободе. У крви стечена слобода одузета му је. Из турског ропства Босна и Херцеговина прешле су у аустријске руке.

Иако мировним уговором у Сан Стефану и његовом ревизијом у Берлину нису биле остварене све наде српског народа, ипак је тријумф Србије био огроман. **Била је извојевана и призната потпуна независност Србије на челу са дивном престоницом, стародревним Београдом.** Објава независности извршена је у Београду 10 августа 1878 на дан рођења кнеза Милана. Као некад код прогласа хатишерифа 1830 године, и код свечане предаје кључева старог београдског града кнезу Михајлу 1867 годин, тако су и овом при-

ликом одржане у Београду сјајне и дивне свечаности у којима је народ дао израза свом заносу и одушевљењу. Нарочито је био величанствен ватромет на Топчидерском брду, где је симболично претстављено освојење Ниша и српске победе у минулом рату.

Као непосредна последица првог и другог српског рата дошло је подизање Србије на степен краљевине. Овај велики догађај, као и оба претходна рата, подигли су још више значај Београда према коме су се све више обраћале очи читавог словенског југа.

Краљ Петар

Претседник Београдске општине Љ. Давидовић предаје Њ. В. Престолонаследнику Александру сабљу — дар Београда.

О С Л О Б О Ћ Е Њ Е

Кроз читаво време великих и пресудних политичких догађаја, који у XIX веку као и у првој и другој десетини XX века заузимају главно место у нашем јавном животу, развија се упоредо и историја нашег Београда, који се постепено диже на степен престонице нове српске Кнежевине, а затим Краљевине и који се развија и напредује са самом државом. Проучавајући нашу историју од првог устанка упада нам у очи ванредно значајна чињеница. — Чим је васкрсла, чим се пробудила наша је држава створила велики национални програм, који је преко борбе за независност, — за коју су се борили и гинули српски борци 1876 и 1878 г., тежио за ослобођењем старих српских крајева у којима је патио и страдао под турским господством велики део српског народа, тражио је ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца. Као круна овог великог националног програма уздизала се идеја савеза свих балканских народа по принципу „Балкан балканским народима“. Замах и величина овог дивног националног програма, с којим је упоредо ишао и велики културни програм, задивљује као и оно велико одушевљење којим се приступило остварењу овог програма, иако је било јасно какве се жртве морају поднети, да се тако велики програм оствари. У стварању и остваривању овог програма, нашли су се на окупу први људи нашег народа, цео наш народ, на челу с нашим главним градовима, а у првом реду с Београдом. Мисли, које су од самог почетка водиле нашу младу државу, дошле су до израза већ 1844 године у знаменитом програму спољашње политике, или „Начертанију“ кнеза Александра Карађорђевића и Илије Гарашанина, нашег тадашњег министра иностраних дела. И поједини краћи ставови из тог знаменитог програма доказују нам, како је дубоко и свестрано био схваћен задатак нове српске државе, а с тим и задатак Београда као престонице: —

„Србија се мора и у том смотрењу у ред осталих европејских држава поставити, створивши један *план за своју будућност*, или тако рекући да састави себи једну домаћу политику *по које главнима начелима треба Србија кроз више времена стално да се влада и све своје послове по њима постојано управља*.

Движеније и таласање међу Словенима почело је већ и заиста никад престати неће. Србија мора ово движеније али ролу или задатак, који ће она у том движенију за извршетак имати, врло добро упознати.

Ако Србија добро пројесани шта је она сад? у каквом се положају налази? и какви њу народи окружавају? то се она мора уверити о томе, да је она још мала, да у овом стању остати не сме, и да она само у сојузу с осталим окружавајућим је народима за постићи своју будућност свој задатак имати мора.

Из овог познања проистиче *черта и темељ српске политике, да се она не ограничава на садашње њене границе, но да тежи себи приљубити све народе српске који ју окружавају*.

Ако Србија ову политику крепко не буде следовала, и што је горе, ако је одбаци те не сочини овом задатку добро разчишљен план, то ће она од иностраних бурја као млада лађа овамо и онамо бацана бити, док најпосле на какав голем камен не намери”.

Већ у доба кнеза Михајла, створен је Савез појединих балканских држава. Црна Гора, схватајући значај јединства, била је спремна да се потпуно уједини са Србијом. Био је већ створен основ у ком су поједине мисли „Начертанија” добијале свој стварни облик. Даљи рад у овом правцу омела је насилна смрт великог и племенитог владаоца, али је идеја поново васкрсла у двадесетом веку. Њен први велики израз био је Балкански рат, који је у кратком року, у низу сјајних победа уједињених балканских владара, ослободио Балкан турског господства и створио могућност за даље испуњавање великог народног програма.

Као што би било немогуће у историји Београда изоставити ратове за независност српске државе, тако би исто било немогуће не зауставити се на великом Балканском рату који је име Београда поново пронео читавим светом,

а нарочито кроз све словенске земље, уздижући га као зачетника и руководиоца великог Балканског савеза, ослободиоца своје потлачене браће и старих, славних српских крајева, који су морали доћи у састав српске државе.

За време владе кнеза и краља Милана осим ратова за независност Србије 1876 и 1887/8 вођен је и рат с Бугарском до ког је дошло поводом уједињења Бугарске и Румелије. Рат је започео 2 новембра 1885. Свршио се већ у марту идуће године после битке код Сливнице. У тој су бици Бугари преотели Пирот, али је већ 3 марта 1886 закључен мир, којим је било успостављено стање, какво је било пре рата. Неуспех у Српско-бугарском рату допринео је, да се краљ Милан 1889 одрекао престола у корист свог сина Александра и настанио у Паризу под именом грофа од Такова. Још једанпут вратио се у Србију 1893, остао у њој до 1900, а онда се дефинитивно настанио у Бечу, где је умро после годину дана. Након смрти краља Александра Обреновића, који је с краљицом Драгом погинуо у дворској завери 29 маја 1903, изабран је за краља Петар Карађорђевић, унук Карађорђа Петровића, Ослободиоца Србије.

Међународне прилике, као и посебне прилике на Балканском Полуострву, налагале су балканским државама, да мисле на што тешњу међусобну сарадњу и на што хитније остварење свог националног програма. И ако је Турска непрестано обећавала, да ће у својој држави завести реформе и олакшати услове живота својих становника, а нарочито хришћана, ипак је стање хришћана у турској држави бивало из дана у дан горе. Исто тако и стање Словена у аустријској држави постало је несносно. Стање у Босни и Херцеговини, које је Аустрија окупирала на темељу Берлинског уговора 1878, а затим анектирала, довољно нам карактерише познати босански патриота и књижевник Петар Кочић у свом делу: „Јазавац пред судом“, у коме се, у облику сатире, извргава руглу насилна аустријска управа.

Онако исто као што је тешко стање хришћана у Турској довело до Балканског рата 1912/13, тако је и тешко стање Словена у Аустрији, довело до рата између Србије и Аустрије 1914 године. Од свих уговора које су склопиле поједине балканске државе у одбрану својих интереса и за заштиту својих сународника у Турској, најважнији је уговор, који је склопљен 29 фебруара 1912 између Србије и

Бугарске. Кад је интервенција балканских држава у корист њихових сународника у Турској остала безуспешна, објавиле су уједињене балканске државе: Србија, Бугарска, Црна Гора, Грчка и Румунија — рат турској држави, октобра 1912 године. Тако је започео славни Балкански рат, у ком је Србија ослободила старе српске крајеве и осветила Косово.

Ми смо већ досад толико говорили о рату не за то, што деца воле рат, већ за то што се једино кроз рат могла постићи слобода Србије и Београда и извршити велики програм „Начертанија“ из 1844 године. Наш познати новинар Јаша Томић прибележио нам је, како је, према једној верзији, тадашњи председник владе Пашић одговорио београдским трговцима, кад су га питали хоће ли бити рата: „Ако буде рата, биће га, ако рата не буде, неће га бити“.....

Било је суђено да дође до рата и рат је дошао, дошао је као лавина, која се певајући и стрмоглавом брзином спушта у долину, не да уништи што на свом путу нађе, већ да створи могућност за клице новог здравијег и сретнијег живота. Ко није пратио овај рат!? Од најмањег детета до најстаријег старца. Кад би га хтели приказати у некој симболичној слици, онда би морали замислити слику, која би уз победоносно наступање српске војске и слику великог српског ратног фронта, приказивала и наше засеоке, села, варошице и вароши — с милионима људи нагнутим над новинама, које су доносиле вести с победоносних бојишта. Све се догодило у један час. Једва смо могли веровати, да победа може бити онако потпуна, да се може постићи оном муњевитом брзином. То нам изгледа нарочито невероватно данас после бескрајно дугог Светског рата. Иако је Балкански рат био рат у правом смислу речи, ипак је у овом рату господарила радост над свим осталим осећањима. Радост је започела с првим даном мобилизације. Она је подједнако обухватила све слојеве народа: децу, и одрасле, и оне који су ратовали, и оне који су страховали због оних који су ратовали. Та нарочита психолошка страна овог рата заслужује да јој се посвети посебна пажња. Осећа се кроз редове историка, кроз ратне кронике и извештаје појединих ратних дописника. Свима је господарила жеља да се учини крај патњама овог дела српског народа, који је остао под турским ропством, а исто тако да се ослободе старе српске земље.

Рекли смо да се посебно психолошко стање, које је владало за време овог рата, огледа у свим документима који о рату говоре. Да видимо, како нам то стање описује Јаша Томић, који је у то доба био ратни дописник. Ево шта он каже:

„Тад је дошла јесен 1912 године и познати балкански догађаји. Да умам, да плачем, у онај мах би се сигурно заплакао, *што нисам више млад*. Осетио сам да ће да се испуни петовековни сан. Кад сам 1875 године за време старо-србијанског устанка пошао онамо, па и године 1876, онда ме једва примише, јер сам им био сувише млад. Да се сад јавим за добровољца, сигурно би ми се само насмијали, јер сам већ сувише стар.”

Као што овај стари новинар, ком је већ било близу шездесет година, тако су жалили и сви остали, који нису имали могућности, да и сами учествују у рату као борци. Сељаци су похитали из својих далеких села остављајући породице и своја имања на женама и на деци. Собом су водили своје најбоље коње, све што су могли, све што им се чинило да може у рату корисно послужити. Општем примеру следовала су и деца. И њих је захватио вал одушевљења. Иако малени, ипак су покушали да и они добију бар неку дужност у овом рату. Неколико вавредно занимљивих и дирљивих података о деци забележио је и споменути наш новинар Томић: — „Необично упадају у очи” — пише Томић — „мали добровољци. Одрасле добровољце не примају, а мали добровољци раде.

Кад је проглашена мобилизација, искупише се ђаци средњих школа, и изаслали су свој одбор да тражи пушке. Хоће у добровољце и то што пре и разуме се да их пошаљу. — Ама, ти мали, кажу једном, не можеш да држиш ни пушку.

Чини се то Вама! каже он.

Та су деца састављала одборе, писала претставке, тражили да избављају браћу, док напослетку они одрасли увидеше, да би требало с њима нешто учинити. И лепо сместише мале добровољце на пошти, да разносе депеше и писма, сместише их у пресбиро, да потрче кад је што важно, и у друга надлештва.

Кад није могло друкчије, пристадоше мали добровољци и на то. И сад врше не само савесно и одушевљено своју

дужност, него врше ту дужност поносно. Јављају се и сасвим мали, али тима већ мора да кажу: — Иди, дете, играј се!"

Војском је заповедао краљ Петар и начелник штаба генерал Радомир Путник. Војска се делила на армије. Престолонаследник Александар командовао је првом армијом, генерал Степа Степановић другом, а генерал Б. Јанковић трећом армијом. Војска престолонаследника Александра долином Мораве кретала се на југ. С њом је упоредо наступала друга и трећа армија. По српском ратном плану до одлучне је битке морало доћи на Овчем Пољу, али је до те битке дошло већ 10 и 11 октобра код Куманова. Турску војску предводили су Кади-паша и Зеки-паша. На висовима око Куманова стајале су турске батерије. Борба је започела 10 октобра рано у јутро и трајала све до ноћи. Сутрадан је борба настављена. Развијала се грандиозна битка у којој су Срби на јуриш освојили турске позиције и до ногу потукли турску војску, која је бегала обезглављена према Скопљу остављајући на бојишту безбројне топове и ратну опрему.

Кад имамо у виду, да је по ратном плану српске војске до одлучне битке морало доћи на Овчем Пољу, онда нам је јасно, како је морало бити огромно присуство духа и у српској команди и код сваког српског војника, да на овом месту одоле турском нападу и да извојште победу. Кумановска битка одлучила је успех читавог рата. Два дана после пада Куманова, пало је Скопље, затим Прилеп и Битољ и цела Стара Србија и Македонија. Једно одељење српске војске, које се борило с Арнаутима, борећи се с највећим невољама, продрло је кроз албанска брда на Јадранско Море и освојило Љеш и Драч. Грци су заузели Солун, Бугари су победили Турке код Лиле Бургаса и продрли до Чаталџе. Уједињени Срби и Бугари заузели су Једрене. Кад су Турци покушали, да код Битоља задрже Србе у њиховом даљем напредовању, десно се јединствен пример у ратној историји.

Српски војници певајући и борећи се издржали су осамнаест часова у води! Описујући овај догађај, Јаша Томић наводи, како су касније Немци покушали, да ово исто изведу на својим маневрима, али су им се сви војници поразболевали...

Победе савезника на свим бојиштима, присиле су турску државу, да већ крајем 1912 моли за мир. Преговори вођени у Лондону први пут су били прекинати па су настављени у почетку 1913 године и коначно успешно завршени.

По одредбама Лондонског мира, Турска је уступила савезницима све своје земље у Европи осим Цариграда, једног дела Тракије и Дарданела.

Некад велика отоманска држава, која се у четрнаестом веку као олуја сручила на Балкан, уништила напредне и богате балканске државе, заузела стари Београд и Будим на Дунаву, запретила Бечу — била је сасвим уништена.

Победе Савезника, нарочито велике српске победе, нису радосно одјекнуле у Аустрији, која је већ од самог почетка преким оком гледала на развој и напредак младе српске државе. Под утицајем Аустрије створена је, после Балканског рата, на штету Србије нова Албанска држава, којој су уступљени градови Љеш, Драч и Скадар; под утицајем Аустрије, 17 јуна 1913, напала је Србију њена савезница Бугарска. Рат с Бугарском, у који су касније ступиле Грчка и Румунија, завршен је миром у Букурешту 28 јула 1913.

*

* * *

Тако је дошао и 13 август 1913, кад је Београд с највећим одушевљењем дочекао победоносну српску војску на челу с Престолонаследником Александром. Описаћемо овај дочек по подацима, који се налазе у књижници Љубише Валића „Повратак српских победника” у којој се налази и слика, коју овде доносимо, а на којој је приказан свечани моменат, кад Њ. В. Престолонаследник Александар од председника Општине прима сабљу — дар Београда.

У Шумадијској улици била је подигнута триумфална капија, где је од раног јутра Престолонаследника и српску војску ишчекивала огромна маса народа. Под капијом стајали су поред других великодостојника — председник Општине Љуба Давидовић и председник Народне скупштине Андра Николић. Чим се Престолонаследник појавио са својим штабом, заорили су се френетични поклици. Кад је Престолонаследник стао под триумфалну капију, поздравио га је председник Давидовић говором у ком је истакао велико Престолонаследниково јунаштво, пожртвованост и хероизам

српске војске. Предајући Престолонаследнику дивну сабљу, дар Београда, рекао је претседник Давидовић: —

„Височанство, дани у којима живи српско племе велики су. Светло место у стварању њихову заузима Ваше Височанство, Ваша славна Прва Армија. Вама Височанство и Вашој Армији, а преко Вас и целокупној храброј српској војсци, Београд изјављује дубоку, топлу и срдачну захвалност. У знак те захвалности Београд Вас моли, да примите Височанство ову сабљу, којом сте у минулим ратовима и Ви и Ваши храбри Војници тако витешки руковали; да је носите с гордошћу на коју има пуно право осветник Косова, победник са Куманова, јунак са Битоља. Нека она Височанство никада не сине без потребе, а кад сине нека се никад не поврати у корице без части за Ваше Височанство, без славе за српско племе.

Добро дошли Височанство са својим витезима, добро дошли у престоницу која Вас воли и која се Вама поноси. Живели.”

Након дочека обављено је на Калимегдану откривање споменика Вожду Карађорђу. Том је приликом Краљ Петар својеручно прикачио Престолонаследнику медаљу за храброст. Истог дана, на вече, одржана је у Општини свечана седница Суда и Одбора и донет закључак, да се простор између Сремске и Краљ-Александрове улице назове Тргом Престолонаследника Александра.

БРАТСТВО

Као што се људи не разликују само богатством и положајем што га заузимају у друштву, него у првом реду и својим душевним особинама, својим карактером, тако се и градови међусобно разликују не само својим спољашњим изгледом, него и својом посебном психологијом, својим унутрашњим особинама. У раду и поступцима појединца, огледају се карактер и душевне особине; у мишљењу и идејама, које владају у извесној друштвеној средини, огледа се психологија града, унутрашња вредност и интимни карактер. Садржај владајуће идеје може се мењати према приликама и времену, али по својој величини и значају она увек остаје огледало заједничке психологије свих грађана. Права вредност човекова лежи у његовим душевним особинама, у његовом карактеру; права вредност града лежи у оним основним идејама, које га покрећу и кроз које се огледа његов унутрашњи живот. Као дело човеково, дело већих људских заједница, град у духовном погледу има све њихове особине. Он је израз њихове колективне личности. На сваком кораку град носи отисак душе својих грађана, а често и читаве нације. Као што су нам поједини људи више или мање симпатични по свом карактеру и свом стварном значају, тако је и наша љубав према граду већа или мања обзиром на садржај главних идеја, које покрећу градом. Наше градове у деветнаестом веку, на челу с Београдом, прожимала је велика идеја народног уједињења свих крајева у којим су живели Срби, Хрвати и Словенци, идеја уједињења у једну велику заједничку југословенску државу. Идеја је постала највиши израз тежња целокупне напредне омладине у Београду, Загребу, Љубљани, Сплиту, Сарајеву, Дубровнику и Цетињу. Из градова се идеја ширила и захватала све више корена у читавом нашем народу. Водећа улога по природи ствари припадала је Београду и Загребу. Београду — као престоници слободне српске државе, која се већ од почетка

деветнаестог века истакла као носилац велике идеје народног ослобођења и уједињења; Загребу — као главном културном и политичком центру читаве Хрватске. Тако је уз Београд у нашу заједничку историју ушао и славни, стари град Загреб.

Хрватски историк проф. Клајић, пишући историју града Загреба и означајући његов однос према хрватском народу, вели за њ, да је он његово срце и душа, да је он за Хрватску у исто време и Москва и Петроград.

Док је постанак Београда везан за далеке векове пре Христово рођења, дотле први сигурни историјски подаци о Загребу потичу из XI века, кад је у њему 1093 угарски краљ Ладислав Свети основао бискупију. Распростире се на обронцима Загребачке Горе далеко доле уз Саву, која се под Београдом улева у Дунав и тако од давнине веже оба града. Природа је дала Загребу, као и Београду, дивне елементе лепоте, који налазе свој највећи израз у особито сретној конфигурацији градског земљишта, дивним видицима и прекрасним, густим, огромним шумама, које га окружују са све три слободне стране.

Најстарији део Загреба сачињава стари Каптол — седиште загребачког католичког свештенства — и стари Грич. Каптол се протеже уз знамениту загребачку катедралу, чији високи торњеви доминирају целим Загребом, сваким његовим видом; Грич, загребачки горњи град, обухвата срце старог грађанског Загреба, који се диже над доњим индустријским и трговачким Загребом најновијег доба.

Из доњег града воде путеви у горњи град са свих страна. Међу најлепше путеве спада онај, који води од познатог Јелачићева Трга крај старих Каменитих врата, која спадају међу највеће загребачке знаменитости. Њихова архитектура, историјска прошлост, заустављају сваки дан безбројне пролазнике. Ова врата саставни су део некадашњих градских кула и зидина, којима је био учвршћен стари Грич у тринаестом веку. У тим се вратима данас налази света капелица, коју и дан и ноћ обасјавају безбројне свећице. Пред многобројним иконама, разним светим записима, непрестано клече и стоје људи, јер чврсто верују у чудотворну моћ иконе Мајке Божије, која се ту налази.

Каменита врата ушла су у све описе града Загреба, она се јављају као мотив и у сликарству, и у белетристици, и у

песништву. Савремени загребачки песник Драгутин Домјанић, посветио им је своју познату песму: „При каменитих вратих“, испевану на старом кајкавском дијалекту којим се говори у загребачкој околици и који се чује и по загребачким улицама: —

„З олтара в црну ноћ
До лучи луч трепеће,
Молитвах врући жар
Гори из сваке свеће...”

Пролазећи кроз Каменита врата, долази се у горњи град, на знаменити Марков Трг, који нарочито у ноћно доба производи велики утисак. Према традицији на том тргу је у 16 веку на грозан начин погубљен вођа хрватског сељачког устанка Матија Губец; ту се налази стара црква са знаменитим порталом и шареним кровом с грбом града Загреб; бански двори, саборна палача, одакле на све стране воде улице старог и старинског горњег града.

Кад се у ноћи хода по тим горњо-градским улицама, изгледа, као да нас је неко пренео за неколико векова унатраг у неки стари средњевековни град. Ништа не буни мир свечане тишине, тек по каткад под неким прозором чује се пригушен шапат, тихо куцање, лагано певање, док се око цркве лагано прокрадају сенке старих, типичних загребачких просјака или неког песника, ког привлачи ноћ и мистична силуета Загреб у ноћи. Ево, како песник Домјанић описује загребачки горњи град у то доба: —

„Вулице вуске и тужне
С кмицом в облоких всих
Закај сте мени так драги
Кај ми там корак так тих.

В сенци се стишчеју хиже
Ваљда је тешко им стат.
Њим би се штело починут
Њим би се штело вре спат...”

Кроз једну малу, пуну улицу води пут у велику огромну шуму, која дише и сања уз сам горњи град на другом брежуљку. То је прослављени загребачки Тушканац, шума, која је у дану дечја радост, велика ђачка и студент-

ска читаоница под ведрим небом, а у предвечерје место, које, као и горњи град, привлачи својом тишином и својом необичном лепотом. С брега на брег наставља се тушканачка шума издижући се високо према Медвед Граду на ком се и сад држе остаци старог напушеног племићког замка.

Као што се уз нашу горњу и доњу тврђаву полако развио остали део града, тако се и уз загребачки горњи град у његовом подножју полако развио нови део вароши, који сваким даном добија све веће и веће размере обухватајући трговачки, индустријски и културни део града. Као и у Београду, и у том делу града посебну занимљиву тачку претстављају тргови, а нарочито Јелачићев трг. Овај трг на ванредан начин описао је један Американац, који вели: —

„Кад сиђете у доњи град“ — (пише аутор овог посебног чланка) — „не може Вам измаћи један од најсликовитијих тржних призора у Европи. То је тржиште на Јелачићевом тргу, које је с краја на крај пуно дасака на козлићима — што значи тржних клупа — са свим врстама сеоских производа, нагомиланим на даскама, са свечано одевеним хрватским женама за сваком клупом и са мноштвом домаћица, које се око њих врзу с кошарицама — особити приказ са око хиљаду учесника.

Тржиште је тржиште, али загребачко је готово као нека грађанска свечаност, изведена у фантастичним костимима и као да ју је удесио неки вешт позоришни редитељ. Свака од тих стотина хрватских жена, што стоје за тржним клупама, одевена је у живописну, руком ткану одећу, са кратком сукњом и белим чарапама на ногама, које су на коленима кокетно свезане врцом трешњево боје.

Зашто се те сељанке — пита задивљени Американац —, које рано устају и иду за трговином из удаљених села, сваки дан тако одевају, као за неку славу, остаје тајна за трезно одевеног западњака, јер тај се свечани поглед приказује сваки дан у години. Призор траје дневно шест сати. У подне га нестаје, као да је неко махнуо чаробним штапићем, све се распине — и роба и костимиране сељанке. Трг се сав промени као позорница с које су уклоњене декорације, гледалац се буди као из неке илузије...“

Од главног загребачког колодвора до споменутог Јелачићевог трга протеже се огромни, дугачки простор, украшен павиљонима, цвећем, водоскоцима и дивним редовима старог

дрвећа. Кад се на овај простор улази из Судничке улице за време првих вечерњих јесењих магли, добија се друга фантастична слика. Све изгледа као у причи. — Домови, што у дугачком четворокуту окружују трг, нестају у магли, виде се само унакрсни путевци, које бледо осветљује светло замагљених светиљки. У то доба на тргу нема ни живе душе. Чује се само како шушти високо грање и пада вода из водоскока.

Загреб је био много сретнији од Београда јер није доживео оне страшне најезде Турака, није се никад налазио под турским господством, па му је на тај начин много више омогућена сталност развоја, сачувани су многобројни старински споменици, који на видљив начин говоре о његовој прошлости.

Та је околност у великој мери допринела, да се у Загребу створио један посебан тип грађана, који су у души дубоко предани својим традицијама. Персонална унија с Мађарском и Аустријом потчинио је Загреб, као и већи део целокупне Хрватске, посебном културном упливу. Али, и ако је овај уплит био ванредно велик и ударио свој жиг на читаво друштвено уређење, ипак он није уништио национално осећање, које је у деветнаестом веку, у доба највеће борбе Хрвата против мађарске превласти, нашло свој израз у одушевљењу за југославенску идеју. Борба Хрвата за народну индивидуалност, и дубока и искрена жеља српског народа, да изађе у сусрет својој браћи, повезале су у деветнаестом веку Београд и Загреб дубоким духовним везама и довеле до стварања великог заједничког плана рада.

Наша омладина у другој половини деветнаестог века и првим деценијама двадесетог века извршила је и у Загребу и у Београду, као и у другим центрима, величанствено дело, које ће увек налазити на пуно признање и у нашој народној историји и у историји наших градова.

Предвођена нашим највећим народним умовима, омладина се сва заложила за остварење великог југословенског програма. Радиле је и бориле се поднашајући највеће жртве. Програм је био огроман, величанствен. — Ослобођење свих Срба, Хрвата и Словенаца од аустро-угарског господства и стварање с краљевином Србијом и Црном Гором једне јединствене југословенске државе.

Та је идеја у Србији дошла до израза у „Начертанију” кнеза Александра Карађорђевића и остала као најлепша визија будућности, која се пре или после морала остварити. На њој је с великим одушевљењем, великим успехом и великом политичком мудрошћу радио кнез Михајло, њу је у двадесетом веку с истим заносом прихватио Велики Краљ Петар и Његов Наследник Престола. За ову су се идеју залагали Штросмајер и Рачки. Створен је цео низ установа са изразито југославенским карактером, које су крчиле пут остварењу Југославије.

Предаја Београда 1867 изазвала је огромно одушевљење у Загребу. Кад је 1868 године дошао у Београд одушевљени пропагатор југословенске идеје, оснивач Југославенске академије у Загребу, а највећи хрватски патриота, ђаковачки владика Јурај Штросмајер, целокупна београдска омладина и београдско грађанство приредили су му велике и спонтане овације, у којим се истицала идеја братства и југословенства. У Антологији југославенске мисли и народног јединства, коју је саставио професор нашег универзитета Др. Виктор Новак, налазимо опис ове свечаности, како је био изнет у једном броју листа: „Србија”. У опису, у првом реду се истиче, како је одушевљени дочек владике Штросмајера показао и онима, који се истичу само својом влашћу или својим положајем, како је високо развијена свест београдских грађана. Славећи владика Штросмајера, Београђани се нису клањали његовој власти или положају, него само његовим врлинама и заслугама. Владика Штросмајера поздравио је у име Београђана професор Јован Бошковић, који је у свом говору рекао: —

„Преосвећени владико! Наш народ српско-хрватски није велик бројем, али кад је удружен свешћу и одушевљен љубављу ка народној слободи, има га довољно да може себи обезбедити опстанак. Али зато се ниште, не само да смо политички самостални или да имамо своју аутономију, него да и духовно не робујемо туђој просвети, туђој науци и уметности, јер који народ не тежи да на свој начин привреди што и себи и човечанству, тај се одрекао самосталности умнога рада, тај не тежи да буде достојан члан дружине изобразених народа: шта више, такоме народу прети опасност да ће кад тад доћи у јарам ропства, да ће подлећи надмоћним стихијама туђинским, или и једним и другим!

Ти си ипак, владико, један од оних сународника наших који су највише помогли духовној самосталности нашој. Ти си подигао Академију јужнословенску! Ти си основао фонд за Универзитет у Загребу! Ти на све стране потпомажеш уметност! Ти нам стипендијама подижеш потоње књижевнике и уметнике наше!

Али ти си и на другом пољу привредно много. Народ наш, током светске историје, кроз векове поцепан политичком управом, вером и писмом, беше остао везан још само једном свезом, заједничким језиком; свезом истина јаком, али недовољном, јер има још један учитељ народности, а то је народна свест. Ти си ипак један од оних који су највише допринели да се рашири свест о духовноме јединству народа српско-хрватскога, и дочекао си за кратко време, не само најлепши цвет у раду Јужнословенске академије, него очима својим гледаш где сазрева плод тога благословеног семена. Пред пробуђеном свешћу народном падају на све стране све предрасуде, препреке и сметње. Наше старо зло: неслога, раздор и поцепаност, које је бујало у нас са наше неразумности и туђинске зло воље, као и са себезнале користи домаће и старинске, плеве данас и чупају родољуби на све стране, да га као коров сажегу на огњу међусобне љубави. И гле, два племена једнога народа данас су заиста један народ! Два три примера довољна су да потврде нашу духовну заједницу. Кад нас снађе ове године велика несрећа, и ви сте на оној страни, с нама заједно плакали за изгубљеним владоцем нашим! Кад Вас нешто тишти или кад сте у невољи, и нас боли до срца, јер смо чланови једног организма. Ето и сад пред нама где се првосвештеници двеју цркава хришћанских узајмице поштују и љубе, јер су синови једнога народа! а и ово што ти ми приносимо, то је колико из признавања твојих великих заслуга, толико још и зато да се види да си на источној страни нашега народа међу својим сународницима и код своје браће!

Да пак ово наше јединство није нешто привремено и променљиво, него чврсто и неразлучно, доказ нам је, између осталог, још и то, што га и омладина исповеда, а „на младима свет остаје!“

Ми не претимо ником овом својом заједницом, већ желимо искрено и отворено, да смо у пријатељству са сваким

народом који љуби слободу, и који поштује права народа српско-хрватскога, где год га има.”

Као и код овог владичиног дочека, тако је манифестација југословенске идеје дошла до свог пуног израза и 1904 пригодном крунисања Краља Петра.

После Балканског рата приближио се нагло расplet. Бојећи се даљег напредовања Србије, која је у Балканском рату показала целом свету неупоредиву храброст своје војске, Аустрија је похитала, да измореној Србији објави рат. Била је уверена, да ће је у најкраћем року смрвити и с тим у исто време задати смртни ударац југословенској идеји.

Човек умире, велике су идеје бесмртне. Човека је могуће усртити, али његова смрт још више учвршћује идеју, за коју је он погинуо. Велика југословенска идеја, која је — ширећи се из Београда, Загреба и осталих наших градова, — продрла у најудаљенија села, и у нашој интелигенцији и омладини свагде наишла на своје одушевљене борце, све се више ширила и учвршћивала што је био већи број лица, која су страдала у аустријском сужањству и била осуђивана као опасни „велеиздајници”.

Братство Београда и Загреба било је учвршћено заједничким напорима на остварењу ове идеје, заједничким тежњама, солидарним и непоколебљивим духом омладине.

БЕОГРАД У СВЕТСКОМ РАТУ

Кад са главне калемегданске терасе погледамо на леву Савску обалу, кад се у мислима пренесемо у прилике и доба пре Светског рата, и нехотице задрхтимо под утицајем успомена. У том рату није на Србију напала држава, чија би војска пре него што стигне у српску престоницу морала преваљити велике даљине освајајући стопу по стопу. Србији је објавила рат и напала на њену престоницу, наш стари Београд на Сави и Дунаву, прва сусетка, Аустрија, коју су од Србије и од Београда делиле само ове две реке. Иако волимо и леву Савску и Дунавску обалу, сећајући се страха Светског рата, чисто зажалимо што та обала није била у недоглед од Београда, или што нам није било могуће и ту обалу и Београд однети некуд далеко.

Треба учинити велики душевни напор, да се схвате прилике и тешкоће Светског рата. С ону страну Дунава и Саве од давнина становао је наш народ, те нам се данас чини немогуће, да се на тим обалама свршавало политичко подручје наше државе пре рата, да Земун, Панчево и остала места нису сачињавала јединствену целину са српском државом, да је Београд са ових обала био непосредно изложен хицима непријатељског ратног оружја.

Кад не би имали у виду велику мисију Београда, кад не бисмо били уверени, да је Београд морао бити ту где је био, морали бисмо поставити питање, које је поставио на ванредно мисаон начин 1910 године почасни генерал С. Ђ. Луковић, у својој студији: „Може ли у Београду опстати наша престоница“.

Ми смо већ говорили о теренским условима, који одлучују, да ли ће се на неком месту подићи варош. На питање, која места најбоље одговарају за подизање вароши-престонице, истичу се још неки моменти. Пишући о историји Београда из доба пре светског рата морамо се нарочито осврнути на ово питање.

У својој студији генерал Луковић истиче, да место, које се одабира за престоницу мора **у првом реду задовољавати војничке обзире, друго национално-политичке, треће економске и трговачко-индустријске.** У свом тумачењу каже: — „Војнички су захтеви, да престоницу не може противник изненада напасти ни бомбардовати. Она *не сме бити први објект нападачу*, те да је може у почетку војне напасти, са војском одморном, пуном освајачког духа, бројно снажном и добро спремног; већ после дугих, крвавих, претходних борби, у којим је снага његове војске малакала, спрема утрошена, а бранилац добио времена да сву своју снагу прибере за заштиту комуникација што воде престоници и да њено освојење немогућним учини. Та су места најчешће: *што више удаљена од граница већих држава, с којима се оружане акције предвиђају*; и ако је још могуће иза природних препона или добрих положаја; али најмање престоница мора бити подигнута на таквом месту које се може добро утврдити: али престоница не сме бити скривена у неком безначајном куту државе, већ треба да је подигнута у најважнијој њеној области, коју нападач не може обично освајајући државу: како би она својом великом војничком моћи, зараније спремно, стала на пут том освајању и принудила нападаче да на њу своју снагу окоми. „Тумачећи и остале захтеве, генерал Луковић даље истиче, да се **са националног гледишта** престоница мора налазити на оном делу државне територије, **чије је насеље скроз прожето идејом за самосталност своје државе** и које је спремно сваку жртву драговољно поднети за ту самосталност. Економски обзир траже, да се престоница налази у области насељеној и богатој свим намирницама, које су потребне за брзо снабдевање војске. „У престоници” — вели генерал Луковић — „која задовољава наведене услове кад се у судбоносним данима нађе и државни главар, тај државни стег, око ког ће се прикупити све што је још за борбу способно, дочекаће нападача, који престоници грози, уверено да се нема куд даље одступати, већ да ту *треба победити или изгинути*, а нападач с уморном и проређеном војском неће моћи савладати огорченог браниоца.” Да би поткрепио своје мишљење генерал Луковић нас упозорује на врло много историјских догађаја, где је пад престонице био пресудан за читаву земљу. Падом старе Картаге уништена је Ханибалова др-

жава, падом Цариграда пала је Византија. Одбрана Беча у доба турске најезде спасила је аустријску државу, и тако редом. Према мишљењу најистакнутијих војсковођа света од најстаријих времена до данас, с падом престонице скоро увек капитулирала је и држава, а обично и пропадала, и обротно: нападачу су сва освојења често некорисна, ако не завлада престоницом. Иако положај Београда није одговарао овим идеалним условима, који се траже за престоницу државе, ипак престоница нове српске државе и пре Светског рата није могла бити на другом месту осим у Београду.

Престоница народа, који је имао велике задатке изнете у „Начертанију” морала је бити у центру Југословенства без обзира да ли се налази и у политичком центру, који одговара специјалним условима престонице.

За друге српске и хрватске крајеве престоница је морала бити у Београду. Она је морала вршити своју велику мисију југословенског духовног центра и пре уједињења. Тај велики задатак могао се вршити са успехом само из Београда. За велику народну идеју Београд се морао опет жртвовати! Колико је мишљење генерала Луковића тачно узето само по себи, доказује и осећај бојазни, који нас обухвата, кад размишљамо о овим питањима и посматрамо с Калемегдана стари Земун којим су у време Светског рата владали Аустријанци. Ово су одмах по објави рата потврдили догађаји, и поред надчовечанског и жилавог отпора, којег је и под оваквим условима дао Београд. Око јуначких бранилаца, који су Београд бранили до последње капи крви, исплетена је дивна легенда проткана јуначким делима; у историји Светског рата исписано је име Београда, као име великог и јуначког града-борца... Пад Београда дубоко се коснуо народне душе, али није произвео онај страшни утисак, што би га произвео пад Париза у Француској, Рима у Италији, Беча у Аустрији, јер је у свести српског народа било јасно, да задатак Београда премашује задатак престонице народа, који је испунио своју мисију ослобођења и уједињења.

Београд, као и Цариград, има карактер престонице сам по себи. Љубав и бол српског народа за Београдом не би били мањи, да Београд није био седиште српске владе у доба великог рата. Векови су повезали осећаје читавог

нашег народа за овај стари град. Та љубав није везана ни за његове зграде, ни за велике и богате споменике. Она је везана за земљиште и положај Београда, где је у деветнаестом веку, после вековног мучног робовања, засијао први трак слободе.

*

* * *

Недостатак здраве економске политике, искључиво војничко уређење државе, освајање нових крајева ради материјалног обезбеђења, у четрнаестом веку довели су Турску државу на Балкан и у Београд. Турска је пропала, као велика сила, чим су престала њезина освајања, јер није била економска и културна снага. Кад су Балкан и Београд донекле скинули са себе турски јарам, онда су на њих бациле похлепни поглед нове велике државе — Аустрија и Немачка.

Из тежње за сировинама — металним рудама и памуком —, горивом — нафтом, и каменим угљем —, и из жеље за освајањем светских тржишта, дошле су у сукоб државе средње Европе, т. зв. Централне силе, Немачка и Аустро-Угарска — с државама, које су сачињавале Антанту, т. ј. са Енглеском, Француском и Русијом. У њиховој борби Београду припада нарочита улога.

За Централне силе он је лежао *на путу Берлин—Багдад*, који им је с једне стране обезбеђивао везу са њиховим савезницима, Бугарском и Турском, а с друге давао могућност, да на најбржи и најлакши начин зададу ударац колонијалној моћи британске империје. Осим тога Београд је играо важну и непосредну улогу у руској националној, свесловенској, као и у економској политици.

Русија је одувек тежила за освајањем Цариграда и за изласком на топло, Средоземно Море, које јој је било потребно за слободан извоз житарица. Кад своју тежњу није могла остварити раније непосредно пошла је заобилазним путем. Преко Румуније, Бугарске, Србије и Црне Горе пребацила је мост до Средоземног Мора и опколила Цариград. У тој политици Београд је, дакако, био један од најважнијих ослонаца. Без њега би настао прекид у стубовима овог огромног моста. А сем тога, пад Београда у руке Цен-

тралних сила и њихових савезника, довео би до копнене блокаде Русије.

И ако није била директно заинтересована у судбини самог Београда, Енглеска није могла равнодушно гледати, како се разграђава и напредује немачка индустрија, ратна и трговачка морнарица, како Немци освајају тржишта, која су припадала Енглецима (Јужна Америка, Азија). Зависећи од своје економске организације, која мора радити као беспрекоран организам, Енглеска је морала искористити стицај прилика, да обори опасног непријатеља.

Француска се налазила на страни Русије и Енглеске, јер није могла заборавити пораз од 1871 године, кад су Немци диктовали услове Паризу, а није могла прежалити ни изгубљене провинције Елзас и Лотрингију.

Према великим силама поделиле су се и балканске државе у ратне логоре. Како се могло предвидети, већина се јасно определила за моћну покровитељицу Русију, с којом су их везивали јединство вере и захвалност за помоћ, коју им је Русија указала у ослобођењу. Изузетак су чиниле оне балканске државе у којим су владали владари туђинске крви. Тако је Бугарску навео на братоубилачку политику њихов „цар“ Фердинанд Кобург, чија се политика одавно огледала у зближењу с католицизмом и истицању идеје, да су Бугари више урало-алтајске него словенске крви. У Грчкој је страна династија водила неодлучну политику, која ни најмање није одговарала истинском расположењу грчког народа и његовог правога вође Венизелоса. Овим двома државама била је наметнута неприродна политика, која је била у сукобу с правим народним интересима. Колико је ова политика била неприродна, нарочито за Бугаре, види се из речи вође бугарских сељака, Александра Стамболијског, који је говорио: „Ја нисам ни Бугарин ни Србин, ја сам у првом реду Југословен“.

✧

* * *

Од свих зараћених страна била је најкобнија улога и најлажнија политика Аустро-Угарске државе. Док је постојала Турска у пуној снази, Аустрија је настојала, под лозинком: „Борба хришћана против полумесеца“, помоћу српског народа, да уништи турску силу. Кад је српски народ

у својој исполинској борби победио и савладао Турке и од Аустрије уклонио ту велику опасност, која јој је претила од турске најезде, Аустрија је читавом свету јасно показала, да је стварни циљ њене политике, да завлада Балканом, да од Балкана створи своју нову економску и политичку базу. Своје право на Балкан Аустрија је могла оснивати на грубој незахвалности и бруталној сили бајонета. Али и кад бисмо прешли преко етичких момената, несумњиво је, да је оваква аустријска политика морала довести до пропасти.

У својој тежњи, израженој у познатој формули: „*Drang nach Osten*” — продирање на исток — Аустрија је била упућена на освајање крајева са словенским становништвом. Свако повећање словенског становништва морало је довести у питање саму аустријску монархију, јер Словени нису могли мирно подносити њезино господство у свом дому.

Док није закорачила на балканско тло, Аустрија је могла одржавати принцип дуализма, т. ј. *господарство Немаца и Мађара*. Али, кад су Пољацима, Чесима, Словенцима и Хрватима с једним делом српског народа биле припојене Босна и Херцеговина, само собом поставило се питање, да ли ће бити могуће владајућим народима, да се и даље одрже на овим положајима. Према словенском елементу и осталим народима у Аустро-Угарској монархији, Немци и Мађари представљали су незнатну мањину.

Овакво стање ствари поделило је аустријске државнике у два табора. Једни су мислили, да је држава силом прилика упућена на то, да се одрекне дуализма у корист триализма т. ј. равноправности Немаца, Мађара и Словена. Већина ипак уљуљкивала се сном, да ће све бити добро, кад Аустрија потчини цео српски народ, а нарочито њихов духовни центар, наш стари и славни Београд. Гледали су само на моментану корист нису били свесни, да би такве околности и без Светског рата убрзале пропаст монархије. Једно осећање уједињавало је све аустријске државнике, а то је њихова мржња према Београду. Сви државници ове државе — мозаика, државе састављене од различитих народа, коју су Руси ради тога сликовито назвали „ласкутнаја империја” — држава крпича — знали су, да је Београд југословенски Пијемонт, који ради на ослобођењу јужних Словена и који је у исто време учинио много за ослобођење западних Сло-

вена. Ту је био главни извор великој мржњи аустријских политичара према Београду. Инстинктивно су осећали откуд долази пропаст монархији. Зато у 1914, у часу, кад је Србија била уморена и исцрпљена балканским ратовима и болестима, пренесеним са бојишта —, похитали су, да изненада и без кривице српског народа навале на српску државу и њену престоницу, која је вековима стајала на мртвој стражи према Аустрији и чувала својим силама Беч од Турака, а хришћанство и културу западно-европских држава од турског војничког господарства. Кад се сетимо целе историје нашег народа, од појаве Турака па на даље, нарочито историје Београда, продирање Аустријанаца на Балкан 1914 изгледа, као ружан сан. Ипак је овај рат био најтежа стварност, која се дала замислити.

Аустрија је објавила рат Србији 1914. И ако изненађена, исцрпљена и изморена, Србија је објаву примила с достојанством, које је одговарало њеном националном и војничком поносу; ступила је у рат и ако га није желела, иако је у јасној перспективи видела све патње којима ће овај рат изложити српски народ.

Београд је стајао први на бранику. Задрхтао је на прве мучке ударце, али се није предао, већ је јуначки устао у одбрану своје слободе и свог великог и старог имена, које је толико пута славом увенчано и које је живело, као најдражи звук у срцу свих његових грађана.

Светски рат забележио је у нашој историји многа велика имена, која указују пут покољењима, која долазе као смена борцима и савременицима ове велике борбе, у којој су учествовали милиони војника многих народности свих континената света, у којој су машине замењивале људе, а људи машине, у коме су били примењени сви велики изуми технике двадесетог века, у којим се прибегавало разним отровним хемијским средствима, као и најсавршенијој ратној вештини и природној људској снази и јунаштву.

Психологија овог рата, који је трајао пуне четири године, и завио у црнину половину света, није ни приближно слична психологији балканског рата с којим смо се раније упознали. Листајући безбројне странице историја, кроника,

ратних извештаја, докумената, који говоре о овом рату, на свакој страници наилазимо на описе херојског пожртвовања и страдања појединаца, деце и одраслих и читавих области што нас испуњава побожним дивљењем. Па и поред свег тога, мисао нам је стално обузета питањем о тешкој одговорности за овај рат пред човечанством и пред људским покољењима.

Светски рат није био само рат људских мишица. Он је био и рат идеја, рат различитих схватања о свету и сврси човечјег живота. Више него икад раније, рат се сударио с великом идејом пацифизма, братства међу народима, с идејом вечног мира и мирним начином решавања међународних спорова.

У највећем проливању крви и у борбама учвршћавале су се и ницале најплеменитије мисли.

Део патње нашег народа, везан с именом Београда тако је велик, да нам он сам у довољној мери показује, како је била велика општа патња нашег народа у овом рату.

Као некад пред турским, тако је сад пред аустро-угарским и немачким војничким хордама, које су безобзирно газиле и уништавале све, што су на путу налазиле, настало велико кретање нашег народа —, сеоба, која се за разлику од сеоба у турско доба, кретала у супротном правцу. Док се у доба турских завојевања и борби с Турцима велика већина наших избеглица кретала према северу, сад су се масе народне кретале са севера на југ, подносећи надчовечанске напоре у свом прелазу преко албанских врлети.

Уз младог Престолонаследника, с војском и народом ишао је седи краљ Петар, чија се фигура високо и симболички издиже као израз заједничке патње војске и народа.

Обзиром на поједине судбоносне догађаје Светски рат можемо поделити на три периоде. Први период обухвата догађаје од објаве рата 1914 до велике немачке офанзиве против Русије 1915 године; други период од немачке офанзиве 1915 до руске револуције 1917 године; трећи период од руске револуције до свршетка рата.

Проучавајући ток појединих догађаја у овим периодама, како их је описао наш национални историк Др. Станоје Станојевић, видимо, да је у почетку рата ратна срећа пратила Антанту и Србију. Одмах после објаве рата Аустрија је кренула с огромном војском у Србију у намери, да

заузме Ваљево. Продрла је с три различите стране у северо-западну Србију. Под командом великих и прослављених војсковођа у Балканском рату, Степе Степановића и Михаила Рашића, у великој бици на Церу, која је трајала од 4—6 августа, до ногу потукла је српска војска надмоћнију аустријску војску и продрла у свом напредовању у равни Срем. Кад је Аустрија прикупила нову војску у Босни и преко Дрине почела продирати у Србију, повучена је српска војска из Срема и упућена према новој аустријској сили на Дрини, старој реци, која је у историји била сведок толиких окршаја између Срба и Турака.

Нападнута изненада, Србија није била спремна за рат. На Дрини је српској војсци почело недостајати муниције. То је присилило српску војску на повлачење. У првој половини новембра Аустријанци су заузели Ваљево — 18 новембра 1914 заузели су напуштени Београд.

Али је српској војсци после неколико дана приспела муниција. Одушевљена речима и присуством краља Петра, под командом генерала Мишића, пробила је српска војска аустријски фронт на Руднику и натерала у бегство Аустријанце. Аустријска војска, која је од Београда продирала на југ, побеђена је од наших трупа под командом генерала Михаила Живковића. Уз највеће одушевљење престоничког грађанства, 2 децембра заузела је српска војска Београд, после петнаестодневне аустријске владавине. У року од пет првих месеци рата, од јула 1914 до 2 децембра исте године извојевала је српска војска две сјајне битке, које су јој донеле велики ратни плен и пронеле јој име по целом свету.

Од децембра 1914 године до јесени 1915 године на српском фронту владало је затишје. Напори Централних сила били су упућени на другу страну, али их ни тамо није пратила већа срећа. У августу 1914 потукли су Французи Немце на Марни, од септембра 1914 па до прве половине 1915 године Русија је однела над Аустријом читав низ сјајних победа. Освојили су Лавов, продрли до Карпата, предала им се знаменита тврђава Пшемисл.

Други период рата, који се започео у јесени 1915 великом немачком офанзивом против Русије, довео је до страшног слома Србије и освојења Београда.

Србија је била нападнута са три стране. У исто време нападе су је Бугарска и уједињена немачко-аустро-угарска

војска, коју је предводио један од најбољих немачких генерала маршал Макензен. Сузбијена са целе територије, српска војска крајем 1915 године морала је напустити отаџбину. С војском је напустио отаџбину и велики део српског народа. И војска и народ, у непрегледним поворкама, патећи од зиме, глади и болести, хитали су у туђину, где их је чекала неизвесност, али где је ипак била слобода и могућност, да се из слободе ради на спасавању погажене отаџбине.

Војска је превезена на грчко острво Крф. Кад се опоравила, упућена је на Солунски фронт, где је маршал Сарај управљао т. зв. Источном армијом. Деца и српска омладина, која није подлегла невољама прелаза преко Албаније, смештени су у заводе и школе по главним градовима савезничких држава, док су остали грађани унесрећене отаџбине, пуни вере у њен васкрс, предузели велико дело пропаганде. У јесен 1916 освојила је српска војска Кајмакчалан и ослободила Битољ.

Револуција у Русији 17 фебруара 1917 године завршила је овај други период рата. Последице руске револуције дошле су постепено до пуног израза. Револуција је онемогућила Русији, да у великом светском рату изврши свој програм и лишила Србију и остале Словене њиховог најмоћнијег савезника. Бољшевичка влада склопила је 1918 засебан мир с Централним силама и с њиховим савезницима Турском и Бугарском. Непризнавање овог мира од стране разних обласних противбољшевичких влада није могло надокнадити на фронту отсуство пређашње руске армије.

Трећи период рата је доба славних победа српске и савезничких војски. У јануару 1917 огласиле су Немачкој рат Северо-америчке државе. У лето 1918 године под командом чувеног маршала Фоша започели су Французи на свом фронту велику офанзиву. У исто време — 2 септембра — предузета је велика офанзива на солунском фронту. Под командом прослављеног победника Степе Степановића, после тродневне борбе, пробила је српска војска бугарски фронт; армија Петра Бојовића освојила је за неколико дана Прилеп, Велес, Штип, Кочане, Скопље. Бугарска војска била је уништена. Продужено је ослобођење Србије. Аустро-

угарска војска davala је слаб отпор. *После трогодишње окупације ослобођен је Београд 19 октобра 1918.*

Ово је кратак преглед главних догађаја великог Светског рата, који ће нам омогућити, да лакше пратимо и схватимо сав значај и величину дела јуначких бранилаца Београда 1915 године, кад је живим људским грудима брањена свака стена његове земље, свака улица, свака кућа.

Н. В. Краљ Александар

БЕОГРАД ОД 1914 ДО 1918 ГОДИНЕ

Ултимативна нота Аустрије, коју је аустријски посланик у Београду, барон Гизл, предао српској влади 23 јула 1914, претстављала је почетак тешког времена у ком је Београд поднео невиђене и надчовечанске патње и борбе и изашао као велики победник увенчан славом и озарен великом љубављу троименс браће.

Још од давних времена када су Келти положили основе првом градињу на обалама Саве и Дунава па до Светског рата, Београд је под својим зидинама видео безбројне борце, претурно преко главе многе ратове, преживео уништавање својих највећих светиња, пропатио са својим становништвом велике њевоље, али све то што је било у прошлости, није се могло упоредити с оним, што је судбина наменила Београду у Светском рату.

У завршној фази његове војничке историје, Београду је било осуђено, да на себи осети све убојно и разорно дејство најмодерније ратне технике, да види војску потомака старих Германа, да види њихово наступање, да проживи мучну и тешку трогодишњу окупацију и да види панично бекство те исте војске, која га је пре три године заузела у крви.

У догађајима, који сачињавају историју Београда у Светском рату, истиче се низ судбоносних и великих датума: Објава рата 28 јула 1914, прво пушкарање и почетак првих борби око Београда; 18 новембра 1914, кад је Београд услед напуштања од српске војске први пут пао у непријатељске руке; 2 децембра 1914 год., који је донео прво ослобођење Београда; херојска одбрана Београда од 23—26 септембра 1915; пад Београда пред надмоћном војном силом уједињених Немаца и Аустро-Мађара 26 септем-

бра 1915; ослобођење Београда 19 октобра 1918 и проглас уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у Београду 1 децембра 1918.

За остварање својих политичких комбинација Аустрија је била одавно решила, да нападне Србију. Тражила је само неки повод — *casus belli* —, који би у очима света бар донекле оправдао насилнички чин. Кад је у Сарајеву на Видовдан Гаврило Принцип извршио атентат на аустријског престолнаследника Франца Фердинанда и на његову жену Софију Хотек, Аустрија је сматрала да је ово дело, које је извршио њен држављанин и на њеном подручју, довољан повод за рат. Остварујући свој давно замишљен циљ, предала је српској влади ултиматум. Кад српска влада, и поред највеће жеље да избегне рат, није могла прихватити све услове ултиматума који су грубо вређали њен државни суверенитет, онда је — и онако ратовима измученој српској држави —, објавила рат.

Дагађаји су се низали муњевитом брзином. На глас о објави рата Србији задрхтало је цело Српство. Намере Аустрије биле су одвећ познате. Рат, рат с Аустријом, пронела се реч кроз цео народ. Свако је био свестан, да почиње борба на живот и на смрт, борба, која је имала да доведе или до победе Словенства, или да их утопи у аустро-немачко море, да их претвори у робове, а земљу потчињи безобзирној и насилничкој аустро-угарској владавини.

У седници од 24 јула приступила је српска влада разматрању аустроугарског ултимату и састављању одговора. Ослањајући се на старе и утврђене везе између Србије и словенске Русије, Њ. В. Престолнаследник послао је истог дана депешу Њ. В. руском цару Николи II, која је гласила: „Србија је готова да прими све услове Аустро-Угарске, који одговарају положају самосталне државе, као и све оне услове које би Цар саветовао да се приме”.

Одговор руског цара, који је стигао после рока одређеног српској влади аустријским ултиматумом, гласио је:

„Док има и најмање наде, да се избегне пролевање крви, сви наши напори треба да теже циљу. Ако, у пркос наше најискреније жеље, ми не успемо, Ваше Височанство нека буде уверено, да ни у ком случају Русија неће бити равнодушна за судбину Србије.”

Братски и словенски одговор руског цара, као израз осећања читавог руског народа, наишао је на захвалан одјек у срцима свих Словена. Како смо рекли, није започинјала само борба између Србије и Аустрије, већ уопште борба између Словена и Германа, борба између двеју цивилизација, двају погледа на свет и културу, двеју филозофских и етичких концепција.

Кад је српска влада предала барону Гизлу свој одговор, састављен у најпопустљивијој форми која се уопште могла замислити, он је, и не чекајући даља упутства своје владе, изјавио да с одговором није задовољан, па је још исте вечери напустио Београд и преселио се у Земун, што је значило **прекид односа са српском владом.**

Кад је руски министар Сазонов добио тачан препис одговора српске владе на аустроугарски ултиматум, известио је велике силе, да одговор Србије превазилази сва очекивања по умерености и жељи, да се Аустроугарској даду најпотпунија задовољења. Он пак не види, какви би још могли бити захтеви Аустрије, изузев, ако бечки кабинет не тражи само изговор за рат са Србијом. Слично мишљење заступао је и Поенкаре у свом делу, које је издао после рата — „*Les origines de la guerre*”, где вели, да је рат против Србије био само изговор, да се изазове европски рат, који је после пораза Бугарске на Балкану припреман од стране Немачке до најмањих ситница и у ком су се германске силе имале бацити свом жестином против **западне цивилизације и словенства.** („Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца“ — издање Главног генералштаба.)

Чим су намере Аустрије постале јасне, издат је 25 јула 1914 указ о мобилизацији. Краљевски двор и министарства пресељени су у Ниш; Главни генералштаб у Крагујевац.

Њ. В. Престолонаследник, Врховни командант целокупне српске војске у Светском рату, издао је 29 јула у Нишу следећу прокламацију упућену целом народу:

„На нашу Србију наернуло је велико зло. Аустро-Угарска нам је објавила рат. Сад сви имамо да будемо сложни и јунаци.

Невоље наше Краљевине и нашега народа са Аустријом нису почеле од јуче. Кад год је Бечу тре-

бало, давана су најсвечанија обећања да ће се са Србима и Хрватима праведно поступати, па је ипак то остало неиспуњено. Залуду су српски и хрватски граничари и толики други наши јунаци лили крв по целој Европи за славу и корист бечкога двора; залуду су биле жртве које је Србија за владе Мога деда поднела кад је помогла да се спасава царски престо од незадовољних и побуњених његових народа; залуду је Србија увек радила све што је могла, да живи у пријатељству са суседном царвином, — све то није ништа помогло.

И Србија као држава и наш народ где год био, свак и свуда су сумњичени и зато су увек запостављани другим народима. Пре 36 година заузела је Аустрија Босну и Херцеговину, које су устале биле да се ослободе, а пре шест година коначно их је присвојила бесправно, обећавши им уставне слободе, које онакве какве су дане нису ни у колико народ задовољиле. Све је то створило дубоко незадовољство у народу, нарочито у бујне и неразвишене омладине, па је напослетку изазвало отпоре, па и сарајевски атентат.

Србија је тај кобни догађај искрено ожалела, осудила и изјавила готовост да ће предати суду сваког саучесника, али је и брзо, са запрепашћењем, видела, да Аустријанци за њ бацају одговорност не на своју рђаву управу или на поједине кривце самог дела, него на краљевину Србију. Без обзира што је оно убиство извршио само један човек, њихов поданик, уз припомоћ неколико другова и то у њиховој земљи, пред очима свих њених власти, Аустрија је за то окривила наше чиновнике и официре, српску владу и напослетку целу краљевину Србију и све Србе где год их има. Такво оптуживање једне независне државе за туђе кривце јединствено је у историји Европе, где онака злочина дела, на жалост, нису ретка. У смислу тог окривљавања поднела је а.-угарска влада 23 ов. месеца Мојој влади необичну представку с тешким оптужбама и захтевима, тражећи од Србије задовољење и остављајући јој рок од 48 сахати за одговор. Моја је влада, одговарајући жељама народа и потреби мира, коју осећа не само Србија већ и цела Европа, хтела избећи

по сваку цену сукоб, и зато је изашла у сусрет Аустро-Угарској до крајњих граница попустљивости, преко којих не може ниједна независна држава.

Кад је о томе извештен а.-угарски посланик, изјавио је одмах, да његова влада није задовољна одговором и прекинуо је дипломатске односе с Мојом владом. Тада су све пријатељске нам државе — на челу им братска Русија — покушале склонити а.-угарску владу да пристане на мирно решење ствари. На жалост, бечки државници осташе глуви према саветима мудрости и интересима човечанства. Они нам објавише рат, не презајући да тиме изазову и недогледне последице једног европског заплета.

Иако тешка срца и свестан свих тешкоћа и опасности, баш у часу кад су се српски ратници спремали да прибирају дозреле плодове свога труда, Ја сам принуђен позвати све моје драге и храбре Србе, под српску тробојку с уверењем, да ће се они у овој прилици показати достојни славних предака, онакви, какви су били лане и преклане. С вером у свевишњег Господа Бога, с надом у симпатије просвећеног света и у коначну победу наше правде, с поверењем у помоћ својих великих сродника и поузданих пријатеља, примимо, с нашом јуначком браћом Србима Црне Горе, борбу која нам је обесно наметнута.

У нашој славној прошлости, старијој и новијој, има доста сведочанства да Србин, кад је сложан, може победити и много већег противника. Посведочимо још једампут, да се Србин уме жртвовати за своју Отаџбину и Обилићским пожртвовањем, одбранити је пред многобројним охолим непријатељем.

Срби, браните свом снагом своје огњиште и српско племе."

У Нишу, 29 јула 1914 године

АЛЕКСАНДАР с. р.

Као Врховни командант целокупне српске војске издао је Њ. В. Престолонаследник 4 августа 1914 своју прву наредбу српској војсци, која је гласила: —

„Јунаци!

Највећи и заклето непријатељ наше државе и нашег народа изненада и без икаквог разлога насрнуо је бесомучно на нашу част и наш живот. Тај незајажљиви наш северни сусед већ је нагомилао војску и учинио више покушаја, да пређе нашу северну границу и да пороби нашу дивну Отаџбину. Њој, као да је било мало што смо ми годинама морали да слушамо јанке милиона наше браће, који су до нас допирали из Босне и Херцеговине, из Баната и Бачке, из Хрватске, Славоније и Срема и са нашег мора кршне Далмације. Сад је затражила највише, тражи нашу главу, нашу независност, живот и част Србије.

Јунаци!

После сјајних успеха нашег оружја 1912 и 1913 године и државних тековина, које нам је признала цела Европа закљученим миром у Букурешту, Ја сам најискреније желео, да се Србија и Моји драги ратници у миру одморе и окрене од силних ратних напора, уживајући у тековинама својих победа. И зато је Србија била готова, да се на миран начин објасни и споразуме са Аустроугарском о свим спорним питањима. Али се на жалост, одмах увидело, да Аустрија не иде на то, да с нама преговара. Чак и да смо испунили све њене захтеве, она је била решена да нас нападне, да нас понизи и да нас убије.

Зато су ти срамни захтеви Аустрије морали добити достојан одговор. Ја сам их са презрењем одбио, уверен да ћете сви ви ту срамоту, која је имала пасти на вас, бацити у лице ономе, који је покушао да њом умрља сјај и славу нашега оружја. Стога сам вас и позвао у ово радно доба, да под вашим победоносним заставама, иако још уморни од скорашњих наших победа, станете на браник Отаџбине. Саопштење, које вам сада чиним, јесте објава рата Аустрији. На оружје моји дивни соколови!

Јунаци!

Ви ћете имати да се борите са једним непријатељем, који никад није имао ни ратне среће ни ратних

победа. У овоме светскоме рату Ја ћу вам бити Врховни Командант. Ми смо се прошле две године великим делом упознали у бојној ватри. И Ја сам се на Куманову, Битољу и на Брегалници са поносом дивно вашој свесној храбрости и вашем беспримерном самопрегоревању. Зато сам и уверен, да ћете ви и овога пута на бранику Отаџбине и у великом делу ослобођења српског робља умети само да увећате славу и лепи глас српског оружја и вашег јунаштва.

Јунаци!

Поред братске Црне Горе и свих Срба, који ће се против Аустрије борити, где се ко буде затекао и чиме буде могао, ви ћете у овој великој борби, као своје ратне другове имати са севера нашу моћну и силну браћу Русе, чији је узвишени Цар Никола II., на први глас о аустријском нападу на Србију, одлучно и витешки са целом оружаном Русијом стао у одбрану српства и словенства. С друге стране уз Русе су стали раме уз раме њихови храбри савезници а наши осведочени пријатељи Французи, који су већ отпочели борбу са аустријским савезником Немачком.

Јунаци!

На свету нема светије дужности, него што је одбрана своје државе, своје нације и вере, одбрана свога огњишта, својих старих и нејаких. Стога с вером у Бога, у његову правду и милост, пођимо напред уверени у победу и украсимо наше заставе новим лаворикама, јер је на тим заставама Провиђење исписало данас јасније него икад наш ратни поклич:

У бој за славу и независност српскога народа!

Живела Србија!

Живела моја дична војска!"

Врховни командант војске

Престолонаследник АЛЕКСАНДАР с. р.

И један и други докуменат дубоко узбуђују наша осећања. Они означавају први корак у нашој новој историји и прелаз у тешку и гигантску борбу Светског рата.

Од дана објаве рата, 28 јула 1914, до 2 децембра 1914 Београд је био непрестано изложен топовској ватри. После кратког затишја, борба је настављена у септембру 1915. Огроман је број јунака, који су се одликовали у овим борбама за спас и за част Београда. И београдски грађани и наша редовна војска и добровољци из свих крајева наше велике отаџбине показали су у тој борби сву своју велику љубав према старом граду, показали су у пуној мери, да је наша Престоница срасла с душом читавог народа, да се она у души сваког грађанина издигла као велики идеал, који и најслабијег човека, жене и децу може надахнути великим и херојским делима. Јунаштво је било и појединачно и опште. Поред оних чија су имена позната, има много безимених јунака, чији се спомен сачувао само у великим делима, која су извршили. Брањени су и град и варош, свака стопа београдске земље. Брањен је „с песмом на уснама уз најјачу и најпакленију ватру, која се може замислити“.

Непрестани ратови пратили су Београд из века у век и дали његовој историји поглавито војнички карактер, али борбе које су вођене у Београду 1914 и 1915 имају осим високог војничког карактера и нешто нарочито што их уздиже над свим, што смо досад видели. У овим борбама Срби су бранили огњиште своје културе, огњиште на ком је никла велика идеја уједињења. Борио се занос, борила се младост. То је овим борбама дало посебан карактер. Никад се није тако јуначки, тако дивно умирало за Београд. Борба је имала високих драмских момената пуних лепоте. То је било беспримерно, свесно презирање смрти. Љубав према Београду, као врховни принцип овог рата, ударила је свој печат на све. Сваки борац имао је пред очима сву отаџбину, али се у овим данима бранио и Београд као такав, Београд ради Београда. Он је био алфа и омега ове борбе. Непријатељ је морао видети и осетити, иако је био сто пут надмоћнији, да он може продрети у Београд, заузети град и нову варош — која се почињући од 1806 рађала из пепела — само преко мртвих лешева његових бранилаца, од којих је већина била у цвету младости.

Међу борачким јединицама одбране Београда истичу се Сремски добровољачки одред и српска жандармерија, а међу појединцима — командант одбране Београда Михајло Живковић, командант сремског добровољачког одреда

Игњат Кирхнер, његов заменик поручник Живко Кезић, први командант одбране Београда, ком. Дунавске дивизије, пуковник Миливоје Анђелковић, који је и донео одлуку о одбрани Београда и многи други.

Почетак борбе под Београдом описује на врло занимљив начин у књизи „Агонија Београда” Јоксим П. Гајић, дивизијски генерал у пензији. Генерал Гајић командовао је 1914 Градским одсеком у Београду.

Неколико дана после објаве рата, по налогу команданта аустријске посаде у Земуну, генерал Гоглије, стигао је под стару београдску тврђаву под белом заставом један аустријски монитор. Из монитора је било избачено писмо за команданта града у ком је Аустрија тражила предају тврђаве. У знак предаје тражили су, да се са градских бедема скине српска застава и истакне бели барјак. Команданту и посади обећали су, да ће бити примљени на земунском пристаништу и у **знак почести**, да ће им бити остављене сабље. Као одговор на овај позив аустријског генерала, наредио је генерал Гајић, да сви топови буду спремни за дејство, да се у место једне заставе, која се неустрашиво вила на градским бедемима, истакну још три заставе! У 5,20 наређено је артиљерији, да дејствује против аустријских монитора, који су стајали на простору између земунског пристаништа и жељзничке станице.

„Шаљући генералу Гоглију овакав одговор” — вели генерал Гајић — „одмах сам телефоном известио команданта Одбране Београда о овом догађају и у исто време умолио га да издејствује одобрење од Врховне команде, да бих могао показати непријатељу **како Срби предају град**, те да трупе Градског одсека пређу Саву и заузму Земун и по други пут! Врховна команда је ово одобрила, и ми смо Земун по други пут заузели на Крстов дан 1914 године, у ноћном препаду, после сличног окршаја, који је престављао једну паклену борбу. У овој борби трупе генерала Гоглија биле су потпуно разбијене и једини им је спас лежао у бегству.”

Но и први дан рата био је пун судбоносних догађаја. У ноћи између 28 и 29 јула изненадила је Београђане страховита детонација, коју је проузроковало бацање у ваздух

жељезничког моста на Сави. Српски војници и комите прекинули су везу између Београда и Земуна! Те исте ноћи десио се и први судбоносни догађај. Неколико финансијских стражара, који су се налазили дуж пристаништа, онемогућили су аустријској војсци, која је пловила тајно у ноћи, да се искрца на београдској обали. Имена ових храбрих првих бранилаца забележио је у књизи „Агонија Београда” тадашњи директор бродарства Ђорђе Чутковић. На бедемима града налазили су се командант страже Драгутин Ристић, а с њим Антоније Косановић, Милан Јанковић, Михајло Федоровић, Воја Јовановић и Борисав Радовић. За већину храбрих учесника ове борбе каже директор Чутковић, да су изгинули, неки су инвалиди, многи служе и данас при београдским царинарницама.

Међу државним чиновницима, који су остали у Београду, налазио се и новинар Душан Синобад, који је за прво време руковао одсеком Државног пресбирора у Београду и извештавао централу, која се одмах након објаве рата преселила у Ниш.

Као новинар Синобад је с интересом пратио развој догађаја у Београду све док није по потреби службе упућен у Ниш. Његовом дозволом изнећемо овде неколике странице из његових бележака:

„Првих петнаест дана

Нема сумње да су догађаји у јулу 1914 године потресли Београд и његово становништво бацили из мирног у немирно стање и из спокојног и нормалног живота у забринутост и неизвесност. Онај патријархални београдски живот, који је после успешних балканских ратова добио већи импулс и бржи ритам, развијајући се у што већи центар Југословенства, морао је од једном да се немилосрдно прекине и да се преда неодољивим догађајима.

Фамозни ултиматум, који је аустро-угарски посланик, барон Гиза предао Србији (23. јула п. н.) произвео је у Београду, може се рећи, тежи утисак него сама објава рата и почетак борбе, иако не у свима редовима друштва оно бар у политичким и уопште у интелектуалним круговима, који су, проучивши добро

текст ултиматума, одмах проценили ситуацију и прозрели намере аустро-угарске монархије.

— „Аустрија хоће рат; то ти је! — Само шта ће Русија да каже, Француска, па Енглеска?“ и т. д.

Стари Марко Маринковић, бивши српски консул у Трсту, добар познавалац и велики непријатељ Аустро-угарске монархије, иначе велики пријатељ и поштовалац Николе Пашића, рећиће том приликом у једном друштву пред каваном: „Историја тражи да Аустро-Угарска сруши нас или ми Аустро-угарску“.

Маринковић је годину дана доцније погинуо од аустројске гранате у Београду, на самом прагу куће и усред белог дана.

Аустро-угарски посланик, барон Гизл, био је по струци официр (дивизијски генерал), бавио се дуже година као војни аташе у Цариграду, а тек после наменован је за ц. к. посланика, најпре на Цетињу, па затим у Београду. Човек висока раста, утегнут и уображен по тадањем калупу бечке дипломатије, усиљавао се да буде озбиљан и до крајности тајанствен. Нарочито је био такав кад је предао ултиматум Србији. Г. Пачу је тада замењивао претседника владе и министра иностраних дела г. Пашића, који је био у унутрашњости Србије партијским посланом. И ако је знао какви су односи били настали између Аустро-Угарске и Србије, Пачу се запрепастио кад је примио ултиматум, пошто га је тај историјски докуменат довео у ситуацију којој се није надао. Позвао је одмах к себи тадањег шефа Пресбироза, г. Виловског, дао му да прочита ултиматум и наредио му да се одмах телеграфским путем саопшти г. Пашићу. Виловски, који је, и ако добар и беспрекоран Србин, стајао на гледишту да Србија и Аустро-Угарска треба да буду увек у најпријатељским односима, вратио се у Пресбиро блед као крпа и растужен; али ипак није га напуштала нада да ће се ствар изравнати. „Тек 25. јула по подне истиче рок ултиматума, а г. Пашић вратиће се пре тог дана, и као вешт државник умеће он да се снађе“. — Тако је мислио Виловски, али су догађаји ишли својим током.

Шире масе по Београду нису придавале ултиматуму богзна како велики значај. — „Све ће то Баја кад се врати у Београд уредити“ — говорили су људи по периферији Београда. Ипак су се многи spremали на сеобу. По улицама се свет брже кретао, узбуђен, замншљен, али без панике. Неки су се селили из доњих крајева Београда ка Славији и уопште на Врачар, нарочито са Дунавске и Савске падине; други су опет spremали пртљаг. Нису у прво време сви отпутовали у Ниш за владом; већином су отишли тамо чиновници са својим породицама и имућнији свет, а многи су из Београда отпутовали у друга место по унутрашности, да ту сачекају развитак догађаја.

Неће бити на одмет да испричам овај сусрет са немачким послаником уочи предаје одговора Србије на ултиматум: Баш некако око 1 часа по подне враћао сам се из Пресбириоа са г. Виловским, и кад смо били на Теразијама, недалеко од Двора, сретне нас немачки посланик г. Гризингер, заустави нас и ослови Виловског на немачком језику: Шта је новог? — Виловски му одговори, да има наде да ће се рат избећи, јер је српска влада решила да прими све услове ултиматума сем оног једног који вређа суверенитет Србије.

Гризингер одједном плану; не би му мило што Виловски говори.

— „Како да прими?! То није могуће. То не може да прими ниједна влада! Рат је неизбежан, господине мој, неизбежан!“

И све тако, Гризингер је наставио љутећи се једнако што се уопште може неко надати побољшању ситуације и измирењу Србије са Аустро-угарском. Изгледало је као да му је баш стало да дође до рата.

Када смо се растали са Гризингером, Виловски пропусти нешто љутито кроз зубе на немачком језику, више за себе, тако да нисам разумео, а нисам хтео у оном тренутку да га питам кад је и онако био нера спољен.

Тако су протекла прва два-три дана у очекивању и у неизвесности. Београд је међутим у тим часовима био веома занимљив и жив. Пун сунца и пун темперамента, изгледао је, поред својих скромних кућа и старе

кадрме, одиста величанствен. Као да се над њим горе у ваздуху вршио неки свечани обред спуштајући на њ тихо и мистично своју нему поруку, да се спреми на страдање и на истрајност. Сви смо га тада волели више него икада и предосећали смо како ће нам без њега бити тешко, а онима што остају још теже.

И кад је, после предаје српског одговора на ултиматум аустро-угарски, посланик Гизл напустио Београд са персоналом посланства и прешао у Земун, па после када је стигла вест о објави рата, онда су и највећи оптимисти били на чисто и изгубили сваку наду на мирно решење. Настало је тада поздрављање на брзу руку између оних што одлазе и оних што остају. Многи су се том приликом мирили и праштали једин другима раније увреде и свађе.

— „Шваба нас је све измирио“ — говорили су људи. — „Мора се ићи, хоћеш, нећеш!“

Жене су кукале што морају да оставе покућтво и разне ствари, пошто се путовало са веома малим пртљагом у најобичнијим колима, све до Раље (воз није долазио у Београд због бомбардовања) а од Раље жељезницом са ограниченим бројем вагона до Ниша. Било их је који су морали да се задовоље и са вагоном за фургон. Људи су у томе погледу били много сталоженији и задовољавали су се са најмањим пртљагом. — „Пусти богати жено; понеси што се може, а оно друго нека остане. Видићемо! Ако се вратимо живи и здрави, лако ћемо“.

Када су после посредовања европских канцеларија била исцрпљена сва сретства, и када је дошло до оне чудне објаве рата најобичнијом депешом, Београђани су сачекали догађаје веома озбиљно и присебно, без очајничког запомагања и стрепње. Свако се чувао и клонио опасности, али није било паничног страха код маса. Жене су првих дана бомбардовања са децом и старцима силазиле у подрум, као што су власти биле саветовале; а после је свет навикао, те је излазио и за време бомбардовања на улицу. По кад-кад би се чак и уобичајени корзо одржао у Кнез Михајловој улици. Иначе најживље је било код Славије и, више Славије. Ту је уопште био центар свега и свачега.

О томе првome бомбардовању и силажењу у подрум, могу да наведем и ово: Онога дана када је команда одбране Београда одбила аустро-угарски захтев, дајући одлучан одговор да се Београд не предаје него да прима борбу, налазио сам се са неколико својих познаника и другова, око два часа по подне, пред каваном „Грчка Краљица“, где је баш прошле ноћи ударила једна граната са монитора. У томе тренутку појави се у Кнез Михајловој улици једна група официра и ордонанса на коњима, која се била упутила Дубровачкој улици и граду. Један од коњаника одвоји се од осталих и приближивши се позва ме по имену да му приђем. Ја похитах и познадох га. То је био др. Васа Јовановић, београдски адвокат, а доцније министар, који је као ордонанс-добровољац био додељен дунавском артиљеријском пуку. Он ми рече у хитњи, да је данас команда аустро-угарских трупа у Земуну тражила да се преда Београд; али да су наши тај захтев одбили и да су одговорили да се Београд не предаје. Стога ће Аустријанци отпочети по подне, око пет часова да бомбардују Београд. Молим вас будите љубазни да кажите мојој госпођи, у улици кнегиње Љубице, да сте ме видели и да се ништа не боји. Нека се пресели у подрум. Уопште можете рећи свима, да ће се Београд бранити и да се сви склопе у подрум, најдаље до 4 часа по подне. Збогом... у подрум... у подрум!”.

Извршио сам одмах његову поруку, а у то је стигло и саопштење наших власти, да становници најдаље до четири сата сиђу у подрум због бомбардовања, а увече да несме нико палити електрику ни свеће, разуме се ни у кућама ни у каванама, као што несме нико носити лампе или фењере по улици. Београд треба да буде потпуно у помрчини. То је уосталом важило и за остале ноћи.

Сад је тек било настало врење по кућама. Између горњих спратова, партера и подрума отворио се читав саобраћај. Носили су се, или спуштали низ степенице — како је ко стигао — јоргани, душечи, јастуци, крвети, сандуци, лонци и т. д. Права селидба. Све је ишло брзо, тако да су до четири часа по подне становници

доњих и централних крајева Београда били, без мало, сви у подруму.

Стигло је пет часова када је требало да отпочне најављено бомбардовање, али га још не беше. Прошло је пет и по часова — нема још ништа. Ето и шест часова, још нема бомбардовања. Стиже и шест и по часова — ништа. Па седам часова — опет ништа. Нема бомбардовања и нема...

— Па шта не почињу те Швабе већ једном?! — рећи ће стара једна Београђанка у Савамаалском кварту, којој се досадило да седи на празно у подруму.

Тек доцније се дознало зашто Аустријанци нису отпочели бомбардовање у пет часова, као што су поручили: у граду су се у то време налазили били сви претставници дипломатског кора, који су били истакли белу заставу да скрену пажњу Аустријанцима, но ови видећи из Земуна белу заставу на београдском граду нису знали шта значи кад су већ били одбијени, па су за неко време одложили бомбардовање. Међутим претставници дипломатског кора хтели су истицањем заставе, за свој рачун, да Аустријанци оставе једну неутралну зону у вароши, за дипломатски кор. Но тим се није ништа постигло. Увече је отпочело бомбардовање, које је трајало можда један сат и више. Сутра изутра око пет часова настало је опет бомбардовање.

И све тако непријатељ је за прво време готово сваког дана сипао топовску ватру, већином са монитора, на нашу страну, рушећи и кварећи зграде и убијајући људе. Но после су Аустријанци већином бомбардовали наше положаје, град, жељезницу и у опште војне објекте. Налазећи се на граници и у ратној зони престоница је била изложена првим ударцима. Преко Београда су се тукли Торлак и Бежанија, а престоничко грађанство, поред опасности, морало је и дању и ноћу да слуша страховиту рику топова и грмљавину. Гломазне хаубице и гранате, фијучући кроз ваздух, прелетале су и укрштале су се над Београдом да су се по некад, од уздрхталог ваздуха, и куће на узвишенијим положајима потресле. Но Београђани су се били навикли на тај нови и необични живот, држећи се одиста храбро. Нико се више није бојао граната, кад се ви-

дело после неколико дана да свака двадесета или тридесета експлодира. Свет је свршавао свој посао не бежећи у заклоништа приликом бомбардовања. Има о томе безброј примера. Да наведем само овај:

Једнога дана пре подне, дактилографкиња Јаворка куцала ми је на писаћој машини један извештај, у нашој канцеларији, која се налазила у Велимировићевој кући у Ресавској улици. Да би ишло брже, ја сам јој читао извештај. Од једном отпоче бомбардовање и са Торлака и са Бежаније. Настаде паклена грмљавина. И у сред те хуке чу се страховити тресак, а стакла на нашим прозорима задрхташе. Граната је ударила негде у нашој близини и експлодирала. Јаворка ни да трепне оком. Ја инстинктивно устадох и приђох прозору да видим где удари граната. Јаворка ће на то сасвим присебно као да се ништа није десило: „Хајде господине, да не губимо време!“ И мирно настави свој рад...”

Недостатак муниције и велика навала нове непријатељске војске проузроковали су повлачење српских армија са Дрине и Саве. С ових разлога, четири месеца после објаве рата, напуштен је привремено и Београд 18 новембра 1914, после многих успешних борби и одбране старе престонице. Но радост непријатеља овог пута није била дугог века. Наскоро је проговорио стари седи српски краљ Петар, који је у почетку рата боравио у Тополи, а касније се на молбу своје околине повукао у Врањску Бању.

Дубоко дирнут вешћу, да се непријатељска војска приближује Тополи и Такову, изјавио је краљ Петар 30 новембра својој околици, да жели сам видети славне Аустријанце од Аустерлица и Солферина. На протесте околине, која је страховала за краљево здравље, рекао је, да сад више није на реду лекар неко војник и отпутовао сутрадан на фронт. Стојећи међу војницима војводе Степе Степановића, седи краљ је изрекао свој знаменити говор, који се дубоко коснуо душе свих ратника. Краљ је рекао:—

„Децо, у току последње две године ви сте се, савладајући неизмерне тешкоће, јуначки борили са Турцима, са Бугарима и са Албанцима. Китећи беспримерном славом себе и своје оружје, ви сте победили

непирајтеље. А сада, опет, четири је месеца већ од како се борите са новим, силнијим и боље спремљеним непријатељем, чија снага надмаша нашу неколико пута.

Јунаци, ви сте се уморили, ви сте малаксали, подносећи надчовечанске напоре у овој борби, ви већ желите да се вратите својим кућама да видите своју децу и своје жене. И они страхују за вашу судбу и очекују вас са сузним очима. Међутим, Отаџбини је потребна ваша заштита, ви сте се заклели Отаџбини и мени да ћете се борити до последње капи крви; ну ја вас разумем. Жеље ваше и ваших породица су оправдане. И стога ја ослобађам од заклетве свакога онога, који хоће да оду кући, — нека му је Богом просто! Идите својим кућама и дајем вам часну реч да због тога неће никога ни глава заболети. А ја, ваш стари краљ, заједно са својим синовима, остајем овде да умрем на овим позицијама, јер Србију непријатељ може заузети само преко трупа нашега краља и његових синова.”

После овакве краљеве речи зар се могао наћи и један војник, који би напустио бојно поље?! сви су остали на својим местима!

Кад је пристигла муниција, отпочело је ново напредовање српске војске. Београд је био враћен 2 децембра 1914, дакле петнаест дана после дана, кад су га српске трупе напустиле услед општег стицаја прилика.

Краљ Петар је посматрао са Авале бојеве око Торлака, Жаркова, Бањице и Топчидера. Био је у друштву својих синова и војводе Степе Степановића. Војници су се борили као лавови. Кад је свануло јутро 2 децембра, у Београд је ушло неколико комита. У 9 сати на свом аутомобилу стигао је и краљ. Аустријанци су на врат на нос напуштали Београд. Многи су се при прелазу потопили у Сави. Отишли су брже него што су дошли! Лавовско срце победило је силну аустријску војску. Бежала је Аустрија, која је била уверена, да ће за три дана прегазити целу Србију.

Краљ се одвезао најпре у Саборну цркву, где је благодарио Богу на дарованој победи и повраћеном драгом Београду. У хитњи Аустријанци су на краљевом двору заборавили своју црно-жуту заставу. Скинули су је два младића, један сликар и један књижевник. Кад је краљ Петар

улазио у двор подастрели су му је под ноге да преко ње пређе. (Миленко М. Вукићевић „Краљ Петар од рођења до смрти“, Народно дело, 1922.)

За дванаест дана сломила је српска војска непријатељску силу. Натерала је у бекство, заробила 320 официра, 42.000 војника, 4 заставе, 142 топа, 71 митраљез, 60.000 пушака, 4000 коња. Слава је овенчала чело седог српског краља, његових синова и читаве војске. И савезници и цео свет дивили су се победи и српском јунаштву.

*

*

*

Ма колико да је Београд и у првој години рата поднео врло много искушења, ипак је 1915 година донела још веће борбе и напоре. Оне су уздигле Београд на степен јунака-мученика, који је својим грудима хтео заштитити целу једну државу. Пао је тек онда, кад су безбројне ране покриле његово тело, кад је погинула или била онеспособљена за борбу већина његових храбрих бранилаца.

Под командом немачког маршала Макензена, који се прославио као нарочито способан ратник у пробоју фронта, кренула је 1915 нова, велика ратна сила против Србије. На путу њених освајања лежао је Београд на првом месту. Макензен је себи ставио у задатак, да освоји Београд пошто по то. Макар и уз цену највећих жртава. Сматрао је, да ће само освојење Београда подићи морал аустријске војске, која се крајем 1914 године у дивљем бекству повукла из Србије и изгубила све, што је с муком и напором освојила.

Израђен је план борбе у ком је све предвиђено до најмањих ситница. Над свим је стајала гвоздена рука самог команданта, који је тражио слепу покорност и највећу дисциплину.

Јунаштво београдских избеглица, борбе по београдским улицама, патње Београда описали су учесници борбе у већ споменутој књизи „Агонија Београда“.

Немачка и аустро-угарска војска предузела је прелаз и преко Саве и преко Дунава. Борбе су се водиле на адама, уз куду Небојшу, али највеће на Дунавском кеју. На том месту погинуло је укупно 240 српских бораца и 260 Немаца. Ту је изгинуо скоро сав славни Сремски добровољачки одред

и српска жандармерија. Одатле су се београдски браниоци полако повлачили београдским улицама и у надчовечанској борби прекрили их својим телесима и телесима безбројних нападача.

Борба је започела 22 септембра. Описујући борбе по београдским улицама, пише последњи старешина Сремског добровољачког одреда капетан Кезић, да су прскале слабе и велике куће, као да су биле од карата, да су димњаци падали као крушке, а велика стакла на упропашћеним трговинама да су летела преко целе улице. Међу првим рањеницима Сремског добровољачког одреда пао је тешко рањен поручник Игњат Кихнер. Пао је с речима: —

„Четници, ја сам рањен, и то изгледа тешко. Ја одлазим а ви слушајте свог новог командира. Не дајте Дунавски кеј, борите се до последњег! Збогом“....

Што су се храбри браниоци борили с већим јунаштвом, то је била већа навала непријатеља. „Сатиремо их у блато, побијемо добар део“ — вели капетан Кезић —“ али гомиле су гомиле! Гину али се попуњавају. Ми смо све мањи и мањи, непријатељска артилерија многобројнија“.

Кад су биле исцрпљене све силе, онда су дошли на ред жандарми као последња резерва. Дошли су да гину. Капетан Кезић описујући њихово јуначко држање и јуначку смрт, вели, да се место, где су српски жандарми вршили напада, плавило као што се у пролеће плави цвеће на ливади.....

Борба је трајала три дана. Три велика дана у којим су борци показали чуда од јунаштва. Трећег дана дошло је најгоре. Дошло је одступање! Далеко надмоћнији бројно и оружјем непријатељ је продро на све стране. Добровољак Сремског одреда, Света Милутиновић, сад новинар, описујући ове последње часове борбе у Београду 1915 уједно приказује осећање свих храбрих ратника, који су својом крви засведочили своју љубав према Београду: —

„Одступамо..... Сузе нам у очима. Груди нам се надимају и срце стеже. Обузима нас неко чудно, болно осећање. И плакали би и смејали би се, урлали би и цвилили, миловали и уједали.... Хтели би да дамо последњи, најјачи отпор, да голим грудима налетимо на голе немачке бајонете.... Али шта нам

то вреди? Нас је једва око четрдесет а њих..... Хиљаде.

Плашимо се, да нам не пресеку отступницу и живе нас похватају, па се журимо, да што пре ухватимо везу коју смо још јуче изгубили.....

На једном брежуљку на Вождовцу заустављамо се са жељом да бар још једном видимо наш драги Београд.

Видимо га. Наш лепи Београд сав је порушен, у пламену. Од дима са згаришта небо се не види. А тамо, под рушевинама и на загришту остале нам старе мајке, сестрице, дечица.....”

Доћи ће и проћи безбројни нараштаји у нашем Београду, али ће јунаштво храбрих бранилаца 1915 године увек остати свето пример пожртвовања и љубави према рођеном граду.

Осим споменutih писаца, капетан Ђорђе Рош, сад велендустријалац у Београду, даје нам могућност као и остали писци књиге „Агонија Београда”, да се поближе упознамо с великим јунаштвима свих учесника ове борбе.

Кад је непријатељ преко мртвих телеса храбрих ратника продро и заузео Београд — чисто не верујући, да неће однекуд, па макар из земље, изнићи гвоздени ратници, његови браниоци, који су му својим грудима бранили улаз — настала је велика народна катастрофа. Хиљаде и хиљаде српских грађана, људи, жена, деце отишли су у туђину. Дошло је до албанске голготе. По леду, снегу и студени, народ и војници, деца и одрасли — заједно са седим, старим краљем, који је седео у малим воловским колима — кретали су се напред. Они који су били слабији, остајали су поред пута. Ту су умирали гледајући тужним погледом за оним, који су лагано одмицали немоћни, да им ма у чему помогну.

Као она три дана велике борбе за слободу Београда, тако су биле дуге и мучне и три године ропства у старом граду на обалама Саве и Дунава. Порушене куће стајале су на сунцу, киши и снегу и чекале руке неимара, који ће их поправити. Непријатељ, као да је предосећао да његова власт неће бити дугог века, износио је из српских довома све што је могао. Пустошио библиотеке, архиве, музеје.

Инак су на послетку стигле вести о победи и повратку српске војске! Уједињени Немци, Аустро-Мађари, Бугари и

Турци били су побеђени. Опет је аустро-мађарска и немачка војска бегала главом без обзира и гинула у валовима Саве и Дунава. У град је дошао Престолонаследник, врховни командант српске војске, увенчан славом са свих бојишта. Дошла је војска, стизали су они, који су пре три године оставили своје домове. Сав окићен дочекао је напаћени Београд своје ослободиоце 22 октобра 1918 у 10.30 часова!

За своје храбро држање у рату Београд је награђен највишим француским војним одликовањем крстом Легије части. Оригинални акт којим је ово високо одликовање додељено Београду чува се у соби председника Београдске општине. Посебно, у истој соби чува се и крст Легије части. Акт на француском језију гласи: —

„Le président de la République Française confère à la ville de Belgrade la Croix de Chevalier de l'Ordre de la légion d'Honneur. — L'une des premières et des plus illustres victimes de la Grande Guerre, dont la population, malgré le bombardement et l'occupation ennemie, n'a cessé de faire preuve d'une bravoure sans défaillance, fut la magnifique symbole de la résistance, puis de la victoire d'une nation héroïque décidé à ne pas périr” — што значи: — „Председник Француске републике предаје граду Београду Крст витеза легије части. — Једној од првих и највећих жртава Великог рата, чије је становништво, упркос бомбардовања и непријатељске окупације, непрестано давало доказе неуморног херојства, било велики симбол одбране, а затим победа херојске нације, која је одлучила да не пропадне.

Исто је тако и братска Чехословачка република одликовала Београд чехословачким Ратним крстом. Диплома којом је ово одликовање упућено Београду гласи: —

„Republika Československá. Vláda Republiky Československé podle výnosu ze dne 7. listopadu 1918, výnosu Ministerstva Války Republiky Československé ze dne 8. listopadu 1918 a návrhu ze dne 28. října 1925 udili Československý Válečný Kříž sídelnímu hlavnímu městu království Srbů, Horvatů a Slovinců **Bělehradu**, jako znak uznání hrdinské obrany města proti společnému nepříteli ve světové válce 1914/1918. V Praze, dne 28. října 1925.“

У преводу: — Република чехословачка. Влада Републике чехословачке према решењу од 7 октобра 1918, решењу Министарства рата Републике чехословачке од 8 октобра 1918 а према предлогу од 28 септембра 1915 додељује чехословачки Ратни крст главном граду Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београду, у знак признања јуначке обране града против заједничког непријатеља у Светском рату 1914/1918. У Прагу, 28 септембра 1925.

Живорад Томашић

НАЈМЛАЂИ БРАНИОЦИ БЕОГРАДА

Кад је започео велики светски рат, у ком су две велике државе, Немачка и Аустрија, хтеле уништити Србију, настала је код свих Срба жеља да се непријатељу одупру свим силама и да спасу своју домовину.

Сви знамо, како су велике биле патње, јунаштво и победе наших војника, редовне војске и добровољаца, али нас занима питање да ли су у борби за слободу наше данашње отаџбине, а нарочито за слободу Београда, учествовала и деца.

Нећемо моћи описати и споменути све случајеве. Било је много младих јунака, који су се борили и пали за Београд, под његовим зидинама, или на његовим улицама, који су погинули повлачећи се кроз кршине и хладне албанске планине. Али истаћи ћемо неколико примера младих јунака. Неки су се родили у Београду, неки у другим крајевима далеко од Београда.

*

*

*

Ако проучимо историју света, видећемо од давнине велике примере дечјег јунаштва и пожртвовности. У доба великих крсташких ратова деца су образовала војску од 20 до 30.000 која се кренула у борбу за ослобођење Христовог гроба. Руски цар Петар Велики био је окружен у детињству стотинама својих другова „потјешних“ с којим је играо војничке игре. „Потјешни“ су касније ступили у чувену царску гарду. У доба француске револуције прославио се дечак по имену Вијале Јозеф Агрико. Да спречи напредовање ројалиста он је — излажући се сигурној смрти — покушао да пререже каблове понтона на једној реци. Талијанска историја забележила је име јуначког дечака Балиле. Кад је у

Аустрији године 1848 букнула револуција, последњи је звао на устанак један дечак, који је својим малим добошем ишао по бечким улицама. У народној историји, у причама и приповеткама, писаним на основу историјских чињеница наћи ћемо много страница, на којима су описане патње и јунаштва наше деце у ратовима за слободу народа.

У причи из рата познатог књижевника Иве Типика: „Дечица”, описује се време после слома, повлачење 1915 године. За војском су ишли бегунци, како је ко могао. Неко се возио, неко ишао пешице. Од све своје имовине бегунци су носили собом тек нешто мало ствари. Колико се могло узети на овако далек и тегобан пут, где су се људи једва могли старати о самим себи.

Зашто су бежали, зашто су остављали своје домове?! Зар нису могли сачекати непријатеља?! Морали су бежати... Они, који су одлазили, имали су у виду извесне дужности, као и они, који су остајали. Кад више није било могуће радити на спасавању отаџбине у земљи, онда је требало покушати рад ван земље. Непријатељ се често немилосрдно понашао према деци. Трбало их је спасавати. Многи су дечаци морали одлазити у туђину, јер су се приближавали осамнаестој години, кад је отаџбина имала право, да их позове на одбрану домовине. Тамо далеко на неутралном солунском земљишту формирала се нова војска, у коју су и они ступили. Према причи нашег књижевника налазила се међу бегунцима и једна сељачка породица: — мати са двоје деце, једно сасвим мало детенце, одојче, друго нешто старије. Оба болесна. Пратили су их дед и ујак, инвалид без ноге. Деца су се разболела од дуга и напорна пута и од — глади.

Јесте ли икад видели гладно дете? О, увек поделите с њим вашу кору хлеба, јер ништа није страшније и болније, од гладног детета...

Мати куша да нахрани одојче, али не може. И сама је гладна и болесна, нема више млека. Деци је студено. Деда гледа своје болесне унучиће, а мисли свакојаке пролазе му кроз главу. У бугарском рату погинуо му је најстарији син. После њега умрло му дете. Други му је син погинуо пре месец дана на Дрини, за трећег, чија су деца ево умирала на друму, није знао, где се налази, није знао на ком је борбеном положају, јер се већ дуго није јављао. Четвртом је

била одсечена нога. Ишао је на штакама. Најгоре им је било, кад их овако на сред друма ухвати ноћ. Чинило им се, као да ће ноћ вечито трајати.

Деда је старијег унука Божидара замотао у шињел. Кад му је открио главицу и погледао га, угледао је бледо, испијено лице. Видело се, да ће дете умрети. Залуд су се деда и мати нада њ надносили. Као јуче његов млађи брат Миливоје, тако је те ноћи на дедовом крилу издахнуо Божидар. Књижевник Типико описује врло дирљиво смрт овог ратног сирочета: —

„Мали Божидар умро је у дубокој напуштеној ноћи. Дед га је, мртва, увио у шареницу и понео под пут у шумарак. Мајка хтеде да пође за њим, али он јој нареди да остане. Комадом даске, ножем зашиљене, дед копа раку, а Радоје, огрнут, на штакама, над њим држи свећу, шајкачом заклоњену. По шумарку, лагано шуштећи, пада суво лишће, а до њих јасно допире жубор негде у ноћи скривене воде. Дед одреза са дрвета огранак и удеси крстачу, а малу хумку заобли својим тешким рукама.“

У овој причи о малом Божидару испричана је судбина многобројне деце, која су умрла бежећи сама или са својим родитељима пред непријатељем. Као Божидар, умро је у свануће и његов млађи брат.

Ове исте 1915 године било је издато наређење, да с војском крену и сви српски дечаци, који су идуће године навршавали осамнаесту годину. Кренули су се с војском. Ишли су двоје по двоје. Било их је четрдесет хиљада. Кад су на свом мучном путу стигли у Албанију, талијанска влада је забранила, да продуже пут за Валону. Тако су скоро сви у непролазним албанским кланцима помрли од студени и од глади.

Наш књижевник Нушић, спомиње ову децу у својој гужној књизи из Светског рата, која носи наслов: „1915“. Ево што каже о тим дечацима, које је страшна смрт покосила у најбоље доба: —

„Ишло их је четворо по четворо у војничком реду а невојничка држања. Пролазили су, пролазили сат, два и три. Цео је покрет на друму застао да пропусти ове многобројне редове или се једва мицао једном половином друма колико је ова остала слободна.“

Била су све то деца, млада као роса, још неогарених наусница, тек одвојена од матера и кућа и одмах поведена путем страдања и патња. Било их је ваљда око 40.000 деце која су по наредби поведена у збег, како их непријатељ не би зграбио, јер су то она деца која ће марта месеца идуће године бити регрути. Тежина пута, без честита одмора, недовољна храна, умор и глад испио је ову децу, угасио им је онај благи детињи поглед, избрисао им је осмех са усана и посукнуо ведрину на лицу. Њихова мршава тела, њихове неразвијене груди и непоуздан корак, једини су још трагови њихова детињства, јер угашен поглед, оборене главе и тежак бол исписан на лицу даје им изглед старца од седамдесет година. Умор и напор им је повио леђа у доба кад се младост уме тако поносно да исприча млада снага усправљено да буја као млади јаблин."

У борбама за слободу Београда 1914 и 1915 учествовало је много деце — малих Београђана и њихових другова из свих крајева наше данашње државе, који су се у то доба нашли у старом српском граду. У споменутој књизи књижевника Нушића, чији је јединац син погинуо у Светском рату, у причи: „Београд“ описан је један мали београдски гимназијалац, који је 1915 за време највећег бомбардовања Београда јурио београдским улицама и на највеће запрепашћење своје мајке посматрао, како се наши војници расподељују у ланац.

Сећајући се дечака, који су се борили за слободу Београда, у првом реду морамо споменути малог четника-гимназијалца Живорада Томашића и тројицу гимназијалаца I Београдске гимназије: Душана Вујића, Светислава Ђорђевића и Јована Станића, чије је јунаштво и смрт описао сликар Војиновић-Пеликан у књизи „Агонија Београда“. Да се упознамо с учествовањем деце из осталих наших крајева у борби за слободу Београда изнећемо историју једног ђака, који се 1914 налазио на школовању у Београду, а који је 1915 побегао из унутрашњости и дошао у Београд, да се бори у редовима комита и осталих добровољаца.

*

*

*

Деца-чланови дечје читаонице Општине града Београда већ одавно знају историју малог Живорада Томашића. О његовој је судбини било говора на Селима ове читаонице. Чланови читаонице имали су могућност, да сваки дан посматрају његову бисту у бронзи, уметнички рад Живорадовоог стрица, београдског скулптора Живојина Лукића.

Живорад је растао у породици мажен и вољен од свих. Али је дошао рат. О рату су сви говорили и ако га нико није желео. Говорили су о Београду и о тешкој улози, коју му је судбина наменила. Но док је мало ко при том обраћао пажњу на Живорада, он је пажљиво слушао и размишљао о свему. У својој лепој и паметној глави ковао је план, о ком је мало ко знао. Одлучио је, да се и он бори као комита за слободу Београда. Знао је, да га укућани неће пустити и зато је побегао. Кад је дечак побегао, сви су га корели, осим стрица уметника, који је у дечаковом поступку видео нешто више него плод загрејане маште, љубав и оданост према отаџбини. Користећи се његовим интелигентним цртама покушао је, да у бронзи овековечи синтезу српског Младог четника: снагу, енергију, храброст и пожртвовност, као и благост, питомост и интелигенцију. Остваривши своју замисао, уметник је на тај начин сачувао један идеалан лик све ове деце, која су се иако су била у узрасту, кад су имала највише права на сретан и безбрижан живот, с највећим одушевљењем и самопрегором борила за слободу Београда.

Живорад је био рањен. Умро је као јунак, као један од јуначких бранилаца Београда. Кад сам слушала историју малог Живорада и гледала његову главу израђену у бронзи, чинило ми се, да иза његовог лако намрштеног чела и енергичког погледа, видим сву ону храбру децу, коју је уметник на симболичан начин желео приказати у његовом лицу.

Најмлађи браниоци Београда још немају свог споменика. Чинило ми се, да треба дати могућност нашој деци, која се систематски васпитавају у љубави према Београду, да виде ову малу скулптуру, „Малог српског четника“. Налазећи разумевање и подршку код чланова Суда Општине града Београда, претседника Милана Нешића, потпретседника Др. Милослава Стојадиновића и Николе Крстића,

успело ми је склонити уметника Лукића, да Малог четника уступи Музеју општине града Београда. Ко је имао прилике, да прати погледе с којим мали посетиоци наше читаонице посматрају овај симболични лик, тај је морао осетити сву њихову радост, понос и пијетет, што им га он улева. У њиховим занесеним погледима испољава се дубока веза између генерација, којом се преносе велике идеје с покољења на покољење.

*

* *

Аутори књиге: — „Агонија Београда” нарочито спомињу учествовање деце у борби за слободу Београда. Износи се историју прослављеног Сремског добровољачког одреда, новинар Света Милутиновић спомиње, да је одред већином био састављен од омладинаца, оних „које је једва гаравила наусница”. Одред је образован после објаве рата. Најпре је бројио двадесетпет четника. Касније се одред под командом јуначког капетана Кирхнера постепено повећавао вршећи безброј јуначких дела. Пред погибију овога одреда, 19 септембра 1915, уписало се у одред 250 нових добровољаца, здравих снажних младића испод 18 година. Као и остали, и они су већином изгинули у борби на Дунавском кеју и на улицама старог Београда.

Сликар Војиновић-Пеликан, који је као ђак-наредник учествовао у борби за слободу Београда, нарочито се зауставља на психологији те велике и идеалима загрејане омладине, „која је жртвовала многу своју годину и многи дар своје природе на олтар отаџбине”. Кад је започео прелаз Макензенове војске преко Дунава, кад је Београду запретило 100.000 Макензенових војника и 200 топова разног калибра, у тешким данима, кад су избеглице прикривеним стазама напуштале Београд, настрадало је безбројно деце. Тад се под управом претседника Ђоке Несторовића истакла Београдска општина својим пожртвовним радом на спасавању. Сликар Пеликан спомиње, да су у раду учествовали сви општински чиновници, нарочито: Боривоје Поучки, ком је шрапнелско зрно изгорело леву лопатицу, Ђорђе Лазаревић, ком је повређен лакат и за увек искривљена рука. Тадашњи општински инжењер, а од 1928 до 1931 први потпретседник Општине града Београда, Др. Милослав Стојадиновић —

излажући се хитцима из непријатељских топова — спасао је и на својим рукама донео у општинску зграду једно од глади полумртво, окрвављено београдско дете. За њим су жандарми донели детињу мајку.

Кад је 25 септембра агонија Београда била на врхунцу, добио је ђак-наредник Пеликан налог, да се пробије до куле Небојше и да прими непријатељско одељење, које је било заробљено чим је изашло из чамца. Ту је на прузи, у облацима прашине коју су пушчани меци копали испод његових ногу, угледао три мала београдска дечака, који су се мучили око сандука пушчане муниције. Овај је приказ још теже деловао од оног приказа, који није био редак у овој последњој борби за слободу Београда, кад су жене под кишом куршума нападале рањенике. Запитана, деца су испричала, како су пре три дана понели батама преобуку и нешто хране, а онда су тако и остали „док и Душан не нађе свог брата”. Најмлађи дечак био је рањен у руку. Деца су испричала, како су видела, кад је један „нанишанио иза врбака”...

Како није било могуће извести малишане у часу највећег окршаја, ђак-наредник, дубоко потресен овим сусретом, наредио им је, да остану у заклону, док не виде, да се војници повлаче с пруге. Онда да пођу и они с њима у варош, али ни војници, ни деца нису више никад видели вароши.

Војници су погинули у борби, а мала јуначка деца ухваћена су поред сандука с муницијом, предана војном суду и стрељана, јер се утврдило, да су додавали метке војницима...

Један се дечак звао Душан Вујић. Било му је 14 година. Други се звао Светислав Ђорђевић. Било му је 14 година. Трећи, најмлађи, онај који је био рањен у руку, звао се Јован Станић. Било му је тек 12 година. Душан је био син општинског деловође, Светислав, учитељско дете, а Јова, син једног капетана. Тако нам прича један ђак-наредник, учесник ове велике борбе под Београдом.

*

*

*

Борба Србије у Светском рату престављала је у исто време и борбу Словена, који су стењали под аустријским ропством. На Србију су биле упрте очи свих Срба, Хрвата и Словенаца, који су живели у земљама под Аустријом. Као

што су у добровољце ступали одрасли Срби, Хрвати и Словенци, које је рат затекао у Београду, тако су и у редове најмлађих бранилаца Београда ступили и дечаки из осталих крајева, које је рат затекао у Београд.

Један од таквих дечака, чију ћу историју овде испричати, нашао се стицајем прилика у Београду у доба Светског рата. Пре рата био је ђак Државне реалке у Сплиту. Кад је једног дана са једним својим другом пролазио сплитским Господским тргом, друг му се зауставио пред сликом аустријског цара. Дубоким патриотизмом задојеном дечаку било је криво, што друг посматра слику туђег владара и он га повуче говорећи му, да се не треба заустављати пред том сликом. Кад је дечак изговорио ове речи и са својим другом кренуо, приближио им се детектив, који се потајно дошуњао до деце, чим је видео, да су се уставила пред царевом сликом и без даљег разговора одвео дечака у полицију. Дечак је касније преведен у истражни затвор. Поведен је процес и донета пресуда по којој се дечак искључује из свих школа на подручју Аустро-Угарске државе, па и из школа, које су се налазиле у чисто словенским крајевима. То је била предисторија, која је овог малог реалца довела у Београд. У Београду је био смештен код једне угледне породице у којој је остао до почетка рата. Кад је рат започео, породица је одвела собом и малог дечака у унутрашњост. Ту су настале душевне муке дечака.

Иако су сви чланови породице били пажљиви према њему као и према својој деци, он је патио. Осећао је моралну дужност, да се уклони из породице, која се и сама борила с невољама избегличког живота. Приближавала се јесен 1915 године. Дечак је створио одлуку, да се врати у Престоницу, која га је 1913 тако пријатељски примила. Иако му је било жао мајке, одлучио је да ступи у добровољце. Био је здрав и добро развијен. Слагао је, да има више година него што му је стварно било и тако су и њега примили у славни Сремски одред Воје Танкосића.

Као добровољац и овај се млади ђак борио за слободу Београда вршећи на тај начин свету дужност тих великих дана и испуњавајући заветну мисао наше омладине широм читавог Словенства.

Био је тешко рањен у борбама на Ади Циганлији. После много месеци проведених по разним болницама, оздра-

вио је и спасио се очигледне смрти благодаревни пожртвовности лекара. Његова мајка међутим је добила жуту поштанску карту на којој је писало, да је дечак погинуо. Дечакова је мати и сама била болесна, кад јој је стигла ова страшна вест. Дуго је окретала карту у мршавим рукама. То јој је било најмлађе дете... Уморна и скрхана болом, села је дечакова мајка на свој кревет, својим је рукама запалила и задела у кољиво четири свеће. Једну за најмлађег, а друге три за тројицу старијих синова. Тако је провела читаву ноћ, све док се свеће нису угасиле...

*

* * *

Деца, као и одрасли одали су свој дуг љубави и пожртвовања старом Београду. Рат је покосио многе, и оне који су учествовали у борби и оне, који су случајно допали у непријатељске руке. Рат се свршио. Данашњи нараштај, као и одрасле, чекају други задаци. Као и одрасли, и деца уживају слободу у слободној и уједињеној отаџбини благодаревни одраслим и малим браниоцима наше земље.

Једног дана после рата било је много света у великој Саборној цркви у Београду. Људи су дошли у цркву, да се помоле Богу, да му захвале на великим победама српске војске и да чују проповед чувеног црквеног проповедника. Дивна је била та проповед. Људи су је слушали дубоко потресени у души и са сузама у очима. Проповед се односила на једног од оних многих наших војника-инвалида, који су у рату остали без ноге. Колико сам запамтила, свештеник је по прилици овако говорио: —

Ви сви ходате опет улицама нашег милог Београда. Сретни сте и задовољни. Младеж је поновно прекрила наше Теразије. Огледа се у излозима и кује велике планове за будућност. Чују се весели и безбрижни дечји гласови. С њима пролазе мајке и очеви. Слика је лепа и радосна, наше се душе заједнички радују. Док тако тече нов живот нашим улицама, седећи у соби једне куће, чији су прозори окренути на улицу, посматра ову слику један војник-инвалид без ноге. Изгубио је ногу у окршају, у борби за слободу отаџбине.

Кад видимо инвалида без руке, без ноге, кроз душу нам пролази туп осећај боли на саму помисао, да би нас

неко могао лишити појединих удова нашег тела. Не треба ли нам ова рука, да с њом зарађујемо наш свакидашњи хлеб, зар би могли без ноге онако слободно ступати по божјем свету, зар би ми без наше руке или ноге уопште личили на остале људе? Човек лишен удова свог тела није више потпун човек, он је инвалид. Ми ни зашта не би дали ни нашу ногу, ни нашу руку. А ко би дао своје очи! Ове очи, које нам помажу, да видимо свет, све што волимо, родитеље, пријатеље, природу.

Тако размишљамо, кад видимо инвалида. Нашим мислима не може нико замерити. Човек се родио, да живи, ради, да буде здрав, да пролази светом, да очима својим гледа лепоте, што их је саздала воља божја. Одвраћамо поглед с инвалида, сажаљевамо га дубоко и искрено, али се ипак журимо даље нашим путем сретни и задовољни, што нас је судбина поштедила трагедије, која је постигла инвалида. Тек у другом реду пада нам на памет питање: — А, шта мисли инвалид, кад он нас гледа?!

Зар не би било природно, да му је срце пуно зависти. Ми смо здрави, он је осакаћен. Ми идемо весели и радосни улицама Београда, а он седи увек на истом месту иза прозора своје собе. Може да хода на штакама, али се још није приучио. Тешко му је изаћи са штакама међу свет. А има и таквих инвалида, који су изгубили обе ноге. У страху се наш поглед сусреће с његовим. Шта он мисли о нама? Погледајте га. Очи су му пуне суза. Плаче ли, јер нам завиди? Плаче ли, јер би и сам хтео доћи међу нас, а не може? Не, он плаче од задовољства. Гледајући сву ову младост, која пролази пред његовим очима, он помишља, шта би од ње било, да се морала борити по безбројним фронтovima, да је месецима била изложена непријатељским куглама. У том је часу он сретан и грод, што је инвалид. Да он није инвалид, да се он није борио, што би било од све ове младости. Зар би се тако сретно и поносно шетала новим београдским улицама. Сузе, које су се скотрљале по његовом лицу, то су сузе радости. Инвалид седећи и гледајући слику живота, која се развија пред његовим очима, захваљује Богу, што је — макар и по цену живота његових безбројних другова и по цену његове ноге — омогућен наставак оног живота, у ком је и он некад учествовао сретан и здрав. Сретан

је што друге мајке нису завијене у црнину и не трпе бол његове мајке и мајки његових другова.....

Са успомене на ову проповед мисао сама по себи прелази на питање о рату и његовој потреби, на питање о мирном решавању спорова међу народима. Та заиста ниједан народ не може бити толико снажан, да се ратом заштити од читавог света. Рат оставља дубоке трагове пустоши и рушевина, куд год прође, што год захвати. Сви су људи браћа. Немац, Француз, Хотентот и Бушман сви припадају великом људском стаблу, сви имају исто право на живот. У рату људи се уче волети мир. Пацифизам, идеја вечног мира међу људима, никад није била тако јака, као баш после Светског рата. Ми ту идеју прихватамо и дивимо јој се. Њезина победа на земљи биће у исто време победа правде и човечности.

ПЛАН НОВОГ БЕОГРАДА

Упоредо с подизањем Београда на степен престонице нове државе ослобођене и уједињене браће Срба, Хрвата и Словенаца, упоредо с радом на остварењу великог националног програма, повећавао се и велики значај Београда као политичког, културног и економског средишта целе државе. Сви ти моменти тражили су, да се Београду посвети што већа пажња, да се изради детаљан план, по ком ће се даље подизати и изграђивати Београд, који ће предвидети смер његових нових улица, места за најважније јавне зграде, тргове, паркове, везу Београда са Земуном и Панчевом, градовима, који су по природи ствари пре или после морали доћи у београдску сферу.

За савремене градове градски план је од нарочитог значаја. У градском плану долази до израза читава градска политика. Већ по градском плану можемо судити, да ли у управи града одлучују трговачки, културни или естетски моменти, да ли су сви скупа узети у обзир и који у ком односу. Градски план је израз психологије грађана извесног града. Грађани долазе и одлазе, планови и поједине зграде подигнуте према том плану остају као сведоци оног што су они хтели, што су остварили.

Израда плана града Београда претвљала је знатну тешкоћу у толико, што је нови Београд морао стајати у хармоничном односу према старом Београду; што улице, тргови, зграде новог Београда нису смели бити пројектовани на штету старих, значајних историјских објеката, што принцип практичности, користи није смео ићи на штету старог Београда, који је живео толико векова и оставио дубок траг и у нашој народној и у општој историји света. Пројектанти нису добивали у руке пусто земљиште на ком је према извесним геометријским облицима на основу ци-

фара и рачуна требало подићи сасвим нов град попут оних безбројних градова Новог континента. Уз то је требало сачувати све оно, што је давало Београду његову основну карактеристику, његов индивидуалан изглед, који га је везивао с прошлошћу.

То је био један од оних главних проблема, који су се у деветнаестом веку, у доба највећег развића модерних градова, поставили пред пројектантима у свим старим градовима. О овом питању смо већ раније говорили. Питање тражи, да пројектант у исто време буде: „Un administrateur doublé d'artiste, épris de toutes les grandes choses, passionné pour le beau mais sachant par expérience que les choses secondaires ne sont pas á négliger” —, што значи, да пројектант мора бити и администратор и уметник — заљубљен у све што је велико, одушевљен за лепоту, али који у исто време не заборавља ни споредне ствари.

На првом месту упознајемо се с регулационим планом новог Београда, који је израђен 1867 године.

Овај план спомињали смо у вези с Каницовим описом тадашњег Београда. Каниц је познавао Јосимовићев план. Тај план дао му је повода за неколико врло оригиналних мисли о старој тврђави.

Излажући главне измене, које су се морале извршити у „Вароши у шанцу”, Јосимовић нас преноси усред оног старог града, ког познајемо из описа појединих писаца, које смо раније споменули.

„Пажљивим посматрањем старе вароши Београда” — вели Јосимовић — „оног дела што лежи у шанцу, увиђају се њезине мане и у тим предметима најнужније регулације”.

Као главна мана старе вароши у шанцу упадало је у очи, да су делови вароши између појединих улица били одвећ неједнаки; једни велики, а други сасвим малени. Та је околност знатно отежавала нормалан саобраћај и у исто време штетно деловала и на економски моменат, удобност, безбедност, осветљење, снабдевање с водом, канализацију и друге важне потребе. Неке су улице биле одвећ дуге, неке одвећ кратке. Ђорсокака набројио је Јосимовић преко 40. За њих вели, да су били и ружни и у сваком погледу запуштени, управо ништа друго, него буџаци за свакојаку нечистоћу. Као велика мана старог Београда, истицало се и питање пијаца. Иако је тадашња београдска варош — осим

градског поља и савске обале — заузимала девет стотина хиљада квадратних метара, постојала је само једна једина пијаца за целу варош. Ова је пијаца у исто време била одређена и за грађане Спољне вароши, вароши ван шанца, и за грађане Унутрашње вароши, грађане у шанцу. Друге су велике мане старог Београда биле недостатак слободна простора, вртова, оскудица у води за пиће, слабо осветљење, недостатак у изметним каналима, рђава калдрма, слаб одвод воде са улица.

Говорећи о недовољној количини ваздушних резервоара, каже Јосимовић, да су раније, док су у вароши живели Турци (како је познато, Турци су се морали иселити из београдске вароши на основу конвенције склопљене после бомбардовања Београда 1862) многобројне турске баште много потпомагале чишћење ваздуха. Приступ на Калемегдан, где су се раније грађани састајали и проводили, био је забрањен. Слабо осветљење и лошу калдрму старог Београда спомиње и хрватски историк Рачки, који је 1887 долазио у Београд. Рачки између осталог каже: —

„Још је нешто, што треба чим пре Београду, да буде престоницом, а то је: плочник и расвета. Један од Срба добро је приметио, да су добар плочник и расвета плином данас знак цивилизације. Обоје је дакако у Београду знатно отешчано ванредним простором града, јер би тим постало прескупо. Али у тим питањима ниједна новчана жртва не сме бити превелика и претешка. Запитан за разлику међу нашим Загребом и Београдом нисам се нашао у сметњи. Обојију је градова, везаних једном ријеком, положај диван, али је Београд величанственији и треба рећи свјетскији.” (Др. Новак: „Антологија југославенске мисли”, 1930.

Како је Јосимовић у свом плану узимао у обзир само варош у шанцу, он се није могао уздићи до грандиозног плана Великог Београда, како су га изградили каснији пројектанти, али је ипак његов план веома занимљив, нарочито у погледу предлога и размишљања о новим градским вртима и пијацама. Његова су размишљања занимљива и с те стране што су везана за стари Београд, који је данас добио сасвим други изглед.

На Великој пијаци, која се налазила на простору пред данашњим универзитетом, једина пијаца старог Београда, већ у доба, кад је Јосимовић радио свој план, није се

смело ништа друго продавати осим дрва. Пијаца за зелен и друге кухињске потребе била је пренета на Теразије. Јосимовић је одмах по одласку Турака стао истицати потребу, да се за пазар отворе друге пијаце, а да се Велика пијаца употреби за нешто достојније, естетичније. У свом плану учинио је предлог за три нове пијаце. Једна би пијаца служила за део вароши од шанца према Сави, друга средњем делу вароши, трећа осталим деловима вароши до Дунава. За тадашњу Велику пијацу предлагао је да се засади, али да се од ње не прави енглески парк. Свој је предлог пропратио следећим оригиналним тумачењем: —

„Велика је пијаца једно од средишта унутрашње вароши где се стичу многе улице и на ком се крсте многи путеви. Преко ње, дакле, треба да је прелаз што слободнији, а не би био такав, кад би се пијаца претворила у онакав сад. Целисходније је од прилике засадити је онако, као што сам назначио у великим плановим. Свуда у наоколо поред кућа и у средини око великог, травом засејаног круга иду пространи путеви за кола, а за пешаке има толико и тако повучених стаза, да се од ма кога места ма куда може доћи без знатног обиласка. Стазе по среди и ивице великог круга са стране Велике школе и полиције не бих засадио с великим дрвима, него само ниском живом оградом, која би се кресала, да би тако остао слободан поглед с једне стране на другу, што би у многом погледу врло било корисно. У свима малим круговима и полукруговима, изузимајући мањи круг у средини пијаце, стајале би клупе, а тако исто и тамо амо испод великих дрва поред пута. У мањем кругу пак на среди пијаце врло би добро стајао какав споменик, или чесма с отвореном водојажом (базеном), у она два круга пако према Ђурићевој кући могле би се направити лепе ћошке за музику и друго удовољство публике. **Ако би се у средини направио споменик, ја бих га наменио св. Сави.** Но врло лепо, а можда најбоље доликовала би месту једна лепа црква у чистом византијском стилу, који је и наш и ту бих цркву опет посветио св. Сави. Ма што се најпосле од поменутог на великој пијаци подигло, ја бих ју, у сагласу с Великом школом, а у спомен великом српском просветитељу, назвао Савинац. Црква на том месту служила би по обично за велику школу, гимназију и реалку.”

Од некадашњег шанца, који је кроз неколико векова делио варош у шанцу од његових предграђа, махала и вароши ван шанца, није у Београду, као ни у већини старих средњевековних градова, остало ни трага. Понегде се сачувао део шанца, по која капија. У Београду није остало ни толико. Чак је тешко пронаћи и слику појединих капија које се тако често спомињу, чији називи и данас служе за ознаку места, где су се оне некад налазиле.

Осећајући велику потребу паркова у Београду, Јосимовић је предложио у свом регулационом плану, да се сва земља у вијугама, веругама шанца употреби за јавне паркове. На тај би се начин између једне и друге вароши, спољашње и унутрашње, добило шест вртова разне величине. Морамо се доиста сложили с Јосимовићем, кад каже, да би ови вртови веома много допринели у здравственом и у естетском погледу, да би на далеко требало тражити другу варош, која би се — осим што се тиче положаја — још и у том погледу могла сравнити с Београдом. Поред ових вртова, Јосимовић је предвидео и пошумљавање оног великог простора земљишта између вароши и Дунава, који и данас лежи пуст и запуштен. На овом плану упорно инсистирају и сви каснији пројектанти, тако да се он истиче као једно од главних питања у свим пројектима. Ко је бар једанпут прошао овим крајевима и живео у том делу Престонице, лако може назрети велику корист, која би се постигла с његовим остварењем. Ненормално је, да грађани вароши, која се простира уз обале двеју огромних, дивних и моћних река немају могућност да довољно уживају у њиховој лепоти, да је обала обеју река скоро неприступачна. Кад би те обале биле изграђене, и у колико не буду потребне за трговачка или саобраћајна пристаништа, пошумљене, онда би се у огромном размеру подигли значај и лепота Београда. Те обале подиће га толико, да му уопште неће бити могуће наћи супарника.

Ако са овог Јосимовићевог плана пређемо на занимљиво питање, како изгледају и како морају изгледати модерни градови да би задовољили свима многоструким моментима развијеног градског живота, указује нам се велики број проблема, који заузимају веома важно место поред оних питања за које је Јосимовић у свом плану поставио интересантне предлоге. Упознаћемо се и с новим плановима,

да видимо у колико су нови планови постављени на ширу основу и која све питања обухватају.

Одбор Општине града Београда имајући у виду велики значај Београда као престонице уједињеног народа Срба, Хрвата и Словенаца, желећи, да нови Београд буде што лепши, да што боље одговара свим захтевима модерног града, решио је својом одлуком од 17 маја 1921 да се нови план за уређење и проширење Београда изради путем међународног стечаја. За израду услова стечаја била је установљена нарочита комисија, која је била састављена од главних стручњака у земљи.

У подацима за стечај истакнуто је, да је **Београд, као престоница, првенствено културно средиште**, затим трговинско и најзад индустријско. Према основној особини новог Београда имао је бити израђен и план града.

План је на првом месту морао предвидети подизање целог низа културних и просветних установа — позоришта, библиотеке, музеје, школе, а за тим проширење железничке мреже, изградњу пристаништа и остало. Под средишњим или главним делом града пројектант је имао обухватити сав простор од тврђаве до хотел „Славије” и од Душанове и Ратарске улице до Немањине улице и савске обале. Простор на ком се налази недовршена зграда новог парламента, старо гробље, двор, означен је као најужи градски центар на ком су се имале подићи јавне зграде монументалног изгледа: општински дом, берза, народни музеј, академија наука, опера, централна пошта. У близини ове групе зграда требало је предвидети и обрадити места за подизање других јавних грађевина: универзитет, народна библиотека, палата правде.

Доњу тврђаву могли су пројектанти сматрати као слободан простор, али је при пројектовању требало имати у виду историјске споменике. Иако је Министарство војске и морнарице резервисало горњу тврђаву за своје потребе, ипак се од пројектаната тражило, да у плану даду своју идеју за будућу најподеснију употребу тога терена.

Како видимо из овог кратког прегледа услова овог конкурса, будући се план морао у великој мери разликовати од Јосимовићевог плана. Шанац је већ давно био изравнат са земљом и он у доба овог конкурса није могао бити у питању.

За нас је занимљиво да размотримо један од поднетих пројеката, да видимо, како је схваћена идеја овог занимљивог међународног стечаја, ком је била одређена тако велика улога у даљем развоју нашег Београда.

У предлогу под шифром „Урбс Магна“ — Велика варош — видимо како се пред нашим духовним очима дижу контуре великог будућег Београда, чији број становника износи неколико стотина хиљада. Будући пораст становништва стоји у вези с чињеницом, да је Београд политички центар целокупне наше државе, да је са својим универзитетом, библиотекама, музејима већ данас постао интелектуални центар према ком стреми омладина из свих крајева где живи наш народ, да је он, стојећи на месту где се стичу највећи светски путеви, у исто време и трговачки центар, коме његово данашње велико и пространо залеђе осигурава миран и сталан развој.

Имајући у виду велики економски развој Београда, пројектанти су поклонили нарочиту пажњу Сави и Дунаву, рекама, које су, како нам је познато, од давнине уздизале значај Београда, којим Београд дугује свој постанак и своје одржање кроз толико векова, без обзира на све невоље које су га пратиле од безбројних освајача. Као прво, наглашена је потреба спајања Београда, Земуна и Панчева. Тај пројект упућен је већ данас свом остварењу. Огромни мостови дижу се и на једну и на другу страну наших река и није далеко дан, кад ће преко њих пројурити први електрични трамваји, који ће Београд спојити с овим његовим новим деловима. У очима будућих генерација збрисаће се свака успомена, да су ови делови града некад сачињавали засебне јединице, да нису с Београдом престављали целину, да су у доба Светског рата служили непријатељу, као његова главна операциона база. Велики мостови даће и у естетском погледу Београду сасвим нови изглед. Будимпешта и Праг својим мостовима дугују највећи део своје лепоте.

Зауостављајући се на Београду као културном центру пројектанти су поставили предлог, да се већина културних установа смести на булевару који кружном линијом, као нека гирланда заокружује Београд с копнене стране. Већина установа по овом предлогу била би овако размештена: — Историјски музеј на Калемегдану, Индустијски музеј на

Булевару, Ботанички и Зоолошки врт с музејима поред Медицинског факултета, а исто тако и Музеј за хигијену, популарно позориште код Славије и тако редом. На врх наше цитаделе пројектанти су замишљали, да би био постављен величанствени споменик у част српске војске и југословенског Уједињења. Од споменика, који би се високо уздизао над Савом и Дунавом и владао над читавим пространствима, водио би пут у величанствену триумфалну алеју, украшену споменицима најзаслужнијих људи за добро отаџбине и града. Да би општи утисак града био што већи, осим дивних пристаништа, замишљен је и нарочити распоред улица, посебни паркови, град-врт (*cit -jardin*), куће и дрвеће, мали град подигнут у природи.

Зауостављајући се на историјским споменицима, појединим зградама, рушевинама, који делују на наше осећање, сећају нас на успомене „које узбуђују наше срце и душу и сачињавају „естетику осећаја“ — пројектанти су нарочито узели у обзир нашу цитаделу, тврђаву, зидине, Доситијеву велику школу, колевку нашег универзитета, конак кнегиње Љубице и Стару скупштину,“ скромну кућицу у којој је Србија дошла до упознавања своје моћи, где су се изградиле њезини највећи политички људи, где је била одлучена и где се завршила највећа реконструкција модерних времена”.

Данас није могуће замислити живот без спорта. Спорт је продро у све манифестације нашег живота. Стотине и хиљаде људи заносе се спортом и учествују у њему било као активни чланови игре или пасивни посматрачи; спорт је ударио свој белег на начин одевања, у спорту се израђује и посебни језик „који је нарочито занимљив у дечјим играма; спорт претставља основу читаве физичке културе човекове, која је данас постала обавезна за сваког човека. Ова општа љубав према спорту и потреба спорта нарочито долази до израза у градовима, где су људи иначе по природи ствари везани у својим кретањима, где обично пате од недостатака чистог ваздуха, где спорт постаје главно средство у борби против разних болести што настају услед велике прашине, дима, релативно лоших станбених прилика и других околности развијеног градског живота. Код израде новог плана за Београд није било могуће превидети потребни простор за разне спортске утакмице и Београд је,

као и други модерни градови, морао добити свој центар за физичку культуру. Узимајући ову околност у обзир пројектанти новог плана „Урбс Магна“ предвиђали су, да би велике терасе у тврђави служиле за соколске вежбе, јавне дефиле и манифестације друштава војничког карактера; студентско игралиште у јужном делу града, које би било приступачно и са стране универзитета, специјално медицинског факултета и војне академије; и ковачно општи стадион на Ади Циганлији.

У овом великом парку-спорта пројектанти су замисљали велики стадион за жене и мушкарце. Према пројекту парк би морао обухватити осим Аде Циганлије и остала острва на Сави. Тако би место физичке културе постало једно од најлепших и најпривлачнијих места, која се уопште могу замислити.

Иако је у пројекту новог Београда под шифром „Урбс Магна“, као и у осталим пројектима, било лепих мисли и идеја, ипак ни овај пројект, као ни остали није задовољно све услове расписаног конкурса. Тако је израда пројекта, после довршеног међународног конкурса, одлуком Суда и Одбора Општине града Београда, 29-V-1922, поверена посебној комисији, коју су сачињавала следећа лица: —

Претседник Општине београдске г. Добра Митровић;
Потпретседник Општине београдске г. Добр. Пајевић.

Чланови:

Г. Андра Стефановић, проф. Универзитета;
Г. Драг. Ђорђевић, проф. Универзитета;
Г. Драг. Спасић, проф. Универзитета;
Г. Влад. Митровић, проф. Универзитета;
Г. Ран. Аврамовић, помоћник Министра саобраћаја;
Г. Пера Поповић, начелник Министарства грађевина;
Г. Милан Јовановић, инспектор Ген. дирекције вода.

Одборници општине београдске:

Г. Влајко Поповић, архитекта;
Г. Бранко Поповић, професор Универзитета;
Г. Милош Бобић, инжењер;
Г. Дим. Наумовић, инжењер;
Г. Таса Милојевић, архитекта.
Шеф биро-а г. Ђ. Коваљевски, инжењер.

Секретар комисије г. Јов. Обрадовић, инжењер, шеф катастра Општине београдске.

Одласком г. Доб. Митровића дошао је за претседника комисије г. Бор. Пајевић, врш. дуж. претседника Општине београдске.

Одласком г. Јов. Обрадовића, дошао је за секретара комисије г. Драг. Миленковић, архитекта, врш. дуж. шефа катастра Општине београдске.

Комисија се у почетку рада поделила на три секције и то:

Секција за решавање питања о пристаништима и кејовима; секција за решавање питања о железничком саобраћају; и секција за решавање питања о унутрашњој регулацији вароши.

Свака је секција имала и своје нарочите стручне саветнике. Тако су у секцији за решавање питања за пристаништа поред чланова комисије Владе Митровића и Милана Јовановића, радили и г. Милан Нешић и Богић-Кнежевић; у секцији за железнице поред г. Аврамовића радили су: г. г. П. Ришков, М. Савојски и Грињевић; у секцији за израду регулације вароши сарађивали су г. г. Журављов и Зилов.

Особље катастра Општине града Београда помагало је и на теренским радовима и код израде плана у разним размерама. *Посебно место у овом читавом раду припада инж. Коваљевском, који је остваривао идеје и жеље комисије.*

На слици генералног плана Београда, како га је израдила ова комисија, видимо главни размештај појединих улица, тргова, зграда, пристаништа. Неколико оригиналних тумачења и извештаја комисије помоћи ће нам да замислимо велики Београд према том плану. Посвећена је нарочита пажња преуређењу београдског железничког чвора. Предвиђено је укупно пет железничких станица: централна станица на Сави за путнике; ранжирна станица на Макишу; главна теретна станица на Дунаву; мала теретна станица „Врачар“. За локални путнички саобраћај предвиђене су кружне жељезнице око Београда са четири мале станице: Топчидер, Миријево, Маринкова Бара и Бањица.

У најглавније задатке генералног плана спада подела града према *врстама изиђивања и густини насеља*. Пројекат је предвидео систем насеља по зонама, или појасевима.

Основ ове деобе сачињавала је густина насеља. Предвиђене су четири зоне и то: 1) густо насеље — прва зона; 2) насеље мање густине А) и Б); ретко насеље — четврта зона.

Прва зона обухваћена је међом, која иде од Саве поред Савске жељезничке станице Немањиним улицом преко Славије и Београдске улице до Ратарске улице, Ратарском до Таковске улице па Таковском до Вишњичког пута и одатле на Радничку улицу до жељезничке станице на Дунаву, затим новим Булеваром до Кнез Михајловог Венца, Кнез Михајловим Венцем до Саве и поред Саве до полазне тачке. У овом делу Београда нове грађевинске окућнице (плацеви) не смеју бити мање од 300 м².

Друга и трећа зона иде од улице Кнеза Милоша, Бирчаниновом, Делиградском, Војводе Миленка, Катанићевом, Новом улицом од Светосавске цркве до Кичевске улице, за тим управо на улицу Краља Александра па даље до Булбудерског Булевара, па Гробљанском улицом до раскршћа са Милетином улицом. У овом делу плацеви морају износити најмање 600 м².

Четврта зона обухвата терен, који лежи изван булевара од Монопола до Крагујевачког Пута па даље до Смедеревског Пута и више улице која иде изнад Новог гробља преко циглане до радничког насеља и Лаудановог шанца. Најмањи плацеви морају износити 1000 м² за виле, (које морају имати партер и још највише један спрат са мансардом); 300 м² за зграде економски слабијег становништва. Ове зграде осим партера могу имати још два спрата.

Као главни простор за нове јавне грађевине узети су Старо гробље и Игралиште.

Од паркова предвиђени су парк код жељезничке станице, оба Калемегдана са тврђавом, обрађена у виду парка, универзитетска ботаничка башта и поједини мањи вртови око великих грађевина.

Речна обала, као засађен кеј, почиње од Херцеговачке улице и иде обалом Саве — све као шетница — око тврђаве до нове централне пијаци на Дунаву. На Дунавском кеју предвиђен је један парк дуж улице Високог Стевана.

Од нових тргова, предвиђена су и два чисто архитектонска трга. Један трг око цркве св. Саве. Све зграде око цркве морају сачињавати једну целину и по положају и по циљевима, којим ће служити. На тргу у горњој тврђави пред-

виђена су четири музеја, симетрично везана колонама. У централној тачци овог трга предвиђен је споменик Ослобођења.

Ми смо толико пута истакли лепоту Београда. Пројект је посветио нарочиту пажњу његовим перспективама и предвидео читав низ међа за посматрање града. Тако: прво тераса између хотел-Москве и код Балкана, Калемегданска тераса, тераса булевара на Косанчићевом Венцу, тераса код цркве св. Саве, између библиотеке и музеја, на Лаудановом шанцу на ком су предвиђене алеје и паркови.

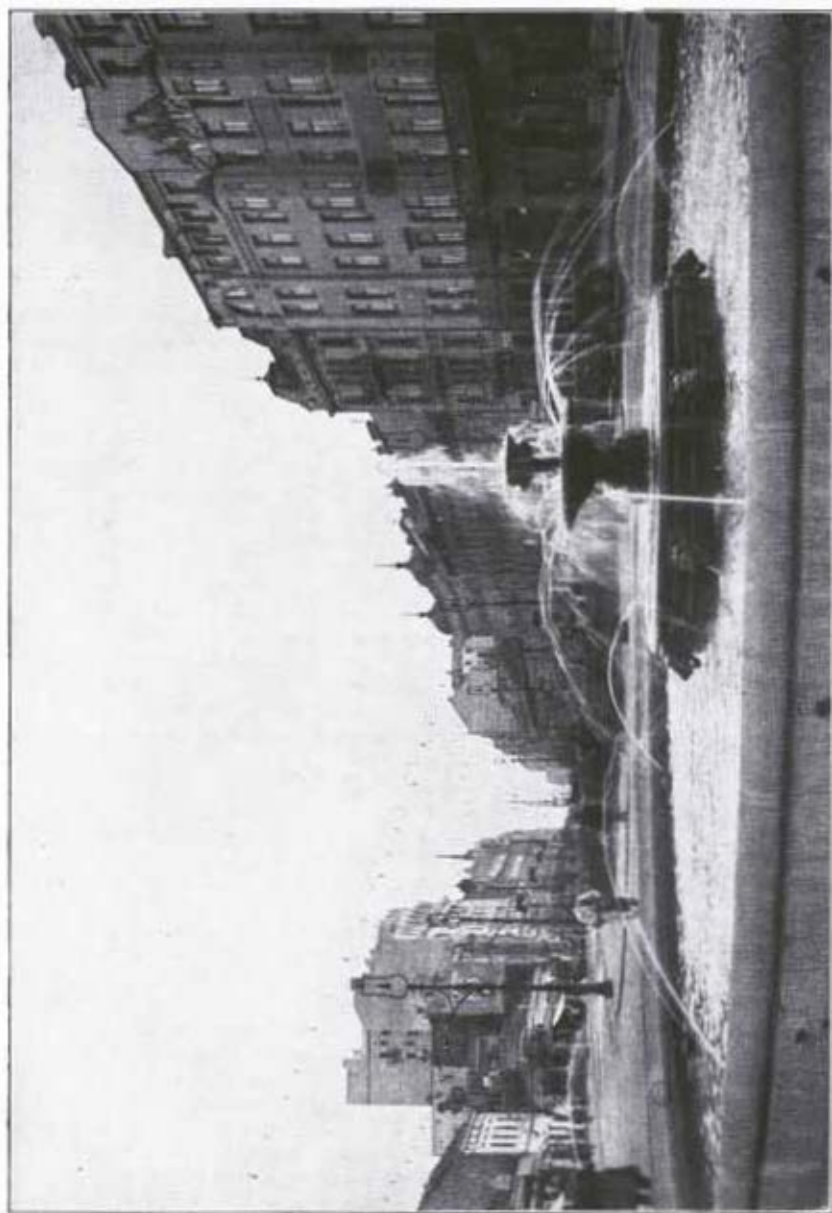
Споменици су по пројектима овако распоређени: —

- 1) Споменик Ослобођења у горњој тврђави;
- 2) Споменик Вуку Караџићу на великом тргу према згради старог универзитета на осовини улице Вука Караџића;
- 3) На Мишићевом тргу према Парламенту;
- 4) Триумфална капија на Александровој звезди;
- 5) Два споменика код Вајфертове пиваре;
- 6) Код Славије;
- 7) На Каленићевом гумну код католичке катедрале;
- 8) На горњој тераси на Теразијама;
- 9) На тргу Булевара ослобођења, Катанићеве и Приштинске улице.

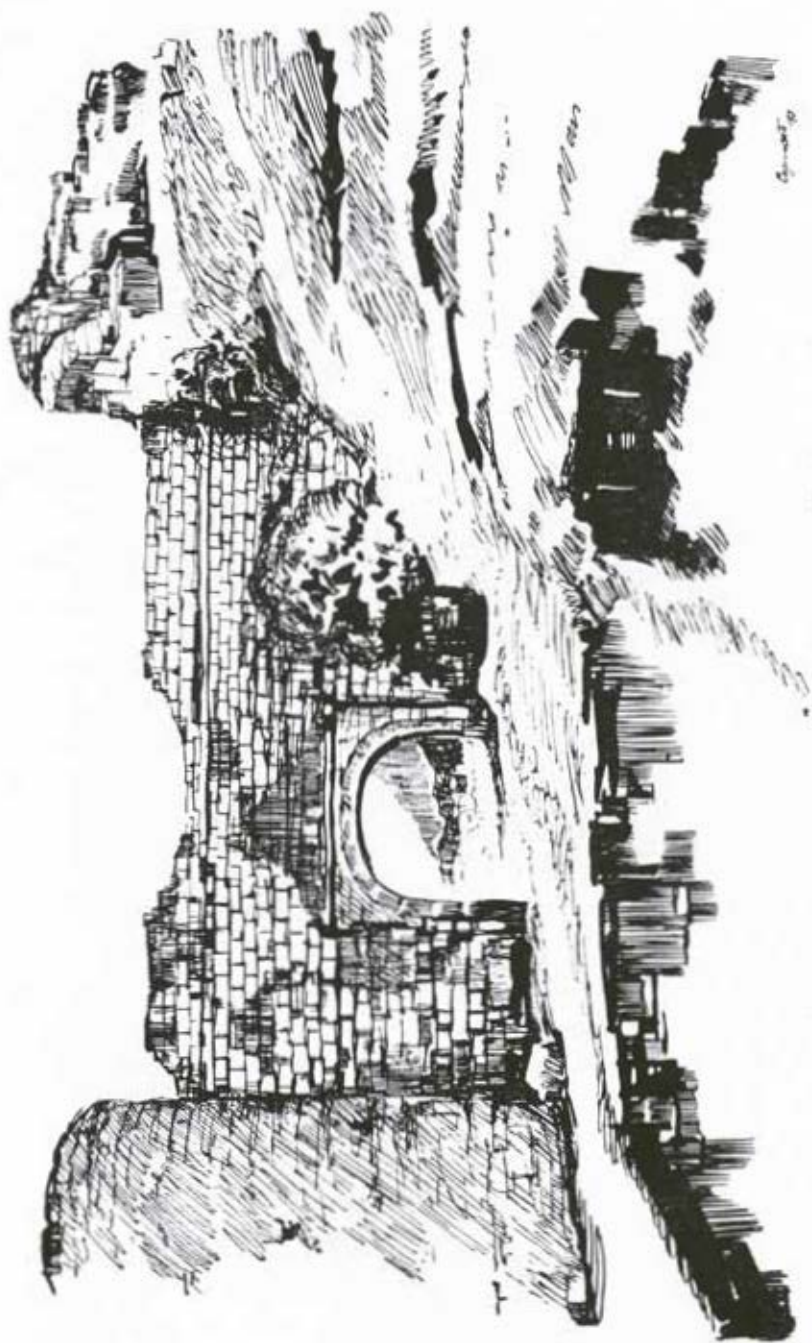
Спорту се по генералном плану додељује велика улога. Укупно је предвиђено пет великих стадиона и то један у горњој тврђави за редовне и веће свечаности, величина 325/100 м.; други код Општинске циглане за обично вежбање; на Пашином брду за међународне утакмице, величина 550/284 м.; на Ратном острву за аутомобилске, коњске, бициклетске и друге трке, величина 720/200 м.; стари стадион на Топчидерској реци. За спортске установе намењена је и Ада Циганлија; децја игралишта распоређена су равномерно по целој површини града.

Већ данас све јасније назиремо контуре великог Београда, који ће далеко за собом оставити све што смо досад видели. Београд није могао да уђе у деветнаести и двадесети век с наследством, које би одговарало његовој старини, јер су безбројни ратови систематски уништавали све, што су зидали векови у кратким размацама мира. Таква је била судбина старог Београда, али наше доба мора руком великог неимара — улажући у дело сву способност словенске расе, њезин посебан смисао према лепоти, који је дошао до израза

у многобројним дивним архитектонским објектима нашег средњег века — створити од Београда нов, диван словенски центар. У његовој изградњи мора узети учешћа цела држава, јер је Београд, као престоница, преузео на се велики задатак, да служи целој држави, да буде место у ком ће се стицати грађани из свих крајева наше и страних држава. Београд не претставља само себе, своје грађане, већ целу државу, велику Југославију, као што Париз, Лондон, Берлин, Петроград претстављају Француску, Енглеску, Немачку и Русију.

Нови Београд. — Престолонаследников трг.

Из старе београдске тврђаве. (Рада сликара Ђ. Војиновића.)

БЕОГРАД ПО РЕЧИМА ЈЕДНОГ ПЛЕМЕНИТОГ СТРАНЦА

Нови Београд двадесетог века, увенчан двоструком славом својих храбрих бранилаца и јунаштвом целокупне српске војске, привлачи општу пажњу и данас, као и раније, кад су први путници покушали продрети на далеко Балканско Полуострво обрасло непроходним шумама, изложено честим и бескрајним борбама најразличитијих народа, који су настојали да новим завојевањима прошире своју власт. Међу писцима, који су се у новије време зауставили на Београду новог доба, истиче се драгоцен, мали рукопис Мориса Ривуара, једног од француских ратника, који су се заједно с нашим војницима борили на Кајмакчалану. У борби за слободу Србије Ривуар је изгубио десну руку. Своје мало дело о Београду посветио је Др. К. Кманудију, који је у доба, кад је писац писао своје дирљиве и заносне редове, био претседник Општине града Београда и с тадашњим Одбором предузео велики низ радова на подизању и улепшавању Београда.

*

* * *

Као земља великих слобода, старе и напредне културе, Француска је у деветнаестом веку била у неку руку оличење овог века, који је добио свој највиши израз у тежњи за народном и индивидуалном слободом, за правом на развијање самосталне културе. Људи обновљене Србије одлазили су на науку у Париз, главну француску метрополу, упијали у себе овај нови дух, враћали се у нашу земљу пуни љубави према Француској. Велика љубав краља Петра према Француског одвела га је на француско бојиште, где се борио за њену слободу против Немачке.

Рат и све теже прилике у старој словенској Русији учвршћивали су све више ове везе, које су постале још веће, кад је Француска, у доба највеће трагедије српског народа, после слома 1915 године, примила српску децу, која су, након надчовечанских патња, што су их поднела прелазећи преко Албаније, тражила спас у туђини.

У знаменитој књизи: „Le Memorial des Alliés” у којој су прикупљени аутографи и мисли о рату свих сарадника Велике антанте, на страницама књиге на којима су изнели своје мисли и наши државници, војсковође, књижевници и уметници наилазимо на првом месту на лепе мисли у којим је некадашњи претседник Општине града Београда, а у доба рата наш државник Љуба Давидовић, означио однос нашег и француског војника у доба Светског рата.

Говорећи о Вердену, који је Француска бранила свим својим силама — свесна да брани врата своје слободе и цивилизације — и говорећи о Кајмакчалану, који је отворио врата ослобођењу наше отаџбине, где су се раме уз раме борили српски и француски војници — Давидовић каже: —

„На Кајмакчалану душа нашег војника дрхтала је чим би изустио име Вердена. Побожно смо веровали у Верден. Знали смо: колоси не могу подлећи, јер их подржава француска душа, знали смо, да су вечни. „Снажан, непобедив, као Верден” — говорили су наши војници на бојишту, кад су хтели истаћи чију снагу. Нису могли наћи лепше упоређење. Стотине хиљада непријатеља, који су пали под Верденом доказују његову вредност и његову отпорност. На Кајмакчалану ми смо били са браћом хероја са Вердена. Ми смо се дивили њиховој храбрости; ми смо високо ценили њихово пријатељство; ми смо волели њихову љубав према њиховој домовини и према нашој.”

У овим речима означен је међусобни однос нашег и француског војника. Ривуар је био један од тих француских војника. У наслову ове наше приче ми смо га назвали „странцем”. Та се реч односи искључиво на његово порекло. По својим осећајима, по љубави, коју је у свом малом делу изказао према Београду, Ривуар у целости припада нама. Људи, који су преживљавали оно што је осећао Морис Ривуар, не могу бити странци у Србији, ни у Југославији. Његово мало дело доказује, како је често неумесна деоба

на градове, покрајине, државе, како није тачно мишљење, да сваку земљу, сваки град, највише воле и највише за њу дају само њезини рођени синови. — Земља или поједини градови, народ или поједини људи, који су достојни штовања и љубави, који садрже у себи елементе који дају основу за неку веру — буде у човечијем срцу, ако је племенито, љубав без обзира на његове уже везе и припадност по рођењу.

Ми Југословени можемо с поносом указати на много светлих лица из читавог нашег националног и културног живота, који су — иако по пореклу странци — ипак за нашу земљу давали оно исто, што и њени најбољи рођени синови. Све те личности имале су и своју велику апсолутну вредност, која би их високо уздигла у свим приликама и у свакој средини.

Пре него што пређемо на Ривуарово дело, морамо истакнути неколике главне особине нашег Београда. Ко први пут дође у Београд, добија велики број утисака и извесна осећања, која га обузимају кад год дође у додир с новим, занимљивим бићем.

Ми смо већ раније неколико пута употребили овај израз „биће” говорећи о граду, јер се тај израз све више примењује у вези с градовима, јер у науци о градовима све чешће наилазимо на упоређење између човека и града. Тај се израз у овом смислу провлачи и у делима познатог немачког писца Ервина Штајна, који је написао цео низ ванредно значајних монографија о немачким градовима. За разлику од човека појединца, град је вишеструко биће, организам, чија је душа у толико сложенија, у колико је сложенија и душа људи који у њему живе. Као и код људи: једни градови нас привлаче, а други одбијају. Често не можемо објаснити разлог наших осећаја, па се морамо задовољити самом чињеницом.

При проучавању главних особина неког града, при одређивању његове индивидуалности, морамо се упустити у врло сложена питања, која траже и велике психолошке способности. Кад знамо, како је тешко одредити индивидуалност човека, лако ћемо разумети, да је још теже одредити душу града. Треба имати смисла, хтети и знати видети и схватити и оно што је главно, и оно, што нам на први поглед и код површног проматрања, изгледа од споредног

значаја. Треба видети огромне палате, али се не смеју заборавити ни мали кућерци, они што сад нестају, који говоре о прошлости као стари пун бразда човечји длан. Уз сретно и весело градско становништво, које живи у сваком изобиљу, не смемо окретати главе ни од суморних, чежљивих погледа градских сиромаша, оних, који стоје далеко од светла и вреве, који живе својим засебним животом и чија је дневна песма проткана бригом о насушном хлебу. Треба, и сами да покушамо, па ћемо видети, како је тешко из тог великог низа појединачних слика створити једну општу слику и донети одређен закључак. Поред оног што смо открили, с чим смо се упознали, остаје још неизмерно много ствари, које морамо схватити, у које морамо проникнути, да би наша зграда била сазидана на чврстом основу.

То што је најтеже, у што су се досадашњи писци Београда ретко упуштали, то је покушао Ривуар. Он је гледао на Београд и као песник, који на све ствари гледа кроз визију, кроз сопствену фантазију, али је у исто време покушао да као добар психолог открије душу Београда, да осети и пронађе елементе, који у њему стварају радосно и тужно расположење.

Све што је казао завио је у посебну форму, тако, да је његово мало дело о Београду у исто време и пример оне посебне уљућености у којој до данас није нико достигао Французе и којој се француски језик покорава својом посебном гипкошћу и богатством израза. Уз све то треба имати у виду и нарочиту околност, да је Ривуар писао о Београду, као ратник са солунског фронта, као борац са Кајмакчаланом.

За Ривуара је Београд био оно исто што и за сваког нашег војника и човека. Он је преко својих личних страдања схватио патње Београда, он га је носио у себи и гледао на њ очима човека, који мање тражи оно, што занима његову радозналост, а више оно, што воли. Његова књига, носи наслов: — „Belgrade des temps nouveaux” — Београд новог доба. Са својих страница књига говори, приповеда о великој, огромној љубави Француза према граду, чија је свака стопа земље натопљена крвљу, многим сузама; чија је трагична судбина у прошлости изазвала немачког сликара, да створи алегоричну слику у којој страда и умире и нападач и бранилац.

Борба, рат, страдања у рату — стварају посебну психологију ратника. Ривуар с дирљивом скромношћу војника, који је свестан величине и дужности војничког позива, спомиње личну трагедију, која га је задесила у овом рату, своју изгубљену десну руку.

Он о том каже: — „Имао сам две руке, но сад ми је остала само једна, једна мала, бедна рука, друга је тамо на обронцима Кајмакчалана“. Своју личну несрећу не истиче, он је само спомиње. То је његов племенити став војника — витеза, али његова изгубљена констатација о изгубљеној руци сачињава за нас посебан, значајан део његове лепе књиге. Његова изгубљена рука подиже га у ред наших великих „Mutuels de la Grande guerre“ — инвалида Великог рата — који, као поносне каријатиде, стоје уз путеве наше скорашње велике прошлости, који су својом крвљу осветљали пут нашој будућности, према којим наша деца са поштовањем упиру свој поглед.

*

* * *

Као што смо некад пратили Пирха, Каница, Сретена Поповића, Милићевића и друге старије писце на њиховом путу по старом Београду, покушајмо да пођемо стопу у стопу са Ривуаром кроз *нови Београд*, који се после 1918 подигао брзим темпом из рушевина, у које га је бацио страшни Светски рат.

Сећајући се рата, скромних војничких свечаности на ратишту, Ривуар се обраћа ратним глумцима, који су за време рата настојали, да звуцима музике, звуцима наше народне химне подржавају јуначки дух у нашој војсци, и каже: —

„Ваша је коначна химна, глумци Краљеве гарде, занела Победу. Она је раширила широм своја крила, дивно је одговорила на ваш позив. Једног вас је дана вратила милом Дунаву из мучне даљине, а онда га је с вама прешла, отишла је обалама бескрајних хоризоната, тамо где су мистичне сирене, украшене сунцем и плаветнилом морским, биле ехо (одјек) вашег заноса и довикивале вам моћно „живео“ од ког је цео Јадран радосно дрхтао. Написана је нова Роландова песма, но ратни рог вашег Краља-витеза чуо

се чак с оне стране неизмерног океана, море је предало зов мору, а верни су синови Југославије у далекој Америци одговорили спремни: — Овде смо!”

После ове апотезе глзбеницима српске војске, Ривуар прелази на опис самог Београда и у првом реду настоји, да ухвати ритам новог Београда у стварању. Ево, како он изражава свој занос и своје утиске: —

„Време хита! Тешко је погодити што носи будућност, но Београд се захваћен овим галопом покренуо.

Имао је некад путнике срца. Мали град предусретао их је својом песмом, својим народом, својом душом: народом, душом и песмом, који су били отворена књига. Данас има своје пословне посетиоце, и књига, слика одбране, затворила се. Његови га некадашњи гости више не препознају. То је закон напретка.

Јучерашњи Београд био је прекривен малим породичним кућицама, које су одговарале његовом скромном укусу и његовим скромним тежњама. Сутрадан после велике победе оне су лежале у развалинама. Простране грађевине дижу се тако брзо на њиховим рушевинама, да је широко коло прашине потсећало на неку кинематографску чаролију. Да ли се ови спратови све више дижу и дижу, да буду на висини нових величанствених снова?

Београд, читав Београд претворен је у градилиште. Изглед изненађује, захвата, задивљује! Посетилац не зна чему би се више дивно: дивном примеру енергије, смелости или вере, визије, која се непрестано понавља.

Хиљадама подижу се скупоцене, модерно уређене грађевине. У хитњи се ствара кадар радника међу којим се мешају цигани у дроњцима с руским пуковницима.

Песма, уосталом, не престаје. На вече, кад се хоризонт ослободи свог сивог покривача, кад се позлати златом, дижу се хармонични гласови иза оградe од цигаља...”

Други део својих успомена посветио је Ривуар београдској омладини, београдском корзу на ком омладина тако радо проводи своје часове одмора. И у овом опису налазимо на лепе речи, много топлине и симпатије. Ривуар нам је за то још дражи, јер заиста треба омладини веровати, треба ју волети.

„Кокетан, мирисан, сав у цвећу, Корзо је састајалиште београдске младежи у часовима, кад је задовољство да живе

најпријатније. Како је то пријатна и весела авангарда! Она је украс Београда нових времена. Кад се прође поред ове миле омладине, осећа се, да се нешто променило. Ова лица у цветању, ова слобода држања, ова постојана тежња за лепотом, то је најочигледнији израз живота, интензивног живота, живота који се утврђује, живота, који својим утврђивањем уништава све противне силе. Омладина је прави златан новац, она има моћ, да све измени чега се дотакне.

Заносна омладино Београда, ти си постала застава твоје миле домовине, која се обнавља. Ако ти увек настојиш, да се свиђаш, да будеш у свему најнапреднија, ако се попут младих морнара мало бринеш за озбиљно размишљање старијих морнара, то је за то, јер ти имаш осећај да повећаваш богатство својих старијих већ самим тим што постојиш, то је за то, што ти уносиш нове елементе у националну заставу, желиш да та застава буде све сјајнија. Ти си осетила снагу и жељу, да узлетиш над прогресом, који је настао после рата. Богатство енергије, које је наслагано у твојој раси, нашло је свој израз. Дивљи хероји твојих „Песама“ бодрили би те у твојим поступцима и били би задовољни!“

*

* * *

Завршавајући своју књижицу, Ривуар се обраћа нашој старој тврђави у којој он види најлепши израз нашег јуначког народа, пред којом се свачије срце мора испунити дубоким поштовањем. За Ривуара је наша стара тврђава оно, што је морнару светионик на мору. Овај француски ратник своје осећаје изразио је у песми којом је завршио своју књигу, у песми, која носи наслов: — „La citadelle de Belgrade“ — Београдска тврђава. У преводу песма гласи: —

Споменик дугих година туге,
Могли би га збацити, као рушевину,
На његовом месту уздићи високо према небу
Огромну, звучну-аван-сцену поноса!

Видели би како у тренутку нестаје
Оно, што је поштедело страшно оружје,
Велики би сведок херојских опсада
Постао цена тужног заборава!

Но ово слово не познаје раса великог срца,
Која је у својој прошлости могла све изгубити
осим поноса,
Света страст у њој дрхти дубоко!

Поносан на ране својих старих зидова
Победнички Београд гледа
Од Дунава према Мору, од Мора у Свет...

Карабиберовић

В. Борђевић

Богичевић

Николајевић

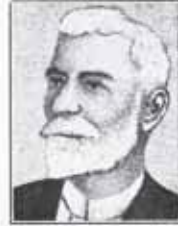
Пашић

Маринковић

Татић

Стефановић

Г. Несторовић

Митровић

Марјановић

Г. Кумануди

Пантовић

Стаменковић

Главинић

Вуловић

Алексић

Љ. Давидовић

М. Савчић

Г. Нешић

Поједини претседници Београдске општине.

Свечано преузимање председничке дужности у О. Г. Б. — Председник М. Савчић предаје дужност
новименованом председнику Милану Нешићу.

Свечано преузимање председничке дужности у О. Г. Б. — Председник Милан Нешић предаје дужност новонаменом председнику Милутину Петровићу.

ИЗ ИСТОРИЈЕ НАШЕ ОПШТИНЕ

Можда ће неко од дечака или девојчица рећи: — Не занима нас Општина. То питање занима само старије, који се можда могу надати, да ће постати општински одборници, претседници и потпретседници општинског суда. Ми дечаци и девојчице који се томе не можемо надати, јер још нисмо дорасли до добе, коју закон тражи за одборнике, претседнике или потпретседнике, или опет зато, јер нам одредбе нашег закона уопште не дају могућност, да се заносимо таквим надама — нас засад не занима историја Општине.

Ова реч „не занима“, „није занимљиво“ често се чује и од одраслих грађана кад се говори о општини. То потиче отуд, што се код речи „општина“ одрасли обично у првом реду сећају оних различитих дужности, које морају испуњавати према општини: платити електрику, воду, по неки пут разне веће и мање глобе, зими пред кућом посути пилотинама плочник да се пролазници не би поклизнули и случајно сломили руку или ногу, или се иначе незгодно угрували и тако много којешта на што нас општина приморава, а што у самој ствари није занимљиво. Деца се поводе за овим мишљењем својих старијих и тако постепено намећемо сами себи мишљење, да је „општина“ незанимљив појам.

Ми ћемо ипак покушати, да се бар донекле упознамо с историјом наше Општине. Прво зато што под нормалним условима, историја градске општине сачињава велики део историје самог града, а ми морамо знати све што се односи на историју нашег града, друго зато што у животу треба знати и оне ствари, које нису нарочито занимљиве и, напослетку, зато, што је у самој ствари историја наше Општине, као и историја општина већине градова, ванредно занимљива.

Да се на најкраћи начин одреди појам општине, њезина суштина, циљ и задатак, у правној науци каже се, да је општина „најмања административна јединица у држави“.

Али, кад кажемо, да је општина „најмања административна јединица у држави“, онда нам још није сасвим јасан задатак и сврха општине. Но макар какву дефиницију узели, да растумачимо овај појам, он ће нам тек онда бити јасан, кад се са задатцима општине упознамо проматрајући општину у стварном животу. Онда ћемо и сами моћи створити дефиницију, која ће нам бити потпуно јасна и разумљива.

У читавој науци има ванредно много спорних питања. Видимо цео низ великих и познатих научника, који заступају сасвим супротно гледиште о истом питању. Та нас околност никад не сме бунити. Она не умањује значај самог питања, ни вредност појединих мишљења. То значи, да проблем још није сасвим проучен, да противречни извори дају могућност за противречна тумачења, да се коначно и сами можемо, под условом да имамо довољно знања и воље, позабавити тим питањем. Међу ова спорна питања спада и питање, да ли је општина постојала у нашој старој држави, или је у нашој старој држави село било најмања управна јединица.

Наука о постанку и развоју разних наших установа још је доста млада, током времена доћи ћемо у могућност, да се још боље упознамо с постанком наше општине, као и с другим нашим друштвеним организацијама и установама, а сад да се упознамо са оним што је досад утврђено. Већина наших правника и социолога стоји на становишту, да у нашој старој држави није била позната реч општина у њезином данашњем смислу „управне“ јединице. Тако је остало и у турско доба, а исто тако и за време првог устанка. Великих градова није било. Народ је живео у селима, а села су била у првом реду друштвене заједнице. Но иако није постојала општина, иако су села у првом реду била друштвене заједнице, ипак је и у селима вршена извесна власт у име заједнице. Ову су власт вршили заједнички: *сеоски збор и сеоски кнез*. Сеоски збор и сеоски кнез то су два елемента старе сеоске организације, који су касније довели до стварања општине. Ради упознавања духа, који је владао у старим сеоским организацијама, а који је касније пренет и у наше општине, занимљиво је и од највећег значаја да се упознамо с оним моментима, који су одлучивали, да ли ће неко лице бити изабрано за члана збора или за кнеза. Просуђивало се по двојаком мерилу.

Један је вредео за чланове збора, или, сеоске кметове (како су се иначе звали), а друга за кнезове. У првом случају услови су били много тежи, а у другом сасвим мали и незнатни, јер се сва власт налазила у рукама збора.

Право на чланство у сеоском збору није се оснивало ни на богатству, ни на личном положају. Човек незналица, човек без угледа није могао бити кмет. Према томе видимо, да је „цензус“ био чисто моралног и интелектуалног карактера. Тражила су се три главна својства: писменост, памет и речитост. Ко је располагао овим својствима, тај је већ на основу тих факата могао постати кмет без сваке друге формалности.

Кад читамо ове редове у појединим студијама наших научника, нехотице остајемо зачуђени пред оним дубоким природним схватањем, које је владало у нашим старим селима, и пред њиховим демократизмом. На основу свог природног расуђивања сељаци су дошли до најправилнијег закључка о особинама, које мора имати човек, који се жели бавити јавним пословима. На исти начин, природен демократски осећај, довео је до схватања да треба подупирати сваког човека, који може бити од користи заједници при решавању заједничких послова, да га треба позвати на заједнички рад, да му не треба правити тешкоће, да га његове способности саме по себи овлашћују за учествовање у раду на корист заједнице.

Стање, које је владало у Србији у турско доба, остало је у главном непромењено све до 1835 године. Те је године кнез Милош, у жељи да утврди постојеће стање ствари, издао 3 фебруара, на Сретење, устав у ком се јасно и одређено први пут спомиње општина као административно-управна јединица са извесним самоуправним овлашћењима. Код донашања устава кнезу Милошу је највише помагао Димитрије Давидовић.

Међу најзанимљивијим и најзначајнијим личностима у Карађорђево доба истицао се Божидар Грујовић, или, како се иначе звао, Божидар Филиповић, секретар Правитељствујућег совјета, који је, по ваговору проте Матије Ненадовића, из Русије, где је био професор у Харкову, прешао у Србију 1805 године. Сличну је улогу у Милошево доба заузимао Димитрије Давидовић, родом из Земуна. Давидовић се прославио као издавач наших првих новина, које су од

1813—1822 излазиле у Бечу под насловом „Новине Србске”. У Србију је дошао 1821. Био је чиновник, дипломата, педагог, историк и књижевник. Уопште, било је тада такво доба, да је један човек морао у себи сједињавати много особина и вршити много најразличитијих дужности. У вези с историјом постанка наше Општине, Давидовићево је име врло значајно. Он је први покушао да од села створи општину, административну јединицу с великим и широким програмом рада. Већ по његовој замисли, дакле по замисли нашег првог општинског законодавца, општина се није смела ограничити на административно-полицијским пословима, већ је у исто време и у исто таквој мери морала водити бригу о целом низу културних питања.

Како је под притиском великих сила: Русије, Аустрије, и Турске, кнез Милош морао опозвати Сретењски устав, овај пут није дошло до доношењ тако жељеног закона о општинама. Како је у то доба Србија зависила од Турске, октросала је Турска 1838 нов устав Србији у облику хатишерифа, којим је уз владоца установљен непокретни Савет. Кнезу Милошу није се допао овај став. Већ годину дана после његовог доношења дао је оставку у корист свог најстаријег сина Милана. Како је Милан мало после тога умро, ступио је на престо млађи Милошев син, кнез Михајло.

Иако је прва влада кнеза Михајла окарактерисана борбом с члановима Савета, који су у политичкој историји Србије XIX века познати под именом „уставобранитеља”, ипак је на основу султановог хатишерифа од 1838, који је у члану 61 поделио Србију на округе, срезове и општине, 1839 донет закон о општинама.

Иако овај закон о општинама није одговорио свим надама и свим жељама српског народа, ипак је његово доношење било од огромног значаја. С извесним изменама и допунама, тај се закон одржао на снази више од 25 година, од 1839 до 1866 године.

Године 1866 донет је други закон о општинама. Као и први, и овај други закон мењан је и допуњаван неколико пута. Укинут је 1903 године, кад је донет трећи закон о општинама, који је с извесним изменама остао на снази до данас.

По закону од 1839 све су се општине делиле у три класе. У прву је класу спадала само Београдска општина, у

другу варошке, у трећу сеоске општине. Овим нашим првим општинама у Србији управљали су „општинари“, који су, као и данашњи општински одборници, решавали о свим месним потребама своје општине. *На челу београдске општине стајао је председник, који је до 20 децембра 1840 у исто доба био и управник вароши Београда.* На челу осталих општина стајали су кметови. Законом од 1866 проширена је у великој мери самоуправна власт општина, створени су нови општински органи: општински суд, општински збор и одбор. Данас стојимо пред доношењем новог закона о општинама и то посебно закона о градским, а посебно о сеоским општинама. О свему што се односи на наше општине има много занимљивих података у појединим радовима и делима Дим. Калајића, Др. Куманудија, Др. Алимпића, Др. Никића, којима смо се и ми служили.

Према дефиницији нашег закона општине су „основне управне и судске јединице“. Ако сад покушамо, да се — задржавајући се на Београду — поближе упознамо са самим вршењем општинске власти, онда ћемо видети, како је велик значај Општине у развоју и напретку нашег града, како је тај значај даномице све већи и како према томе и наше интересовање за Општину и њене послове мора бити што веће.

Као највиша власт на свом подручју или, како закон каже, атару, наше су општине својим устројењем добиле дужност, да се брину о свестраном напретку појединих села и градова. Да је дужност општинске управе од самог почетка била много већа и много тежа у градовима, то произилази из саме природе ствари.

Ми смо већ видели, како је велик и огроман низ проблема које свакодневно треба решавати, да се градски живот правилно развија и напредује. Кад имамо у виду ову чињеницу, јасно је, како је велика одговорност, коју пред читавим грађанством сноси општинско часништво, суд и одбор. Уз оне основне особине, које су се тражиле у нашој старој сеоској организацији: писменост, памет, речитост — сад је потребно велико и свестрано знање, које омогућује, да се лакше уђе у суштину проблема о којим се мора решавати. То је потребно и ради оног ко решава и ради оног о чему се решава. Паметном човеку ништа није тако тешко, као кад се нађе у прилици, да решава и говори о питању за које се никад није спремао и које му је непознато.

Кад се упознамо бар с једним делом питања о којим треба решавати у савременој градској општини, онда ћемо видети, да се већ у детињству морамо спремати, ако желимо, кад одрастемо, да будемо председници, одборници, чиновници. У свакој, а нарочито у градској општини стоје данас на реду разна културна, социјална, техничка, административна и друга питања, која се деле на безброј важних подгрупа. Треба стручно и зналачки решавати питање помагања сиротиње, напуштене или сиромашне деце, питање радничке незапослености, станбено питање и читав низ других хигијенских проблема; саобраћајна питања, питање градског осветљења, подизања и издржавања нових школа, библиотека, музеја, издавање разних периодичних и повремених публикација; поједина питања унутрашње општинске администрације: питања правилне персоналне политике, примања у службу, награђивање и деобу послова међу чиновницима, организацију рада по дирекцијама, одељењима и рефератима, питања уређења правилне општинске статистике и архиве...

Да нам развој наше Општине буде јасан, морамо имати пред очима посебне политичке прилике, које су владале у Београду све до 1867, односно све до рата за независност новоосноване српске државе на челу с престоницом Београдом 1876—1878.

Док су у београдском граду заповедали Турци, док су њихови топови стајали уперени према вароши и мирном варошком становништву, није ни могло бити правилног развоја наше Општине. Требало је сачекати 1867, кад су се Турци, после бомбардовања Београда и дуготрајне дипломатске борбе, иселили из града и вароши, кад је — након рата за независност — Србија збацила са себе вазалне окове. Овакво стање ствари тражило је од нас, да ова наша разматрања о Општини изнесемо тек пошто смо се упознали са свим овим посебним приликама.

Видели смо, како је изгледао Београд кад су га напустили Турци. На једној страни стајала је стара турска варош у стању изумирања и пропадања, док се на другој страни подизала нова, млада српска варош, која је задивљавала сваког путника својом чистоћом и редом. О електрици, водоводу, трамвајима још није било ни говора. У то доба велики Београд био је тек у почетку свог стварања. Прозлазник, који је у ноћи ишао београдским улицама, сећа нас

на пролазнике старих средњовековних градова у којима су се у девет сати сви грађани морали склањати у своје домове и гасити светло. У најкраћем времену требало је достићи оне више облике колективног и појединачног живота, који су се међутим, док смо се ми борили против Турака, развиле у осталој Европи.

Морали смо достићи те више облике културног и социјалног живота зато, што је наше место одувек било међу напредним и културним народима, што нам је то место припадало и по високим културним традицијама нашег средњег века и по способности нашег народа и коначно што се само под тим условима могло одржати оно, што је, с муком, с много надчовечанских напора, у крви стечено. Ослобођењем од Турака није борба завршена. Балкан и наша држава одувек су будили завист код суседних држава. Место Турске дошле су друге културне државе, место борбе прса у прса, дошла је дипломатска и културна борба, која је налагала, да сви и државни и општински органи посвете највећу пажњу народној просвети и образовању, општем напретку нашег социјалног и културног живота.

Кад упоредимо слику данашњег Београда, коју сви познајемо и видимо, са сликом Београда, који смо упознали током нашег излагања и из појединих описа које смо навеле, на први поглед видимо, да су напори наше Општине морали бити огромни, да се овај успех постигне.

Као израз великог напретка и развоја модерних градских општина, издижу се поносни општински домови, који упадају у очи и својом посебном архитектуром, својим огромним простором, што га обухватају. Поред општинских домова, као други видљиви симбол моћи и значаја модерних градских општина, уздижу се огромне палате у којим су смештене архиве, општински музеји, општинске библиотеке. Настојањем општине изграђене су читаве радничке колоније у којима радници за јефтин новац добијају здраве мале станове окружене бујним зеленилом и цвећем. Исто тако настојањем општине подигнути су дејчи домови, болнице, паркови. На све се стране осећа и види благотворна рука општинског претставништва. Кад све ово видимо, онда нам постаје јасно, како је било погрешно наше мишљење, да се задатак модерне општине састоји искључиво у томе, да нас ограничи у нашем кретању извесним неугодним пропи-

сима и да нам наметне неку радњу, која нас не занима. Општина се постепено у нашим очима уздиже на степен брижљивог патер фамилијаса — оца породице, који чини све што је потребно, да унапреди физички и културни развитак своје деце.

* * *

Нашом Општином од почетка њеног оснивања управљали су људи, који су заузимали прво место у нашем културном и политичком животу, који су се истакли и као одлични правници, политичари, специјалисте разних грана науке, историци и урбанисте. Под управом таквих људи морала је постепено напредовати и наша Општина, иако су на путу њеног развића стајале огромне препреке, које се нису дале једним махом савладати. Ради својих заслуга поједини претседници бирани су узастопце или у извесним размацима и по два и по три пута.

У нашој Општини били су претседници: од 1881—1884 Живко Карабиберовић; од 1884 до 1885 Др. Владан Ђорђевић; од 1885 до 1886 Мијајло Петровић; од 1886 до 1887 Мијајло Богићевић; 1887 Светомир Николајевић; од 1887 до 1889 Живко Карабиберовић; од 1889 до 1891 Никола Пашић; од 1891 до 1892 Милован Маринковић; од 1892 до 1893 Петар Татић; 1893 Милован Маринковић; од 1893 до 1896 Мијајло Богићевић; од 1896 до 1897 Никола Пашић; од 1897 до 1899 Никола Стевановић; од 1899 до 1901 Антоније Пантовић; од 1901 до 1903 Милован Маринковић; 1903 Никола Стаменкови; од 1903 до 1907 Коста Главинић; од 1907 до 1910 Велислав Вуловић; 1910 Коста Главинић; од 1910 до 1913 Љуба Давидовић; од 1913 до 1915 Бока Несторовић; 1915 Коста Поповић; од 1915 до 1916 Др. Стеван Левај; од 1916 до 1918 Воја Вељковић; од 1918 до 1919 Михајло Марјановић; од 1921 до 1923 Добра Митровић; од 1923 до 1925 Михајло Марјановић; од 1926 до 1929 Коста Кумануди; од 1929 до 1930 Милош Савчић; од 1930 до 1932 Милан Нешић.

1932 преузео је управу наше Општине Милутин Петровић.

Милован Маринковић на положај претседника биран је три пута; Живко Карабиберовић, Мијајло Богићевић,

Никола Пашић, Никола Стевановић, Коста Главинић на овом положају били су по два пута.

Већ из ове непотпуне таблице видимо, како је велик број врло угледних и значајних људи, који су стојали на челу наше Општине.

За упознавање развитка наше старе Општине од особитог су значаја извештаји, које су председници на крају радне године подносили Одбору о пословима у тој години. Извештају су у исто време били и као неки програм за даљи рад општинске управе. У њима су изношене и нарочите тешкоће на које је Општина наилазила у свом раду.

Да се упознамо с радом и тешкоћама с којим се борила наша стара Општина, изнећемо неколике забелешке из извештаја Др. Владана Ђорђевића, који је био председник Општине града Београда 1884 године, и из извештаја Мијајла М. Богићевића из 1886—1887 године.

У доба, кад је Др. Ђорђевић дошао на положај председника, Београд је бројио 40.000 становника. Било се једва навршило неколико година од предаје кључева, а већ је општинска управа на челу с председником стајала пред читавим низом најразличитијих питања тражећи на који би се начин та питања дала најбоље и најкорисније по Београд решити. У свом извештају овако је председник Ђорђевић означио програм свога рада: —

„Господо, ја сам имао част примајући дужност председника општине Београдске, обележити са неколико речи, шта је, по мом скромном мишљењу, за даћа садашњег претставништва српске престонице. **Казао сам, да се она састоји у томе, да се у Београду изврши модерна канализација —, да се варош снабде са довољно добре воде, да се осветли и калдрмише према савременим начелима.** Обележавајући на тај начин програм мога кметовања (председниковања) у Београду ја нисам ни за тренутак губио из вида друга два, исто тако „горућа“ питања, од решења којих зависи трговачка важност и будућност Београда, а то су питања *о кеју на савској обали* и *оставштинама (антропо-тима)*“.

Недостатак образованих људи још је више отежавао задатак Општине. У свом извештају, Др. Ђорђевић — који је, чим је дошао на председничко место, узео себи за за-

датак, да сам уђе у сав механизам целокупног општинског апарата — вели, да је општинско инжењерско одељење затекао поверено лицу без инжењерске дипломе. Надове зујући на ову констатацију председник Ђорђевић вели: —

„Према томе није ни чудо, што сам на првом кораку нашао да је тек сазидани мост на путу за ново гробље већ прелукао на неколико места у своду, да су неке улице тако нивелисане, како ће многе куће до половине своје висине па и више остати затрпане у земљи”

Поред оваквих места у извештају председника Ђорђевића налазимо и на места, која нам дају могућност, да се поближе упознамо и с његовим карактером, с његовим способностима председника једне велике Општине.

Слушајући о „баснословним” причама, које су се у то доба преносиле о злоупотребама појединих општинских званичника, председник Ђорђевић је сматрао за дужност, да првог месеца сваки дан прима и лично саслушава свакога, ко би имао за што да се жали или моли. Ево, што каже о овом свом стрпљивом раду: —

„Саслушавајући стотинама лица, проучивши грдну хрпу писмених достава, које су ме првих дана засипале, ја сам лично ислеђивао сваки траг од злоупотреба, јурно сам у тој цели од општинске куће до логора на бањичком брду, и од Топчидера до општинске кланице на Дунаву, и до новог гробља више Булбудера. Осим једног јединог случаја, где сам се уверио, да општинског инжењера ваља сместа отпустити из службе, могу вас уверити да остале доставе како усмене тако и писмене беху врло мало објективне. Њих је више диктирала жеља, да се општини помогне него тачно познавање ствари, а — било их је и таквих, које су само лични интереси диктирале.” —

Управљати једним великим организмом значи у исто време управљати и држати у својој руци и судбину многобројних људи, који раде и служе у тој установи. Лако се може учинити неправда, која штети угледу појединих лица и самих установа. Председник Ђорђевић настојећи да по својој дужности упозна право стање ствари, примао је до знања све доставе, које су му долазиле из најразличи-

тијих извора, али им унапред није поклањао никакве вере, већ је, поред свих својих огромних послова, сам јурио, да ствар извиди, да не окриви људе, који нису заслужили, да се на њих баца сумња.

У доба претседниковања Др. Ђорђевића, као једно од главних питања програма рада, стајало је питање што бољег и модернијег осветљења града. (Буџет општине града Београда износио је те године 575.657 дин.; буџет 1931 износио је 383,854.221 дин.; 1932 — 340,458.498 дин.). Ради историјата електричног осветљења нашег града, занимљиво је, да се види, како је то питање било предмет дугих и значајних дебата и свестраног проучавања. Ево, што је о том забележено у извештају претседника Др. Владана Ђорђевића: —

„Пре него што би се приступило пројекту и предрачуна за осветљење вароши, ваља решити: хоћемо ли осветљење са светлећим гасом, или са електрицитетом? Да ли би се пад наших великих река, Саве и Дунава, могао употребити за кретање машина електричних или би их ваљало кретати парном снагом? Ако би добили јабе моторску снагу, да не би тиме оштетили пловидбу на нашим рекама, морајући можда воду успоравати? Да ли ћемо уопште да ризикујемо, да осветлимо варош на један начин, који још није довољно опробан у великим размерима, а који ће врло вероватно у скорој будућности постати општи начин осветљавања, или да се држимо светлећег гаса, који већ преко 50 година осветљава толике грдне вароши на његово потпуно задовољство, ризикујући можда, да после неколико деценија Београд мора напусти своју гасну фабрику, па да заводи електрично осветљење?”

Ето, како је питање завођења електрике у Београду пре 48 година било предмет бојазни. Данас је електрика победила цео свет; наш генијални Тесла претвара ноћ у дан, градови сијају у ноћи у мору електричног светла, које се расипа по њиховим улицама из милиона малих и великих светиљки.

Ко се од нас није дивнио изгледу Београда у ноћи, кад његове улице обасја електрична расвета?! Било, да му се приближавамо лађом са стране Дунава или Саве, или да га посматрамо с једног од његових дивних видика Кале-

мегдана, Бановог брда, Лаудановог шанца — од свакуд нам се указује сјајан, као окићен бескрајно великим бројем драгуља, који фосфоресцирају и у ноћи стварају фантастичну слику светла и таме обасјавајући улице и домове над чијим се високим крововима протеже наше дивно небо украшено исто тако бескрајно великим бројем звезда.

Ми смо и досад у овим нашим историјским причама посвећивали нарочиту пажњу питањима, која су се односила на прилике у којима су у старом Београду живели најмлађи Београђани. Говорили смо о старим школама, о старом џанбаби, чика Ђури, о професору Стеви Тодоровићу. Занимљиво је и значајно, да видимо, што је о нашим старим основним школама пре 48 година изнео Др. Ђорђевић у свом извештају.

„Шта се наших општинских школа тиче” — каже Др. Ђорђевић — „оне су осим јединих код саборне цркве, које су смештене у приближно удесним зградама, све остале у приватним кућама и кућицама, које су подигнуте за сасвим друге цели. У учионицама тих школа, нема ни десетог дела потребне квадратне површине и кубне садржине ваздуха на свако дете, ни десетог дела правог услова за живот и здравље дечије, ваздуха и светлости, као што сам то другом приликом у јавности доказао тачним примерима свију садашњих школских соба. Ја радо верујем, да наша деца у садашњим основним школама много боље умно напредују него пре, док још нисмо имали питомце учитељске школе за учитеље, али док би то само какав педагог могао доказати, ја могу доказати са цифрама у руци, сваком, који би сумњао, да наша деца у овим кућама у којима су сад наше школе за невољу смештене, телесно пропадају, да их ужасан проценат пропада у раној младости, а доста велики проценат понесе из таквих школа клицу хроничних болести...”

Како нам ово неколико речи из говора једног од претседника наше Општине много говори о животу некадашњих другова и другарица наших данашњих младих Београђана и Београђанки за које је — благодарећи разумевању и доброј вољи Суда и Одбора Општине — од тог доба постепено подигнут читав низ дивних школа у којима се данас

проводе часови учења. Но не само школе, постепено се дижу и уређују и нарочита дечја игралишта, паркови, постоји цео низ дивних пројеката, који су инспирисани великом бригом за децу. Кад све ово видимо, морамо признати, да се постепено мења наше мишљење о општини, на делу се осведочавамо, да она није циљ сама себи, да је она створена ради општег добра, да она у ствари врши свој високи задатак, да групише слабе силе појединаца.

Претседник Богићевић преузео је управу над нашом Општином под нарочито тешким условима, који су били проузроковани тадашњим ратним приликама. До његовог доласка Општина је била кроз неколико месеци без претседника. Претседников заменик улазио је само у најужу део радова. Тако је претседника Богићевића дочекао читав низ важних послова, које је требало решити без сваког даљег одлагања.

Разматрајући у свом извештају стање у појединим општинским одељењима, претседник Богићевић даје врло занимљиву слику о приликама, које су владале у тадашњем општинском санитету.

Задатак старог градског Санитета кретао се углавном у два правца. С једне старане Санитет је морао водити бригу о сузбијању болести, а с друге стране — вршити бесплатно лечење сиромашнијих грађана, пелцовање деце, ревакцинацију ученика, прегледање умрлих. Ради вршења ове лекарске службе, Општина је плаћала шест лекара за шест варошких крајева и једног марвеног лекара, који је прегледао стоку, која се клала за исхрану становника. Сваки сиромашни грађанин, који је имао право на бесплатног лекара, добијао је од Општине нарочиту карту. Такве је карте 1886 године имало 150 београдских породица. Дневни број лекарских визита износио је укупно 30—70. Тако је на сваког појединог лекара долазило 7—8 визита. Број лекара, који је тад био запослен у општинској служби био је управо незнатан. Ево, што о томе каже претседник Богићевић: —

„И поред енергичних мера приватним путем и путем јавних конкурса, ипак општина ни до данас није могла попунити свих шест квартова чисто општинским

лекарима. Још и данас долазе не само у општинску него и у државну нашу службу лекари са стране. Кад пак имају да бирају од два положаја бољи, претпостављају државну општинској служби, пошто из ове — било је случајева — прелазе брзо у државну службу. Факат, да општина у два кварта држи хонорарне лекаре и да и после толиких стецишта није могла добити сталне — говори, да је нужно створити услове под којим ће се то моћи учинити па било да се то постигне уговором, који би гарантовао сталност службе, или повећањем награде према квантитету службе."

Исто је тако био велики недостатак марвених лекара. Из даљег извештаја претседника Богићевића видимо, да је Општина тек 1885 први пут добила свог сталног марвеног лекара.

Друга потешкоћа, коју је морала пребринути тадашња општинска управа, односи се на осветљавање Београда и на стање старе општинске архиве.

Питање завођења гасног или електричног осветљавања вароши још није било решено, морала се и даље водити брига о старом примитивном начину, па и ту се, обзиром на скучене материјалне прилике, морало поступати по принципу најстроже штедње. Претседник Богићевић је о том поднео Одбору овакав извештај: —

„Све што смо на осветљењу вароши могли учинити јесте незнатно повећање броја варошких фењера. Крајем претпрошле године било је 411 општинских фењера поред 282 механџијских, који се сви укупно пале сваког вечера. Добијали смо многе молбе за фењере али и без тога увећали би њихов број да се нисмо морали кретати у границама буџета. **Ипак за то могли смо додати 42 фењера.** Баш ово слабо повећање броја светиљки доказује нам да ни са осветљењем не треба оклевати, ако нисмо ради, да нам се једног дана нареди да јавне сигурности ради сваки сопственик имања редовно пали фењере ноћу."

Као што је занимљиво питање повећања ових старих фењера тако је још занимљивији начин на који је претседник Богићевић описао стање старе општинске архиве.

Архиве су огледала рада и реда појединих општина. Оне су уједно срце и душа. У тешким приликама, које су владале у почетку деветнаестог века, тешко је било мислити на стварање праве државне или општинске архиве. Кад је 1813 дошло до познате народне катастрофе, већи део докумената старог Правитељствујућег савета морао је бити спаљен. Тако се често догађало и касније. Архива наше Општине морала је у свом развоју савладати нарочите тешкоће. Њезини су интереси на жалост занемаривани до најновијег времена. То стање ствари огледа се и у речима претседника Богичевића, а провлачи се и кроз извештаје других општинских управа. Претседник Богичевић у свом извештају каже: —

„Одмах чим сам ступио у дужност претседника хитао сам да се упознам са том зло оглашеном општинском архивом. Не би било места да се овде говори о њеном стању, кад би то била једна обична архива. Али на против. Суђење и извршавање судских решења и забрана стоји у тесној вези с пословима архиве, да толико многобројна лица, која се код нашег суда парниче у нестрпљењу, да им се код суда предмет доврши, сву кривицу приписују хаосу општинске архиве. Судаћи по ономе што сам још одавно имао прилике да чујем, и по многим жалбама, које сам морао да примим, морао би у општинској архиви бити много већи хаос но што је у самој ствари. У колико сам објашњењем дотичних органа могао да оценим, архива та носи на себи тип једне многогодишње занемарене радње, због чега је нужно по дуже енергичног прегнућа па да се доведе у ред оно и онолико колико је нужно и могуће. Архива броји своје потпуне протоколе и фасцикле од 1869 године па на више. Све што је раније то је још у жалоснијем стању, доводити данашњу администрацију према указаној потреби у вези са ранијом од поменуте године, и рачунати на траг и везу, значи излагати се милости и немилости крајњег случаја. Свих докумената и књига нема. Они, који се налазе нису потпуни. Неке су приликом једног пожара погореле; у неким књигама нема повећи број листова. И ако се сигурно одавно могло знати што значи то архива у којој се налазе предмети са документима било општински било

појединаца, ипак се на њено очување слабо пазило, те је тако на најчудноватији начин један део у своје време срећене архиве поразбацан и упропашћен, тако да се ни један акт није очувао. Ја сам тражио, те ми је други деловођа поднео детаљан извештај о стању целокупне архиве и у реферату описао све оно што је нужно урадити па да се онај део старије архиве, који је очуван, и све од седамдесете године до овамо у ред доведе. — Лако је оценити, да је врло важно и нужно имати уређену архиву, ако се узме у обзир околност, да до тачног и брзог отправања њених зависи и правац и ток осталих послова на једном предмету; она је дакле кључ за цео механизам и основ за све даље послове."

Дакле, како видимо из овог извештаја, у нашој старој општинској архиви није владао велики ред. Много докумената је нестало, а многи су били распарчани. Постојали су документи, који су се односили на време од седамдесетих година на овамо, али ни они нису били срећени.

Кад уочимо чињеницу, да данас наша општинска архива има само документе из најновијег времена, од 1918 године надаље, онда нам је јасно, како би била велика добит за историју наше Општине, а и за историју Београда, да се сачувао бар онај део наше старе архиве, који је 1886 још постојао. Каснији ратови и невоље уништили су и то.

Поједини извештаји претседника наше Општине омогућују нам, да на извештајни начин загледамо у рад ранијих општинских управа. Од свих каснијих периода, најзначајнији је период Светског рата, који је изменио из темеља рад наше Општине.

Од 1915, кад су уједињени Аустријанци, Мађари и Немци завладали Београдом, његова се слика потпуно изменила. Видели смо раније, како су у трагичним данима, пред слом наше државе, Београд, као и осталу земљу, напустиле хиљаде и хиљаде људи и породица. Према попису од 10, 11 и 12 октобра 1915, који је извршила цесарска и краљевска цивилна комесарска влада у Београду, Београд је бројио

једва 8.000 становника. Касније се број становника постепено повећавао било новим дошљацима, било избеглицима, које су се силом прилика морале вратити.

За историју наше Општине у доба аустро-мађарске окупације значајан је „Извештај“, што га је по налогу цесаро-краљевског цивилног комесара приредио тадашњи шеф таксено-пореског одељења Лука Павићевић. Годишњак је штампан у „Цесаро-краљевској губернијској штампарији“ 6 јуна 1917.

Видели смо, да је упоредо с јуначком одбраном Београда 1915 ишло и настојање наше Општине, да колико је год могуће помогне грађанству у тим тешким приликама, кад се руши кров над главом, кад су деца остајала без родитеља, а родитељи без деце, кад су патња и страх завладали градом. Читаво општинско чиновништво стајало је на расположењу грађанству. Видели смо, како су поједини општински инжењери, чиновници општинске благотворне по цену сопственог живота из рушевина спасавали грађане и носили их у општински дом, који је претстављао безбедније заклонаште, где су добијали храну и помоћ за даљи живот.

Седмога октобра, у једанаест сати на вече, дотадашња општинска управа била је присиљена, да с осталим српским властима напусти Београд. Бојећи се непријатеља, управа је однела собом и сву општинску архиву, све књиге.

Описујући ток ових догађаја и прелазак Општине у аустројске руке, Павићевић вели у свом извештају: —

„У петак 8 октобра Општина је била без власти. Одборници: Исидор Николић, Димитрије Јанковић, Лука Павићевић, Таса Милојевић и Павле Павловић, који вису напустили своје одборничке дужности налазили су се овог дана у општинској кући, давали нужна обавештења становништву и очекивали представнике ц. и к. аустро-угарске војске да им предаду општинску кућу и умоле их за благонаклоност према становништву, које је заостало у Београду.“

Како тужно звуче ове озбиљне речи. Праве утисак, као кад би човек, у чијој се души ковитла страшна бура, са савршеним спољашним спокојством говорио о свом умрлом

јединчету. Осећамо, како нам се у грлу нешто стеже. Слика нас сећа на страшне догађаје из 1813 године, кад је прота Матија Ненадовић из даљине гледао, како се из запаљених српских домова у Београду према плавом небу полако уздиже дим, кад је покушавао да преко парламентарца, који је на дугачком штапу носио писмо турским властима, утиша њихову срибу и да их замоли за заштиту преосталог становништва.

Иако су 9 октобра ц. и к. аустро-угарске и царске немачке трупе запоселе Београд, тога су дана у Општину долазиле само полицијске патроле. Тек следећи дан, 10 октобра, дошао је у општину аустријски капетан Ервин пл. Егер са још двојцом официра и изјавио, да преузима општинску управу у своје руке у име 3 армијске етапне команде.

Пошто је примио извештај о стању општинске управе, затражио је капетан Егер од оне петорице одборника, који су остали на својој дужности после окупације, да предложи 30—40 Београђана за чланове новог одбора. Тако је истог дана састављен нови одбор у који су ушли: директор Народне банке Коста Поповић, као претседник; Исидор Николић, столар, Димитрије Јанковић, новинар, Лука Павићевић, новинар, Таса Милојевић, архитект, као кметови; Павле Павловић, новинар, Влада Вељковић, кафеџија, Милан Драговић, машиниста, Миливоје Петровић, свештеник, Филип Кремић, трговац, Илија Ђорђевић, кафеџија, Живојин Димитријевић, хлеббар и Јеврем Рајчевић, као одборници. У свом извештају Павићевић саопштава, да је капетан Егер одмах по конституисању Одбора саопштио Одбору, да у име врховног команданта ц. и кр. аустро-угарске војне силе, разрешује од дужности досадашње часнике Општине града Београда, да преузима власт у своје руке и поставља Варошки одбор, који ће имати чисто пословни карактер.

Поред раније именованих одборника, до 28 октобра постављена су још следећа лица за чланове одбора: —

Стеван Левај, зубни лекар, Коста Стајић, посластичар, Алојз Хелберт, кројач, Трифун Стефановић, кројач, Александар Шиц, часовничар, Димитрије Лазаревић, бравар, Јозеф Колачек, бравар, Франц Штибнер, кафеџија, Мика Спасојевић, економ, Дамјан Марковић, трговац, Антон Келнер, фарбар, Давид Адут, лимар, Јозеф Шпири, кафеџија, Илија Кремић, пензионер, и Александар Неманић, секретар

Српског бродарског друштва, Фриц Шлајснер, грађевинар, Михајло Милошевић, учитељ, Михајло Радивојевић, столар, Емил Јурма, молер и Светислав Путник, архитекта.

Од почетка функционисања нове Општине, па до ослобођена Београда, мењан је састав одбора, ограничавана његова власт и власт председника. На седници од 8 новембра појавио се и командант града мајор Франц у пратњи цивилног комесара пл. Ремија. На тој је седници дотадашњи председник Коста Поповић дао оставку, а место њега изабран је за новог председника Стеван Левај. Код поделе послова између појединих одборника, одборник Павле Павловић постављен је за референта сиротињског одељења, ком је било суђено, да у овим тешким данима игра ванредно важну улогу.

Говорећи о раду општинског одбора у 1915 години Павићевић даје неколико драгоцених података. Одбор је у тој години одржао укупно 29 седница. Седнице су у почетку држане сваког дана, касније по потреби посла, *но за то су ипак, и у дане кад није било седница, сви одборници били обвезани да дођу у 7 сати у јутро и да се јаве председништву ради пријема и извршења евентуалних наредаба војне власти. Исто тако били су дужни на смену дежурати преко целе ноћи у канцеларији председништва.*

Од свих новооснованих општинских одељења највећа је улога и важност припадала сиротињском одељењу. Како смо видели, Београд је према попису, што је 10, 11 и 12 октобра 1915 извршило аустријско редарствено повереништво, имао једва 8000 душа. До краја октобра овај се број попео на 15.000 становника, али се читаво ово становништво налазило у ванредно тешким приликама. Као и пред евакуацијом, и сад је Општина поновно постала главно уточиште. Ево, што о томе у свом извештају каже Павићевић: —

„Сви улази општинске куће били су закрчени женама са уплаканим лицем и џакчићима за брашно у рукама, а председништво је примајући публику морало да даје једне те исте одговоре: „пара немамо да новчану помоћ дајемо, а учинићемо све што можемо да брашно убрзо набавимо“. Брашно и помоћ тражиле су не само оне породице које су запоседнуће Београда сачекале код својих кућа, већ још очајније су тражили

они, који су се из бегства враћали, јер код куће нису заћицали ништа друго осим празних зидова. Хаос и безвлашће, које по природи ствари прати сваку окупацију великих градова, оставило је дубоке трагове у великом броју празних станова, нарочито на периферији Београда, тако: да су избеглице враћајући се кући, одмах од куће долазиле у општину и молиле за помоћ. Београдски пекари, којим је варошки одбор за мешање хлеба одмах продавао брашно из својих магацина, у којим је евакуација затекла извесне количине брашна, убрзо су остали без брашна, и свет је узалуд стајао пред хлебарницама верујући, да ће хлебари ипак водити хлеб. Нужда је била ту! Авет глади је већ отворала своја уста."

Због оваког стања ствари, установљено је сиротињско одељење. Статистички податци, што их пружа Павићевић о броју лица, која су била принуђена, да се обраћају Општини за помоћ, управо су поразни. *Преко појединих рејона (било их је 15) до 20 октобра 1915 пријавило се за помоћ 4325 породица са 9930 становника; до 2 новембра исте године пријавило се за помоћ 5692 породице са 13.607 чланова. Концем октобра износио је укупни број становника 15.000, према томе није тражило помоћ само 1393 лица...*

Ова тешка ситуација узела је још тежи облик идуће, 1916 године, кад су извршене радикалне промене у самом облику београдске Општине.

Одмах у почетку 1916 године, 2 фебруара, поред председника, Београд је добио и цивилног комесара у особи дотадашњег предстојника земунског котара Јуна, који је на себе преузео све управне послове општинског председништва. Дотадашњи председник Стеван Левај поднео је 18 октобра оставку на председничком положају. За новог председника изабран је 3 марта бивши министар Воја Вељковић. Истог дана постављени су нови одборници и то: —

Др. Мика Поповић, бивши министар, Павле Денић, бивши министар, Василије Антонић, бивши министар, Живојин Перић, унив. професор, Драгутин Гођевац, адвокат, Драгутин Караулић, трговац, и Милан Павловић, трговац.

Пошто је у септембру аустријско војно заповедништво прописало нови Закон о општинама у Србији, престао је

функционисати општински одбор, јер га овај закон није предвиђао. Главна власт у Општини остала је и даље у рукама цивилног комесара Јуна. За општинског председника утврђен је и даље Др. Воја Вељковић, за заступника председника постављен је Александар Неманић, за кметове Коста Стајић и Лука Павићевић. Сви су они дали писмену изјаву, да ће се покоровати свим заповестима војних области, да ће се бринути за добро Општине и да неће ништа радити против војних власти.

Да се поближе упознамо с приликама, које су владале у Београду у доба последње туђинске окупације, занимљиво је прегледати између осталог „Београдске Новине“, „Belgrader Nachrichten“, лист, што га је издавала окупаторска власт од 1917 до 1918, а исто тако и илустровани прилог овог листа „Авала“.

У уверењу, да се ради о трајном поседу, 1916 посетио је Београд бивши немачки цар Вилхелм. Клупа с које је проматрао Београд и сад стоји у нашем старом горњем граду, који је видео, доживео и преживео многа чуда... У јуну 1918 посетио је Београд и аустријски цар Карло са својом женом Зитом.

Након ослобођења постављена је привремена општинска управа на челу с председником Костом Главинићем и потпредседником Др. Максимом Димитријевићем-Арером. Ову привремену општинску управу заменила је у новембру 1918 стална општинска управа на челу с председником Михајлом Марјановићем, која је остала на управи до 20 октобра 1919. Тог дана на одборској седници изабрана је нова привремена управа у коју је ушао Др. К. Јовановић као председник.

Прилике које су владале у нашој Општини од 1919 до 1926 лепо су приказане у књизи: „Београдска Општина“ Васе Лазаревића.

Све ове нове општинске управе после ослобођења имале су пуне руке посла. Пред њима је стајао цео низ задатака, које је наметала потреба да се у Београду чим пре омогући редован живот и да се сав ток послова упуту у правцу који ће од Београда створити велики политички и културни центар уједињене браће Срба, Хрвата и Словенаца.

На седници од 14 децембра 1918 изабран је Школски одбор, који је морао обновити наставу у основним школама у Београду; седница од 2 новембра 1919 г., на којој су осим чланова Суда и Одбора присуствовали председник владе и други великодостојници, *била је посвећена прослави ослобођења*; 5 марта 1920 године одржана је свечана седница у част седамдесетогодишњице председника братске чехословачке републике Томаша Гарика Масарика; *на седници од 21 јануара 1921 године донета је одлука, да се на свечан начин прими Крст Почасне Легије*, којим је, како смо већ раније видели, Београд одликован од стране председника Француске републике. Даље, одржан је читав низ седница, на којима су вотирани велики кредити за прве радове и најпрешније потребе, за израду новог плана, асфалтирање улица, подизање нових општинских станова, пијаца и целог низа других хитних послова. На седници од 9 марта 1921 уведена је у дужност новоизабрана општинска управа на челу с председником Добром Митровићем. Пошто је Добра Митровић изабран за народног посланика, разрешен је од своје дужности 9 јула 1932. Председничке дужности обављао је потпредседник В. Пајевић све док 22 августа исте године није уведена у дужност нова општинска управа на челу с Михајлом Марјановићем. Кад је председник Марјановић напрасно умро, вршио је дужност председника потпредседник Бобић све до 18 августа 1926 године, *кад је, након обављених избора, изабран за председника Др. Коста Кумануди, а за потпредседника Др. К. Јовановић*. После три године именовано је ново општинско преставништво на челу с председником Милошем Савчићем. Као први потпредседник именован је Др. Милослав Стојадиновић, а као други потпредседник проф. Универзитета Војислав Зајина. Ову општинску управу заменила је нова 1931 године. За председника постављен је проф. Универзитета инж. Милан Нешић. Као први потпредседник остао је и даље Др. Милослав Стојадиновић, а као други потпредседник именован је Никола Крстић.

Данас се на управи налазе председник Милутин Петровић, потпредседници Витор Крстић и Добра Богдановић. Одбор сачињавају господа: —

Анђелковић Стојадин, грађевинар; Беловић Александар, трговац; Бркић Душан, трговац; Викторовић Јован, апотекар; Вујић Добривоје, адвокат; Вукашиновић Божидар,

адвокат; Гавриловић Јован, трговац; Гавриловић Радојко, трговац; Граховац Михајло, индустријалац; Демајо Шемајо, адвокат; Динић Аца, трговац; Доганџић Војислав, столар; Душманић И. Владимир, адвокат; Ђорђевић Милосав, хотелијер; Ђорић Бора, трговац; Живковић Живко, месар; Јосиповић Драгиша, инжењер; Кара-Радовановић Павле, новинар; Ковачевић Алекса, лимар; Лазић Драгољуб, дрогериста; Матејић Драгиша, индустријалац; Маторчевић Живко, трговац; Ђурић Михајло, трговац и потпретседник Трговачке коморе; Милошевић Драгољуб, абација; Митровић Момир, трговац; Николић Михајло, кафеџија; Николић Ђ. Никола, трговац; Поповић Бранко, професор Универзитета; Др. Попс Фридрих, адвокат; Др. Протић Ст. Милан, директор Народне банке; Русо Шалом, секретар Врховног рабината; Сасо Сима, пензионер; Симић Воја, штампар; Сокић Милић, инжењер; Солдатовић Јеша, трговац; Сретеновић Јоца, пензионер; Станковић Милија, хотелијер; Стефановић Михајло, адвокат; Стојадиновић Драгослав, адвокат; Стојановић Милан, ташнер и претседник Занатске коморе; Тодоровић Н. Коста, професор Универзитета; Фирт Алберт, електричар; Др. Шаховић Ксенофон, професор Универзитета; Штерић Влада, бравар и Шуменковић Никола, кафеџија.

*
* * *

У свакој општини претседник је најистакнутија личност, он заузима оно место, које добар отац заузима у породици. Разлика се састоји у томе, што је општина далеко већа породица и што су према томе и дужности и одговорност главе те велике породице далеко веће него дужности оца породице, чији су чланови повезани крвним сродством. У овој сличности и разлици налази се и сва величина и сва огромна одговорност претседничког положаја. Добар отац породице настоји, да продре у душу сваког свог детета, да буде једнако праведан према свима, да штити интересе и да се брине за напредак и сваког појединог члана и свих чланова заједно; кад је та породица онако велика, као што су велике општине, увек постоји опасност, да се неком учини криво, да интереси једног члана буду повређени на штету другога, интереси појединца на штету заједнице, и обратно. Уз то су послови, што их намеће положај претседника

једног великог, модерног града, тако многоструки и разноврсни, да се у њима тешко снаћи и уз најбољу општинску администрацију, уз најбоље, најстручније и најсавесније референте, шефове и директоре. Место претседника није само место високог угледа, већ и место, које налаже много савесног труда и рада, велико и свестрано знање; широке погледе и схваћање свих проблема, што их намеће интензивни градски живот са својом развијеном техником, с потребом брзог и смишљеног решавања целог низа најкомплекснијих социјалних, културних и других питања.

Као претседничко, тако је исто пуно одговорности и место потпретседника општине, који колегијално с претседником решавају о свима важним питањима општинске политике. Као непосредни извештељи пред судом и одбором о читавом низу питања, они могу у великој мери допринети да се поједина питања што правилније реше, да се поједине општинске установе покрену на што правилнији живот, да се оснују и покрену нове установе које раније нису постојале, али чију потребу намеће савремени живот. Колико год историја наше Општине бележи много златних имена наших претседника, тако се исто истиче и читав низ способних потпретседника, који су претседницима били десна рука и заједно с њима свом душом радили на унапређењу Општине, сваког грађанина понаособ и свих грађана скупа.

Упоредо с општинским Судом, који сачињавају претседник и два потпретседника, у нашој Општини заузима прво место општински Одбор, који се састоји из извесног броја угледних грађана. Општински Одбор има право, да даје или ускраћује своје одобрење предлозима, које му Суд поставља, а и да сам сопственом иницијативом покрене разна питања. Како је општински Одбор састављен од представника свих грађанских слојева, преко Одбора сви грађани могу дати израз својим жељама и потребама.

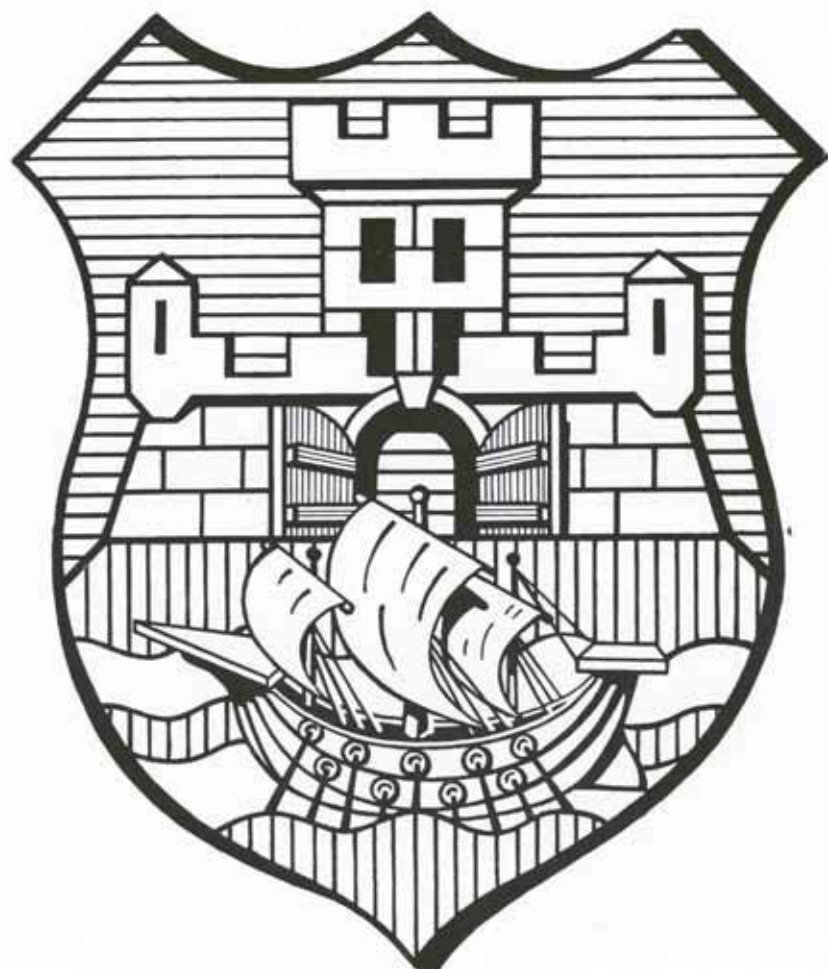
Власт Суда и Одбора је колегијална власт, према томе је и одговорност заједничка, а исто је тако заједничка и хвала, коју град одаје својим највишим представницима.

Поред Суда и Одбора стоји читава Општина с многобројним особљем, с великим бројем чиновника од чије спреме, способности, моралних квалификација — зависи успех читавог рада, читавог великог општинског програма. Најсретнија је она општинска управа, која има тако добро

чиновништво, да се њезин рад може свести на прихватање и подупирање добрих идеја и планова, што јој предлажу поједини надлежни шефови. Без способности и властите иницијативе и високе интелигенције свог чиновништва, ни најгенијалнији Суд не може постићи прави успех. Манифестације живота стоје у узрочној вези; ако се на којој страни покаже недостатак, он повлачи за собом слабљење читавог организма.

Са седнице чланова жирија за избор најбољих скица новог грба града Београда.

Нови грб града Београда.

НАШ НОВИ ГРБ

Заустављајући се на историјату појединих радова наше Општине, изнећемо у кратко историјат постанка нашег новог општинског грба.

Како смо већ раније видели, од увек се извесним фигурама, физичким објектима придавало конвенционално значење, симболички карактер. Своје симболе имали су и појединци, породице и државе. Грбови, као симболички знакови, појавили су се у западној Европи у доба хришћанских ратова. У вези с њима настала је и посебна помоћна историјска дисциплина, хералдика, наука о грбовима, која изучава питање грбова и одређује правила, којим грбови морају одговарати. О томе, да ли је поједини грб хералдички тачан, или не, постоје читаве расправе. Но сваки грб, осим с ове чисто „канонске” стране, представља велико интересовање и с формалне стране, јер поједини хералдички амблеми могу имати и велику уметничку вредност.

Београд, као један од најстаријих европских градова и градова који су од увек стајали између Истока и Запада, био је увек приступачан свим новинама. Градски грбови, који су постали синоними градске самосталности, независности и старине, нашли су своју примену и у Београду. Београд је имао грб и у доба деспота Стевана и касније. Та традиција нестала је с турским господством, јер Турци нису познавали ову врсту симбола. Традиција је у XVIII веку обновљена, да опет ишчезне с новим турским господством.

Да би се задовољила давно осећана потреба, која је и пре тога била појединачно претресана и изношена од појединих лица: археолога, историчара, урбаниста — нарочито заинтересованих у свему ономе што се односи на Београд — председник Општине града Београда, универзитетски професор инж. Милан Нешић својим актом од 8 марта 1931 год. О.Бр. 5252 покренуо је поново питање грба града Београда

наложивши тим актом референту Библиотеке и Музеја О. г. Б. Др. Марији Илић-Агаповој, да предузме све што је потребно, да се распише конкурс за грб града Београда.

Нарочита је била жеља претседника Нешинћа, да у симболици новог грба престонице по могућности дођу до израза: **страдање, као и успешна улога, коју је Београд одиграо у стварању наше државе.** —

Тешкоће, а уједно и нарочиту интересантност, давала је питању грба града Београда чињеница, да је Београд, како знамо, већ много раније у својој бурној прошлости имао свој грб и да је изглед тог грба био изложен сталним променама као и сама припадност Београда.

Да се дође до правилног решења новог грба града Београда, требало је нарочито проучити историјску прошлост ранијих београдских грбова, а евентуално и пронаћи њихове слике или барем доћи до њихових тачних описа. — Колика је анархија на том пољу, најбоље показују разни страни лексикони и енциклопедије, који су — иако су иначе рађени на строго научној основи — доносили сад једну, а сад другу симболичну слику као аутентични грб града Београда!...

Ова околност наметала је у сваком случају потребу сарадње не само наших уметника, стручњака-хералдичара, естетских критичара, већ у исто време, и то у првом реду, наших историчара.

Полазећи од овог схваћања, поверено је питање грба града Београда професору нашег Универзитета Др. Станоју Станојевићу.

Улазећи у прошлост Београда, проф. Др. Станоје Станојевић зауставио је одмах у почетку своју пажњу на историјски период у ком је Београд под сином цара Лазара, деспотом Стеваном Лазаревићем, 1403 год., на прелазу из средњег у нови век, — први пут постао престоницом српске државе.

У споразуму с Др. Станојем Станојевићем закључено је, да се у ширем кругу одржи седница и чују свестрана мишљења о новом грбу града Београда. *Тако је прва седница о грбу града Београда одржана већ 31 марта 1931 године.*

На овој првој седници од позваних лица присуствовали су: сликари госпођа Бета Вукановић, Урош Предић, Драги Стојановић, И. Шобајић и Живојин Лукић; проф.

Универзитета Богдан Поповић; државни саветник Живан Живановић; генерал у пензији Милан Николајевић.

Од стране Суда општине града Београда седници је присуствовао први потпретседник Др. Милослав Стојадиновић, док Др. Станоје Станојевић, спречен болешћу, није могао присуствовати. Ова, као и остале седнице, одржана је благодарећи љубазности г. професора у Историјском семинару нашег филозофског факултета (стара зграда, соба бр. 3); као и све касније, и ова је прва седница била особито занимљива. Задатак је би осхваћен с много озбиљности и много воље, да се уложи што већи труд и што већа опрезност у решавање новог грба.

На седници упознати су чланови у првом реду са садржајем акта претседника, са чланком претседника Др. Милослава Стојадиновића, који је о старим грбовима града Београда објављен у специјалном издању његовог листа „Савремене Општине“, у познатој нам књизи: „Београд у прошлости и садашњости“ (Београд, 1927) и студијом г. Стратимировића објављеном у „Старинару“, органу Српског Археолошког Друштва (књ. 1—4, год. 1895) под називом „Нешто о Београду и његовом грбу“, а исто су тако том приликом члановима показане слике двају старих београдских грбова и једна скица грба, коју је по предлозима Стратимировића израдио академски сликар г. Балаж (Свети Сава у златној одори на златном амвону).

На основу свега материјала развила се живахна дебата о новом грбу Београда у којој су сви присутни учествовали заступајући своја мишљења, у којима су се често веома разилазили. Било је питања, која су се као црвена нит провлачила кроз све седнице Ширег одбора и која су претресана и на седницама Ужег одбора. Међу та питања спадају питање, да ли и у колико се, што се тиче елемената новог грба, треба освртати на старе београдске грбове; да ли у нови престонички грб треба унети државни грб; што мора бити у првом реду изражено у грбу, да ли целокупна историја Београда, или можда тек поједини периоди, нарочито савремени период почињући од ослобођења 1806 године?!

Госпођа Бета Вукановић и универзитетски професор г. Богдан Поповић — истицали су од самог почетка принцип једноставности грба; академски вајар Лукић настојао је да се утврде елементи грба, како би се одмах покушало с пла-

стичним извођењем; г. Чарапић полагао је највећу пажњу на херадичке законе по којим се сваки елеменат мора приказати на известан начин; г. Живан Живановић и генерал Николајевић истицали су историзам нове периоде. Та велика новија прошлост Београда, у којој је Живан Живановић проживео своју младост као гимназијалац старе теразијске полугимназије, стварала је код овог старог политичара и историка увек све нове и нове идеје.

Прва седница није донела никаквих одређених закључака, јер су сви чланови желели, да се најпре чује мишљење г. проф. Др. Станоја Станојевића, као једног од главних чланова Одбора. На предлог г. претседника Др. Милослава Стојадиновића, одлучено је, да се на идућу седницу позову и ова лица: проф. Универзитета Алекса Ивић, Бранко Поповић, Владимир Ђоровић, Никола Вулић и помоћник канцелара краљевских ордена Чарапић.

Друга седница Стручног одбора одржана је 6 априла 1931 године.

На овој седници присуствовали су ови чланови: Илија Шобајић, Живан Живановић, Милан Николајевић, Драг. Стојановић, Бета Вукановић, Урош Предић, Живојин Лукић, Богдан Поповић и Чарапић.

Од чланова Суда општине града Београда присуствовао је г. потпретседник Др. Милослав Стојадиновић; претседавајући Др. Станоје Станојевић спречен болешћу није ни овај пут присуствовао, него је послао писмен предлог са својим мишљењем о новом грбу и задацима стручног одбора.

Рад друге седнице Стручног одбора био је нарочито богат интересантним сугестијама, које су Одбору биле упућене поменутиим актом професора Др. Станоја Станојевића, листовима универзитеског професора Алексе Ивића и садржајним актом претседника Милана Нешића од 6 априла 1931 године О.Бр. 8310 у ком г. претседник, захваљујући Одбору на свесрдном заузимању и особитој љубави којом је приступио решавању врло интересантног али врло деликатног питања грба наше престонице, ставља до знања Одбору садржај члана 111 пројекта Закона о општинама из 1914 године, који гласи: —

„Београдска општина има свој грб.

Он се састоји из два поља: доњи из 2/5 и горњи 3/5 висине целог грба.

Доњи део завршује се у шиљак. У доњем су пољу зидине римског кастела Сингидунума, а на подножју његовом на реци, римска лађа (трирем), са римским једрима.

У горњем су пољу Небојша кула у доњем граду, облика какав је имала у средњем веку са двоглавим белим орлом без круне од ког полазе светли зраци на све стране”.

Из садржаја овог члана јасно се види, да је законодавцу већ 1914 године лежало на срцу питање грба Београда, а то је уједно и доказ, да би Београд још тад добио свој нови грб независно од свих старих грбова, да касније нису поново наишли догађаји, који су га бацили у вртлог Светског рата и запретили му још једанпут туђинским господство.....

У свом писменом предлогу од 6-IV-1931 упућеном члановима Стручног одбора Др. Станоје Станојевић утврђује у првом реду потребу, да *Одбор установи елементе грба.*

Делећи елементе у три врсте Др. Станоје Станојевић истиче, да би се у грб Београда могла унети: —

а) *слика града и вароши и то* — келтско-римско утврђење; изглед Београда из 1403 по опису Константина Филозофа; слика Београда из почетка 19 века;

б) *неки догађаји из историје Београда и то* — проглас Београда престоницом из 1403 године; освојење Београда 1806; проглас ослобођења и уједињења 1918 године;

в) *симболичне слике и фигуре и то:* географски значај Београда на саставу двеју река као кључа за продирање на Балкан и са Балкана у средњу Европу; Београд као симбол борбе за слободу; Београд као духовно средиште целог нашег народа.

Комбинујући ове елементе, Др. Станоје Станојевић износи како би у том случају могао изгледати грб Београда и вели: —

„На грбу би, ако се подели на две половине хоризонталне, у горњој половини лево могао бити престављен Београд деспота Стевана Лазаревића, а десно освојење Београда 1806. У доњој половини могао би бити престављен данашњи Београд. У врху грба могао би бити постављен борац за слободу или данашњи државни грб”.

Др. Станојевић нарочито је нагласио у свом предлогу, да се не треба сувише везати за старину и да безусловно треба унети елементе садашњице, а нарочито наш државни грб.

Уз свој предлог упутио је Др. Станојевић Стручном одбору и једно писмо проф. А. Ивића из Суботице од 5-IV 1931, који је, као историчар и истраживалац, радећи већ преко 20 година по бечким архивама, у којим се налази неизмерно много материјала, који се односи на нашу историју — а нарочито историју Београда почињући од турске инвазије — прегледао и бечку архиву и ту наишао на акта о седницама аустријског Ратног већа из времена аустријске окупације у Београду од 1717—1739, на којим су чланови између осталог расправљали и о новом грбу града Београда.

Износићи укратко садржај својих бележака, Др. Ивић спомиње успут, да би било од великог значаја, да Београдска општина даде овом приликом у Бечу преписати сва акта по том предмету, а исто тако и префотографисати старе грбове. У исто време, а у вези с позивом на седнице Стручног одбора, г. Ивић је референту Др. Марији Илић-Агаповој упутио из Суботице 6-VI-1931 два писма. У првом листу Др. Ивић — позивајући се на садржај писма упућеног Др. Станоју Станојевићу — истиче поново потребу, да се у Бечу прикупи сав историјски материјал о старом грбу града Београда и да се уједно предузму кораци за прикупљање друге историјске грађе, која је од важности за Београд.

Интересантно је запазити, да Др. Ивић у овом писму наглашава истоветност свог гледишта са гледиштем Др. Станоја Станојевића, да се у нови грб морају унети обележја садашњице и то понајвише у вези с освојењем Београда 1806 године.

У другом свом писму Др. Ивић предлаже, да се за грб Београда узме Небојша кула, како је изгледала у XVII веку — наводећи, да се слика Небојше из тог периода налази у бечком Ратном архиву.

Предлог Др. Станоја Станојевића, као и садржај писма г. Ивића, наишли су на велико интересовање свих присутних чланова. Они су се сложили у мишљењу, да Београд мора што пре добити свој грб, који ће нарочито симболизовати прошлост српског Београда и његову велику борбу и напор за уједињење наше отаџбине.

За време ове дискусије поч. Живан Живановић истакао је, да је Београд, и кад је био под туђинском управом, у истину припадао српском народу. Он се налазио на српском подручју, био окружен са свих страна нашим народом и већ и самим тим гравитирао према нама. У исто време је нагласио, да се ово не сме заборавити ни при доношењу новог београдског грба, те се не сме зауставити на XIX веку, него мора посегнути и у далеку прошлост. Тако ће доћи до израза старина и отпорност овог града, који је у истину увек био наш и коме је било суђено да постане престоница нашег уједињеног народа. Поч. Живан Живановић изразио је нарочиту жељу, да на новом грбу Београда нађу места бар најзначајније године из његове историје.

Да се донекле прикаже дух, који је владао на овим седницама и види богатство материјала, који су износили у својим говорима и примедбама присутни чланови, занимљиво је споменути, да је поч. Живан Живановић и овом згодом, као и на првој седници, присутним члановима из својих личних успомена изнео цело мноштво драгоцених појединости, које су оживљавале Београд из краја прве половине и почетка друге половине 19 века.

На другој седници разгледане су скице грба г. Предића и г. Стојановића, а затим су донети следећи закључци:

1) да се за идућу седницу, која ће се одржати до десетак дана, спреми неколико скица новог грба града Београда према слободној замисли, а касније ће се на темељу целокупног овог материјала приступити дефинитивним закључцима о елементима, који ће ући у грб;

2) да се замоли професор Ивић, да у име Општине града Београда прегледа бечке архиве, како би се овом приликом прикупио сав материјал, који се односи на старе грбове града Београда без обзира на епоху из које истичу и тадашњу припадност Београда.

Присутни уметници и стручњак-хералдичар предузели су израду скица, а професор Ивић замољен је, да у име Општине града Београда према закључку Стручног одбора отпутује у Беч и прикупи по архивама сав материјал, који је од интереса за питање новог грба.

11 маја 1931 године одржао је Стручни одбор своју трећу седницу.

Оправљен од болести овој седници је председавао Др. Станоје Станојевић.

Седници су присуствовали ови чланови Стручног одбора: Шобајић, Николајевић, Стојановић, Предић, Лукић, Богдан Поповић, Чарапић.

Др. М. Стојадиновић, претседник О. г. Б., спречен по словима, није могао седници присуствовати.

После дуже дебате — у којој су присутни чланови износили своја мишљења, Др. Станоје Станојевић заступао становиште, да се морамо ослободити сувишног историзма и што више гледати на садашње моменат, на нашу историју XIX века и садашњи изглед Београда — прочитан је писмени предлог академског сликара Уроша Предића, упућен Стручном одбору под насловом: — „Неколико напомена о грбовима уопште и о грбу града Београда нарочито”.

На основу проученог материјала од преко 900 градских грбова, путем анализе и упоређења, г. Предић долази у својој расправи до занимљивих закључака о грбовима уопште, а нарочито о градским грбовима и грбу града Београда.

Одређујући појам грба г. Предић вели: —

„Грб је уочљиво обојен штит са конвенционалним или симболичким знаком на њему. Ова дефиниција је моја импровизација, црпљена из расположивог ми материјала и она је можда непотпуна, али је тачна и довољна.”

Писац се даље зауставља на елементима грба, које дели на: облик штита, боје и слику или знак, утврђујући да облик штита може бити округлао или овалан — грчки; римски скутум дугуљаст, комбинован са франачким или норманским, т. ј. доле заобљен или зашиљен у више или мање туп угао, сличан обрнутом прозору „готског” стила. Што се тиче боја грба, г. Предић напомиње, да оне морају бити чисте, без мутних прелаза, да имају своју симболику, али да могу бити и без сваког значења, просто конвенционалне.

У односу према историји градова, вели г. Предић, „грб као симбол, а не као фотографски снимак града, стоји непроменљиво и независно од времена и догађаја”. Цитирајући талијанског песника Дантеа, г. Предић вели, да се на сваком грбу морају осетити неисписане речи: „*ed io eterno duro*” — а ја вечно постојим.

Спомињући члан 111 пројекта Закона о општинама за 1914 год., који говори о грбу града Београда, г. Предић вели: —

„Не знам ко су му били пројектанти, али им се мора признати, да су били добро инспирисани. Они су, пре свега, осетили дубоко велику древност овога града, тако да им је то изгледало као најсигурније обележје овог места, које је видело, како долазе и како нестају редом његови освајачи и господари. Зато су се пројектанти били вратили у доба римског Сингидунума и ставили у дно грба класичну трирему.”

Осврћући се на скице новог грба града Београда, г. Предић се нарочито зауставља на скици г. Балажа израђеној према сугестијама Стратимировића и вели:

„Свети Сава није патрон Београда, већ патрон школе, просвете и српске православне цркве и кад би Београд био само православан град, који се бави искључиво просветом, онда би без двоумљења слика Светог Саве ушла као главни део у грб таква града. Грб престонице једне државе у којој слободно живи наш народ разне вероисповести, мора већ из практичних разлога да се неутрализује”.

Изражавајући се повољно о скици г. Стојановића, која је израђена по сугестијама г. проф. Костића, г. Предић даје одговор на питање — шта треба да уђе у грб града Београда и вели: —

а) националне боје, које су уједно и симбол, црвена — симбол крвљу натопљеног земљишта, бела — знак невиног страдања и чисте народне свести и илустрација имена града, плава — знак наде у бољу будућност;

б) симбол две реке са ознаком ушћа Саве;

в) слика белог града са отвореном капијом у знак слободног промета;

г) бели орао као заштитник града пред самим улазом;

д) државни грб на грудима орла као обележје престонице;

е) небојша, симбол тврђаве (горњег града).

Износићи који би елементи *могли* ући у грб, а који уопште *не могу* ући у грб наше престонице, г. Предић вели, да у грб не може ући:

а) реална слика града Београда из прошлости или садашњости;

- б) историјске сцене;
- в) године знаменитих догађаја;
- г) текст са много речи;
- д) алегорије и амблеми;
- е) уопште ништа што је повремено, зависно од духовних струја и политичких расположења.

Према закључку друге седнице Стручног одбора израдили су скице новог грба града Београда г.г. Шобајић, Лукић, Чарапић.

Г. Чарапић — искоришћујући све елементе, који би могли доћи у обзир за грб Београда — израдио је укупно седам скица придржавајући се строго хералдичких закона.

Као основни елемент на свим својим скицама узео је г. Чарапић: две реке, Дунав и Саву — симбол исконске снаге Београда; бео град — симболичка претстава самог назива престонице; кула — симбол тврђаве, отпорности и снаге Београда.

Осим тога, на појединим скицама унет је: државни грб — као симбол ослобођења; орао од ког зраче светли зраци — као симбол светлости и духовне снаге престонице; трирем — као симбол старине Београда; торњеви са српском и турском заставом, важније године из историје Београда.

Према закључку треће седнице Стручног одбора установљен је Ужи одбор у који су ушла ова господа: — Урош Предић, Богдан Поповић, проф. Костић, Лукић, Шобајић, Стојановић, Чарапић са задатком, да на основу свег познатог материјала утврди

- а) елементе новог грба града Београда и
- б) даде израдити скице према тим утврђеним елементима, које ће бити поднете Стручном одбору на избор и дефинитивно одобрење.

Прва седница Ужег одбора била је одређена за 17 мај 1931 године. Ради изненадне смрти члана Ширег одбора г. Живана Живановића и његовог спровода на ком су учествовали многи чланови, седница је одложена и одржана 19 маја 1931 године.

Седници су присуствовали: Предић, Костић, Богдан Поповић, Шобајић, Лукић, Чарапић.

Чланови су још једанпут темељно претресли сва питања у вези с грбом града Београда заустављајући се нарочито на богатом материјалу, који је стајао на располо-

жењу у већ израженим усменим и писменим мишљењима и предлозима појединих чланова Ширег одбора, као и извештају г. проф. Ивића, који је установио, да је Београд — почињући од средњег века, кад су у њему владали Мађари, па до најновијег доба — два пута мењао свој грб; да је грб Београда из мађарске периоде идентичан с грбом о ком је у своје време писао претседник Београдске општине, г. Др. Милослав Стојадиновић.

Најраније податке о овоме грбу открио је г. Ивић, како смо то раније споменули, у делу немачког историчара Фугера, затим код Хефнера — који за овај грб вели, да је он „хералдичка комбинација грба старе и нове мађарске државе с кулом, која претставља град Београд“ — и на-послетку на старом плану Београда, кога је, у доба Принца Евгенија Савојског радио немачки сликар Пушнер.

Други грб, сасвим независан од овог средњовековног мађарског грба за кога Др. Ивић сматра, да је био на снази и у доба деспота Стевана, добио је Београд за време аустријске владе у Београду од 1717 до 1739.

Г. Ивић у својим документованим листовима износи постанак и тачан опис овога грба, којег су сачињавали три турске џамије са аустријским орлом над њима и с легендом: „Sub umbra alarum tuarum“ — Под сенком твојих крила.

У свом извештају од 14 маја 1931 године г. Ивић се позива на седницу Ширег одбора од 11 маја 1931 године на којој се Др. Станоје Станојевић изразио против „историзма“ тражећи, да се за грб града Београда узме реална слика Београда и вели, да се борба против историзма, која је иначе њему симпатична, не може проводити у питању грба, пошто се у појму грба крије и појам историзма.

Завршујући свој извештај Др. Ивић предлаже, да се у нови грб града Београда безусловно унесу и елементи старих београдских грбова.

На првој седници Ужег одбора донет је овај закључак:

1) грб града Београда мора имати облик штита, који се у дну свршава лаким шиљком;

2) елементи грба: а) националне боје; б) реке као симбол исконске снаге Београда; в) римска лађа, трирем, као симбол старине Београда; г) беле зидине с отвореном капијом: доњи део зидина претставља

варош, горњи део — град, отворена капија — слободан промет;

3) Земљиште у клину грба, међу рекама и под зидинама, има бити црвене боје — симбол крви, вечног страдања и патње Београда; реке према хералдичким законима — беле боје. Зидине вароши и града беле боје као симбол: „Белог града“, Београда, „Weissenburga“. Небо плаво, симбол наде, вере у бољу будућност.

На старе београдске грбове чланови се нису освртали у избору елемената новог грба имајући у виду, да су оба старија грба Београда у првом реду грбови туђинских завојевача, који су и овим путем хтели утврдити своју власт над Београдом.

Друга седница Ужег одбора одржана је 27 маја.

Према закључку ове седнице, на којој је био присутан мањи број чланова, сазвана је 8 јуна 1931 године четврта седница Ширег одбора.

Четвртој седници Ширег одбора присуствовали су од чланова Ужег одбора: Чарапић, Лукић, Шобајић; од чланова Ширег одбора: проф. Универзитета Др. Бранко Поповић, одборник Општине града Београда. Од чланова Суда општине града Београда није нико присуствовао, а исто тако није овој седници присуствовао ни Др. Станоје Станојевић.

Пошто је г. професору Поповићу укратко изложен досадањи рад Ширег и Ужег одбора, разгледана је скица грба, коју је на основу утврђених елемената израдио г. Чарапић, а која је на овој седници била предложена Ширем одбору на дефинитивну оцену.

Професор Поповић ставио је неколико интересантних примедба у вези са „стилом“ грба уопште — имајући у виду материјал из кога грб мора бити израђен. Затим се упустио у детаљну оцену предложене скице усвајајући је уз извесне допуне и измене у начину израде. Нагласио је потребу, да се већ усвојеним елементима новог грба дода и елемент брда, а у празна поља предложене скице, да се унесе државни грб и евентуално во и коњ као наше свете животиње, које су толико помагале у борби за ослобођење и борби за освојење и очување Београда.

На крају г. Поповић изнео је мишљење, да треба на основу утврђених елемената расписати конкурс, јер ће Београд једино на тај начин добити грб, који ће у пуној мери задовољити и по својој уметничкој обради.

Осврћући се још једанпут на сав велики материјал, који је досад изнет и прикупљен и о старим грбовима града Београда, као и детаљност стручност и љубав, којом је на седницама Ширег одбора као и на седницама Ужег одбора претресано питање новог грба града Београда, донет је овај закључак:

„Стручни одбор за грб града Београда, завршујући поверени му задатак, предлаже Суду општине града Београда скицу новог грба, коју је, према утврђеним елементима на првој седници Ужег одбора од 19 маја ове године израдно секретар Канцеларије краљевских ордена г. Чарапић. У реферату о току седница, који ће израдити референт Библиотеке и Музеја општине града Београда Др. Марија Илић-Агапова, биће нарочито истакнуто посебно гледиште универзитетског професора г. Бранка Поповића, одборника Општине града Београда”.

Са овим је завршен рад Стручног одбора за грб града Београда.

Да се дође до што боље скице новог грба на темељу утврђених елемената и да се омогући што шире учествовање наших уметника и позваних лица у решењу овог значајног питања за Београд, решењем Суда општине града Београда од 30 септембра 1931 године О.Бр. 26018, а према предлогу г. одборника, универзитетског професора и академског сликара Бранка Поповића, расписан је конкурс који је, уз израду скице на темељу комисијски утврђених елемената, предвидео и израду скица на основу потпуно слободне замисли.

Успех конкурса био је необично велик. Поднето је 56 скица.

Оцењивачки одбор у који су ушли: претседник Општине града Београда, унив. проф. инж. Милан Нешић, професори Универзитета Др. Станоје Станојевић, Богдан Поповић, Бранко Поповић, академски сликари Урош Предић, Бета Вукановић и академски вајар Ж. Лукић, одржао је две седнице у просторијама Библиотеке општине града Београда, Краља Петра 26. На првој седници, која је одржана

5 новембра 1931, од чланова Оцењивачког одбора присуствовали су г-ђа Бета Вукановић, претседник Општине града Београда Милан Нешић, професори Универзитета Богдан Поповић, Др. Станоје Станојевић, Др. Бранко Поповић и академски вајар Ж. Лукић.

Пошто је Оцењивачки одбор утврдио број пријављених скица, приступило се њиховом појединачном отварању. Велики број скица онемогућио је, да Оцењивачки одбор већ на првој седници донесе своје решење. Рад се морао ограничити на темељни преглед и одабирање скица за ужи конкурс.

За ужи конкурс одабрано је укупно 20 скица.

Друга седница Оцењивачког одбора одржана је 12 новембра 1931 године. Седници су присуствовали г-ђа Бета Вукановић, претседник Општине града Београда Милан Нешић, професори универзитета Богдан Поповић, Др. Станоје Станојевић, академски сликар Урош Предић. Све скице грбова, које су на првој седници одабране за ужи конкурс, биле су нарочито изложене, да се олакша појединачан преглед сваке скице, као и њихово међусобно упоређење.

Општу пажњу чланова Оцењивачког одбора привукле су одмах три скице, које су биле поднете под шифром „Црвена тројка“. Исто тако велики интерес је побудила скица означена шифром „Етерио“ Д 12 и једна скица означена шифром „Урбс Ренасценти-Сигнум Ренатум“.

Чланови Одбора дали су најпре сваки своје мишљење о изложеним скицама, па се приступило коначном одабирању скице за награду.

Прва награда од Динара 5.000.— додељена је скици под шифром „Црвена тројка“, друга награда од Динара 3.000.— додељена је скици под шифром „Урбс ренасценти-Сигнум Ренатум“, скица под шифром „Етерио“ Д 12 нарочито је истакнута и похваљена.

Скице грба, које су добиле прву и другу награду, израђене су на основу елемената наведених у конкурс, док су на скици „Етерио“ Д 12 ови елементи комбиновани са елементима старих београдских грбова и додати потпуно нови: во, коњ, кључ.

После извршеног избора скица за награду, приступило се отварању запечаћених коверата, у којима су била имена

конкурентна награђених скица. Установило се, да је скицу награђену првом наградом израдио београдски сликар Андрејевић-Кун, Драгачевска ул. бр. 25; скицу награђену другом наградом академски сликар г-ђа Вера Бојничкић, Загреб, Краљице Марије ул. бр. 38, а похваљену скицу — академски сликар Мордвинов из Београда.

Чланови жирија сложили су се, да се на скици, која је добила прву награду, изведу извесне незнатне измене и то:

1) да се на четвртастом камењу допишу куле мотриље истог облика, како су претстављене на другој скици г. Куна;

2) да се замрачени простор у дубини капије пробије тако, да се добије у перспективи отвор;

3) да се водоравна линија брега на којој стоји град засече почев од ивице зидина, како би се на тај начин боље истакао сам положај Београда. *

Ове су измене биле такве природе, да нису мењале индивидуалност награђене скице.

Награђена скица грба, која је предложена Одбору општине града Београда као будући градски грб, имала је облик штита, који се у дну свршавао лаким шиљком, а састојао се из ових елемената:

1) националних боја;

2) река као симбола исконске снаге Београда;

3) римске лађе (трирем), као симбола старине Београда;

4) белих зидина с кулом и отвореном капијом: зидине претстављају варош, кула — град, отворена капија — слободан промет;

5) земљиште у клину грба, међу рекама и под зидинама је црвене боје, као симбол крви, вечног страдања и патње Београда; реке су беле боје према хералдичким законима; зидине вароши и кула су беле боје као симбол „Белог града, Београда, Вајсенбурга“; небо је плаво, као симбол наде, вере у бољу будућност.

О предложеној скици, господин Андрејевић-Кун дао је ово тумачење:

„Штит грба је упроштеног барокног облика, који се доле завршава једним оштрим углом. Простор штита је подељен на два дела, и то: земља заузима две петине, а град са небом три петине.

На зидинама града налазе се две осматрачнице, које су карактеристичне за београдски град. А између њих се издиже кула са четири прозора. Капија града је отворена и то тако да су њена крила на спољашњој његовој страни. Цео град лежи на једном узвишењу. Испред града у доњем делу штита су таласасто означене две хоризонталне реке и на првој од њих се налази римска лађа трирем.

Грб је рађен у боји и тушем по хералдичким законима. На њему су заступљене наше националне боје и то: град, реке и једра на трирему су бели; небо плаво; земља црвена.”

Из живота аутора награђене слике, морамо напоменути, да је он београдски уметник. Његов отац, Београђанин, ради, као ксилограф у Народној банци. Своје уметничке студије започео је у Београду, где је свршио Уметничку школу. Три године, које је уметник провео у иностранству на даљим уметничким студијама, благодарећи меценатству београдског индустријалца Илије Ранкића, отворили су му нове уметничке перспективе. У Риму, Венецији, Фиренци и Паризу имао је прилике, да се упозна и са старим класичним мајсторима и с новим уметничким правцима. Од 1929 учествовао је у Престоници на свим изложбама, 1930 на Југословенској изложби у Лондону, а своју прву колективну изложбу приредио је 1931 године у Београду. Ради као члан уметничке групе „Облик”. Поред сликарства нарочито се бави и графиком.

Избором скице завршен је рад Оцењивачког одбора, а тим и питање грба града Београда приведено у своју завршну фазу.

Како се види из ове историје нашег новог градског грба, решењу питања грба града Београда приступљено је на основу налога председника Општине града Београда, универзитетског професора Милана Нешића. Елементе новог грба, који су предложени Одбору општине града Београда, утврдила је за то нарочито установљена комисија, коју су сачињавали: председник Општине града Београда Др. Милослав Стојадиновић, пок. Живан Живановић, државни са-

ветник, Мил. Николајевић, генерал у пензији, професори Универзитета Др. Станоје Станојевић, Бранко Поповић, Богдан Поповић, академски сликари г-ђа Бета Вукановић, Урош Предић, Шобајић, Драги Стојановић, Живојин Лукић, академски вајар и Чарапић, секретар Канц. краљев. ордена. Ова је комисија одржала укупно 3 седнице ширег и 2 ужег одбора. Проучавање историјске стране старих грбова града Београда било је нарочитом судском одлуком од 4 маја 1931 О.Бр. 10208 поверено нашем познатом арх. истраживачу г. Алекси Ивићу.

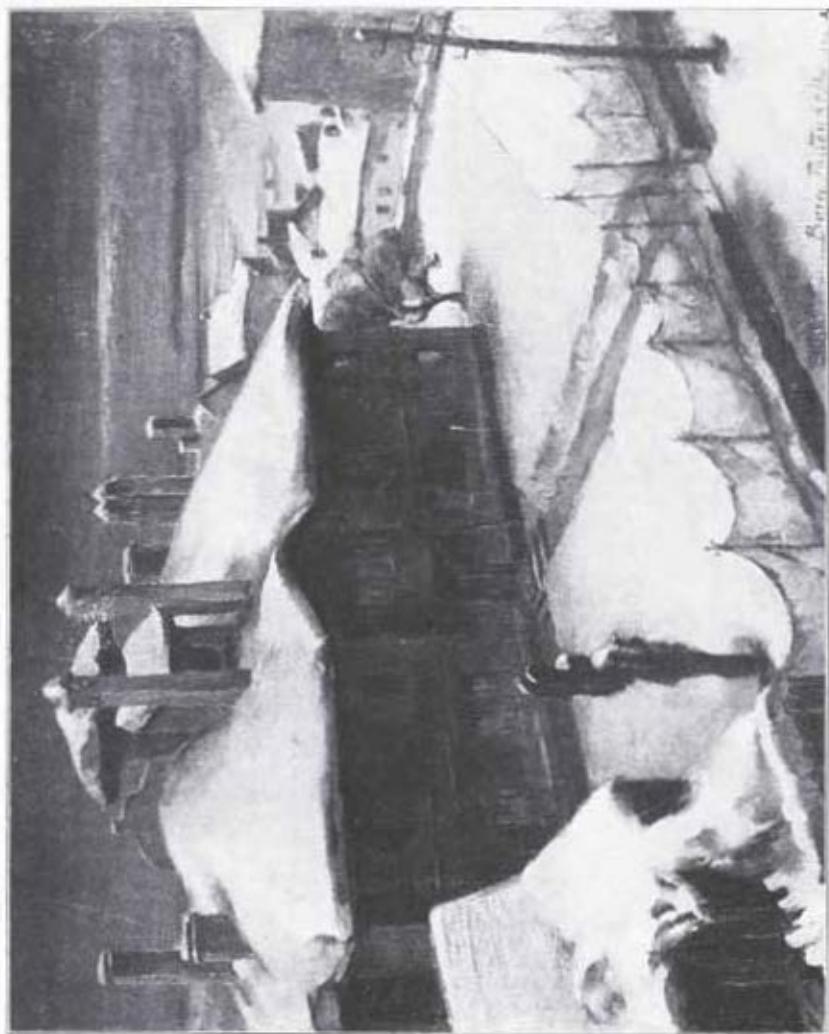
Како међу члановима Комисије за одређивање елементарна грба, тако и у Оцењивачком одбору, били су заступљени највиши претставници наше Општине преко чланова Суда и Одбора општине града Београда, као и претставници наше науке и уметности, чији је круг и учешће још и знатно проширен самим конкурсом.

Нови грб, који је предложен Одбору, по општем мишљењу, и с уметничке стране и по дубини и богатству своје симболике, стоји над досадашњим грбовима Београда, који су увек у себи имали и елементе, који су нарочито представљали и ону туђинску власт, која је у то време владала над Београдом.

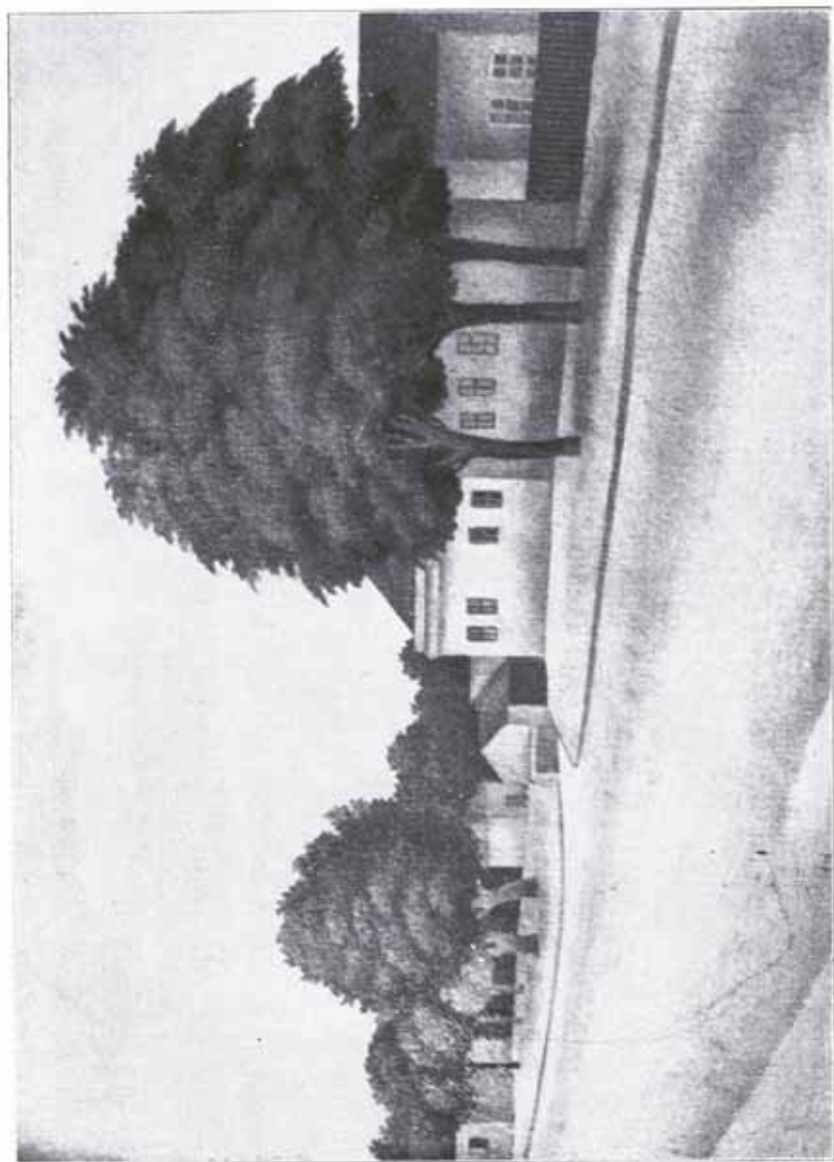
На седници Одбора општине града Београда, која је одржана 10 децембра 1931 године под председањем претседника Милана Нешића и у присуству потпретседника Н. Крстића и заменика потпретседника г. Исе Протића, кмета-правника, усвојио је Одбор скицу г. Андрејевића-Куна једногласно као нови грб града Београда. Ову одборску одлуку одобрио је г. министар Унутрашњих дела својим решењем IV Бр. 1587 од 15 децембра 1931 године.

Кула Небојша. (Рад академског сликара Бете Вукановић.)

Музеј прилици Павла. (Раџ академског сликара Пастухова.)

Уметнички Београд. (Рад академ. сликара Жив. Апастасијевића.)

Стара текија у Вишњићевој улици.

Један кутак из руске цркве св. Марка у Београду. На слици се виде
многобројна кандила и завијени барјаци старих руских пукова.

Час прича у Дечјој библиотеци. Децa окулмeнa око дечјег библиотекарa.

Чланови Децје библиотеке О. г. Б. на конкурс за најдешну књигу.

Плакат Дечјих зидних новина Библиотеке општине града Београда.
(Рад академ. сликара Балажа).

БЕОГРАД У ЦЕНТРУ КУЛТУРНИХ ИНТЕРЕСА

Колико год се поносимо јуначком прошлошћу Београда и лепотом његовог положаја; колико год нас радује, што је овај стари град, којим су владали Келти, Римљани, Византинци, Турци и многи други народи, наша Престоница, толико нас исто радује његов велики културни развитак и напредак. Не само у школама, него и ван школа: на народним универзитетима, нашем и руском; у француском, енглеском, руском, немачко-српском клубу; читаоцима; радничким домовима — на све стране осећа се и види велико духовно струјање, које нам омогућује изграђивање наше личности и у духовном и у моралном погледу. Наше образовање можемо употпунити личним радом и посећивањем библиотека, музеја, позоришта. То чини, да нам је Београд све милији, да се у њему прикупљају и људи науке, књижевности, уметности и омладина из свих крајева наше државе. За децу постоје нарочите дечје установе и дечја удружења у којим се развија слободни дечји дух и где се води брига о њиховом што бољем душевном и телесном развоју.

Ако се осврнемо на друге велике градове — Париз, Лондон, Рим, Фиренцу, Минхен и проучимо њихову историју, видећемо, да је њихово велико културно благо вековима стварано и прикупљано. Свака нова генерација свршавала је један део посла.

Од свих процеса, културни је процес најспорији. Треба уложити много труда и рада, да се постигне успех. На послу се морају наћи окупљене најбоље народне снаге, највећи људи. Београд, свој нагли развитак на културном пољу, свој данашњи углед не само у целој нашој држави, него и у целом културном свету, дугује баш тој околности, што су се у Београду, већ од првог дана његовог ослобођења под Карађорђем, нашли наши народни прваци, највећи научници,

књижевници и уметници, и што је високо развијена патриотска свест и природна интелигенција његових грађана указивала, којим путевима треба ићи, да се у што краћем времену постигне што већи успех.

Историја овог развића је ванредно занимљива. О свему томе налазимо много података у делима, која говоре о прошлости наше престонице, у биографијама наших људи, који су живели у Београду и играли видну улогу у јавном животу.

Ни у најтежим временима Срби нису били без свог културног центра. У доба, кад су у Београду владале најтеже прилике, наш се главни културни центар налазио у Војводини, у Новом Саду, српској „Атини“. Под крај прве половине деветнаестог века ту улогу све више и више преузима Београд. Како су за развијање културе потребне извесне установе, 1830 основана је Државна штампарија.

Без штампарије не може се замислити већи културни развој, већи напредак културе, њезино продирање у широке народне слојеве. Зато је изум славног Гутемберга, изум штампе, један од највећих изума одкад постоји човечанство. Од књига, које су се шириле скупим процесом преписивања, а касније дрвеним отисцима (ксилографија) и које су ради њихове високе цене могли набављати тек ретки појединци, манастири и поједине установе, све већим усавршавањем штампе, књига постаје опште добро свих људи без обзира на њихове имовинске прилике.

Гутембергов изум пада у другу половину XV века; прва штампарија основана је у Београду 1551 године, али је наскоро, услед све веће навале Турака, пропала; 1730 јављају се нови покушаји, али је тек 1830, након хатишерифа, настојањем онда првих људи, успело поново основати штампарију. Основана 1830, штампарија је 1833 на кратко време, ради свађе особља, пренета у Крагујевац, али је наскоро враћена у Београд.

Постанак и развој ове штампарије описао је на врло занимљив и поучан начин садашњи управник штампарије, Властимир Будимовић у својој књизи „Историја српских штампарија“ која је изашла 1912 године.

Оснивањем и развојем наше штампарије, омогућено је оснивање и напредак и целог низа других научних и културних усанова; 1842 створено је Друштво српске словес-

ности из ког се касније развила наша Академија наука; 1832 створена је Народна библиотека и Народни музеј.

Друштво српске словесности узело је за задатак: ширење науке на српском језику и усавршавање српског народног језика. Друштво је укинато 1864, али је касније обновљено под именом Српског ученог друштва. Кад је 1886 донет закон о оснивању Академије наука, Српско учено друштво постојало је поред Академије до 1892, а онда је спојено с Академијом у једно јединствено тело.

Затадак Академије састоји се у обрађивању и унапређивању науке. Она помаже уметност, ради на ширењу просвете, обелодањује и даје иницијативу за научна истраживања у природи, друштву и историјским споменицима. Академију сачињавају Академици. То је висока част, која се додељује заслужним људима на пољу науке и уметности. Своје радове Академија објављује у Гласу, Споменику, Етнографском зборнику, Зборнику за историју, језик и књижевност. У свима се овим издањима, поред осталог материјала, налази много занимљивих и драгоцених података о Београду.

У сваком народу постоје велике културне установе, чији се главни задатак састоји у прикупљању и чувању душевног народног блага, рукописа и дела, која су изашла на народном језику, као и свих оних дела, која су изашла на страним језицима, а односе се на дотични народ. Овај задатак спада у дужност посебног типа библиотека, које се зову „народне“. Што је већи и старији народ, то је и његова народна библиотека већа и значајнија. У њима се, поред новије литературе, могу наћи стари рукописи и прва драгоценна штампана издања. Под извесним условима, народне библиотеке су сваком приступачне. Свако има могућност, да се упозна с тим огромним народним благом, које садржи објављену мисао људи почињући од најстаријих покољења. Како је висок задатак народних академија, који се огледа у давању потстрека за научни рад, у прикупљању и издавању нових научних радова у свима правцима науке и знања, тако је висок и задатак народних библиотека, које сва та дела прикупљају и чувају деценијама и вековима. Кад не би било оваквих културних усанова, та би се дела постепено изгубила и пропала, а човечанство би се лишило великог дела свог културног блага.

Као што се постепено развила наша Академија наука из Друштва српске словесности и Српског ученог друштва, тако се и наша Народна библиотека у Београду постепено развила из мањих библиотека, које су се налазиле по појединим министарствима, у првом реду у Министарству просвете. Године 1853 затражило је Министарство просвете, да му се уступе све књиге појединих министарстава. Исте је године објављен закон по ком је створено звање библиотекарa и постављен први библиотекар Филип Николић, о ком је написао врло занимљиву и документовану студију М. Подољски. Данас се на челу Народне библиотеке налази управник Библиотеке проф. Милош Зечевић.

До 1922, Народна се библиотека налазила у десном крилу старог Универзитета, затим се преселила у садашњу своју зграду на Косанчићевом Венцу.

Народна библиотека дуго је била наша највећа библиотека у Београду, али су се међутим постепено развиле и друге библиотеке, свака са својим делокругом рада: Универзитетска, Радничка, Семинарске библиотеке појединих факултета, поједине стручне библиотеке: Правничка, Библиотека народне скупштине, Библиотека централног хигијенског завода, а за тим наша Општинска библиотека о којој ћемо засебно говорити. Све ове библиотеке потпомажу развитак науке и унапређују културну физиономију нашег Београда. Без библиотека није могуће замислити културни напредак, јер су оне главно помоћно средство код сваког научног рада и главна полуга, која помаже ширење просвете у широким народним слојевима.

Стварање наше Академије, развитак и напредак Народне библиотеке, у великој су мери допринели ширењу науке и учвршћивању наше националне културе.

Упоредо с развитком ових двеју великих културних установа, развијале су се и друге. Најзначајније место заузима стварање Велике школе из које се постепено развио Универзитет. Закон о устројству Велике школе изашао је 1863. Дотле је постојао Лицеум или Велико училиште. Велика је школа служила за више и стручно образовање, имала је три факултета: филозофски, технички и правни. На филозофском факултету обука је трајала три, а на техничком и правном четири године. Велика школа, кроз коју су прошли први наши образовани људи, укинута је 1905, кад

је после дуготрајног настојања основан наш Универзитет. Оснивање Универзитета везано је с именом Великог Краља Петра Ослободноца који је желео, да се у спомен стогодишњице од првог устанка створи једна велика културно-просветна установа.

Наш велики родољуб, капетан Миша Анастасијевић, поклонико је држави 1863 своју дивну зграду на старој Великој пијаци. У ту је зграду одмах у почетку смештена Велика школа, а кад је она укинута, онда Универзитет.

Тако је завршена једна велика еволуција, која иде од 1808, кад је, како смо раније видели, Југовић основао своју Велику школу, прву културно-просветну установу у обновљеној Србији. Непроцењив је значај Универзитета у сваком погледу. Његов све већи развитак, стварање нових факултета, проширивање факултета који су постојали од самог почетка, окупљање првих наставничких сила на Универзитету, подигли су у исто време Београд на степен прве студентске вароши у читавој држави. Црпећи науку на Универзитету, сви ти многобројни студенти имају прилике, да се упознају с Београдом, да поједина културна схватања, која владају у престоници, пренесу у друге делове наше отаџбине, да проширују интересовање и љубав према Београду, према свим питањима, која се на Београд односе.

Наше Позориште основано је 1841 године. У почетку није било сталне позоришне трупе, него су биле поједине дилетантске дружине у којима су учествовали први људи, који су касније били министри, научници. И наш познати стари Београђанин, Сретен Поповић, био је велики љубитељ позоришта и узимао учешћа у позоришним играма. У својим писмима он нам је о томе сачувао много занимљивих успомена. Прво је позориште било у Крагујевцу, где се налазио кнежев двор. Кнез Милош, као и доцније кнез Михајло, веома је волео позориште. Седећи у позоришту, кнез Милош је пушио и пио кафу, а често је правио гласне примедбе, нарочито, кад му се нешто не би свидело било у режији, или поступку према глумцима. Поповић спомиње, како је кнез једном згодом за време претставе напао капелника Шлезингера, јер је тражио да Поповић гласније пева. Исто је тако и другом згодом напао Шлезингера, што му сви свирачи не свирају. „што једни свирају, а други се одмарају и ако су сви једнако плаћени!“ ...

Дилетанска дружина у Београду стајала је под управом Атанасија Николића. Претставе је почела давати 1841 у Царинској згради. Ценећи велики значај позоришта у буђењу и учвршћавању националне свести, у стварању чврстих карактера, кнез Михајло се непрестано бринуо да прикупи што боље и што извежбаније глумце и тиме подигне вредност Позоришта. Тако је, како видимо из историје нашег Позоришта, коју је написао Светомир Николајевић, 15 децембра 1841 године у „Српским новинама“ изашао оглас, којим су позвани сви они, који су „вешти позоришном художеству“, да се јаве, а исто тако и сви „сочинитељи по народној историји, по народном карактеру“. Овај ванредно занимљив оглас, који нам приказује ондашње прилике и потешкоће с којим се морало борити наше младо Позориште, гласи: —

„Управитељство овдашњег театра по налогу вишем, желећи сталне актере при театру имати, позива сваког, који је у овом художеству вешт, или који довољно способности у себи за ово осећа, да се пријави. Сваки ће од пријављених проба ради неколико пута играти, ком ће се по том по способностима од 12 до 25 талира месечно плаћа одредити. За ово друштво изискују се јошт две женске, које би довољно савршенства како у престављању тако и у певању имале, па ће се њима такође одлична плата по њиховим способностима одредити.

Управитељство овдашњег театра даје свакоме сочинитељу по народној историји, по народњем карактеру и обичајима устројеном, оригиналном за представљање дјелу по важности и величини истога од 6 до 15 дуката цес.; за преводе по нашим обстајатељствима и за развитак нашег укуса способне, даје горе поменуто управитељство од 4 до 1 дуката преводнику за награду.

Сочинитељ, који би награду за своја сочиненија примали, лишавају се сваког даље права на дјело, и оно постаје сопственост театра. Сочинитељи да изволу своја театрална дјела под печатом прикритим именом послати (како би се свако пристрастије избјегло), па ће се тек онда отворити, кад се дјело

прими; а дјела која се не би примила, посла ће се без отварања имена натраг онамо, куда сочинитељ назначи”.

На овај су се оглас јавили глумци, који су давали представе на нашем језику у Загребу и у другим градовима. Највећа тешкоћа за развитак нашег Позоришта састојала се у томе, што Позориште није имало своје зграде. Увиђајући тешкоћу, „љубитељи народне просвете”, у старом Београдском читалишту, изабрали су одбор, ком је била сврха, да се брине о подизању позоришне зграде.

Говорећи о националној улози старог Позоришта, Светомир Николајевић вели, да у првом реду нашем Позоришту треба приписати главну улогу у буђењу и подржавању националне свести, у подржавању мржње против Турака и непоколебиве тежње за слободом, које су напослетку уродиле плодом, „те најпре Турке из градова отерале, а после и независност и проширење граница Србији извојевале.”

Највећи глумац старог Позоришта био је Бачвански. Дошао је у Београд 1869 по жељи нашег сликара Стевана Тодоровића. Већ у то доба Бачвански је био познат глумац; радио је у пештанском позоришту. Његову велику глумачку славу омела је његова трагедија. У својој четрдесет седмој години изгубио је очни вед. У Позоришту је био глумац и редитељ и директор глумачке школе.

Ново Позориште отворено је на најсвечанији начин 8 октобра 1870. У спомен Кнеза Михајла, великог заштитника и оснивача Позоришта, Позориште је отворено претставом „Посмртна слава Кнеза Михајла”, коју је за ову пригоду написао песник и књижевник Малетић.

Описујући овај велики дан у историји наше народне културе и културног живота у Београду, Светомир Николајевић вели да је ново Позориште учинило неописив утисак на гледаоце, који овако Позориште пре тога нису могли ни замислити. „Величанствена, импозантна нова зграда према доондашњој скученој позорници — див према кепецу — чаробна гасна светлост свисине, т. зв. сунчанска, а с других страна према старим шкиљавим светлима; нове дивно изграђене декорације с дугим украсима — све је то улевало поштовање и дивљење, заносило је гледаоце као у неке сањарије”. Описујући даље саму свечану претставу,

С. Николајевић вели: — „Више момената у представљаном комаду учинили су у публици дубоко упечатљење као н. пр. предаја града, завера сатаном окована и посмртна слава великога кнеза Михајла. Али моменат, где се покојни кнез претставља како на коњу излази из примљеног града — тај моменат дубоко је потресао сва срца и истерао је сузе и оно грозничаво плескање, које занос жалости производи.“

Ону исту велику улогу, коју је наше Позориште од почетка играло у правцу буђења и подржавања националне свести и тежње за слободом, ту је исту улогу наставило и у другим правцима: у правцу васпитања доброг укуса, смисла према добрим литерарним и позоришним делима, култивисању духа, ширењу и учвршћивању знања, познавању људи и карактера. Велико дејство позоришта осећамо и сами. Колико пута, кад излазимо из позоришта где смо слушали неку оперу или гледали добар позоришни комад, осећамо се управо препорођени, осећамо, да смо се обогатили у душевном погледу, да смо доживели нешто ванредно велико и лепо.

Велики број одличних глумаца, развитак наше опере, балета, много су допринели, да наше Позориште даномице игра све већу улогу у културном развоју нашег Београда.

Као што је, после ослобођења Београда под Карађорђем, повукла жеља Доситеја и многе друге Србе, да се преселе у Београд, да раде у Београду и да буду од користи читавом нашем народу, тако су и касније наши први људи на пољу науке, уметности и књижевности, живели у Београду. Неки су везани за Београд својим радом, а неки и радом и рођењем. Мало по мало у нашој књижевности развио се посебан „београдски стил“, који се све више шири и преноси и на друге наше крајеве добијајући све више карактер опште признатог књижевног стила и језика. Борбу између старог и новог Београда описао је на ванредно занимљив начин наш књижевник Стерија Поповић. Први роман из Београдског живота дао је Ускоковић у својим „Дошљацима“.

Историјом Београда нарочито се бавио Стеван Вилловски. Он је неуморно, годинама, радио на прикупљању грађе за историју Београда. Према жељи кнеза Милана уредио је драгоцене албуме слика и планова старог Београда, који се налазе у Географском институту нашег Филозофског факултета. По својој вредности ови албуми претстављају читаво богатство, а за историју Београда су од огромног значаја. Планови и слике претстављају Београд почевши од 15 века, од доба деспота Стевана Лазаревића, кад је Београд први пут постао српска престоница, па до пред крај 19 века. О Београду пок. Вилловски писао је много и на српском и на немачком језику. Своје најглавније дело, целокупну историју Београда, Вилловски је у рукопису уступио Општини града Београда. Рукопис је пропао за време рата. Иначе је Вилловски био уредник „Србадије“, „Српске Зоре“, виши чиновник у нашој државној служби (шеф Пресбирова). Умро је 1920 године. Међу савременим писцима и публицистима Београду посвећују нарочиту пажњу уредник „Политике“ Миомир Миленовић, новинар Михаило С. Петровић, који је досад издао две књиге из историје Београда: „Београд пре сто година“ и књигу „Како је постао Београд“; Владислав Миленовић, који је издао књигу: „Економска историја Београда“; Христић, који је у књигама „Записи старог Београђанина“ објавио много занимљивог материјала о старом и новом Београду. Од великог су значаја за историју Београда „Општинске новине“, које из пера најугледнијих грађана, историка, социолога, урбаниста доносе ванредно занимљиве и значајне студије. У овом је листу између осталог објављен превод проф. Елезовића старог Челебијина описа Београда и студија проф. Костића о кули Небојши.

Међу грађанима, који су се досад највише бавили прикупљањем појединих докумената из прошлости нашег града, заузима важно место велендустријалац г. Ђорђе Вајферт. Руковођен великом љубављу према Београду, он је, како смо већ раније споменули, прикупио огромну збирку слика и планова, у којој је приказан изглед нашег града кроз векове, поједине битке, планови и портрети великих и знаменитих личности из историје Београда. Читав збирка износи укупно 246 слика и планова. Господин Вајферт при-

пада старој породици, која се у нашу Краљевину доселила у 18 веку.

Поред збирке г. Вајферта, која је данас власништво Општинског музеја, највећа је збирка Историјског семинара филозофског факултета, коју је проф. универзитета Др. Станоје Станојевић на трајан реверс уступио Општинској библиотеци. Од приватних збирки највећа је збирка директора Француско-румунског друштва за ваздушну пловидбу Едуарда Замбонија.

Упоредо с радом на књижевном и научном пољу, развијала се у Београду и уметност, сликарство и скулптура. И наши поједини скулптори и сликари обрађивали су у својим уметничким делима поједине моменте, који се односе на историју Београда. Видели смо, да је скулптор Лукић израдио портре малог Београђанина, Живорада Томашића, који се борио за слободу Београда. У овом су портрету синтизирани ликови свих наших малих четника. Исто је тако Лукић, у друштву с руским архитектом и скулптором Верховским, израдио лик српског војника на великом споменику „Браниоцима Београда“, који се налази на Новом гробљу. Поводом конкурса, који је расписан за најбољу слику из одбране Београда, израдио је наш познати ратни сликар Миловановић велику слику, која се налази у Музеју Општине града Београда. Поједине мотиве Београда обрађивали су скоро сви наши сликари. Музеј Општине града Београда нарочито настоји, да те слике прикупи.

Београд с уметничке стране приказао је на ванредно леп начин бивши претседник наше Општине, универзитетски професор Милан Нешић, у једном свом говору, што га је одржао у Општинској библиотеци и музеју приликом отварања изложбе слика старог и новог Београда наших савремених уметника, у ком је између осталог рекао:

„Без обзира, да ли гледамо на Београд са стране старог Лаудановог шанца, са места где шанец почиње на дунавској обали; са висине Банова брда; са лађе или жељезнице док се удаљују или приближују Београду; без обзира, да ли за време топлих сунчаних дана, или зимске студени и магле — увек је слика Београда лична, неизмерно лепа и привлачна.

Но и онда, кад с ових великих и широких панорама пређемо ужим београдским видицима, ако се упустимо у поједине његове делове, било нова предграђа, или у старе улице, што стрмо воде савској обали, или улазе у велику Александрову улицу, свагде постоји читаво богатство мотива, који сачињавају контрасте старог и новог Београда: старе куће из почетка прошлог века, који је дао основу за развој новог Београда; цркве с једноставним, старим портама; нови, модерни Београд с великим грађевинама у стилу архитектуре XX века.

Сваки тај део нашег града, уз архитектонске своје особине, особине: места и положаја, има и свој живот, ком грађани дају нарочити жиг оживљујући га својим духом, својим схватањем, својим особинама.

У све то улази уметник својом уметничком индивидуалношћу, својим уметничким интуитивним талентом, да то да кроз призму свог личног схваћања и поимања.

Можда у ниједној епоси свог дугог живота Београд није толико тражио свог уметника, као данас, кад иде с толиком снагом у нови живот. Он није као многи други градови у својим архитектонским објектима сачувао стилове разних епоха, али нам је у појединим старим кућама, у појединим старим улицама, уз стил наших старих зграда XIX века, остао траг његовог старог патријархалног живота у ком је расла и сазрела велика, напредна мисао данашњег доба. Нови их живот потискује. На целом низу места, место старих грађевина, капија, славука остала су само њихова имена по успомени и по традицији. Лице се Београда мења невероватном брзином. Уметник Београда, који на платну утврди један његов део, који прикаже темпо његовог данашњег живота, његову данашњу физиономију, не ствара само уметничке вредности, већ, у исто време и на тај начин, стиче нарочите заслуге пред лицем града у ком ради. Нема ниједног нашег грађанина, кога не занимају слике Београда.

Факт — да су се Београдом бавили сви наши уметници, без обзира на поједине уметничке правце које заступају, доказују, да Београд у себи садржи све елементе, да је многострук, да је уметнички."

У Општинском музеју налазе се ове слике с мотивима Београда: — „Босанска улица“, „Вађење песка на Сави“, „Земунски мост“, „Београдски типови-носачи и тестераши“, академ. сликара Балажа; „Са Варош капије“, академ. сликара С. Беложанског; „Варош капија“, академ. сликара Н. Бешевића; „Стари Београд“, „Стари Београд — Душанова улица“, академ. сликара Ј. Бијелића; „Кула Небојша“, акад. сликара Бете Вукановић; „Стари Доситејев универзитет, Велика школа“, академ. сликара М. Голубовића; „Савско пристаниште“, сликара Ј. Зоњића; „Кула Небојша“, академ. сликара Јаме; „Стари Београд“, академ. сликара М. Јосића; „Јевремова улица — кућа из прошлог века“, сликара Р. Левиа; „Стари Доситејев универзитет“, „Кућа на углу Тројанске и Јованове ул.“, „Солунска улица“, „Јованова пијаца пре реконструкције 1925“, „Стара кућа из ул. Страхинића Бана“, „Циганско насеље на Кнез Михајловом Венцу“, „Двориште на Дорћолу“, „Џамија у Јевремовој ул.“, „Турска кућа у Јеврејској ул.“, „Фурунциница на Варош Капији“, „Стара кућа на углу Позоришне и Душанове ул.“, „Кућа на Дорћолу“, „Страћара из Јевремове ул.“, арх. В. Милошевића; „Битољска улица“, академ. сликара Ж. Настасијевића; „Стари Доситејев универзитет“, „Музеј Принца Павла“, академ. сликара Н. Пастухова; „Бастион испред цркве Ружице“, „Врата бр. X. у Гор. Тврђави“, „Амам кн. Милоша из г. 1830“, „Угао Балканске и Немањине (дрво старо у радњи)“, „Средњевековни бастион“, „Стара кућа испод Саборне цркве“, „Средњевековна стражара у београд. тврђави“, сликара Б. Војиновић-Пеликана; „Кула Небојша“, „Београд“, „Јеврејска мала“, академ. сликара М. Петровића; „Из старе београдске тврђаве“, академ. сликара Рајтингера; „Турска џамија“, „Савско пристаниште“, „Академија наука“, „Београд“, „Стара Београдска улица“, „Стара кућа у Београду“, „Београд са Саве“, „Академија наука“, „Саборна црква“, „Испод Калимегдана“, академ. сликара Рихтера; „Чубурски поток“, академ. сликара Стефановића; „Београд“, Београд—Земун“, академ. сликара С. Страле; „Вазнесенска црква“, академ. сликара К. Хакмана; „Стари Београд“, академ. сликара Милице Чађевић.

Све су ове слике од великог значаја и ради њихове уметничке вредности и као документи, који нам приказују наш Београд у извесној епоси.

*

* *

Међу старим београдским споменицима налази се и један мали турски храм, текија, кога све више притискује Нови Београд. Храм се налази на једном од најинтересантнијих делова Београда, где су се као неким чудом прикупиле и досад очувале неколике грађевине, које су значајне и карактеристичне за прошлост Београда. Храм је занимљив и ради тога, што су за њ везана извесна предања, која одају мистичне склоности творца овог предања и што храм чува једна стара Туркиња, која посетиоцима увек приповеда много ствари из живота старог српско-турског Београда. Спомнићемо и овај храм и ту стару Туркињу, јер је храм већ данас ороноу и питање је, да ли ће се још дуго одржати.

Чуварица се зове Ешреб Фејгуловић. Некад је била и млада и ванредно лепа. У Београд је дошла из Приштине. Најпре је чувар текије био њен муж, мејезин, а касније, кад је он умро, остала је она сама. Сад живи од мале пензије и од тог што јој даду посетиоци. По мало се бави и гатањем. Иако у Београду борави већ преко четрдесет година, она је у свему сачувала своје турске обичаје. И у храм и у њену малу приземну кућицу улази се кроз узано двориште.

Храм је мален, али у његовој унутрашњости пријатно делује светло-плав свод храма, прекривен безбројним златним звездама. У храму, у високом и дугачком дрвеном гробу, који је закован и прекривен црном чојом, почивају три турска праведника. Над гробом стоји турски симбол, чалма и фес, десно и лево свећњаци на којим се понедељком и петком пале свеће. Тајна храма је у овом гробу. Стара чуварица прича, да су се праведници, чије кости у њему почивају, посветили у часу смрти, јер су звезде излазиле из њихова тела. То је био доказ њиховог праведног и поштеног живота.

Постоји традиција, да над храмом бди Провидност. Стара чуварка приповеда, како су једног дана дошли неки људи, који су по заповести хтели порушити храм. Она их је молила и молила, да храм не руше, али су људи били неумољиви. Стали су рушити храм. Али је Ешреб, која је, међутим, сва жалосна и утучена, седела на прагу своје кућице и слушала ударце о старе цигле, наједанпут задрх-

тала, јер су ударци престали. Неколико часака након што су задњи ударци одјекнули о старе цигле, прилетели су радници, бледи и уплашени, и рекли јој, да се не боји, јер да они не могу даље рушити храм, јер храм чува Бог.

„Чим смо извадили прве цигле, — говорили су радници старици — „чули смо глас како говори: — „Радници, немојте рушити храм, јер ћете изгубити очни вид, уста ће вам се искривити“...“

Тако је спасен овај стари храм, ког све више и више подгриза зуб времена.

У непосредној близини ове текије налази се зграда наше прве Велике школе, Југовићева, или, како је обично називају, Доситејева. И она је некад припадала неком богатом Турчину. У жељи, да се ова зграда спасе, бивши претседник Милан Нешић дао је налог „да се изврши њено техничко снимање и да се направи предрачун за њену рестаурацију. Читав је рад био поверен посебној комисији у којој је главни део посла свршио општински архитекта, инж. Ђорђе В. Лукић. Он је извршио снимање зграде и израдио двадесет великих цртежа, који се налазе у Општинском музеју и то: 2 перспективна изгледа зграде, 4 фасаде, 2 основе, 3 пресека, 6 детаља, 1 ситуациони план, 1 технички опис и 1 изглед крова. Према предрачуну, рестаурација би се дала провести за своту од 20.000.— динара. Та је свота сасвим незнатна и обзиром на стварну вредност зграде и на њен велики културни значај. Према мишљењу читавог грађанства, зграда се мора сачувати. У зграду би требало сместити наш Музеј књиге, а привремено, док се не изгради посебна зграда, и сам Општински музеј.

Од других зграда, које су саграђене у прошлом веку и које су служиле за извесне јавне установе, долази на прво место Стара скупштина, која је саграђена 1882. Зграда се налази на углу улице Краљице Наталије и Милоша Великог. У њој су се одиграли многи догађаји од највећег значаја за нашу историју. Тако је у тој згради 1882, у присуству краља Милана Обреновића, Народна скупштина *Кнежевине Србије прокламовала Краљевину*, у њој је објављен Турски и Аустријски Светски рат, ту је краљ Петар, приликом свог ступања на престо, положио заклетву на Устав. Како је Стара скупштина била мала за потребе наше Народне скупштине после рата, Скупштина је пресељена у стару касарну

кнеза Милоша, која је том згодом преправљена. У овој новој Народној скупштини изгласан је 1921 Видовдански Устав.

Ми смо већ раније говорили о појединим нашим старим црквама. У најновије доба на Дорћолу је подигнута црква Александра Невског. У историји наше новије архитектуре заузима посебно место мала руска црквица, која је 1924 подигнута на старом гробљу у непосредној близини цркве св. Марка. Црквица је значајна и по свом стилу и озбиром на околност, да су зграду подигли руски емигранти.

Историја се мења. Онако исто, како је могућ највећи преокрет судбине у животу појединца, тако исто и народи, па били и највећи, могу доживети много великих изненађења. Ми смо видели, читајући приче из историје Београда, како је од давнине постојала јака веза између српског и руског народа. Та веза потиче још из времена руског цара Ивана Грозног, настављена је за време Петра Великог, царице Катарине и свих каснијих руских владара, који су сматрали за своју нарочиту хришћанску и словенску дужност, да потпомажу борбу нашег народа против Турака. Видели смо с каквом је непоколебивом вером путовао у Русију и тражио од ње помоћ прота Матија Ненадовић, како је велики број Руса учествовао у нашим ратовима за ослобођење 1876—8, с каквим је осећајима искреног словенског братства у почетку Светског рата, кад је Аустрија запретила Србији, на телеграм Њ. В. Краља Александра, одговорио последњи руски цар Никола II. Знамо, како је била огромна улога Русије у Светском рату, да је главна тежина Светског рата лежала на Русији, да се она јуначки борила залажући се подједнако за све своје савезнике, у првом реду за Србију. Кад се у Русији разбуктала револуција, велики део руске интелигенције отишао је у емиграцију. Исто је тако Русију морала напустити и руска војска, која се борила против бољшевика.

Током наше историје, ми смо доста говорили о нашој народној емиграцији и њеном значају. Видели смо, да се после катастрофе 1813 Карађорђе заносно мишљу, да цео српски народ, који је тражио спаса пред турским зулумом, пресели у Русију. Унутрашње прилике у Русији, у којој су толики Словени много пута налазили своју другу домовину, довеле су велики број руских емиграната и у нашу земљу.

Данас је тешко наћи, па макар и најзабаченије место, у ком се не би налазио по који руски емигрант. Наш народ, ком је остала у светој успомени помоћ, коју нам је Русија указивала толико пута, примио је руске емигранте онако како би примио своју браћу. Међу старим руским борцима, који су потражили уточиште у нашој земљи, још и данас се налазе ветерани из ослободилачких ратова 1876—8 године. Поред све предусретљивости, коју су руски емигранти нашли у нашој земљи, ипак је њихов положај врло тежак. Према огромној Русији, наша је земља и данас малена, мало који емигрант, да у Русији није оставио неког свога, а сваки је оставио Русији према којој упире очи. У Београду има око 9.000 руских емиграната. Њихов значај у културном и опште друштвеном животу наше престонице је ванредно велик. Много одличних руских сила ангажовано је и ради и у нашем Позоришту, опери, балету, у појединим нашим научним институцијама, Универзитету, Хигијенском заводу, велики је број запослен у Општини. Многи угледни виши официри, пуковници, генерали, угледне госпође запослени су у читавом низу скромних звања, раде као занатлије, баве се препродајом, држе своје мале, скромне трговине у којим се добијају разни руски специјалитети. На београдским улицама, у позоришту, кинематографу, трамвајима, чује се руски језик, који се тако пријатно истиче својом мелодичношћу. Велики број наших ђака сачињавају руски ђаци и студенти оба пола, који живе с родитељима или од скромне припомоћи.

Побожни по својој природи и желећи створити један кутак Русије, подигли су руски емигранти у Београду своју малу цркву. Црква је саграђена из трошног материјала. Политичке прилике се непрестано мењају. За нашу историју Београда је особито значајно, да знамо, колико Руса живи у Београду, које су нове елементе унели у живот Београда, да се упознамо с њиховим институцијама и с њиховим споменицима.

Црква је подигнута 1924 године из прилога, који су прикупљени међу руском емиграцијом, и од помоћи наших грађана на чијем је челу стајао наш дугогодишњи председник владе, бивши председник наше Општине, велики поштовалац Русије, Никола Пашић и његова супруга Ђурђина Пашић. Цркву је саградио руски инжењер Сташевски. По

својој архитектури, ова мала руска црква у Београду, личи на цркве старих руских градова из XII века.

Колико год се ова црква истиче својом посебном архитектуром, толико је исто значајна и њена унутрашњост. Пуна је светиња, не само дивних старих икона, оригинала и копија, већ и других руских народних светиња. Овај мали храм је у исто време и посебан Музеј.

Испод првог, десног, прозора цркве налази се мермерни гроб врховног команданта руске армије, генерала Врангела. Над гробом и свуд унаоколо налазе се многобројне заставе старих пукова императорске Русије. Слика је ванредно дирљива. Кандила, што су их поједини руски поклоници донели из Јерусалима, горе неугасним светлом. Укупно се у овој цркви-музеју налази око 170 застава. Има неколико врло старих и прослављених застава чувених руских пукова почињући од Петра Великог. Све те заставе прикупљене су у овој цркви, као најсигурнијем хранилишту у емиграције. На њима је невидљивим словима исписана дугачка и велика руска историја.

Међу чисто црквеним светињама ове руске цркве налазе се: Икона чудотворне Курске Мајке Божије, која се назива: „коренита”, јер се поштује у читавој Русији. Икона спада међу најстарије руске светиње. Од копија главне су икона Мајке Божије Иверске и Чудотворна Икона Знаменија Пресвете Богородице, које је израдио афонски сликар монах. Од других црквених светиња најглавнији је крст од кипариса у ком су учвршћене честице Христовог Крста и Гроба. — За икону Божије Мајке Курске подигнута је на Новом гробљу посебна „часовња” капела.

*

* * *

Износећи поједине податке из историје наше Општине, споменули смо, како је наш први општински законодавац, Давидовић, у свом предлогу закона о општинама истакао значај општине као културног фактора. Видели смо, како се много трудила и радила наша Општина још од првог почетка своје организације, да што више унапреди наше школство, да за наше основне школе осигура добре и здраве ставове у којим ће мали грађани од својих ваљаних учитеља

примати прве, основне елементе обуке. Но културно-просветни рад наше Општине није се могао на томе зауставити.

Ако се упознамо с историјом културе било ког града, видећемо, да је удео Општине у читавом том раду и напретку огроман. За сваку је Општину од огромног значаја на ком се културном степену налази њено грађанство. Сви велики државници, општински законодавци, комунални стручњаци и политичари истичу, да је град онакав, какво је његово грађанство, да према томе општине морају водити бригу о душевном напретку својих грађана, да морају оснивати поједине културне установе, које ће омогућити, да се грађани што боље и што дубље упознају с историјом свога града и напретком и развићем науке.

За напредак и развитак градова не само у правцу усавршавања опште градске администрације, него и њиховог што успешнијег рада на појединим пољима, много доприносе Интернационални и Национални савези градова. Ова велика градска удружења спомињали смо већ раније. На овом месту, а у вези с њиховим културним значајем и радом, изнећемо укратко историју њиховог постанка.

Интернационални савез градова основан је 1913 године на конгресу у Гану, у Белгији. Седиште је Савеза у Брислу. Оснивање Савеза почива на белгијском закону, који се односи на *интернационалне установе са званственом сврхом*. У Савезу је до 1931 године било учлањено око 52.000 градова, чији број становника износи укупно 190 милиона. Зачлањују се само они градови, који се интересују за интернационалну доктрину, чија се суштина састоји у **сарадњи на ширењу науке и искуства у питањима техничког и друштвеног прогреса месне администрације**. Сваки град, који је учлањен у Интернационалном савезу градова, има право да тражи од Савеза сва упутства, која су му потребна за решавање његових проблема. За замену даје своје сопствено, духовно, техничко и друштвено богатство, које може користити другим градовима и другим земљама. Члан Савеза може бити национални савез градова, градови, општине и локалне власти, које немају савеза или чији савез није зачлањен.

У тумачењу постанка Савеза наилазимо на ово лепо објашњење, које ће нам најбоље објаснити његов велики значај: —

„Нагао развитак градова сачињава велику особину XIX века. Он је поставио XX век сучелице проблемима, који су делимично нови, делимично проширени, но који сви скупа траже целокупну пажњу државника, администратора и људи радника уопште. Град је постао средиште у ком се развија читава активност модерног човека. Ту се он васпитава, ради, одмара и тражи помоћ. Ту се људска сарадња развија у свим облицима. Решење, које доноси један град, може често употребити и други, ако не у изворном, онда бар у нешто измењеном облику, који одговара посебним приликама. Према томе видимо, да је за сваког ко се интересује за побољшање и напредак градова, њихов план, њихову комуналну службу, комунални живот, веома важно, да њихово појединачно искуство постане опште доступно, да се решења појединих проблема доносе на компаративан начин.”

Слични мотиви одлучивали су и оснивањем појединих националних савеза. Наш Национални савез градова основан је 30 јануара 1927.

Приликом оснивања Интернационалног савеза градова на конгресу у Гану, разматрана је ванредно занимљива и оригинална идеја подизања једног новог града, у ком би били претстављени сви народи света, њихова архитектура, њихово знање, плодови стваралачке и мисаоне моћи, град који би и по свом уређењу и по свом културном значају припадао свим народима света, који би се за то звао — **Интернационални или Универзални град.**

Идеја подизања Интернационалног града слична је идеји, која је довела до оснивања друштва, која су се појавила после рата, која имају у виду интерес и напредак читавог света. План су израдили чувени архитекти Андерсен и Хебрард са својим сарадницима.

Како смо споменули, у Универзалном граду била би прикупљена: научна, уметничка и индустријска дела читавог света; у њему би се испитивала њихова вредност у односу према потребама и напретку човечанства пре њиховог раширења по свету. Према Андерсен-Хебрардовом плану, *срце града сачињавала би три центра: Центар за физичку културу или Олимпијски центар, друго Уметнички центар и треће Научни центар.*

Научни центар Универзалног града престављала би на симболички начин Кула прогреса, која би се уздизала високо

према небу. Као највиши симбол кула би претстављала и сам Универзални град, који привлачи човечанство под своје окриље.

Но, као што би се овај Универзални град развијао под симболичним знаком своје Куле прогреса, тако и сваки народ настоји, да у својим великим градовима подигне Куле прогреса, да им градови буду и ствараоци и прерађивачи највећих тековина. Међу установе, које највише доприносе у овом правцу, спадају посебне градске библиотеке, т. зв. јавне библиотеке и градски музеји.

Ако посетимо било који савремени велики град, прво што ће нам упасти у очи, то су огромни општински домови, који се истичу својом архитектуром, лепотом и богатством свог унутрашњег уређења. Поред општинских домова долазе на првом месту исто тако монументалне зграде градских библиотека и музеја.

Да грађанин заволи свој град истинском љубави, да странац схвати његову вредност и његов значај у општој човечанској култури, потребно је да постоји једно место на ком ће се прикупљати и чувати од заборава градске светиње, споменици, значајни документи, све што се односи на постанак и развој града било у ком правцу, што стоји у вези с војничком, културном, политичком, економском историјом града. Старо оружје, стари новац, портрети и аутографи појединих великих људи, стари планови и слике града, стара и ретка дела, која се односе на историју града, градски амблеми, индустријски и занатски предмети.

Све то налазимо у градским музејима, све нам то даје могућност, да се из тих предмета на видљив начин упознамо с историјом градова, да видимо поједине предмете, који су служили нашим прецима, да се лакше и боље упознамо с њиховим укусом, с њиховим схватањем, да лакше пред нашим духовним очима реконструишемо слику града у његовом постепеном развоју, да на малим моделима видимо развитак његове архитектуре, знамените зграде које су служиле у прошлости и које је време уништило. Градски музеји су огледало градске прошлости, они највише доприносе одржавању везе између прошлих и савремених генерација, највише доприносе буђењу и подржавању љубави према граду. Они су у исто време и највећи понос сваког града,

који је тим већи, што је већа улога, коју је град играо у националној историји и у општој историји света.

Ми смо укратко описали значај и сврху народних библиотека. Макар колико, да је та сврха висока и значајна, она је ипак специјална. Поред народних, у свакој држави морају постојати и друге библиотеке, које имају друге циљеве и задатке. Тако се ни градови у којим се налазе народне библиотеке не могу ограничити на ове библиотеке, већ се морају бринути о стварању и подизању оних библиотека, које постоје ради широких грађанских слојева, деце и одраслих, које су отворене преко целог дана и у којим свако, под најлакшим условима, може добити књиге на читање из свих подручја науке, лепе књижевности, уметности, све часописе и дневне листове, библиотеке које су уређене на основу активног принципа, које настоје, да се приближе читаоцу и да га заинтересују за добру и корисну књигу. Овај тип библиотека ни у чему се не разликује од осталих друштвених установа, које служе друштву, појединцима и свим грађанима. Оне су установе куда залазе грађани, кад су слободни од посла и дневних брига, да, предајући се интелектуалном раду, забораве своје бригае, да се одморе од редовног посла по канцеларијама, рада у творницама, трговинама. Оне се нарочито брину за децу, набављају све најлепше дечје књиге, упознају децу с њиховим омиљеним писцима, с домаћом и страном дечјом литературом настојећи да код деце развију — за време часова приповедања, малих другарских састанака, села — нарочиту љубав према граду и према његовој прошлости, да од деце, помоћу добре књиге, одгоје добре грађане и ваљане одрасле читаоце, који ће нарочито ценити и волети књигу.

Посета јавних библиотека увек је ванредно велика. Сваку већу јавну градску библиотеку сваки дан посети по неколико стотина грађана. Бригу о јавним библиотекама воде искључиво општине преко персонала библиотеке, који води стручан надзор над библиотеком и у вези с њеним развићем проучава потребе библиотеке. Данас нема скоро ни једног мало већег града, који нема своје јавне библиотеке. Оснивање јавних библиотека — и то не само у градовима, већ уопште по свим општинама, без обзира, да ли се ради о градској или сеоској општини — предвиђено је у читавом модерном законодавству. Густом мрежом јавне библио-

теке прекриљују читаву државну територију. Поред централне, у сваком већем граду постоје и многе филијале јавних библиотека.

Као највеће културно-просветне установе сваког града, градски музеји и јавне градске библиотеке заслужују највећу пажњу. У историји градова њима припада велико место.

Ми смо видели, како је била тешка судбина Београда. Тешке прилике на Балканском Полуострву, његов изложен положај, сукобљавање најразличитијих интереса на овом делу земље, проузроковало је читав низ дугих и крвавих ратова од којих скоро ни један није мимоишао Београд. Док Београд није постао потпуно наш, док није заузео свој данашњи положај велике југословенске престонице, на извесним пољима рада није било могуће постићи већи успех. Од постанка наше Општине до данас, у кратком размаку времена, она је морала свршити многобројне послове улажући у тај рад и велики труд и знатна материјална средства. Потреба оснивања наше градске библиотеке и музеја одавно је истицана. Рад на њиховој организацији и оснивању започет је у јуну 1929 године.

Још у најстаријим буџетима наше Општине уношене су посебне позиције за откупљивање књига. Откупљиване су књиге, као и предмети од значаја за нашу војничку, културну и политичку историју. Највећи део свих ових књига и откупљених предмета пропао је за време рата. Али су наши поједини истакнути комунални радници, чланови Суда и Одбора наше Општине, непрестано истицали потребу систематског рада на стварању и подизању ових двеју установа. Са све већим напретком Београда, његовим све већим културним значајем и утицајем међу нашим најнапреднијим и најкултурнијим градовима, ова се потреба и сама све више наметала. Увенчан славом, обезбеђен својим великим и богатим залеђем, Београд је могао поћи новим путевима у свим правцима свога рада, па и на овом пољу.

Што хитнијем оснивању и уређењу наше Општинске библиотеке и музеја посвећивао је међу осталим нарочиту пажњу и одборник наше Општине Васа Лазаревић, који се уопште бави свим питањима, која се односе на рад општина на социјалном и на културном пољу и који је о томе издао и специјалне радове.

У општинском буџету за 1929 годину предвиђено је први пут у историји наше Општине место библиотекара. Како смо већ раније видели, те је године дошао на положај претседник инж. Милош Савчић, а на положај првог потпретседника Др. Милослав Стојадиновић. Други потпретседник био је професор Универзитета Војислав Зађина.

Макар да је неко питање зрело, макар колико да се оно и само по себи намеће, ипак је у сваком случају потребно, да се нађу искрени и уверени поборници тог питања, да се оно коначно реши. Видели смо, како је у нашој Општини велика функција сваког претседника, како је значајно и пуно одговорности место потпретседника. Од њих као и од Одбора, поред општинског чиновништва, зависи напредак Општине у целости и напредак сваког општинског одељења и сваке општинске установе. Данас, кад још увек међусобно конкуришу и чекају на своје решење безбројна питања — које је нашој Општини донело ново доба, ново схватање на пољу комуналне науке и комуналне праксе, нове културне и друштвене прилике — да се правилно реши питање наше Библиотеке и Музеја било је потребно, да се међу члановима Суда нађе лице, које ће прихватити идеју и радити на њеном остварењу. Потпретседник наше Општине Др. Милослав Стојадиновић бавио се, још пре него што је преузео ову дужност у нашој Општини, комуналним проблемима уопште и специјалним комуналним проблемима, који стоје у вези с Београдом. Радећи у овом правцу, он је започео с издавањем свог стручног комуналног часописа: „Савремена Општина”. У овом часопису Др. Стојадиновић је нарочито истицао значај рада савремене општине на културном пољу. Питању оснивања градских библиотека и музеја посветио је посебну пажњу. Дошавши на место првог потпретседника наше Општине, заложио се, да се оснују ове две установе у нашој Општини. Његовом иницијативом постављен је први библиотекар, ком је одмах у почетку поверена организација општинске библиотеке на бази јавне библиотеке, а решењем од 7 септембра 1929, А.Бр. 19274 омогућен рад на прикупљању и сређивању материјала за музеј. Ово је решење гласило: —

„Ради систематског прикупљања материјала за Општински музеј и библиотеку, наређује се општинском библиотекару Др. Марији Илић, да прегледа стару

Општинску архиву, уметничке слике и историјске драгоцености свих врста, као: планове града, грбове, повеље, старо оружје и старо покућство, да све те предмете по могућности прикупи у Општинској библиотеци и о свему сачини тачан попис. Да би се овај посао омогућио и олакшао, позивају се шефови свих општинских одељења, да у најкраћем року обавесте тачно општинског библиотекара о предметима ове врсте, који се налазе у њиховим одељењима”.

По овом је наређењу поступљено. У раду на уређењу библиотеке, у почетку су прикупљене све књиге, које су се налазиле по разним одељењима наше Општине, а касније се приступило систематском набављању књига имајући увек у виду посебан значај општинске библиотеке, која је морала прикупити сва дела, која се односе на комуналну литературу, посебну литературу о Београду, као и сва дела из осталих грана науке, лепе књижевности и уметности, које мора имати свака јавна градска библиотека, а нарочито јавна библиотека престоног града наше државе. Већ од самог почетка предвиђена је организација рада с децом, који по природи ствари спада у рад сваке јавне библиотеке.

У раду на оснивању музеја прикупљени су, на основу наведених решења, по разним одељењима наше Општине, предмети, који по свом карактеру, историјској или уметничкој вредности, спадају у музеј, а затим се приступило прикупљању и набављању нових предмета.

Рад у првој години није био лак. Потпретседник Др. Стојадиновић морао се много борити и заузимати за обе установе. Оно што се могло наћи и прикупити из ранијих година, било је врло мало, требало је почети све из основе, а све је то тражило не само да се уложи много труда и рада, већ и материјалних средстава.

Године 1930 дошао је на чело наше Општине професор Универзитета Милан Нешић. На месту првог потпретседника остао је Др. Милослав Стојадиновић, а на место другог потпретседника дошао је господин Никола Крстић.

Одбор наше Општине показао се склон оснивању ових установа од самог почетка. Претседник Нешић и потпретседник Крстић подупрли су започету акцију интересујући се за рад установа и одобравајући све предмете, који су ишли у њихову корист.

До краја 1930 године рад је у толикој мери напредовао, да се могло помишљати на остварење ових двеју установа. Из главне општинске зграде у Узун Мирковој улици, где је у једној дворани започет рад на организацији ових установа, узет је у закуп други спрат куће трговца Алкалаја у Краља Петра ул. бр. 26. Решење је било привременог карактера. Суд је имао намеру да временом поднесе Одбору предлог, да се за установе узме посебна зграда, која би и размештајем и количином својих просторија, местом и положајем, својим вањским изгледом одговарала у целости значају овако важних градских културно-просветних установа.

Пошто су установе пресељене у Краља Петра улицу, обављено је њихово освећење 11 јануара 1931 у присуству многобројних угледних грађана и страних претставника. Поводом овог значајног догађаја, наш познати угледни грађанин, велендустријалац Вајферт, на заузимање потпретседника Др. Стојадиновића, поклонно је Музеју своју богату и драгоцену збирку слика и планова старог Београда. То је био први велики поклон овој нашој установи од стране једног нашег грађанина. Господин Вајферт, како смо видели, скупљао је своју збирку деценијама. Бавећи се историјом Београда, Др. Стојадиновић је ову збирку познавао још из ранијег доба. Кад је упознао господина Вајферта с акцијом Општине на оснивању Музеја града Београда, изјавио је господин Вајферт, да ће своју збирку поклонити Музеју чим Музеј буде отворен. То је своје племенито обећање и испунио.

У свом говору на освећењу Општинске библиотеке и музеја претседник Милан Нешић, истакао је значај новооснованих установа. Између осталог он је рекао: —

„Данашњи чин освећења наше Општинске библиотеке и музеја у овим просторијама, које претстављају само њихов привремени смештај, значи у ствари постављање камена темеља тим двама важним градским установама и у исто време делимично остварење жеља и духовних потреба нашег грађанства.

У тишини и скромно, исто тако као што се и предају грађанству, организовале су се ове две установе скоро две године борећи се из дана у дан за своје

право опстанка, свој развој и напредак. Своју идејну основу оне црпе из далеко ранијих времена; њихова потреба, њихова неминовна нужда, указала се у потенцираној мери особито после рата, који је по својим неминовним последицама проширио делокруг рада не само савремених градских већ и сеоских општина и то нарочито на социјалном и културном пољу.

Сместивши привремено Библиотеку и Музеј у ову зграду, Суд Општине града Београда хтео је дати нашем грађанству могућност да се што пре, па ма и у овако скромној мери, може користити овим двама установама. Нарочито смо имали у виду хитно задовољење потреба наше читалачке публике, не заборављајући при томе ни наше младе, па и оне најмлађе. Наиме, уз читаоницу за одрасле, први пут у Београду и први пут у нашој држави уопште, отвара Општина и даје деци и младежи њихову нарочиту читаоницу и библиотеку, која ће се постарати да удовољи свима њиховим потребама.

Данас, као што рекох, ми отварамо и предајемо животу први, основни део ових двеју великих будућих установа. Нека би дао Бог, да се оне благотворно развију у велике и богате колекције научних и уметничких докумената, а када се у њихове ризнице прибере све оно историјско благо, које би иначе за најкраће време од данас било силом времена неминовно уништено и изгубљено за увек, онда ћемо ми, ако Бог да, решити и завршни чин: сазидаћемо им једну лепу, величанствену палату, сазидати је у правцу култивисања и очувања народног стила, старе српске архитектуре, која ће и сама претстављати једну топлу привлачност за сваког оног, који југословенску престоницу посети."

Од тог дана наставиле су ове две установе свој рад новим силама. Крајем 1931 Библиотека је имала близу 14.000 књига и часописа, 2050 одраслих чланова, 710 деце. Великим бројем посета Библиотека је већ у првој години достигла наше најстарије и највеће Библиотеке. Просторије су јој постале малене и нису никако одговарале стварним потребама. Исто је тако напредовао и рад на прикупљању музејских објеката, али је у првој години био изложе тек један

мали део, онај који се могао изложити у читаоницама, поглавито слике. Остали предмети излагани су на повременим изложбама Библиотеке и Музеја.

Напредак и развој ових двеју установа лепо се види из речи бившег потпретседника Крстића, који је отворио 19 априла 1931 године изложбу „Планова и слика старог Београда“. Том је приликом потпретседник Крстић између осталог рекао: —

„Задатак је Општинске библиотеке — као културне установе са изразито социјалним циљем — да и она са своје стране учини све што је могуће, да се пробуди љубав према књизи и онде, где је та љубав у латентном стању, да учини све, како би књига била што приступачнија свима.

Општинска библиотека има један нарочити задатак, а то је: ширење љубави и упознавања прошлости нашег Београда, тога старог борца на утоку Саве у Дунав, који је увек све жртвовао и увек сам у себи налазио снагу, да се опет подигне“.

Тешке економске прилике, савремена криза, кроз коју данас пролази читав свет и која нарочито тако тешко погађа све културне установе и културно-просветни рад, не омогућују савременим градовима, да на културном пољу иду темпом, који би одговарао стварним потребама. Овакве прилике нарочито тешко погађају оне културне установе, које су још младе, које су тек у почетку свог развића, које не могу живети на основу прикупљеног материјала из ранијих година. Осим тога, јавне библиотеке, као живи организми, непрестано требају принове, не само из богатог подручја лепе књижевности, већ исто тако и дела, која се одnose на чисту науку и на сва она безбројна питања, која данас занимају и муче свет. Све то тражи знатне материјалне издатке. Исто тако и прикупање предмета, који се одnose на историју нашег града не трпи одлагања, јер сваки изгубљени дан често претставља опасност, да се извесни предмет, који се тај дан још могао пронаћи и спасти, касније уопште неће моћи добити. Све то тражи, да се и поред свих данашњих прилика посвети пуна пажња овим двама установама.

У мају 1932 дошла је нова општинска управа на челу с председником Милутином Петровићем, потпредседницима Добром Богдановићем и Витором Крстићем. Према раздеоби посла међу члановима Суда, Библиотека и Музеј потпале су под потпредседника Д. Богдановића. Однос нове општинске Управе и свој однос према овим двама установама, изразио је господин потпредседник Добра Богдановић у свом говору, који је одржао при отварању Четврте редовне изложбе ових двеју установа у ком је између осталог рекао: —

„У данашњим тешким приликама само нам се по себи намеће питање о раду општина на културном пољу. Економска криза притиште свет. У њој је садржана највећа опасност за културу. Али, ма како била тешка наша времена, ипак ће и у најтежим приликама духовне вредности привлачити нашу пажњу, јер човек не може живети искључиво материјалним животом, нити је његов циљ искључиво материјално задовољење. Књига нас прати од детињства. Сви се ми сећамо с каквом смо великом радошћу узимали у руке књижице, што смо их у школама добијали као награду за добар успех у науци. То су били наши најсретнији дани, они су везани уз наше најмилије и најрадосније успомене.

Велики значај библиотека не може се порећи. У овим нашим младим установама траже духовне хране толики наши омладинци, безбројно много драге, марљиве дечице. Ми библиотека немамо. Имамо их одвећ мало за наше прилике и потребе. Да би се на том пољу бар донекле попунила празнина, осетили су се побуђени и странци да нам изиђу у сусрет. Наша Универзитетска библиотека створена је из Карнеџијевог фонда.

Ове две установе наше Општине су још младе, још се нису навршиле ни две године од дана њиховог освећења, али је у њима прикупљен већ велики број књига, велики број докумената из историје нашега града. За њихово стварање ми смо нарочито захвални прошлој општинској управи, господину професору Нешићу, који се данас налази у нашем кругу и његовим сарадницима. Данашња ће општинска управа наставити

започето дело. Постараћемо се да ове две установе чим пре добију свој дом, да буду што боље смештене”.

Према налогу Суда, 1 новембра 1932 године, установе су пресељене из Краља Петра ул. 25, у Косовску ул. 39, у кућу госпође Јањић, на други и трећи спрат. Музеј је смештен у пет засебних одељења на трећем спрату у којима је материјал распоређен на следећи начин: — У два одељења збирка г. Ђорђа Вајферта и читаоница дела о Београду; у трећем одељењу збирка слика, докумената и других предмета значајних за историју Београда од XIX века даље; у четвртом и петом — сликарски и скулпторски радови београдских уметника. Библиотека је смештена на II и на III спрату и то тако, да се на другом спрату налазе читаонице одраслих читалаца, а на трећем дечја читаоница.

Како смо већ споменули, Библиотека је од почетка посветила нарочиту пажњу деци и организацији рада с децом. Да би деци дала могућност за што већи самостални рад, Библиотека је у 1933 години завела и дечје Зидне новине, које ће деца издавати потпуно самостално, у којима ће писати о књигама које су прочитали, о Београду и о свему што их занима. У редакциони одбор изабрани су највреднији чланови Дечје библиотеке и то: ученици III раз. гимназије, Ђорђе Стефановић и Драгош Раденковић за главне уреднике; ученик III раз. гимназије Ернест Екер за директора; ученик III раз. гимназије Миле Никетић за одговорног уредника; ученици IV раз. гимназије, Душан Пешић, Александар Трифуновић и ученик III раз. гимназије Аврам Демајо за коректоре; ученици II раз. гимназије Славко Ламбаш и Миомир Илић и ученик IV раз. основне школе Душан Петровић за помоћне уреднике.

*

* * *

Проучавајући историју Београда, ми смо имали прилике, да се упознамо са судбином једног великог града; славним делима великог броја његових јунака; с културним настојањима великог броја људи, који су својим радом допринели савременом великом развоју Београда. Поред оног што је изнето у овој књизи, има још много ванредно занимљивог градива с којим ћемо се упознати читајући и

остала дела која говоре о Београду. Поред дела, која су већ изашла, појављују се нова, која нам, на основу нове архивске грађе, нових проверених података, описују поједине моменте из ове богате ризнице, која се зове **Историја Београда**.

Проучавајмо сва та дела, посветимо Београду пуну пажњу, јер он то у пуној мери заслужује.

Човек пролази, његова дела остају. И сваки наш најмлађи грађанин мора настојати, да у свом животу учини што већи број дела, која ће му сачувати достојан спомен. То је сврха човекова постојања на земљи. У љубави према Београду, у примеру што нам га пружају његови велики јунаци, учењаци, књижевници и уметници, наћи ћемо доста потстрека. Зато, нека љубав и Београд остану два наша најмилија осећаја.

ГЛАВНЕ ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

Страна 6 ред 14 оздо место **које су раније биле остављене** треба **који су раније били остављени**.

Страна 19 ред 5 озго место **шеснајест** треба **шеснаест**.

Страна 23 ред 8 озго место **место** треба **месту**.

Страна 33 ред 11 оздо место **јуначки** треба **јуначни**.

Страна 38 ред 5 оздо место **чланва** треба **чланова**.

Страна 46 ред 13 озго место **садржаем** треба **садржајем**.

Страна 49 ред 5 озго место **Колико** треба **Колики**; ред 13 оздо место **спремане** треба **спремне**.

Страна 56 ред 2 озго место **западно-римске** треба **источно-римске**; ред 6 озго место **Euxinus** треба **Euxinus**.

Страна 57 ред 19 оздо место **Константинопољских** треба **константинопољских**.

Страна 59 ред 19 озго место **дужући** треба **дижући**.

Страна 60 ред 10 оздо место **ово града** треба **овог града**.

Страна 67 ред 12 озго место **осамнајест** треба **осамнаест**.

Страна 68 ред 1 оздо место **Васалима** треба **Вазалима**.

Страна 69 ред 19 озго место **„acolade”** треба **„acolade”**.

Страна 74 ред 16 озго место **сретном** треба **спретном**; 2 ред оздо **иза снага** треба **тачка**.

Страна 76 ред 18 озго место **Алмош** треба **Арнад**; ред 13 оздо место **Мађарски** треба **мађарски**; ред 6 оздо место **Удоба** треба **у доба**; ред 5 оздо место **VI** треба **IV**; ред 3 оздо место **књаз** треба **кнез**.

Страна 77 ред 2 оздо место **налазе у** треба **налазе се у**.

Страна 80 ред 11 озго место **четири века** треба **три века**.

Страна 108 ред 5 озго место **имарете (библиотеке)** треба **имарете, библиотеке**.

Страна 109 ред 2 озго место **стог** треба **свог**.

Страна 116 ред 8 оздо место **400** треба **40**; ред 5 оздо место **свом** треба **Пророковом**.

Страна 123 ред 13 озго место **Емса** треба **Енсе**.

Страна 141 ред 10 озго место **1699** годиде. **Мошти** треба **1699** године, **мошти**; ред 18 озго место **којег** треба **што га**.

Страна 149 ред 18 озго место **ако** треба **око**.

Страна 155 ред 8 озго место **Саалфелд** треба **Салфелда**.

Страна 159 прва слика место **XVI** треба **XVII**.

Страна 160 ред 15 оздо место **подижми** треба **подижући**.

Страна 163 ред 17 оздо место **Де Бофе** треба **Де Беф**; ред 6 оздо место **У доњем граду** треба у **вароши**; 5 оздо место и **чувена** треба у **граду чувена**.

Страна 174 ред 5 озго место **грдаске** треба **градске**.

Страна 192 ред 22 оздо место **zwischen** треба **zwischen**; ред 18 оздо место **порте** треба **Порте**; ред 2 оздо место **одслушање** треба **одступање**.

Страна 197 ред 5 озго место **Константинопољске, Виртенбергове и Стамбол-каније** треба **Константинопољске (Виртенбергове или Стамбол-каније)**.

Страна 216 ред 8 озго место **које** треба **ког је**; ред 12 оздо место у **Беогарду** треба и **Београду**.

Страна 218 ред 1 оздо место **кад се је** треба **кад се**.

Страна 220 ред 5 оздо место **Хавис** треба **Хафиз**.

Страна 223 ред 6 озго место **сатновништва** треба **становништва**.

Страна 227 ред 2 озго место **који** треба **које**; ред 21 озго место **септембра** треба **новембра**.

Страна 250 ред 9 озго место **отвори** треба **отвори**.

Страна 264 ред 17 озго место **сто тридесет и две** треба **сто две**.

Страна 271 ред 8 оздо место **Баталке** треба **Баталаке**.

Страна 274 ред 1 озго место **хи** треба **их**.

Страна 278 ред 12 оздо место **опасни** треба **опасани**.

Страна 304 ред 11 озго место **1819** треба **1817**.

Страна 308 ред 18 озго место **исели** треба **иселе**.

Страна 315 ред 7 озго место **1876** треба **1867**.

Страна 317 ред 17 озго место **живописаност** треба **живописност**.

Страна 322 ред 17 озго иза речи **смрт** треба свршити **наводни знак**.

Страна 323 ред 9 оздо место **место** треба **месту**.

Страна 331 ред 16 озго место **играли** треба **играла**; ред 18 озго место **примакли** треба **примакла**.

Страна 333 ред 8 оздо место **служиле** треба **служило**.

Страна 341 ред 14 озго место **изврсна** треба **известна**.

Страна 358 ред 12 озго место **четрдесет** треба **четрдесет**.

Страна 367 ред 14 озго место **тражио је ослобођење** треба **тражио ослобођење**.

Страна 368 ред 16 оздо место **док најпосле** треба **док се најпосле**.

Страна 378 ред 14 и 15 озго треба изоставити **заграде**.

Страна 395 ред 2 озго **пред 23 Јула** треба **10**.

Страна 404 ред 12 озго место **Чутковић** треба **Чутковић**.

Страна 414 ред 4 оздо место **довома** треба **домица**.

Страна 429 ред 10 оздо место **преставаљала** треба **преставаљала**.

Страна 431 ред 12 оздо иза **1930** треба затворити **заграду**.

Страна 443 ред 2 оздо место **Француског** треба **Француској**.

Страна 451 ред 1 оздо, на првој слици, место **Алексић** треба

А. Бурић.

Страна 454 ред 20 озго место **став** треба **устав**.

Страна 471 ред 14 озго место **1917** треба **1916**.

Страна 472 ред 20 озго место **1932** треба **1923**.

Страна 484 ред 8 оздо место **симболилу** треба **симболску**.

Страна 495 ред 1 оздо, пета слика, место **св. Марка** треба **св.**

Тројине.

Страна 496 ред 10 и 12 оздо место **1830** треба **1831**.

Страна 501 ред 5 оздо место **свисине** треба **с висине**.

Страна 509 ред 12 озго место **преокрет судбине у животу** треба **преокрет у животу**.

